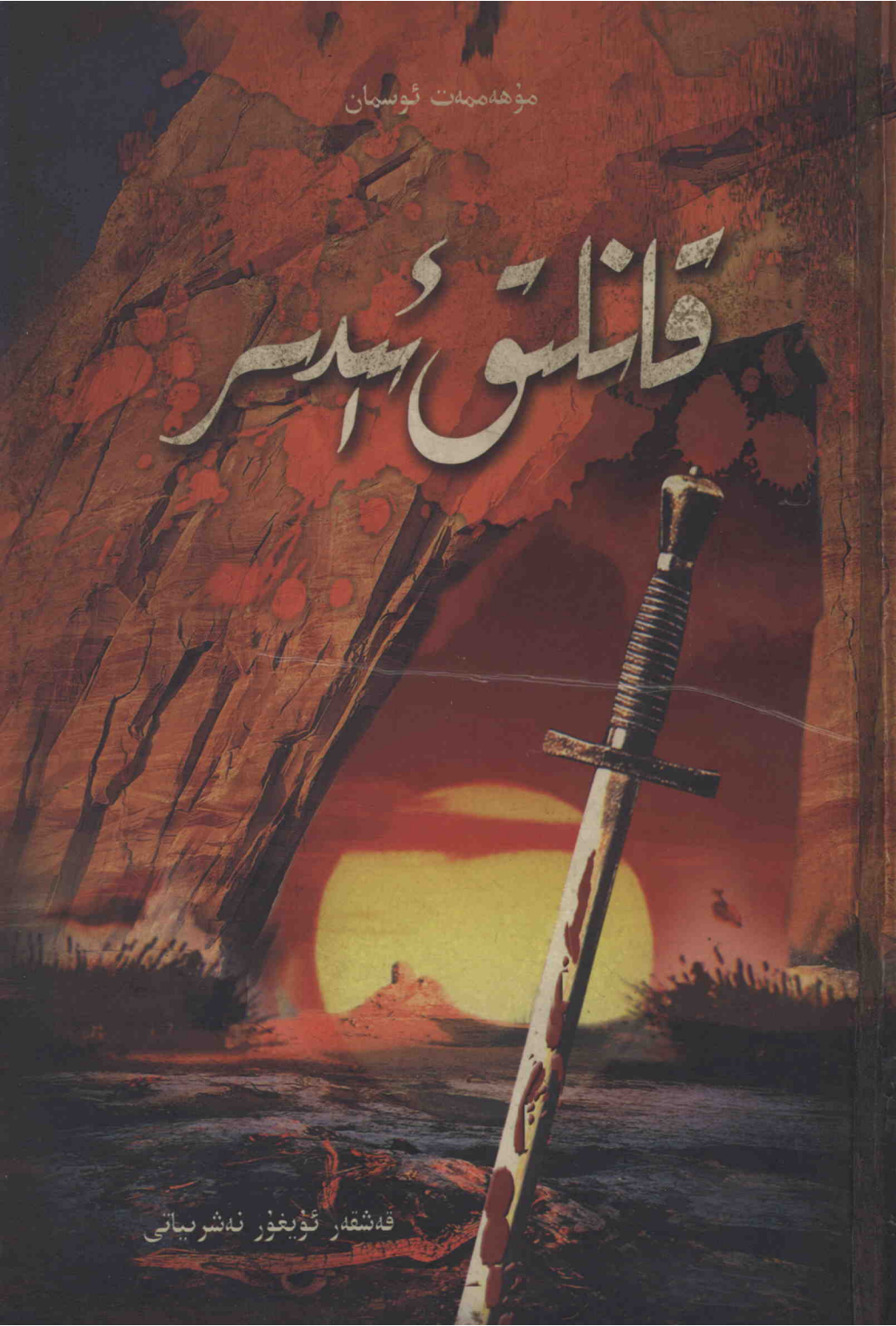

مۇھەممەت ئوسمان
قانلىق ئىدىر
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇھەممەت ئوسمان

قانلىق ئىدىسر

(تارىخىي رومان)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

血染的山丘/莫汗迈提·欧斯曼著.—喀什:喀什维吾尔文出版社,2003.9
ISBN 7—5373—1199—4

Ⅰ.血… Ⅱ.莫… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2003)第 085336 号

责任编辑:图尔迪·亚米古尔
责任校对:阿尔祖姑丽·斯迪克
技术编辑:姑丽巴哈尔·麦麦提依明

血染的山丘
(长篇历史小说)
作者:莫汗迈提·欧斯曼

喀什维吾尔文出版社出版发行
(喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编:844000)
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32 开本 11.625 印张 4 插页
2003 年 11 月第 1 版 2003 年 11 月第 1 次印刷
印数:1 —— 3070 定价:18.50 元

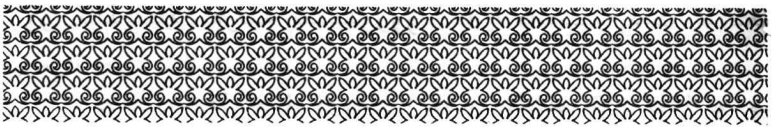
如有质量问题,请与我社联系调换 电话:0998—2653927

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ناتونۇش يىگىت 1
ئىككىنچى باب يوپۇقسىز تاۋۇت 16
ئۈچىنچى باب تۆھمەت 45
تۆتىنچى باب قاراڭغۇ كۈنلەر 61
بەشىنچى باب سىرلىق شاپائەت 76
ئالتىنچى باب لەھەت ئىچىدىكى ھايات 90
يەتتىنچى باب خەيرلىك بىر كۈن 101
سەككىزىنچى باب يۈرتىغا سەپەر 124
توققۇزىنچى باب ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلغانلار 143
ئونىنچى باب ئاغۇدىكى مەخپىي سۆز 162
ئون بىرىنچى باب يېڭى يېتەكچى..... 181
ئون ئىككىنچى باب ئاخىرقى قارار 197
ئون ئۈچىنچى باب كۈتۈش 208
ئون تۆتىنچى باب شەۋۈالنىڭ 15 - كۈنى 221
ئون بەشىنچى باب دەسلەپكى چېكىنىش 233
ئون ئالتىنچى باب ئادەتتىكىدىن قىسقا بىر كۈن 248

ئون يەتتىنچى باب ئۆز مۇشتىدا يېرىلغان باش 262
ئون سەككىزىنچى باب تاقالغان شەھەر 270
ئون توققۇزىنچى باب ئوت ئىچىدىن كەلگەن كۈلكە ... 280
يىگىرمىنچى باب بوھراندىكى ناله - زار 298
يىگىرمە بىرىنچى باب ئوتلۇق قەسەم 308
يىگىرمە ئىككىنچى باب قان ئىزدىگۈچىلەر 323
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئالماشقان باش..... 332
يىگىرمە تۆتىنچى باب تۈيۈقسىز زەربە 341
يىگىرمە بەشىنچى باب قانلىق ئېدىر 353

بىرىنچى باب

ناتونۇش يىگىت

كۈز ئاخىرلىشىپ قىش يېتىپ كېلىشىگىلا ھاۋانىڭ جۈدۈ-
نى ئۆرلىدى، قوغۇشۇندەك بۇلۇتلار يەكەن ئاسمىنىنى قاپلاپ،
قۇياش نۇرىنى توسۇۋالغان ئىدى. سوغۇق يىللاردىكىدىن بۇرۇن-
راق چۈشۈپ، كۈندىن - كۈنگە كۈچەيگەن شىۋىرغان يېتىم -
يېسىر، غېرىب - غۇرۇالارنى غەمگە چۆمدۈردى. كىشىلەر قىشنى
قانداق چىقىرىش ئۈستىدە قايغۇرۇشاتتى. كۈنلۈك ئىشلەپ تاپ-
قىنىنى ئۈدۈللۇق يەپ، كېچىنى لەمپە ئاستىدا تۇنەپ ئۆتكۈز-
گەنلەر بولسا، نەدە پاناھلانغۇدەك جاي بارىكىن دېگەندەك، دالدا-
لارغا كۆز يۈگۈرتۈشەتتى.

يوقسۇللارنىڭ تارتىۋاتقان جاپاسى ئازلىق قىلغاندەك، ئۈچ
كۈندىن بۇيان چۈشۈۋاتقان قار تېخىچە توختىمايۋاتاتتى. «قار
خۇدانىڭ قەھرى، يامغۇر خۇدانىڭ رەھمىتى» دېگەن گەپنى كىم
ئېيتقان بولغىيدى، شىۋىرغانلىق قار ئۆز قەھرىنى ئۆي - ماكان-
سىز بىچارىلەرگە سانجىيتتى.

كەڭ ئېتىزلار، باغ - ئورمانلار، ئىمارەت - ئۆگزىلەر،
ھەتتا پۈتۈن كائىنات كافۇرەدەك ئاپئاق خالاتقا پۈركىنىپ، گويا
قاچاندۇر بىر كۈنى يۇز بېرىدىغان ئېچىنىشلىق تراگېدىيە ئۈ-

چۈن ئالدىنئالا تەزىيە بىلەن ئورۇتقان ماتەمدارلىك تۈيغۇ بەرەتتى.

جەمجىت، قاراڭغۇ كەچنى پەقەت ئاپئاق قار غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. تەننى شۇركۈندۈرىدىغان مۇشۇنداق سوغۇق تەسىرىدىنمۇ چىدە تېخى تاڭ شەپسى بولماي تۇرۇپلا، سوغۇق تەسىرىدىنمۇ ياكى ھايات قايغۇلىرىنىڭ ئەندىشىسىدىنمۇ، ئەيتاۋۇر، توخۇلار جىملىقنى بۇزۇپ، ئارقا - ئارقىدىن چىللاشقا باشلىدى. توخۇلار ھامان تاڭ ئاتىدىغانلىقىدىن بەلگە بېرىپ خېلىدىن كېيىن ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى، ئاندىن يەكەن شەھىرىدىكى 114 مەسچىتىنىڭ مەزىنلىرى خۇددى كېلىشىۋالغاندەكلا تۇن جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، كىشىلەرنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتتى. ئۇي - ئۆيلەردە چىراغ ياندى، قارا چىراغلارنىڭ پىلىدىغان نۇرلىرى ئىشىك يوچۇقلىرىدىن ئاران - ئاران كۆرۈنەتتى. ئارقىدىن ئىشكلەر غىچىلداپ ئېچىلىپ، ئادەملەرنىڭ قېقىلىپ يۆتىلىشلىرى، بوۋاقلارنىڭ يىغىسى، ئانىلارنىڭ پەپىلىگەن ئاۋازى كەلدى. دېمەك، ئەل يېڭى بىر كۈننى كۈتۈۋېلىش ھەلەكچىلىكىدە موريلاردىن چىقارغان ئاچچىق تۈتۈنلەر قار ئۈچقۇنلىرىغا ئارىلىشىپ ئاستا - ئاستا غايىب بولۇۋاتاتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي كىشىلەرنىڭ كوچىلاردىكى قېلىن قارنى غارسىلدىتىپ دەسسەپ ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىۋاتقان ئاياغ تېۋىشلىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇلار كوچا - كوچىلاردىن چىقىپ، بامدات نامىزىنى ئۆتەش ئۈچۈن مەسچىتكە كېتىۋاتقانلار ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، تاڭ ئاتتى، كوچىلاردا ئادەملەر كۆپەيدى. خوتۇن - قىزلار ئىشىك ئالدىلىرىدىكى قارلارنى سۈپۈرگىلى تۇردى. يەكەن شەھىرىدە قەدىمدىن تارتىپ كۈندۈزلىرى مازار-دا، كېچىلىرى بازاردا خوجايىنلىق قىلىشقا ئۆگىنىپ كەتكەن،

تورپاقتەك يوغان، قاۋاشقا ئانچە مەيلى يوق، ئادەملەردىن تەپتار-تىپمۇ كەتمەيدىغان لالما ئىتلار كۆپ بولۇپ، شۇ تاپتا خوددى ئەلنى كۆزگە ئىلمايدىغان سىپاھلاردەك ناۋايخانا، ئاشپۇزۇل، قاسساپ بازىرى قاتارلىق جايلارنى تىنتىپ يۈرۈشەتتى. يېنىدىن ئۆتكەنلەرگە مەنسىتمىگەن نەزەردە قاراپلا قويىاتتى.

تاك شەپىقى تارقاش بىلەن بامدات نامىزى تامامىلاندى، جامائەت نامازدىن يانغاندا مەسچىت ھويلىسىدىكى قارىياغاچ دەرەخىنىڭ غولىغا چەمبەرچاس باغلانغان يالاڭۇاشتاق، ئوتتۇرا بويى، كىيىملىرى جۇل - جۇل، پۇتىغا كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن چورۇق كىيىۋالغان، مۇسكۇلىدىن بىر خىل كۈچ تېمىپ تۇرغان گەۋدىلىك بىر يىگىت يۈز - كۆزلىرى پەرق ئەتكۈسىز دەرىجىدە قىپقىزىل قانغا بويىلىپ، بېشى ئۆلۈك چۈجىنىڭكىدەك ساڭگىلىغان ھالدا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە بېشىغا ئۇچلۇق موزا، ئۇچىسىغا ئوخشاش فورما كىيىۋالغان ئىككى چېرىك بىلەن ئېگىز بوي، ئاقپىشماق، سېرىق ساقال، كۆك كۆز، 40 ياشلاردىكى رەۋزەشەب بېگى[1] ھېكىم ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى.

جامائەت تەقى - تۇرقى يەكەنلىككە ئوخشايدىغان يىگىتنىڭ پاجىئەلىك ھالىنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ قالدى. جامائەتتە ئەنسىزلىك پەيدا بولۇشقا باشلىدى: «يەنە كىمنى تۇتار، نېمە گۇناھ قىلغان بولغىيدى؟ ئۇزايىدىن ھېچ ئوغرىغا ئوخشىمايدۇ، ئوغرى بولسا بۇنچە يېلىنىڭ - يوپۇڭ قالارمىدى؟ چاكاردەك قىلىدۇ، بايىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن، ئەتىگەندە ئۇنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ شېرىكىنى تاپىمىز دېيىشكەن ئوخشايدۇ، قىيناقتا چىدىماي بىرەرسىمىزنى چىشلەپ تارتىپ قالسا

① رەۋزەشەب بېگى — كۈن - تۈن ئامبىلى.

نەس باسقىنى شۇ! خۇدايىم ساقلا، ئىسمىمىزنىمۇ بىلمەيدىغان تۇرسا. ئەگەر ئۇنداق نامەردلەردىن بولغىنىدا بۇنچە ئازاب تارتىقۇچە باشقىلارغا دۆڭگەپلا قۇتۇلغان بولاتتى...» چىرايىنى ئەندىشە قاپلىغان كىشىلەرنىڭ خىيالىدىن ئاشۇنداق ساراسىمىلىك ئويلار ئۆتمەكتە ئىدى. ھودۇقۇپ كەتكەن جامائەت بۇگۈن كۈن چىقىشقا قاراپ دۈئا قىلىدىغان ئادىتىنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى. شۇ چاغدا بىردىنلا رەۋزەشەب بېگى ھېكىم:

— جامائەت! بۇ ئادەمنى تونۇمسىلەر!؟— دېدى باغلاقلىق يىگىتنى كۆرسىتىپ.

... —

— سىلەردىن سوراۋاتىمەن، بۇ ئادەمنى تونۇمسىلەر؟— رەۋزەشەب بېگى كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن يىگىتنىڭ ئېڭەك ئاستىدىن يۇقىرى ئىتتىرىپ كۆتۈردى.

ئاڭغۇچە يىگىتمۇ سەل ھوشىغا كەلگەن ئىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى سىرقىراپ قاتتىق ئاغرىۋاتاتتى، قامچا زەربىدىن يېرىلغان چېكىسىدىكى جاراھىتى تۇز قۇيغاندەك ئېچىشاتتى، ئىككى بىلىكى مۇرىسىدىن كېسىپ تاشلانغاندەك سېزىمىنى يوقاتقان ئىدى. ئارغامچا پېتىپ بوغۇم - بوغۇم بولۇپ كەتكەن قوللىرى جۇۋىنىڭ يېڭىنى ئەسلىتەتتى. بىچارىنىڭ بىردىنلا چىرايى كۆكىرىپ، بېشى ساڭگىلىدى، پۈتلىرى يېرىم تىزلانغان ھالدا ئارغامچىنىڭ كۇچى بىلەنلا قارىياغاچ غولىغا ئېسىلىپ قالدى. چېرىكلەردىن بىرى رەۋزەشەب بېگىگە مەلۇمات تەرىقىسىدە ئېيتتى:

— ئۆلدى!

يەنە بىر چېرىك تۇتقۇنىنىڭ بۇرنىغا بىگىز بارمىقىنى تەگكۈزۈپ تەستىقلىدى.

جامائەت دەۋرەپ بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىپ يېقىنلاشماقتا ئىدى.

— چېكىنىڭلار! — رەۋزەشەب ھېكمىبەگ گېلىنى كېرىپ، جامائەتنى توستى، ئاندىن چېرىكلەرگە بۇيرۇق چۈشۈردى، — تېز يېشىڭلار!

باغلاقتىن بوشىتىلغان يىگىتنىڭ تىرىك ياكى ئۆلۈكلۈكىنى بىلگىلى بولمايتتى. يۈزلىرى قانغا بويالغان ئىدى، قاپقارا قاش - كىرپىكلىرى بىلەن خەت تارتقان بۇرۇتلىرى تېخى ئەمدىلا 20 ياشتىن ئاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ياشلىقنىڭ قىرانلىق پەسلىگە قەدەم قويغان ناتونۇش يىگىتنىڭ خەۋپلىك ئەھۋالى جامائەتنى ئەندىشىگە سالماقتا ئىدى.

— ئېلىپ كېتىڭلار! — رەۋزەشەب ھېكمىبەگ چېرىكلەرگە قول شىلتىپ بۇيرۇق بەردى.

چېرىكلەر قانداق كۆتۈرۈپ مېڭىشنى بىلمەي تۇرغاندا، ئىمام ئاخۇنۇم يول كۆرسەتتى:

— ئاۋۇ تاۋۇتنىڭ ئۈستىنى ئېلىۋېتىپ، شوتىسىغا سېلىڭلار! قېنى ساۋۇر، ئابدۇرەھمان، تاۋۇتنى ئېلىپ كېلىڭلار! بىكار تۇرغۇچە بىكار ئىشلە دەپتىكەن، ساقچىلارغا ياردەملىشىپ ئاپىرىشىپ بېرىڭلار!

تۇنقۇن يىگىتنى تاۋۇتقا يانقۇزغاندا، ئۇ گويا راستىنلا مۇردىغا ئوخشاپ قالدى. جامائەت ئىچىدىن 80 ياشلار ئەترапىدىكى پاكىز قېرىغان بىر بوۋاي چىقىپ سالماق قەدەم بىلەن تاۋۇتنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— رازى بول، ئوغلۇم! «كىمنىڭ ئەزىزى كىمگە خار بولماپتۇ»، سېنىڭمۇ ئاتاڭ، ئاناڭ بار بولغىيدى، بۇ ھالىڭنى بىلسە ئۆزلىرىنى قويارغا يەر تاپالماي، يۈرەكلىرى پارە - پارە بولۇپ كېتەر، خەير، ئاللا پاناھىدا ساقلىغاي! — دەپ، ئۇچە-

سىدىكى جۇڭسىنى سېلىپ ئاڭايلاپ يېپىپ قويدى. ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى مەڭزىنى بويلاپ سىرغىپ ساقاللىرىدىن مەرۋايىتتەك تۆكۈلمەكتە ئىدى. بۇ ھالدىن جامائەتنىڭ دىللىرى ئېرىپ، بىچارە يىگىتنىڭ پاجىئەسى ئۈچۈن ئۇھسىنىپ ھەسرەت چېكىشتى. جامائەت ئارىسىدىكى ياشلاردىن بىرنەچچىسى ئۆزلۈكىدىن پىدائىي بولۇپ تاڭۇتنى كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئەمما، ئۇلار ئوردا مەھكىمىسىگە بېرىشىنىمۇ، زاراتگاھلىققا بېرىشىنىمۇ بىلمەيتتى. ئەسلىدە زاراتگاھلىققا ئاپىرىلىشتىن بۇرۇن مېيىتنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلمىگەنلىكى ئۈلارنى گاڭگىرىتىپ، باشلىقنىڭ كۆزىگە قاراشقا مەجبۇر قىلدى.

ئۇ چېرىكلىرىگە:

— ئېلىپ مېڭىشمامسەن! دەپ كارىكىردى. چېرىكلەرنىڭ بىرسى تاۋۇتنىڭ ئالدىنى، بىرسى كەينىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ كەتتى.

— دىققەت! — رەۋزەشەب بەگ كۆپچىلىككە تەرتىپ ساقلاشنى ئاگاھلاندۇرۇپ ۋارقىرىدى، — سىلەر بۇ مۇتتەھەمنىڭ كىملىكىنى بىلمەيسىلەرغۇ! ئۇنداق بولسا قۇلىقىڭلارنى دىڭ تۈتۈپ ئاڭلاڭلار ئەمىسە!

ئۇ مانجۇچە فورمىنىڭ يېڭىدىن بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«ئامۇخاسقا يېتىپ مەلۇم بولغايكىم، گۇناھكار توختى، پەيزاۋاتلىق، بۇ يىل 24 ياش، ئاتا - ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، ئانا تەرەپ تۇغقىنى سامساق دولانىنىڭ قولىدا چوڭ بولغان، 10 يېشىدا پەيزاۋاتتىكى گۆرۈكەش مانجۇغا مالاي بولۇپ، ئات باققان. ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەندە، سامساق دولان يەكەن سەككىز شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى ۋە بەگلىرىگە نارازى

بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى خاقانىنىڭ ئادىللىقىغا شەك كەلتۈرگەن. لىكى ئوچۇن ھەپسىگە ئېلىنىپ، ئۆز ئەجىلى بىلەن زىندانىدا ئۆلگەن. توختى ئۆچ ئېلىش نىيىتىدە گۆرۈخانىدىكى مانجۇدىن مانجۇچە تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىپ يامان غەرەزدە يۈرگەن، مانجۇ تىلىنى بىلگەچكە 〈توختى مانجۇ〉 دەپ نام ئالغان. بۇ قېتىم يەكەنگە تۇغقان ئىزدەپ كېلىپ، كوچىدا كېتىۋاتقان لەشكەرلەر- نى بارمىقىنى چىنەپ ساناۋاتقانلىقىنى تىكتىكچىلار سېزىپ قال- غان. سوراققا تارتقاندا جاھىللىق قىلىپ گۇناھىنى تەن ئالمە- غان. مەزكۇر ئۆتكۇزگەن گۇناھى ئوچۇن ھەپسىگە ئېلىنىدى. كىمكى ئەمر - پەرمانغا ئاسىيلىق قىلىپ، پەيغەمبەر ئەۋلادى شاھ باھادىرخان ئەفرىدۇن ۋاڭ ئالىيلىرىغا يامان غەرەزدە بولە- دىكەن، توختىغا ئوخشاش كۇنگە قالىدۇ. ئۆزى ھەپسىگە ئېلە- نىپ، مال - مۇلكى خەزىنىگە تاپشۇرۇلىدۇ، ئەرلىرى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىپ، خوتۇن - قىزلىرى پاشالىق قىلىنىدۇ.»

رەۋزەشەب ھېكىمبەگ پالاڭ قەغىزىگە يېزىلغان خەتنى ئو- قۇپ تۇگىتىپ، ئاۋايلاپ يۆگەپ، يەنە چاپىنىنىڭ يېڭىگە سال- دى، ئاندىن تۇرۇپلا بىر ئىش يادىغا كەلگەندەك چىرايىنى پۈ- رۇشتۇرۇپ:

— بۇگۇن سۆزىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن قەيەردىن چاتاق چىقىدىكەن، شۇ تەۋەدىكى مەسچىتنىڭ ئىمامى بىلەن ھېسابلىشىمەن، شەرىئەتتە «ھۆكۇمەتنىڭ ئەمرە- نى تۇتماق ۋاجىپ» دېيىلگەن. ئىمام ئاخۇنۇم بۇنى ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوبدان ئۆگىتىشى لازىم! — دېدى - دە، مەسچىت- نىڭ قارشى تەرىپىدىكى ئۇجمە شېخىغا باغلاقلىق ئېتى تەرەپكە بۇرالدى.

ئىمام:

— ھوي! — دەپ يېنىغا قارىشىغا، بوي - تۇرقى ۋىجىك،

يۇزلىرى قورۇق، شالاڭ ساقاللىق، تاز چىراي بىرسى ئات تەرەپكە ماڭدى. بۇ ئادەم مەسچىتنىڭ مەزىنى سۇلتان سوپى ئىدى.

رەۋزەشەب ئامبال ھېكمبەگ چوڭ سۆزلىسىمۇ ئىچىدە جىددىيلىشىۋاتاتتى. سەۋەبى، توختىنى ئۇچ كۈندىن بۇيان ئۆزى سوراق قىلىپ، ئۇرۇش، ئېسىش، گاڭزىغا بېسىش قاتارلىق قىيناش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەتتى. ئەمما، ھەرقانچە ئۇرۇنۇپمۇ دەلىل - ئىسپات بولغۇدەك بىرەر ئىقرارغا ئېرىشەلمىدى. ئەگەر ئۇ بىرەر پاكىتنى قولغا كەلتۈرۈپ توختىنىڭ ئىسيانچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقىدىغان بولسا، مۇھەممەت ئەفرىدۇن ۋاڭ تەرىپىدىن دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، چوڭ مەنسەپكە مۇشەررەپ بولۇشىدا گەپ يوق ئىدى.

«توختى ئۆلگەن بولسىچۇ؟»

رەۋزەشەب ئامبال ھېكمبەگنىڭ نەزىرىدە بىرەر ئادەمنىڭ ئۆلۈم - كۆرۈمى بىر چۈننىڭ ھايات - ماماتچىلىك ئانچىكى ئىش بولسىمۇ، بىراق توختى ئۆلسە ئۇنداق ئاسان قۇتۇلالمايتتى. چۈنكى، بۇ ئىشتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ خەۋەر تاپقان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قورقۇنچاقلىقىغا باقماي، ئۇششاق ئىشلارغىچە كۆڭۈل بۆلەتتى. ياقا يۇرتتىن كەلگەن يېقىن كىشىلىرىدىنمۇ ئېھتىيات قىلاتتى. سىياسىي گۇناھكارلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قالدۇرمىغانلىقى ئۈستىگە، ئەۋلادلىرىنىمۇ بىر باھانىلەرنى تېپىپ يوقىتاتتى. ئوردا ئىشلىرىغىمۇ تەجرىبىلىك بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ھېيلە - مىكىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن ئىدى.

ئەفرىدۇن ئەسلىدە مۇھەممەد سەئىدۇاڭنىڭ ئوغلى بولۇپ، مۇھەممەد سەئىدۇاڭ مەلۇم دېھقانلار قوزغىلىڭى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىلكىگە ئالغاندا ئۆلگەن، ئوغلى مۇھەممەت ئەفرىدۇن

ئالته ياشتا قالغان ئىدى. مۇھەممەد سەئىدۇاڭ ئۆلۈپ توققۇز ئاي ئۆتكەندە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ سادىق كىشىسى مۇھەممەد سەئىدنى سۇرۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئوغلى ئەفرىدۇننىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى بىلدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى «خەبەر ئامبال جۇڭتاسى» تەرىپىدىن چىڭ سۇلالىسى خاقانىغا مەلۇم قىلىنىپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى تىنجىتىپ تىزگىنلەشتىكى ئۇمىد چىرىغىنى يورۇتۇۋەتتى. چۈنكى، چىڭ سۇلالىسى يەرلىك خەلقلەرنى باشقۇرۇشتا شۇ مىللەتلەرنىڭ خائىنلىرىنى قامچا قىلىپ، بېيجىڭدا تۇرۇپ كۆزلىگەن يەرگە ئۇرالايتتى. «ئات ئايلىنىغا، يول سارىغانغا» دېگەندەك، يەرلىك غالچىلارنى مەنسەپ بىلەن گوللاپ، شۇلار ئارقىلىق خەلقنىڭ قان - تەرىنى شورايتتى. ئاڭسىز خەلق ھەممە ئىشنى ئۆز ئەمەلدارلىرىدىن كۆرەتتى، «ھالۇنىي ھېكىم يېدى، تاياقنى يېتىم» دەپ، ھەدىسە ئۆز مەنپەئىتىنىلا كۆزلەيدىغان چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋاقتى كەلگەندە غالچىلارغا قارىمۇ قويمايتتى، شۇنداقتىمۇ مۇھەممەد سەئىدۇاڭ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ سادىقلىق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ كەلگەنلەر ئىدى، شۇڭا خاقانىنىڭ ئۇنى سۇرۇشتۇرۇپ ئۆزى يارلىق چۈشۈرۈشى بىكار ئەمەس ئىدى. ئۇ خاقاندىن يارلىق كەلگۈچە خەبەر ئامبال جۇڭتاسىنىڭ سايىسىدا كۈتۈپ تۇردى. ھەش - پەش دېگۈچە ئارىلىقتا بىرقانچە ئاي ئۆتۈپ كەتتى. كېيىنىرەك يارلىق چۈشۈپ، ئەفرىدۇن «جاساق جۇنۇاڭ» لىق مەنسەپ بىلەن، ئۆز يۇرتى تۇرپانغا ۋالىق بولدى. بۇ چاغدا ئۇ تېخى كىچىك بولغاچقا، ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنى بىلمەيتتى، خانىنىڭ يارلىقى بىلەن مەخسۇس كىشى تەيىنلىنىپ، خەبەر ئامبال جۇڭتاسىنىڭ قولىدا تەربىيىلەندى. چىڭ سۇلالىسى تۇرپان، قۇمۇل خەلقلىرىگە «ئالته شەھەر»

لىككە قارىغاندا بىر قەدەر ئىشىنەتتى، شۇ ۋەجدىن جەنۇبىي شىنـ جاڭغا تەيىنلىنىدىغان ئەمەلدارلار تۇرپان، قۇمۇلدىن تاللىناتـ تى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقىپ، كۇتكـ ـىدىن نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇپ خىزمەت كۆرسىتەتتى. ئەفرـ ـدۇن مەنسەپ تۇتۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، بېيجىڭ خانى چاقىرتىپ مەخسۇس قوبۇل قىلدى ۋە ئۇچ ئوتۇغات بەردى. شۇنىڭ بىلەن شەرىئەتتە سەئىد ئەۋلادىغا ھەرقانداق گۇناھ ئۆتـ كۇزسىمۇ ئۆلۈم جازاسى بېرىش جايىز بولمىغىنىدەك، ئەفرـ ـدۇن ئۇچ ئوتۇغات خاسىيەتىدە تەڭ دەرىجىلىك مەنسەپدارلاردىن پەرقلىنىپ، ئالاھىدە ئىشەنچ ئىمتىيازىغا ئېرىشتى، ھەممە يەرـ لىك خان - ۋاڭلاردىن ئۈستۇن تۇرىدىغان ئىلى جاڭجۇنمۇ ئۇنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. بۇنداق پەۋقۇلئاددە مەنسەپ ئۇنىڭ يۇرىكىنى كۇندىن - كۇنگە يوغىناتتى، خانغا تۆھپە تەييارلاش يولىدا سىلىنغان ئالۋان - ياساق، باج - سىلىقنىڭ دەستىدىن تۇرپان خەلقى قۇرۇق ئۈستىخانغا ئايلىنىپ قالدى.

ئەفرىدۇن مۇشۇنداق يول بىلەن نۇرغۇن ئالتۇن - كۇـ مۇش، سوۋغا - سالاملارنى توپلاپ، 1852 - يىلىنىڭ بېشىدا ئىشەنچلىك مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا خاقانىنىڭ ھۇزۇرىغا يەنە بىر قېتىم بېرىپ، كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئاپارغان بايلىق بىلەن ئىپادىلىدى. بۇ نۆۋەت چىڭ سۇلالىسى خانى ئەفرىدۇنىنىڭ ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئالاھىدە ساداقەت بىلدۇرگىلى بېيجىڭغا كەلگەنلىكىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا مانجۇچە كىـ يىم - كېچەك تەقدىم قىلدى، نەچچە كۇن ئوردىدا تۇرغۇزۇپ ھاردۇقى چىقىپ بولغاندىن كېيىن، خوتەن، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەردىن ئىبارەت سەككىز شەھەرنىڭ ئومۇمىي ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ يولغا سالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خاقانىنىڭ ئىلتىپاتىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۇچۇن

يۇرت - يۇرتلاردىكى يەرلىك ئەمەلدار ۋە فېئودالالارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنى ئۆز مۇددىئاسىنىڭ ۋاستىسىگە ئايلاندۇر-دى. سەككىز شەھەر خەلقى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان زۇلۇم-لارغا ئۇچراپ، جاندىن تويۇش دەرىجىسىگە يەتتى، ئەمما قانداق قۇتۇلۇش نادان خەلقنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. ئەفرىدۇننىڭ خىزمىتى خاقانغا بەك ياراپ كەتكەنلىكتىن، 1856 - ، 1857 - يىللىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «سۇلا ئامبال جۇنۇاڭ خان» ، «جاۋباجى جىن جۇمەن جاساق جۇنۇاڭ شاھ باھادىر-خان» ، «ئىنانچىخان» مەنسەپلىرىنى بېرىپ، تېخىمۇ جان كۆيە-دۈرۈپ ئىشلەشكە رىغبەتلەندۈردى. ئەفرىدۇننىڭ ئويلايدىغىنى بايلىق توپلاپ خاقاننىڭ سۇلۇكىدىن ئۆتۈش ئىدى. لېكىن، شۇنى-داقتىمۇ دائىم گۇدرەت ئىچىدە يۇرۇۋاتاتتى. قاچان بولمىسۇن بىر كۈنى، ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يېغىلىق بىلەنلا ئۆتكەن بۇ قارام خەلقنىڭ ئۆزىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەيتى. شۇڭا، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ خۇراپىيلىققا بېرىلىش-تەك ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىتائەت قىلدۇرۇش قارارىغا كەلدى - دە، ئۆزىنى «سەئىد» ئەۋلادى (پەيغەمبەر ئەۋلادى) غا چىقاردى. ئۇ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىگىمۇ ئىشەنمەيتتى. بۇ دەۋرده شەھەر - شەھەردە ھەپسىگە ئېلىنغانلار كۆندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتاتتى. بەگ - دورغىلارغا يانغان، ئوردىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلغان، سىياسىي جەھەتتە گۇمانلىق دەپ قارالغان كە-شىلەر تۇتۇپ كېتىلدىمۇ، بولدى، ئىككىنچىلەپ كۆرۈنمەيتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى مەمۇرىيەت تۈزۈمىدە ئا-لىي ھوقۇق ئىلى جاڭجۇنىنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستە-دىكى مۇئاۋىن ۋالىي دەرىجىلىك بىر مەسلىھەتچى ئامبال قەشقەر تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. مەسلىھەتچى ئامبال يەكەندە تۇراتتى. ئۇ، ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا تەكرىتىغىنىڭ جەنۇ-

بىدىكى ئەڭ چوڭ ئەمەلدار ھېسابلانسىمۇ، ئەمما دىپلوماتىيە ئىشلىرىدا ئىلىدىكى جاڭجۇنگە بويسۇناتتى. ئىلىدىكى جاڭجۇنلا بېيجىڭ بىلەن مۇناسىۋەت قىلالايتتى. بۇ مەمۇرىي ئەمەلدارلار-نىڭ قول ئاستىدا يەنە يارىدەمچى ئامبال ۋە ئەمەلدارلار بار ئىدى.

ئىلگىرىكى شەھەرلەردىن سىرت «خەنچىڭ» دەپ ئاتىلىدۇ-غان يېڭى شەھەرلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ قورغانلاردا خەنزۇ، مانجۇ، تۆڭگانلاردىن تەركىب تاپقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇرغۇزۇلاتتى. ھەربىي قوشۇنلارغا ئاساسلىقى مانجۇ ۋە خەنزۇلاردىن ھەربىي ئەمەلدار قويۇلاتتى. يۇقىرىراق دەرىجە-لىك ئەدلىيە ئورۇنلىرى ۋە مەمۇرىي ۋەزىپىلەرگىمۇ ئادەتتە بويسۇنغان مىللەتلەردىن باشلىق تەينىلەنمەيتتى.

دەرىجىسى تۆۋەنرەك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى يەكەن خا-نى ياكى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق باش خان ئامبال تەينىلەيتتى. بۇنداق ئەمەلدارلار پۇتۇنلەي دېگۈدەك مۇسۇلمانلاردىن بولاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئالتە شەھەر-لىكلەرنى ھەرگىز ئۆز يۇرتىدا مەنسەپكە قويمايتتى. ئەگەر بىرەر يەكەنلىكنى مەنسەپكە قويماقچى بولسا، چوقۇم ئۆز يۇرتىدىن يىراقراق جايغا بېرىشى شەرت ئىدى. مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئالىي مەنسەپ ھېسابلانغان ھاكىمبەگلىك ئاتاقتا چىڭ سۇلالىسى ئىچ-كىرىدىن ئەۋەتكەن خان ئامبالنىڭ دەرىجىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، خاس ساقچى قىسىملىرىنىڭ ھەممىسى مانجۇلار ئە-دى. ئادەتتىكى ئىش بېجىرگۈچىلەرلا يەرلىك خەلقتىن قويۇلات-تى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەدلىيە مەمۇرىيىتى، مالىيە، ئاشلىق، تاموژنا، باج ۋە شەھەر - بازارلاردىكى ئوقەت بېجى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇرات-تى. خان ئامبال پەقەت سىياسىي ئىشلار ئۈستىدىكى مۇھىم نازارەتچىلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۆتەيتتى، مىللەتلەر ئارا دەۋا

ئىشلىرى يۇز بەرگەندىلا ئارىلىشاتتى، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدار-لىرى گەرچە ھاكاۋۇر بولسىمۇ، ئەفرىدۇن ۋاڭغا يول قويۇپلا قالماستىن، بەلكى يېقىندىن قوللايتتى. يەرلىك، مىللىي ھاكىمىيەتلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق خان ئامبالىلىرىدىن كۆپ زالىم بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا يارىشا پات - پات بېشىنى يەپ تۇراتتى. ئەگەر يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھاكىمىيەگلىرى ياكى خانلار كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال كۆرۈلسە، خان ئامبال ئۇلارنى دەرھال ئالماشتۇراتتى. خان ئامبال ھېچقانداق گۇناھى يوق دەپ قارىغاندىمۇ، تەرتىپنى ساقلاش ياكى ۋەقە چىقىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش يۈزىسىدىن ئۇلارنى باشقا جايلارغا يۆتكۈۋېتەتتى. چۈنكى، خان ئامبال تەرتىپ ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغاچقا، زىددىيەت ئۇلغىيىپ كەتسە قورال ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، شۇڭا ۋەزىيەتنىڭ ھاكىمىيەتكە پايدىسىز تەرەپكە يۈزلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئادىل كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى. بۇ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئىشەنچسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئەڭ چىن چارىسى ئىدى، يەرلىك ئەمەلدارلار بىر - بىرلىرى بىلەن جېدەللىشىپ قالسىمۇ، خان ئامبالغا دادلىناتتى.

ئەفرىدۇن بىۋاسىتە چىڭ سۇلالىسى خانى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئالاھىدە ئىمتىيازلىق خان بولغاچقا، خان ئامبال يول قويۇش بىلەن نازارەتنى تەڭ ئېلىپ باراتتى. ئۇ كۈنسايىن پەيدا قىلىۋاتقان يېڭى - يېڭى ئالۋان - سېلىقلار خەلقنى قاقشاتقانسىرى خان ئامبال بىرەر چوڭ ۋەقە يۈز بېرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ ئىشلىرىنى «يامان» غا چىقىرىپ جاڭجۇڭگە يوللىمايتتى. چۈنكى، بۇنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. يەرلىك خەلق بولسا ئۆزىگە كېلىۋاتقان زۇلۇم - سىتەمنىڭ يىلتىزىنى يەرلىك ئەمەلدارلاردىن

كۆرەتتى.

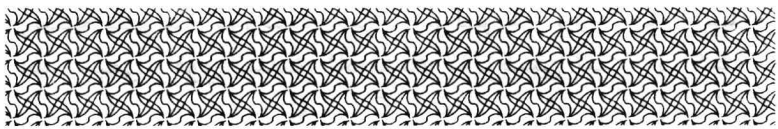
ئەفرىدۇن ھاكىمىيەتنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق جان كۆيدۈرەتتىكى، بىرەرسى مەلۇم بىر سىياسىي گۇناھ توغرۇلۇق مەلۇمات يەتكۈزسە ياكى بۇ جەھەتتە ئاز - تولا خىزمەت كۆرسەتسە، ئۇنىڭغا كاتتا مۇكاپاتلار بېرىپ، ئەمەل - مەنسەپلەرگە تەينىلەيتتى.

رەۋزەشەب ئامبال ھېكىم ئاشۇنداق خام تەمە بىلەن مۇكاپات ئېلىش غەرىزىدە، يەكەنگە كېلىپ قالغان ياقا يۇرتلۇق توختىنى تۈتۈپ «سىياسىي گۇناھكار» دېگەن توقۇمنى توقۇپ، ئەفرىدۇنغا مەلۇم قىلغان ئىدى. ئەگەر ھېچقانداق پاكىتقا ئېرىشەلمىگەن ئەھۋالدا توختى ئۆلسە، ئۇ ئاسان قۇتۇلالمايتتى. شۇڭا، جامائەتكە قىلىدىغان گەپ - سۆزىنى قىسقارتىپلا ئېتىغا مىنىپ زىندان تەرەپكە تىكىۋەتتى.

جامائەتنىڭ كۆز ئالدىدىن توختىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالى نېرى كەتمەيتتى، گەرچە ئاغزىدىن چىقىرالمىسىمۇ، كۆپچىلىكى توختىغا ھېسداشلىق بىلدۈرمەكتە ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئۆلۈك - تېرىكلىكىگە بىرنېمە دېيەلمەيتتى. جامائەت ئىچىگە تىنغان ھالدا بىردىن، ئىككىدىن تارقىلىپ، ئاتا-بوۋا، قوۋم - قېرىنداشلىرىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ، روھىغا دۇئا - تەكبىر قىلىش ئۈچۈن زاراتگاھلىققا قاراپ مېڭىشتى. كېچىنى شەھەر كوچىلىرىدا تىمىسقىلاپ ئۆتكۈزگەن لالما ئىتلار ئادەملەرنىڭ زاراتگاھلىقىنى تېزرەك بىكارلاپ بېرىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ، گۇمۇرۇلگەن گۆر، پۇچۇق گۇمبەزلەردىكى ئۇۋۇلىرىغا يول ئېلىشقان ئىدى.

قەبرىستانلىقنىڭ ئۈيەر - بۇيەرلىرىدە ئىت غاجاپ تاشلىۋەتكەن ئادەم سۆڭەكلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرسىمۇ، كۆمۈپ قويغۇچىلار چىقمايتتى. كىشىلەر ئىتنىڭ چاڭگىلىدىكى ئادەم

ئۇستىخانلىرىنى كۆرگەندە بىر - بىرلىرىگە: «بۇ، قوي يىللىق ئادەم چېغى، قوي يىللىق ئادەمنىڭ ئۆلۈكىنى ئىت يەپ كېتەر-مىشكەن!» دېيىشىپ ئۆتۈپ كېتىشەتتى. ئەپسۇسكى، بۇنىڭ قەبرە قوپۇرۇپ پۈختىراق دەپنە قىلىشقا قۇربى يەتمەي شامگۆر-گە كۆمۈلگەن، ھاياتلىقىدا زالىملار، ئۆلگەندە بولسا لالما ئىتلار غاجاپ، ھەر ئىككى ئالەمدە خوۋلۇق كۆرمىگەن يوقسۇز بىچارە-لەرنىڭ ۋە ئىگىسىز يېتىم - يېسىرلارنىڭ ئۇستىخانلىرى ئىكەن-لىكىنى ھېچكىم ئويلىمايتتى. ئۆزلىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى تې-خىمۇ بىلمەيتتى. زاراتگاھلىقتىن قايتقانلارنىڭ بىر قىسمى ئۆيـ-لىرىگە كىرىپ كەتكەندىن باشقا، كۆپچىلىكى ساۋۇر، ئابدۇ-رەھمانلار تاۋۇتنى قايتۇرۇپ كەلگەندە، ناتونۇش يىگىتنىڭ خە-ۋىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن يەنە مەسچىت تەرەپكە يول ئالدى.

ئىككىنچى باب

يوپۇقسىز تاۋۇت

ساۋۇر بىلەن ئابدۇرەھمان ئىككىسى ئاكا - ئۇكىلار بولۇپ، ساۋۇر 25 ياشتا، ئابدۇرەھمان 23 ياشتا ئىدى. ئۇلار كىچىكىدىن ئەمگەك بىلەن چېنىققاچقا، بىلەكلىرى پولاتتەك مۇستەھكەم، ۋۇجۇدىدىن غەيرەت - شىجائەت ئۇرغۇپ تۇراتتى، ئاتىسى سادىق كىچىك ئوغلى ئابدۇرەھمان تۇغۇلۇپ 20 كۈندىن كېيىن قايسىبىر يۇرتنىڭ سېپىل ھاشاسىغا تۇتۇلۇپ، شۇ كەتكەنچە ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى. ئانىسى زەينەپخان 22 يېشىدىلا تۇل قالدى. ئۇلارنىڭ ئىشكى كوچىغا قارايدىغان، كىچىككىنە ھويلىلىق بىر ئېغىز چالما تاملىق ئۆيى بار ئىدى. ئېرىدىن ياشلا ئايرىلغان زەينەپخان كىشىلەرنىڭ يېپىنى ئىگىرىپ، كىرىنى يۇيۇپ ئۆيىنى قامداپ، ئىككى ئوغلىنى قاتارغا قوشتى، ئەمما بۇ جەريانىدا كۈن ئۆتكۈزمەك ھەقىقەتەن تەسكە چۈشتى. شەھەر دېگەندە كۈچ بولغان بىلەن دەسمايە بولمىسا ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئانا - بالا ئۇچەيلەن مەدىكارچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈشكە توغرا كەلدى. شۇنداقتىمۇ تۇرمۇشى بەزىلەرنىڭكىدىن بىرقەدەر ياخشى ئىدى. بۇگۈن ئۇلار بامدات نامىزىنى ئوقۇشقا مەسچىتكە چىقىپ، ئۆز-

لىرى دېمەتلىك بىر يىگىتنىڭ قارىياغاچقا باغلانغان ھالىتىنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى جىغىلداپ كەتتى. ساۋۇرنىڭ كۆزلىرى توختىغا تىكىلگىنى بىلەن، ئەمما خىيالى ئىرماش - چىرماش ئىدى: «بۇ زادى كىم؟ نېمە سەۋەبتىن بۇ ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ تىرىكمىدۇ ياكى ... مىدىر - سىدىر قىلمايدىغۇ! مېنىڭ ئاتامۇ مۇشۇنداق قىينىلىپ ئۆلگەن بولغىيمىدى، قانچە ئازابلانغاندۇ! مەنغۇ چىرايىنىمۇ ئەسلىيەلمەيمەن. تېخى ئارانلا ئىككى ياشقا كىرگەن تۇرسام، ئاتام جان ئۈزۈش ئالدىدا بىزنى ئەسلىگەنمىدۇ؟ ئۇلۇغتە ئەسلەيدۇ - دە، بىز ئۇنىڭ پۇشتى، يۈرەك پارىسى ئەمەسمۇ!»

ساۋۇرنىڭ خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ھاياجاندىن ھودۇقۇپ جىم بولدى. ئۆزىنى قانداقتۇر بىر غايىۋى كۈچ ئەيىبلەۋاتقاندەك خىجىللىق ھېس قىلىۋاتاتتى. «ياق! — دېدى ئۇ كۆڭلىدە، — مەن ئاتامنى ئىزدەيمەن، ئۇنىڭ قانداق غايىب بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ، قاتىلىنى تاپىمەن ...»

ساۋۇر بىردەم جىم بولۇپ، تۇرۇپلا لاسسىدە بوشاشتى. «تاپسامۇ نېمە قىلالايتتىم، نى - نى ئادەملەر تۇتۇپ كېتىلىپ، ئىز - دېرەكسىز يوقاۋاتسىدۇ، ئۇلارنىڭ بالىۋاقىلىرى نېمە قىلالىدى؟» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن كەچۈرۈپ، دىققىتى يەنە قارىياغاچقا باغلاقلىق يىگىتكە بۇرالدى. بۇ چاغدا تۇتقۇننىڭ كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، يۈزلىرى كۆكىرىپ، پۇتلىرى گۈرۈچى چىقىپ كەتكەن ھېسسىپتەك بوشىشىپ، يېرىم تىزلانغان ھالدا دەرەخ گەۋدىسىگە ئېسىلىپ قالغان ئىدى.

خىيال دەريا سىغا غەرق بولۇپ قاشقا چىقالماي گاڭگىراپ تۇرغان ساۋۇر، ئىمامنىڭ:

— ساۋۇر! ئابدۇرەھمان! تاۋۇتىنى ئېلىپ كېلىڭلار! — دېگەن ئاۋازىدىن چۆچۈپ، ئۆزىگە كەلدى - دە، ئىنىسى

ئابدۇرەھمان بىلەن بەرىپ، تاۋۇتنىڭ ئۈستىدىكى يوپۇق جازا-
سىنى ئېلىۋېتىپ شوتىسىنى ئەكەلدى، ئاندىن يىگىتنى باغلاق-
تىن يېشىپ، ئۇنىڭغا سېلىپ، شۇ مەھەللىلىك يەنە ئىككى
بۇرادىرىنى چاقىرىپ، مېيىتنى كۆتۈرگەندەك ئېلىپ ماڭدى.
ئىككى چېرىك بولسا ھازىدارلاردەك ئالدىغا چۈشۈپ يول باشلا-
دى. ئۇلار كېتىۋاتقاندا، ئاياللار ئۆي - ئۆيدىن چىقىپ ئىشىك
ئالدىلىرىنى سۈپۈرۈپ، قار دۆۋىلىرىنى كوچىغا ئىتتىرىۋاتات-
تى. كوچىدىكى قارلار دەسسىلىپ ئوبدانلا يول چۈشكەن ئىدى.
تۇنۇقۇننى ئېلىپ ماڭغانلار خان مەھكىمىسىنىڭ يېنى بىلەن ئۆ-
تۈپ، ئوردا تېمىنىڭ غەربىي تەرىپىگە تۇتاش سېلىنغان سولاقخا-
نىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئېگىز سوقما سېپىلنىڭ قاپ ئوتتۇرا-
سىغا ئورنىتىلغان يوغان قارا دەرۋازىنىڭ ئالدىدا ئېگىز بوي،
بېشىغا ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ ئىككى تال ئۆرۈمە چېچىنى
خوتۇنلاردەك ساڭگىلىتىۋالغان ساقالسىز بىر كىشى تۇراتتى.
تاۋۇت يەرگە قويۇلۇشى بىلەن ئۇ تېز - تېز قەدەم تاشلاپ
كېلىپ، قىيپاش يېپىلغان جۇۋىنى قايرىپ، توختىنىڭ بېشىنى
ئاستا كۆتۈردى. بۇ چاغدا، توختى باغلاقتىن بوشانغاندىن كېيىن
بوغۇلغان قانلار يۈرۈشۈپ، ئاستا - ئاستا ھوشىغا كېلىشكە
باشلىغان ئىدى. سولاقخانا ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە ئۇ سەل
ھوشىغا كەلگەن بولسىمۇ، سوغۇقتىن تىترەۋاتاتتى. بۇنى كۆر-
گەن فورمىلىق ئادەم ئۆز - ئۆزىگە:

— تىرىككەن، توڭۇپ كېتىپتۇ، — دېدى ۋە مانجۇچە ئۇ-
زۇن چاپىنىنىڭ ئىچىگە كىيىۋالغان جۇيازىسىنىڭ ئۈستىدىن
باغلىۋالغان بەلۋېغىغا ئېسىۋالغان ساپايىدەك نۇرغۇن ئاچقۇچلار-
نى ئېلىپ قارا دەرۋازىنى ئاچتى، ئاندىن، — رۇستەم! ئاشپەز-
لەر بۇياققا كەلسۇن! — دەپ توۋلىدى.

چاچ - ساقاللىرى پاكىز قىرىلغان، پۇقراچە كىيىنگەن 30

ياشلاردىكى بىرسى ئىككى يىگىتنى ئەگەشتۇرۇپ كەلدى. ھېلىقى ئاچقۇچ باشقۇرغۇچى ئادەم ساۋۇرغا:

— سىلەر كۇتۇپ تۇرۇڭلار! — دەپ قويۇپ، تاۋۇتنى كۆتۈرتۈپ قارا دەرۋازىنىڭ ئىچىگە قاراپ مېڭىشقا ئەمدىلا تەمشىلىپ تۇرۇشىغا، تۇيۇقسىزلا:

— ئاتا، توختاپ تۇرۇڭ! — دېگەن يىقىملىق ئاۋاز ئاڭلاندى.

تۇرغانلار كۆردىكى، ئاغزۇانىدىن تىكىلگەن نوجىيەك كۆڭلەك ئۇستىگە داماس جۇيازىنى كىيىپ، بېشىدىكى قوقەند دوپپىسىنى باسۇرۇپ يارىشىملىق گىلاۋا ياغلىقى چىگىۋالغان، يۇمىلاق يۈز، بۇغداي ئۆڭ، كۆزلىرى ئاھۇنىڭكىدەك، ئەۋرىشىم قامەت، قاشلىرى ھىلال ئايدەك، كىرپىكلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان، ئەمدىلا قۇرامىغا يەتكەن بىر قىز تېز - تېز قەدەم تاشلاپ، سولاقخانىنىڭ غەربىي تەرىپىگە يانداش سېلىنغان ھەشەمەتلىك قورۇ تەرەپتىن ئالدىراش كېلىۋاتاتتى. ئۇ تاۋۇتقا يېقىنلىشىپ - يېقىنلاشمايلا:

— تۇتۇۋاتقان ھايات ئادەملەر ئاز كېلىپ، ئەمدى قەبرىستانلىقتىن جىنازا بىلەن ئۆلۈكلەرنىمۇ توشۇپ قاماۋاتامسىلەر - نېمە؟ — دېدى، ئاندىن جىنازىدىكى نىمجان يىگىتكە شۇنداق قاراش بىلەن، گويا جىنازىدىن بىر ئوق چىقىپ يۇرىكىگە تەگكەندەك «ۋاي!» دېۋەتتى ۋە بىردىنلا چىرايى تاتارىدى. ئۇنىڭ يۈرەك - باغرىنى قانداقتۇر بىر ئازاب ئاچچىق ئېچىشتۇرۇپ، پارە - پارە قىلىۋاتاتتى.

توختىنىڭ بولسا ئازراق تىترەۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. قىز ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىنى كۆرۈپ پەس ئاۋازدا:

— بىچارە! — دېگىنىچە، قولىنى ئاستا ئاپىرىپ پېشانىسى-

گه قويدى.

قىزنىڭ ئىسسىق بارماقلىرى تېگىشى بىلەن توختىنىڭ چېكە تومۇرلىرىدىكى قانلار بىردىنلا جانلانغاندەك بولۇپ، سائەت ئىستىرىلكىسىدەك مېڭىۋاتقىنى سېزىلدى. قىز بۇنىڭدىن ئۇنىڭ تېخى ھاياتلىقىنى بىلگىنىدە ئۇمىد چىرىغى يانغاندەك بولدىيۇ، قولىنى ئىتتىك تارتىۋالدى. بىراق، يۈزلىرى لاپپىدە ئوت ئېلىپ، قانداقتۇر بىر خىل خىجىللىق ئىلكىدە ھاياجانلىنىشقا باشلىدى.

تەسۈرلەۋاتقىنىمىز زىندان بېگىنىڭ يالغۇز قىزى بولۇپ، بۇ يىل 15 ياشتا ئىدى. ئۇ بار - يوق بىرلا پەرزەنت بولغاچقا، زىندان بېگى: بېگى ئۆلۈپ كەتسەم دۇئا - تەكبىر ئوقۇغۇدەك، قەبرەمنى يوقلاپ، ئۆچكەن چىرىغىمنى يورۇتقۇدەك ئوغۇلنى خۇدا مەندىن ئايىدى، خۇدايىمنىڭ ماڭا بەرگىنى شۇ ئىكەن. ھېچبولمىغاندا روھىمغا ئاتاپ دۇرۇت ئوقۇپ، ياغ بۇرىتىپ قويار دەپ ئالتە يېشىدىلا كۆلبېشى مەسچىتىنىڭ ئىمامىنىڭ تەربىيىسىگە بەردى. ئۇ زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن بولسا كېرەك، دىنىي مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن پات پۈرسەتتىلا ئۇششاق سۈرىلەرنى يادلاشنى تاماملاپ، ھەپتىيەككە چىقتى، ئاندىن قۇرئانغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، 13 يېشىدا قۇرئاننى پۈختا ئىگىلەپ، «نەۋايى»، «سوپى ئاللايار» قاتارلىق كىتابلاردىن دەرس ئالدى. ئۇنىڭ ئوقۇشى تازا ئىلگىرى بېسىۋاتقاندا، ئاتا - ئانىسى مەسلىھەتلىشىپ، گەرچە قىزىنىڭ يېشى كىچىك بولسىمۇ، بوي-بەستى كۈندىن - كۈنگە يوغىناپ كېتىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، سۆز-چۆچەك ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ مەكتەپتىن چىقىرىۋالدى. دېمىسىمۇ ئۇ چاغلاردا چوڭ بولۇپ قالغان قىزلارنىڭ داۋاملىق ئوقۇۋېرىشى ئادەتكە سىغمايتتى.

قىز مەكتەپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆيدە كىتاب ئوقۇش-

نى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ ئوقۇيدىغىنى قۇرئان ئەمەس، بەلكى ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بەيتلىرى ۋە باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىدى. ئاتىسى بولسا ئۇنى قۇرئان ئوقۇۋاتىدۇ، دەپ بىلىپ، خۇرسەنلەر كىدىن دېگىنىنى قىلىپ بېرەتتى، رايىغا باراتتى. ئۇنىڭ گەپ - سۆزىدىكى كەسكىنلىكى، ئەركىن، مەنتىقىلىق پىكىرلىرى چوڭلارنىمۇ ھەيران قالدۇراتتى. ئۇ مانا مۇشۇ كەمگىچە بىرەر كىشىگە بۇگۈنكىدەك مۇئامىلىدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. توختىنىڭ پېشانىسىگە ئالقىنى شۇنداق تېگىشى بىلەن تىل ئارقىلىق ئىپادىلەگۈسىز كۈچلۈك بىر ياتقىن جىسمىغا تۇتىشىپ، يۈرەك - باغرىنى ئۆرتەشكە باشلىدى. «مەن نېمە بولدۇم؟» دەيتتى قىز ئۆز - ئۆزىگە روھىيىتىدە كۆرۈلۈۋاتقان قانداقتۇر غەيرىي سېزىمدىن چۆچۈپ، ئۇنىڭغا يۈرەك - باغرىنى بىركىم تۇيدۇرماي سۇغۇرۇۋېلىۋاتقاندەك بىلىنىپ، بەدىنى چۈشىنىكسىز ھالدا تىترەپ كەتتى. ۋۇجۇدىغا ئاغرىق يېپىشىۋاتقاندەك ياكى ئەڭ ئامراق نەرسىسىنى يوقىتىپ قويغاندەك ۋەياكى قانداقتۇر بىر يىرتقۇچ ھايۋان تاپ بېسىپ قوغلاۋاتقاندەك ئەنسىز تۇيغۇ پەيدا بولدى. ئۇ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي، ئاتىسىدىن مەسلىھەت سورىماقچىدەك سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

ئاتىسى قىزىنىڭ روھىي ھالىتىدىكى باشقىچە ئەھۋالنى كۆردى. ئۇ قىزىنىڭ ناھايىتى رەھىمدىل ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، تاۋۇتتىكى يىگىتنىڭ ھالىغا ئېچىنىۋاتقىنىنى ياكى بولمىسا ئۇنى قىينىغۇچىلاردىن نەپرەتلىنىۋاتقىنىنى دەپ ئويلاپ، دەماللىقتا خاتىرجەملەندۇرۇش ئۈچۈن ئېيتتى:

— جېنى بار ئىكەن، تىترەۋاتىدۇ!

— شۇنداق! — دېدى قىز قاتتىق ھاياجانلىنىپ، — قۇتقۇزۇپ قېلىڭ، جېنىم ئاتا، ساۋاب بولار، ئۇنىڭمۇ ئاتا -

ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقان، قېرىنداشلىرى باردۇر. بىچارىنى ئاتا - ئانىسى بۇ ھالەتتە كۆرسە نېمە بولۇپ كېتەر، جېنىم ئاتا. ئۇ ئۆلۈپ كەتمىسۇن!

قىز يۇرىكىدىن چىقىرىپ شۇنداق يالۋۇرۇپ، ئاتىسى ئېغىز ئېچىپ بولغۇچە يەنە سورىدى:

— نېمە گۇناھ ئۆتكۈزۈپتۇ؟

— تايىنى يوقلا بىر ئىش، — دېدى ئاتىسى ئېچىنغان ھالدا، — ئاڭلىشىمچە، كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان چېرىكلەرنى سانىغانمىش. تېخى بۇنىمۇ ئېنىق كۆرگەن ئادەم يوقكەن، ئۇ ئىقرار قىلمىغاچقا، قاتتىق قىيناقلار مۇشۇ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ. ماڭ، ئىشىكنى قىل. نېمىگە ھاڭۋېقىپ تۇرۇسلەر، قېنى ئېلىپ مېڭىڭلار!

— ياق! — دېدى قىز كەسكىن تۇردە، — ئۇ سولاقخانىدا ئۆلۈپ كەتمىسۇن. سولاپ قويۇلسا ھالىدىن كىم خەۋەر ئالىدۇ؟ ئۆيگە ئاپىرىپ داۋالاپ، سەل ياخشىلانغاندا قايتىسىكىزمۇ ئوخشاشقۇ، ئاتا! ؟

— تەنتەك قىز، يەۋاتقان نېنىڭدىن ئايرىلىپ داكىزىدا ياتقاك كەلدىمۇ؟ بىلمەسەن، بۇ سىياسىي مەھبۇسمىش، چېتىلىپ قالىدىغان بولساق باش كېتىدىغان گەپ، باش! — ئۇ قىزنىغا شۇلارنى دەپ تازا بىر چەكچىيىۋېتىپ، بىردىنلا يۇمشاپ قالدى، — قىزىم رەيھانگۇل، غەم قىلما، ئۇ ئۆلۈپ قالمايدۇ. سېنىڭ رەھىمدىللىكىڭگە داداڭ قايىل، ئاپلا، قېرىشقاندەك تەقدىرنىڭ مېنى مۇشۇنداق كۆڭۈلسىز ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغىنىنى قارىمامدىغان...

زىندان بېگى گېپىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋېتىپ، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ماڭماقچى بولۇۋىدى، بىر ئادەم كەملىك قىلىپ، نېرىدا توختىدىن ئەنسىرەپ قاراپ تۇرغان ساۋۇرنى چاقىردى:

— كەل، بۇنىڭ بىر تەرىپىنى سەن تۇت!

ساۋۇرغا بۇ «ۋەزىپە» تازا ياقتى. چۇنكى، ئۇنىڭ ناتونۇش يەر-گىتتىنى شۇنداقلا تاشلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى. «ئۇنى يەنە ئازاب-لارمۇ؟ ئۇنىڭ مۇشۇ ھالدا ئىكەنلىكىنى ئاتا-ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەمدىغاندۇ؟ بىز يەنە كۆرۈشەرمىزمۇ؟ ئەگەر كۆرۈ-شۈش نىسپلا بولسا ئۆيۈمگە باشلايمەن، يۇرتىغچە ئۇزىتىپ بارىمەن. ئۇنىڭ بۇگۈنكى ھالىنى ئۆزىگە سۆزلەپ بېرىمەن...» دېگەن خىياللار كۆڭۈل قېتىدا كېزىپ يۈرەتتى. خىياللىرىغا بىردىنلا دەھشەتلىك سوئاللار ئارىلىشىش بىلەن ئەندىكىپ چۆ-چۈپ كەتتى، دەل شۇ چاغدا زىندان بېگىنىڭ چاقىرىپ ئىشقا بۇيرۇشى بايا تىنقى ئوي - خىياللىرىغا مۇناسىپ كەلگەندەك ئۇنى يېنىكلەشتۈردى. ئۇ دەرھال بېرىپ جىنازىنىڭ ئارقا ئوڭ تەرە-پىنى دەس كۆتۈرۈپ مۇرىسىگە ئېلىپ، ھېلىقى ئۇچ ئادەم بىلەن قارا دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. قىز ئۆز - ئۆزىگە دەۋاتقان-دەك ئاۋازدا:

— ئىپلاسلار! — دېدى - دە، تاۋۇتنىڭ كەينىدىن غەزەپ بىلەن قاراپ قالدى. ئۇنىڭ كىمنى تىللاۋاتقانلىقىنى (ئەفرىدۇن-نىمۇ، رەۋزەشەب ئامبالنى ياكى ئاتىسىنىمۇ) بىلگىلى بولمايت-تى، شۇنداقتىمۇ سەل روھلانغاندەك بولۇپ كۆڭلىدە تەكرارلا-دى: «ئۇ ئۆلمەيدۇ، ھەرگىز ئۆلمەيدۇ». چۇنكى، ئاتىسىنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىدە قانداقتۇر ھېسداشلىق ئىپادىسى بار ئىدى. بىراق، قىزنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. رەۋ-زەشەب ئامبال شەخسەن ئۆزى تۇتۇپ، مەنسەپ ئۇچۇن يەمچۈك قىلماقچى بولغان بىر «گۇناھكار»نى، يەنە كېلىپ سىياسىي مەھبۇسنى قانات ئاستىغا ئېلىش كاللا بىلەن ئويىنىشىدىغان ئىش ئىدى. بۇنى رەيھانگۈلمۇ چۈشىنەتتى. ئەمما، بۇ يەردىن كېتىش-نى ياكى تاۋۇت كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىشنى بىلمەي گاڭگە-

راپ، جايىدا قاققان قوزۇقتەك تۇردى. زىندان بېگى مانجۇچە ئۇزۇن فورمىسىنىڭ پەشلىرىگە پۈتلىشىپ قەدەم ئالغىنىچە قارا دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازا قېلىن تۆمۈر تاختايلار بىلەن قاپلانغان بولۇپ، ئوڭ قاناتىنىڭ ئادەم بويى يېرىدە مەھبۇسلارنىڭ ئۆيلىرىدىن ئەكەلگەن نەرسىلەرنى سۇنۇپ بېرىدىغان چىنە پاتقۇدەك بىر تۆشۈك، سول قانىتىدا ئادەم كىرىپ - چىقىدىغان تار ئىشىك بار ئىدى. ئادەتتە بۇ ئىشىك - تۆشۈكلەر مەھكەم تاقاقلىق تۇراتتى. زىندان بېگى بېرىپ چوڭ دەرۋازىغا سېلىنغان يوغان شەددە قۇلۇپىنى ئېچىپ، تۆمۈر لوكىنى بىر تەرەپكە ئىتتىرىۋەتكەندىن كېيىن دەرۋازىنى ئاچتى، ئاندىن ئىچكى دەرۋازا سېپىلىنىڭ نېرىراقىدا تۇرغان قاراۋۇلغا ئاڭلىتىپ:

— مەھبۇس كەلدى! — دەپ توۋلىۋېتىپ، تاۋۇت كۆتۈرگەنلەرنى كىرگۈزدى ھەمدە ئىچكىرىكى دەرۋازىنىڭ تاشقىرىدىكىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان لوكدانلىق زەنجىرنى تاقاپ، ئۇنىڭغا ئات تۇۋۇقى شەكلىدە ياسالغان سېرىق ئورۇس قۇلۇپىنى سېلىۋېتىپ، تاۋۇت كۆتۈرگەنلەرگە يول باشلىدى. ساۋۇر بۇدۇداق جايىنى ئۆمرىدە تۇنجى كۆرۈۋاتاتتى. دەرۋازىدىن كىرىشىگىلا 10 مېتىرچە يىراقلىقتا ياغاچتىن ياسالغان قارا سىرلىق توسما تام بار ئىدى، ئۇنىڭ چوڭلۇقى دەرۋازىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن باراۋەر بولۇپ، چوڭ دەرۋازىنى ئاچقاندىمۇ سىرتتا تۇرغانلار ھەرقانچە قارىغان بىلەن سولاقخانا ھويلىسىنى كۆرەلمەيتتى. تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ كىرگەنلەر توسما تامنىڭ يېنىغا كەلگەندە بۇرۇلۇپ يانداپ ئۆتتى، ئەتراپى سوقما سېپىل بىلەن قورشالغان كەڭ ھويلا دەرۋازىسىنىڭ سول تەرىپىدە ئاشخانا ۋە قۇلۇپلاقلىق بىرقانچە ئۆي، ئوڭ تەرىپىدە قاراۋۇللار سېپىل ئۈستى بىلەن سولاقخانىنىڭ ئۆگزىسىگە باردىغان خىش پەلەمپەي (شوتا) بار

بولۇپ، ياغاچ پەنجىرە بىلەن توسۇلۇپ قۇلۇپلانغان ئىدى. سولاق-ئاڭا ھويلىسىدىكى يوغان قاپاق تېرەك يېنىدا بىر ھىندى بىلەن ساقاللىق كەشمىرلىك كۆڭلەكچان ھالدا چاپما ھەرىدە شال تىلى-ۋاتاتتى. ساۋۇرغا ھويلىدىكى بىر تال خەسمۇ يېڭىلىق تۇيۇلۇۋا-تاتتى. ساۋۇرلارنى كۆرگەن يوغان سالپاك قۇلاق قارا ئىت قاۋۇ-غىنىچە ئېتىلىپ كەلدى، كەينىدىن ئىككى ئىت ئەگەشتى. زىندان بېگى:

— كەت! — دەپ، ئىتلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، تاۋۇت كۆتۈرگەنلەرنى ھمايە قىلدى. دەل شۇ چاغدا ئاشخانىدىن بىر-سى بىر تەڭلە يۇندىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ: «موھ! - موھ! - موھ!» دېيىشىگە، ئىتلار قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭلىتىپ يالاق تەرەپكە كەتتى.

تاۋۇت كۆتۈرگەنلەر ئالاھازەل 100 — 150 مېتىر ماڭغاندا يەنە بىر دەرۋازىغا دۇچ كەلدى. بۇمۇ ئوخشاشلا قۇلۇپلاقلىق تۇراتتى. زىندان بېگى ئاچقۇچنى شاراقلىتىپ ئېچىۋىدى، كى-چىك ھويلا ۋە ئەتراپنى قورشاپ تۇرغان كارىدور كۆزگە تاشلا-دى. ئۇدۇلدىكى تامدا بىر ئىشىك بار بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق كارىدور ئىچىدىكى ھەممە كامېرلارغا كىرگىلى بولاتتى. ئەمما، تاۋۇتنى كۆتۈرگەنلەر زىندان بېگىنىڭ باشلىشى بىلەن كىچىك ھويلىنىڭ سول تەرىپىگە بۇرالدى، بۇ يەردە يەر ئاستىغا كىرىدە-غان پەلەمپەي تۇراتتى.

— قېنى كەينىمدىن مېڭىڭلار! — دېدى زىندان بېگى ئال-دىدا يول باشلاپ، — ئاۋايلاپ ئىلگىرىلەڭلار! ...

ساۋۇر ئۆمرىدە كۆرۈش تۇگۈل ئاڭلاپمۇ باقمىغان بۇ دەھ-شەتلىك ئۆڭكۇردىن زادىلا چىقىپ كېتەلمەيدىغاندەك ئىچ - ئى-چىدىن قورقۇمسىرىماقتا ئىدى.

ئۇلار پەلەمپەي ئارقىلىق تۆۋەنلەپ، ئۇستىدىن قويۇلغان

تۆگلۈكتىن چۈشكەن يورۇقلۇق بىلەن غۇۋا يورۇپ تۇرغان ئۇ-زۇن كارىدورغا كىردى. ئۇدۇل ماڭغاندا ئىككى تەرەپتە قاتار نۇرغۇن ئىشىك بار ئىدى. بەشىنچى ئىشىككە كەلگەندە زىندان بېگى توختاپ، يېنىدىكى ئاچقۇچلاردىن بىرنى ئايرىپ ئىشىكنى ئاچتى - دە:

— تاۋۇتنى قويۇپ، ئۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! — دېدى.

ساۋۇر بىلەن رۇستەم ئىسمىلىك يىگىت توختىنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ كامېرغا ئېلىپ كىردى. چوڭقۇر كامېرنى تاۋاقتەك تۆگلۈكتىن چۈشكەن يورۇقلۇق يوق ھېسابتا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىغا زىغىر پاخىلى سېلىنغان بولۇپ، كىچىكلىكىگە باقماي ئىشىك تۆۋىدە سۇيدۇك مالتىقى بار ئىدى، سېسىقچىلىق دەستىدىن نەپەس ئېلىش تەس ئىدى. ساۋۇرنىڭ بۇرنىغا ئاچچىق بۇس كىرىپ، كۆگلىنى بىر قىسما قىلىۋەتتى.

كامېردا چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەنلىكتىن ياش ياكى قېرىلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان، يۈز - كۆزلىرى قاسماق بىر ئادەم جۈۋىسىغا يۆگىنىپ ئورۇن - كۆرپىسىگە يۆلەنگىنىچە ئولتۇراتتى.

— ھەي! — زىندان بېگى ئۇنى چاقىردى.

— خوش! — دەپ ئورنىدىن تۇردى مەھبۇس.

— بۇياققا كەل، بۇنى ياتقۇزايلى، توگلاپ ئۆلمىسۇن يەنە، ھازىرچە يوتقىنىڭنى يېپىپ قويۇپ تۇر، — زىندان بېگى شۇنداق دېگىنىچە قولىنى توختىنىڭ يۈرىكىگە قويدى. ناتۇۋان يۈرەك شۇنچە ئازاب تارتقىنىغا قارىماي گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتاتتى، — خۇداغا شۈكرى! — دېۋەتتى زىندان بېگى ھاياجانلىنىپ، ئاندىن، — رۇستەم، ئىسسىق چاي كەلتۇر! ياندىكى ئۆيدە ئورۇن - كۆرپە، كىگىز بار، ئېلىپ كىر! — دەپ بۇيرۇپ، مەھبۇسقا تاپلىدى، — ئەمىسە بۇ بۇرادىرىڭنى ساڭا تاپشۇردۇم.

ئەي قىلىۋال، ئۆلسە جاۋاب قىلىسەن!

ئېھتىمال زىندان بېگى بۇنىڭدەك سېسىق كامېرلارغا داۋام-لىق كىرىپ تۇرغاچقا، كۆنۈپ قالسا كېرەك، چىرايىدا قىلچە سەسكىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى.

ئىشىك تاقالدى. ساۋۇر كارىدورغا چىقىپ چوڭ - چوڭ نەپەس ئېلىپ، كۆڭلىدە يەنىلا توختىنىڭ قايغۇسىنى يېدى. كۆڭلىدە: «ئۆلۈپ كېتەرمۇ؟ هايات قالغاندىمۇ بۇنداق سېسىق-چىلىقتا قانداق بەرداشلىق بېرەر» دېگەنلەرنى ئويلاۋاتاتتى.

زىندان بېگى بىلەن ساۋۇر سولاقخانىنىڭ دەرۋازىسىدىن چىققاندا، رەيهانگۈل بىلەن ئابدۇرەهمان تېخىچە شۇ يەردە تۇراتتى. ساۋۇر تاۋۇتنى كۆتۈرۈشۈپ ماڭغاندا، ئابدۇرهمان قارا دەرۋازىنىڭ ئىچىدە نېمە سىرلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ بېقىشقا ئىنتىلگەن بولسىمۇ، ئۇدۇلدىكى قارا توسما تام هېچ نەرسىنى كۆرسەتمىدى، ئامالسىز ئىچى تىتىلداپ ئاكسىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى، هەربىر دەقىقە ئۇنىڭغا بىر كۈندەك بىلىنمەكتە ئىدى. ئاكىسى چىقمىغانچە ۋۇجۇدىنى ئەن-سىزلىك ئوراپ، يېنىدىكى قىزدىن سورىغۇسى كەلدىيۇ، ئەمما ئەپتىگە قاراپ يالتايدى. چۈنكى، قىز جاۋاب بېرىدىغاندەك ئە-مەس، قارا دەرۋازىغا قارىغىنىچە قېتىپلا قالغان ئىدى.

شۇ چاغدا، «غاچ!» قىلىپ دەرۋازا ئېچىلىپ، ساۋۇر بىلەن رۇستەملەر قۇرۇق تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ قايتىپ چىقتى.

ساۋۇر باشلىق يىگىتلەر تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ئازراق مېڭىشى-غا، قارشى تەرەپتىن ئاتلىق يېتىپ كەلگەن رەۋزەشەب ئامبال هېكىمبەگ، قىزنىڭ ئەگەشتۈرۈپ ئۆي تەرەپكە كېتىۋاتقان زىن-دان بېگىنى كۆرۈپ:

— هوي! هاپىزبەگ! — دەپ توۋلىدى.

هاپىزبەگ ئىنكاس قايتۇرماي، جايىدىلا توختاپ، رەيهانغا:

— سەن كىرىپ كەت! — دېدى، ئاندىن رەۋزەشەب ئامبال ھېكىمبەگنىڭ ئالدىغا ماڭدى.

تەكەببۇر ھېكىمبەگ ھاپىز بەگنى مەڭىستىمگەندەك، پەقەت ئالدىغا يېتىپ كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى، ئۇنىڭ چىرايىدىن بىر خىل گۈدرەت ئىپادىلىنىپ، قانداقتۇر بىر ئىشتىن ئەنسىرەۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا، ھاپىزبەگكە تىكىلىپ سورىدى:

— قېنى ئۇ؟

— زىندانda!

ھاپىزبەگ چىرايىنىمۇ ئاچماي سوغۇققىنا جاۋاب بەردى. چۈنكى ئۇ، رەۋزەشەب ھېكىمبەگنىڭ ئەدەپسىزلىك بىلەن قىلغان تەكەببۇرانە مۇئامىلىسىنى ياقتۇرمىغان ئىدى. يەنە كېلىپ رەۋزەشەپ بېگىنىڭ ۋەھشىيلىكى چەكتىن ئېشىپ، كۈندە دېگۈدەك بىر - ئىككى ئادەم زىندانغا تاشلىنىۋاتاتتى، توختىنىڭ ۋەقەسى تېخىمۇ ئوغىسىنى قاينىتماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېكىمبەگ ئەسلىي ئۇچتۇرپانلىق بولۇپ، ئامبالنىڭ مىرزىسى ئىدى، ئەفرىدۇن يەكەنگە خان بولغاندىن كېيىن يەرلىك خەلققە ئىشىنەلمەي: «ئالتە شەھەرلىك يېغىلىقچى خەق، ھامىنى بىر كۈنى قوزغالماي قالمايدۇ، شۇڭا مۇھىم مەنسەپلەرگە باشقا شەھەرلەردىن ناتونۇش كىشىلەرنى تەينىلەش كېرەك» دەپ ئويلىدى. چىڭ سۇلالىسى خاقانى ئۇنى قوبۇل قىلغاندىمۇ: «سىزنى يەكەن سەككىز شەھەرگە خان قىلدىم. ئۇلار ھەم ياۋاش، ھەم قارام خەلق، لېكىن قورقۇچىلىكى يوق. قورال بىلەن باشقۇرماق قىيىن، چۈنكى ئۇلار جەننەتكە ئامراق، ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن 1000 چېرىكنىڭ ئورنىغا بىر موللا بولسا كۇپايە. موللىلار نادانلارنى بۇ ئالەمنىڭ پاراغىتىدىن ۋاز كەچتۇرۇپ، راھەتنى جەننەتتىن ئىزدەشكە كۆندۈرەلەيدۇ. بۇ

ئالەمدىكى جاپانىڭ ئۇ ئالەمدىكى راھەتنى بەخش ئېتىدىغانلىقىغا ئىشەندۈردۇ. شۇڭا، موللا - ئاخۇنلارغا ئاز - تولا نەپ يەتكۈزسەڭ، ئۆز خەلقىنى تەرەققىياتقا باشلاپ، پۈتۈن مال - دۇنيالىرىنى ئېلىپ كەتسىمۇ ﴿ئاللانىڭ ھۆكمى﴾ دەپ تەقدىرگە يۈكلەپ تۇگىتىدۇ. ئىت بار يەردە ئوغرى يوق. موللىلارنى تويدۇرۇپلا قويسىڭىز يۈرتىڭىزدىن چاتاق چىقمايدۇ، شۇنىمۇ سەمىڭىزگە سېلىپ قويايكى، مۇھىم ئىشقا يەرلىكلەرنى قويماڭ، چىقىشۇپلىپ سىر بەرمەيدۇ، سىرتتىن كەلتۈرسىڭىز، يەكلەڭگەنده ئايىغىڭىزغا يىقىلىدۇ...» دەپ كۆپ نەسىھەتلەر قىلغان ئىدى. شۇڭا، ئۇ يەكەنگە كېلىپلا موللىلارنى ئىشقا سالدى، ئاندىن مۇھىم مەنسەپلەرگە ھەرقايسى شەھەرلەردىن ئادەم يۆتكىدى، شۇ قاتاردا ھېكمىنى ئېلىپ كېلىپ، ئامانلىق ئىشلىرىغا قويغان ئىدى. ئۇنىڭ پات - پات تۈتۈپ قالىدىغان تەتۈرلۈكى ئەتراپىدىكىلەردىن يىراقلاشتۇردى، تۈرۈپلا باش كۆتۈرۈپ قالىدىغان غەلىتە خۇيلىرى لەقەمگە ئايلىنىپ، بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا ئېغىزغا ئېلىنىپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىناۋەتسىنى قويمىغان ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىدە، خانغا ئىشەنچلىك بولغاچقا، ئېھتىيات قىلمايمۇ بولمايتتى. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ يۈمۇرلۇق ئىشلىرى چوڭ - چوڭ سورۇنلارغىچە يېيىلىپ، ئەفرىدۇننىڭ قۇلىقىغىمۇ يەتتى، بارا - بارا ئىشلىرىدىن چاتاق چىقىپ، تۈتقان ئادەملىرى بىگۇناھ بولۇپ چىقتى. بۇ ھال ئەفرىدۇننى شۇبھىلەندۈرۈپ، دىققىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمىدى، بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن ئىلگىرى ئۇ ئوردىغا كىرىپ: «بىر قوزغىلاڭچىنىڭ تۈتتۈم، ئۇ كېتىۋاتقان چېرىكنى سانايتۇ!» دەپ مەلۇم قىلغاندا، ئەفرىدۇن گەپ - سۆز قىلمايلا كۈلۈپ قويغان ئىدى.

ياخشى - ياماننى ئانچه پەرق ئېتىپ كەتمەيدىغان رەۋزەشەب ھېكمىبەگ بۇ كۈلكىنى خۇشال بولغانلىق دەپ بىلدى. ئەمەلە- يەتتە ئەفرىدۇن مازاق قىلىپ كۈلگەن ئىدى. چۈنكى ئۇ، توختىنىڭ گۈناھى توغرىسىدا ھېچنېمىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتەل- مىگەن ئىدى.

مانا بۇگۈن توختىنىڭ تۈتقۇن قىلىنغىنىغا ئۈچ كۈن بول- دى، ئۇنى باغلاپ ئۈرغان، ئېسىپ قىينىغان بولسىمۇ ھېچنې- مىگە ئېرىشەلمىگەن، ئىش ھېكمىنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىق- مىغان ئىدى. ھېكىم يەكەنگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن بۇيان، بىرلا ئىشنى كۆزلەۋاتاتتى، ئۇ بولسىمۇ، ئۇچتۇرپانغا ئامباللىققا تە- يىنلىنىپ بېرىپ، دوست - دۇشمەنلىرىنىڭ ئالدىدا «ھېكىم دارىن» دېسە، ھەممە ئادەم قورقۇپ، قول باغلاپ تۇرغۇدەك دەرىجىگە يېتىش ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ كېچە - كۈندۈز ئويلايدى- غىنى ئەفرىدۇننىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈچۈن يوقىلاڭ ئىشلارنى يوغىنىتىپ «قىلنى پىل قىلىش» بىلەن خىزمەت كۆرسىتىشتە ئىدى، ھەممىلا يەرگە «تىكتىكچى» لارنى قويۇپ، كۈندە دېگۈ- دەك ئادەم تۇتۇۋاتاتتى.

ئۈچ كۈن ئىلگىرى، رەۋزەشەب ھېكمىبەگ نېمىنىدۇر خە- يال قىلىپ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆيى تەرەپكە كېتىۋاتاتتى، ئالدى تەرەپتىن چىقىپ كەلگەن بىر ئادەم:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، بېگىم! — دەپ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئۆزىنى سەل چەتكىرەك ئالدى.

ھېكىم ئۇنىڭ سالىمىغا پىسەنتِ قىلماي مېڭىۋەردى.

— غوجام، ئەرزىم بار ئىدى! — دېدى ھېلىقى ئادەم تەك- رارلاپ.

ھېكىم شۇنداق قاراپ، ئۆڭى سېرىق، فروزا كۆز، ئۇزۇن ئېڭەك، ياشلىقىغا قارىماي تاز چىرايىغا قورۇق چۈشكەن، ئوت-

تۇرا بوي، پۇتىغا كونىرىغان كۆن ئۆتۈكنى كىيىپ، يېلىڭ ئىشتان بىلەن ئۇچىسىدىكى كونا قىزىل چەكمەننىڭ پەشلىرىنى بىرنى ئېگىز، بىرنى پەس قوۋۇشتۇرۇپ، ئۇستىدىن باغلىۋالغان قەشقەرنىڭ بالداقلىق يۈڭ بەلۋېغىغا تۈچتا پاينەكلەنگەن غىلاپلىق يوغان پىچاق ئېسىۋالغان ناتونۇش بىر ئادەمنىڭ قول باغلاپ ھىجىيىپ تۇرغىنىنى كۆردى ۋە ئۇنىڭغا ئىنچىكىلەپ سەپسېلىپ:

— نېمە گەپ؟ — دەپ سورىدى.

— مۇھىم، ناھايىتى مۇھىم گەپ! — دېگىنىچە سىلجىدى ئۇ.

— دېگىنە تېزرەك، تىلىڭنى چاينىماي.

— بىر توپىلاڭچىنى كۆردۈم.

— نېمە دېدىڭ؟

— ئىسيانچىنى...

— نەدە؟

— دۆرىقازا مەھەللىسىنىڭ روبىرۇسىدا، غوجام. مەن دۆرىقازا مەھەللىسىدىكى تار كوچا بىلەن، شىئەلەر سېلىۋالغان ئېگىز ئۆيلەرنىڭ نەقىشلىك ئىشىك - دەرۋازا ۋە بالىخانلىرىنى تاماشا قىلغاچ دوقمۇشتىكى مىسكەر دۇكىنىنىڭ ئالدىغا كەلىسەم، بىرسى 10 — 15 چېرىكنى ئىككىدىن قاتار قىلىپ مەش دەسسىتىپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئۇلارغا ھەۋىسىم كېلىپ قاراپ تۇرسام، كوچىنىڭ قارشى تەرىپىدە قارا نوچى تۇماق كىيىۋالغان، يەكەنلىككە ئوخشاپلا كېتىدىغان، بۇقىدەك قاۋۇل، ياشلا بىرنېمە بارمىقىنى چىنەپ چېرىكلەرنى ساناۋاتقاندەك قىلدى. تۇرۇپلا كۆڭلۈمگە «ئېھتىمال لەشكەرلەرنىڭ سانىنى بىلىۋېلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاۋاتقان ئوخشايدۇ» دېگەن گۇمان كەلدى - دە، كېچىچە شىشخال ئويناپ ئۇتتۇرغىنىمنى تولدۇرۇۋېلىپ

لىش ئۇچۇن جانابلىرىدىن مۇكاپات ئالاي دەپ ئالدىلىرىغا چاپ-
تىم. ئۇ تېخى يىراقتا بارمىدى، ئىشەنمىسىلە ھازىرلا تۇتۇپ
ئەكېلەي.

ئۇنىڭ مەلۇماتى ھېكمىنىڭ ئۇمىد چىرىغىنى ۋاللىدە يورۇ-
تۇۋەتتى.

— قېنى باشلا! تېز بول! — دېدى ھېكىم ھىندىستان
خۇرۇمىدىن يېشىل ساغرا بىلەن زىغىرىق قويۇپ تىكىلگەن بىلە-
دىكى ھەمياندىن بىر سىقىم مىس تەڭگىنى ئېلىپ ئۇنىڭغا
سۇنۇپ، — تۇتۇپ بەرسەڭ يەنە بېرىمەن.

— رەھمەت، غوجام، رەھمەت! مانا بۇ تەرەپتە ...

ئۇ شۇنداق دەپ، ئالدىدا يول باشلىدى، ھېكىم گويا ئال-
تۇن تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئۇلار
ئاپشارىكلاردەك چېپىشىپ كېلىپ كۆردىكى، دەرۋەقە بېشىغا
قارا نوچى كۆكمەت تۇماق، ئۇچىسىغا چىرايلىق تىكىلگەن ئاق
جۇۋا كىيگەن، قەددى - قامىتى باتۇرلۇقتىن نىشان بېرىپ،
كۆچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش بىر يىگىت يول ياقىسىدە-
كى دۇكانلارغا نەزەر تاشلاپ كېتىۋاتاتتى. ھېچكىم ئۇنى كۆرۈپ-
لا «بۇ يىگىتنىڭ ياقا يۇرتتىن كەلگىنى ئېنىق، دەرھال تۇتۇش
كېرەك. تايانچ دېگەن ھەرقانداق گەدەنكەش ئەزىمەتنىمۇ يۇمشات-
ماي قالمايدۇ، ئىقرار قىلدۇرۇۋالسامىلا بولدى» دېگەنلەرنى ئوي-
لاپ، خۇشاللىقىدا ھېلىقى ئادەمگە يەنە كۈمۈش تەڭگىدىن ئىك-
كىنى بېرىۋەتتى، ئاندىن ئالدىراپ بارغىنىچە ياقا يۇرتلۇق يى-
گىتنىڭ ئالدىنى توسۇپ سورىدى:

— سەن قەيەرلىك؟

— پەيزىۋاتلىق.

— قاچان كەلدىڭ؟

— بۈگۈن ئەتىگەن.

— مەن بىلەن ماڭ!
— نېمىشقا؟
— ھېلى بىلىسەن.
توختى ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەيدىغانلار قاتارىغا كىرمەيتتى. ئۇ، گۈرۈخاندا ئىشلەش جەريانىدا خوجايىنى چاڭ شەنسىڭ بالىۋاقىلىرىدىن خەنزۇچە تىلنىلا ئەمەس، بەلكى خېلى كۆپ خەتنىمۇ ئۆگىنىۋالغان ئىدى. ئۇ، چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بەگ - ئامبالالار ۋە ھەر تەبىقىدىكى لەرنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ، چېيىنى توشۇپ يۈرۈپ كۆزى ئېچىلىپ قالغاچقا، ئەمەلدارلاردىن ئانچە ئەيمىنىپ كەتمەيتتى.
توختى چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىگە كىچىك كىرگەن بولۇپ، بىرەر سەۋەبلىك ئۆتكۈزمىگەچكە، بۇ پەزىلىتى خوجايىندا ئۇزۇلۈكسىز مېھىر پەيدا قىلدى، بارا - بارا ئۆز پەرزەنتىدەك كۆردى، چاكار ھېسابلىمىدى. توختىنىڭ قىلىدىغان مۇھىم ئىشى ئۆيگە كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئېتىنى سۈۋۈتۈش، ئوتۇن - ياغاچ تەييارلاش، سۇ ئەكىلىش ... ئىدى، باشقا چاغلاردا خوجايىنىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىدىن تىل ئۆگىنەتتى، خەت مەشىق قىلاتتى. ئارىدىن 5 — 6 يىل مۇشۇنداق ئۆتۈپ، خەنزۇچە راۋان سۆزلىشىش، خەت يېزىش ۋە ئوقۇشتا خوجايىنىنىڭ بالىلىرىدىن قېلىشمىغۇدەك دەرىجىگە يەتتى. چاڭ شەنسىڭ ئەسلىدە شەرقىي شىماللىق كىشى بولۇپ، ئاتىسى ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۆزى بولسا بىر باينىڭ ئۆيىدە ئائىلە ئوقۇنقۇچىلىقى قىلاتتى. كېيىن ئاتىسى شىنجاڭغا كېلىدىغان ھەربىي قوشۇنلارغا ئەگىشىپ سودا قىلماقچى بولۇپ قېلىپ، چاڭ شەنسىڭنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. چاڭ شەنسىڭ شۇ سەۋەب بىلەن دەسلەپ قەشقەرگە، ئاندىن پەيزاۋاتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، بالا - چاقىلىق بولغان ئىدى. توختىنىڭ ئەخلاق -

پەزىلىتى، ئەقىل - پاراسىتى ئۇنى تولىمۇ قىزىقتۇردى. يېقىنقى 2 — 3 يىلدىن بۇيان چارچاپ قالغان چاغلىرىدا دۇكاندا ئولتۇر-غۇزۇپ قويدى. توختىمۇ ئۇنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقىپ، كۆ-ڭۈلدىكىدەك رازى قىلاتتى. توختى يىللار ئۆتۈپ چوڭ بولغانسې-رى ئاتا - ئانىسىنى ئەسلەپ غېرىبسىنىدىغان بولۇپ قالدى. ئاخىر سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ، يەكەندىكى ئالتۇنلىرىم مازىرىنىڭ يېنىدىكى بىر كوچىدا ئانا تەرەپ تۇغقىنى قۇربان دولان ئىسىم-لىك كىشىنىڭ قادىر كۈلالچى دېگەن بىر ئوغلىنىڭ بارلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن خوجايىنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ خېلى بىر مەزگىلگىچە ئېغىز ئاچالمىدى. بارا - بارا غېرىبلىق كۆڭلىنى ئەزدى - دە، قىش پەسلى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە خوجايىن-نىڭ خۇشال ۋاقتىنى پەملەپ مۇددىئاسىنى ئېيتتى.

— بارغىن، ئوغلۇم! — دېدى خوجايىن مېھرىبانلىق بە-لەن، — مېنىڭ بالىلىرىم كېرەكسىز چىقىپ قالدى. كۆرۈپ تۇرۇپسەن، ماڭا قېرىلىق يەتتى. سېنى ئۆز بالىلىرىمدىن چارە كۆرۈپ كەلدىم. سەنمۇ ئۆز ئاتاڭدەك كۆيۈندۈڭ. تېز بېرىپ، يولۇڭغا قاراتماي قايتىپ كەلگىن.

خوجايىن گېپىنى تۈگىتىپ، چەندازىسىدىن تۆت سەر كۈ-مۈش پۇلنى ئېلىپ توختىغا بەردى. توختى ئەنە شۇ تەرىقىدە پىيادە يولغا چىقىپ، تېخى بۇگۈن ئەتىگەندىلا يەكەنگە ئاياغ باسقان ئىدى. يەكەن شەھىرىنىڭ ئەگرى - بۈگرى، توپىلاڭ كوچىلىرى، بېشىغا چىلگىدەك يارىشىملىق سەللىنى ئوراپ، دۇكان ۋە كارىۋاتلىرىغا رەڭگارەڭ مالىلىرىنى تىزىپ ئولتۇرغان ئاپئاق ساقال بوۋايلار، ئۆزگىچە كىيىنگەن ھىندىستان، ئافغا-نىستان، كەشمىر، ئەنجانلىق ئادەملەرنىڭ ئۇياقتىن - بۇياققا لاغايلاپ يۈرۈشلىرى، ئاشپەز - ناۋايلارنىڭ خېرىدار چاقىرىپ: «ياغ يەپ كەت! ياغ يەپ كەت! » دەپ گاللىرى يىرتىلغۇدەك

توۋلاشلىرى، «بىر مانتا، ئىككى مانتا، بەش مانتا، ئون مانتا!» دەپ ۋارقىراپ، خېرىدارىنىڭ باس - باسلىقىنى نامايان قىلىشلىرى، گەزمال بازىرى، كۆلال دۇكىنى، يىپ بازىرى، پاختا بازىرى، شېشە بازىرى ... دا مال كۆرۈۋاتقان، سودا قىلىۋاتقان ھەر خىل تائىپىگە مەنسۇپ ئادەملەر توختىنى ھەيران قالدۇرماقتا ئىدى. ئۇ كوچا - كوچىدىكى يۇرۇش - تۇرۇش، گەپ - سۆز، ئۆزلىرىنى تۇزەشتۇرۇش جەھەتتە ئۆزىدىن كۆپ ئالدىدا تۇرىدىغان شەھەر خەلقىنى كۆرۈپ كۆڭلىدە: «شەھەر كۆرگەن ئىتتىن قورق» دېگەن تەمسىل راستكەن - دە! ئەگەر پەيزاۋاتقىن چىقماي يۇرۇۋەرگەن بولسام، جاھاننىڭ بۇ پەيزىنى سۈرەلمەس ئىكەنمەن، «ئون ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا» دەپ، مانا بۇگۈنلا نۇرغۇن ئىشلارنى بىلىۋالدىم» دېگەنلەرنى ئويلاپ، ئەتراپىنى تاماشا قىلىپ كېتىۋاتقاندا، ھېكىمبەگ ئالدىنى توسىتى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن؟ شۇڭا ھېچبىر پىسەنتىگە ئالماي كېتىۋەرمەكچى بولۇۋىدى، ئۇچىسىدىكى كىيىملىرىدىن ئەمەلدارلىقى بىلىنىپ تۇرىدىغان بۇ ئادەم ئۇنىڭ دوپپىسىغا جىگدە سالدى:

— قورقما، ھازىرلا قايتىپ كېلىسەن.

توختى ئەگىشىپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن، رەستىدىن چېكىنىۋېرىپ سالغان ياغاچ دەرۋازىلىق ھەشەمەتلىك نۇرغۇن ئۆيلەردىن ئۆتۈشتى، ئاندىن غەربىي تامغا تۇتاش تار ئېغىزدىن ھالقىپ، ئىككى قاناتلىق قارا دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ھېكىم توۋلىدى:

— ھوي! ھاپىزبەگ! ...

— مانا كەلدىم! — دەرۋازىنىڭ كىچىك ئىشىكىنى ئېچىپ، ھاپىزبەگ چىقىپ كەلدى. رەۋزەشەب بېگى ھېكىم توختىغا بۇيرۇق قىلدى:

— كىرە!

ئۇنىڭ مىجەزى بىردىنلا ئۆزگىرىپ تەرى تۇرۇلگەن ئىدى. ئۇ دەرۋازىدىن كىرىپ، توختىنى قاراۋۇلغا تاپشۇرغاندىن كېيىن، ھاپىزبەگكە:

— سوراقخانىنى ئېچىڭلار! — دېدى، ئاندىن سول تەرەپتىكى تاقاقلىق ئۆيلەرنىڭ بىرىنچىسىنىڭ ئىشىكىدە توختىدى.

بۇ ئۆيلەر سولاقخانىنىڭ سوراقخانىلىرى بولۇپ، قىيناق ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى تەل ئىدى. شۇڭا، مۇھىم سوراقلار مۇشۇ يەردە ئېلىپ بېرىلاتتى. ھېكىمبەگ ھەممىنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈپ، تەييارلىقتىن رازى بولغاندەك كەيپىياتتا قايتىپ چىقتى - دە:

— ھازىرچە ئۇنى سولاپ قويۇڭلار! — دەپ تاپىلاپ، ئۆي تەرەپكە ئىشارەت قىلدى. ئۆزى جىددىي قەدەم تاشلاپ دەرۋازىدىن چىقىپ ئۇدۇللا ۋاڭ ئوردىسىغا يول ئالدى. شۇ تاپتا ئۇ قانداقتۇر بىر ئۈمىدى ھاسىل تاپقاندەك خۇشال، كەيپى چاغ ھەم مەغرۇر ئىدى.

ھېكىمبەگ كىرىپ كەلگەندە ئەفرىدۇن ۋاڭ يەكەننىڭ ئۇلۇغلىرىدىن شەيخ ئىسلام ساھىب كىرام ۋە ئاخۇن مۇنەججىم زامان بىلەن داستىخان ئۈستىدە ئىدى. ھېكىمبەگ ئولتۇرمايلا توختى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى يەتكۈزۈپ قايتىپ چىقىپ، سوراقخانىغا كەلدى. ھازىر ئۇنىڭ پۈتۈن خىيالى توختىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، كۆڭلىدە: «خىزمەت كۆرسىتىدىغان پەيت كەلدى، قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئىقرارىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك» دەپ ئويلايتتى. شۇڭا، تەقەززالىق ئىلكىدە يەنە سوراقخانا ئىشىكىگە كەلدى. ئۇنى كۆرگەن ھاپىزبەگ خۇددى ماراپ تۇرغاندەكلا دەرھال پەيدا بولۇپ، بېلىگە ئېسىۋالغان بىرمۇنچە ئاچقۇچلار ئىچىدىن بىرنى تاللاپ قۇلۇپنى ئېچىپ

بەرگەندىن كېيىن قول باغلاپ ئارقىغا چېكىندى.

— تەييارلىنىڭلار! — دېدى ھېكمىبەگ كەسكىن تەلەپپۇزدا.

ھاپىزبەگ تېز - تېز قەدەم تاشلاپ قاراۋۇل تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ئىككى ئادەمنى باشلاپ كەلدى. ئۇلار بېشىغا مانجۇچە قالپاق، ئۇچىسىغا كونىرىغان لەشكەر كىيىمى كىيىۋالغان ئىدى. ھېكمىبەگ نېمىشقىدۇر سەل خاتىرجەملەنگەندەك بولدى، ئاندىن سوراقخانىغا ئالدىدا كىرىپ، گويا ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغاندەك ئىنچىكىلەپ قاراپ كەتتى. سوراقخانىنىڭ ئىچى ئازادە بولۇپ، بىر تەرەپكە سوراقچى ئولتۇرىدىغان كۇرسى بىلەن كەنتىر قويۇلغان ئىدى، تاملىرىغا قېقىلغان قوزۇقلارغا ئارغامچا، تۆمۇر كويزا، قامچا، زەنجىر دېگەندەك جازا قوراللىرى ئېسىقلىق تۇراتتى. بىر بۇلۇڭدا تۆمۇر قىزىتىدىغان كۆيەكلىك ئوچاق بولۇپ، كۆمۈرلەر تەييارلاپ قويۇلغان ئىدى. تورۇستا خۇددى كرانىنكىدەك يوغان زەنجىر، ئۇنىڭ ئۇچىدا ھەربىرىدە ھالقا ئېسىلىپ تۇراتتى، بىر بۇلۇڭدىكى يوغان مالتاقتا يېرىم سۇ بولۇپ، يېنىغا بىر دانە ياغاچ سوغا قويۇپ قويۇلغان ئىدى.

ھېكمىبەگ بۇلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، توختىنىڭ ئىقرار قىلماسلىقىدىن شۇبھىسى تۇغۇلۇپ، سوراق كەتتىرىنىڭ ئالدىدىكى كۇرسىغا بېرىپ ئولتۇردى. ھاپىزبەگ ئۇنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇردى.

— قېنى كەلسىلە، — دېدى ھېكمىبەگ بىر تەرەپكە سەل سۈرۈلۈپ.

ھاپىزبەگ ھېكمىبەگنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، يولبورۇق سوراۋاتقاندەك سىياقتا ھېكمىبەگكە قارىدى.

ھېكمىبەگ دېدى:

— قېنى، باشلايلى!

— تۇنۇن ئېلىپ كىرىلسۇن! — توۋلىدى ھاپىزبەگ گەپ-لىنى كېرىپ.

ھايالشمايلا ئىككى ئادەم توختىنىڭ قوللىرىنى گەجگىسىگە قايرىپ گەدىنىدىن باسقانچە سوراقخانىغا ئېلىپ كىرىپ، قارشى تەرەپتىكى تورۇسقا ئېسىقلىق زەنجىرنىڭ ئاستىغا ئاپىرىپ توخ-تاتتى.

ھېكىمبەگ سوراقنى باشلىدى:

— ئىسمىڭ نېمە؟

— توختى.

— قايسى يۇرتتىن؟

— پەيزىۋاتتىن.

— كەسپىڭ؟

— چاكار.

— چاكار؟!

— شۇنداق.

توختى ئەپتىدىن چاكارەڭ كۆرۈنمەيتتى، شۇڭا ھېكىم-بەگنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىدى، ئەمما بۇ توغرىدا كوچىلاپ ئول-تۇرۇشنى ئورۇنسىز ھېسابلاپ، سوراقنى داۋاملاشتۇردى:

— يەكەنگە نېمىشقا كەلدىڭ؟

— تۇغقان ئىزدەپ.

— تاپتىڭمۇ؟

— بۇ يەرگە تېخى ئەتىگەنلا چۈشتۇم.

— تۇغقىنىڭنى كۆرسەڭ تونۇمسەن؟

— ياق.

— بۇ يەردە تونۇشۇڭ بارمۇ؟

— يوق.

— چېرىكلەرنى ساناپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟

توختى بۇ سوئالدىن ھەيران قېلىپ، ھېچنېمىنى چۈشەنمەي ھېكىمبەگنىڭ كۆزىگە قارىدى.

— سۆزلە!...— ھېكىمبەگ كەنتىرنى قاتتىق مۇشتلاپ، دەست ئورنىدىن تۇردى.

توختى ھەيران قالغان تەلەپپۇزدا ئىنكاس قايتۇردى:

— ھېچنېمىنى چۈشەنمىدىم.

— ئەتىگەن «دۆربقازا مەھەللىسى» دە كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان چېرىكلەرنى بارمىقىڭنى چىنەپ سانىغىنىڭ راستمۇ؟

— بىلمەيمەن.

— يۈزلەشتۈرسەم نېمە دەيسەن؟

— يۈزلىشەي، ئەگەر شۇنداق قىلغان بولسام، ئۆلتۈرۈپ تېنىمنى پارە - پارە قىلىۋېتىڭلار.

—گۇۋاھچىنى ئېلىپ كىرىڭلار!—ھاپىز بەگ جاكارلاپ بولۇپ، ئاغزىنى ھېكىمبەگنىڭ قۇلىقىغا يېقىپ سورىدى،— كىمنى، بېگىم؟

ھېكىمبەگ جاۋاب ئورنىغا ئالاقزادە بولدى. چۈنكى، پاش قىلغۇچى توختىنى تۇتۇپ بېرىپ پۇلنى ئېلىپلا تېكىۋەتكەن ئىدى. ئەمدى پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ ئورنىغا كەلمەيتتى. تېخىمۇ يامىنى ئۇنىڭ ئىسىم - شەرىپىنى، نەدە تۇرىدىغانلىقىنى... سورىۋالمىغانلىقى بولۇپ، ئېتىكى كەچتە بۇ جاھاندا نەدىن تاپقۇلۇق؟

ھېكىمبەگ نېمە قىلىشىنى بىلمەي بىردەم جىم تۇرۇپ قېلىپ، ئاندىن بىردىنلا ئەقىل تاپقاندەك: «بۇنىڭ جاجىسى تاياق، قېنى ئىقرار قىلىمىغىنىنى كۆرەي» دېگەنلەرنى ئويلىدى - دە، ئالدىدىكى كەنتىرنى مۇشتلاپ ۋارقىرىدى:

— ھۇ! مۇتتەھەم! ئەيمەنمەستىن تېخى يۈزلىشىمەن دەيسىنا!... ئۇرۇڭلار ئۇنى!...

ئىككى چېرىك ئۇنىڭ قوللىرىنى تورۇسقا ئېسىقلىق زەن-جىرىنىڭ ھالقىسىغا ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئىككى تەرەپتىن كىرىچ قامچا بىلەن كۈچەپ ساۋاشقا باشلىدى.

— توختاڭلار! — ھېكمىبەگ ئۇلارغا بۇيرۇق بەردى. بۇ چاغدا قامچىنىڭ زەھەرلىك تىلى توختىنىڭ پېشانىسىگە تېگىپ يېرىلغان جايدىن شۇرقىراپ قان ئېقىۋاتاتتى، يۈز - كۆزلىرىمۇ پىچاق بىلەن تىلىۋەتكەندەك جاراھەتلەنگەن ئىدى. توختى بولسا، كۆزلىرى يۇمۇلماي جان ئۈزگەن مۇردىدەك چەكچىيىپلا تۇراتتى.

— قانداق، ئىقرار قىلامسەن - يوق؟ — ھېكمىبەگ ئورنىدىن قوپۇپ توختىنىڭ قېشىغا يېقىن كەلدى.

— يۈزلىشىمەن، كۆرگەن-ئاڭلىغان ئادەم بولسا ئالدىمدا ئىسپاتلىسۇن! — توختى غەزەپلىك نەزەردە ھېكمىبەگكە تىكىلىدى.

— ئېسىڭلار! ... — دېدى ھېكمىبەگ چىچاڭشىپ، — قېنى بۇنىڭ ئىقرار قىلمىغىنىنى كۆرەي. كۆڭلەكچان قىلىپ ئەدەپلەڭلار!

يېنىدا يالاپ تۇرغانلاردىن بىرسى زەنجىرنى تارتقان ئىدى، توختىنىڭ پۇتلىرى يەردىن بىر گەز كۆتۈرۈلدى، ئاندىن ئىككىسى ئىككى ياندىن قامچا بىلەن يەنە ئۇرۇشقا باشلىدى. توختىنىڭ چىشلىرى لەۋلىرىگە پېتىپ، قامچا زەربىدە كۆڭلىكى تىتما - تالاڭ بولدى. قان تەپچۈاتقان بەدەنلىرى تۈز سەپكەندەك ئېچىشۇاتاتتى. ئاخىرىدا قامچا جان يېرىگىمۇ زەرب بىلەن تېگىشكە باشلىدى. ئاڭغۇچە توختى ئاللىقاچان ھوشىدىن كەتكەن ئىدى.

— بوشىتىڭلار! — دېدى ھېكىم بۇيرۇق قىلىپ.

توختى قوللىرى زەنجىردىن بوشىتىلىش بىلەن گۈپپىدە

يەرگە يىقىلدى.

— نېمە تۇرىسىلەر!؟— چەكچەيدى ھېكىم.

ئۇلار ئىككى سوغا سوغۇق سۇ چېچىۋىدى، توختى ئەندىكىپ كۆزىنى ئاچتى. توختىنىڭ پۈت - ئالقىنىدىن باشقا جايلىرى جاراھەتلەنگەن ئىدى.

— ئىقرار قىلامسەن - يوق؟— ھېكىم گېلىنى كېرىپ كاركىرىدى. توختى زەئىپ ئاۋاز بىلەن قەتئىي ئېيتتى:

— يۇزلىشىمەن!

— سۆزلىتىڭلار!— ھېكىم ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى.

توختىنىڭ پەقەت بېشىنىڭ ئۈستىلا ئازراق ساق قالغان ئىدى. يايىلار ئۇنى قۇلىقىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزۇپ تامغا ئۈستۈرۈشكە باشلىدى. نەتىجىدە يۈز - كۆزلىرى ئىشىشىپ چىقتى، بېشى ئايلاندى. ياشلار يىپى ئۈزەلگەن مارجانەك سىرغىپ كۆز قۇيرۇقلىرىدىن مەڭزلىرى بويلاپ ئاقتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلى ئېلىشىپ، تامغىقى قۇرۇپ قاتتىق تەشنالىق تۇتۇۋاتاتتى.

بېشىدا قاراپ تۇرغانلار ئۇنى «ئۆلدى» گە چىقىرىشتى.

ھېكىم ئىقرارىنى ئالالمىغانلىقتىنمۇ ياكى ئۆلۈپ كەتسە جاۋابكارلىقىنىڭ ئۆزىگە كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىتىنمۇ، ئەيتاۋۇر، كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ تۇرغاندا، توختى:

— سۇ!— دەپ، لاپپىدە كۆزىنى ئاچتى. شۇ كەمگىچە گەپ - سۆز قىلماي ئولتۇرغان ھاپىزبەگ بىرنوگاي سۇ ئەكېلىپ توختىنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئاپاردى، توختى ناھايىتى ئۇسساپ كەتكەچكە ھەممىسىنى ئىچىۋەتتى. ئۇنى ئەمدى يەنە داۋاملىق قىيناشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. ھېكىمبەگ ھاپىزبەگكە:

— زىندانغا ئاپىرىۋېتىڭلار، ئۆلۈپ قالمىسۇن!— دەپ تاپىلاپ، دەرۋازىدىن چىقىپ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى.

توختىنىڭ كۆڭلەكچان بەدىنى قان ئارىلاش پانقاق بىلەن

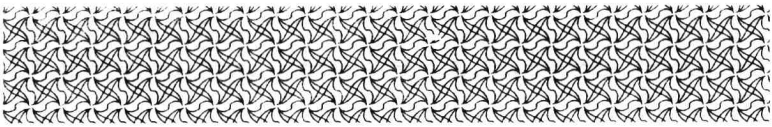
بۇلغانغاچقا، شۇ پېتى تاشلاپ قويسا سوغۇق زىنداندا ئۇزاققا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. ھاپىزبەگ رۇستەمنى چاقىرىپ بۇيرۇ- ۋىدى، كونا بولسىمۇ پاكىز يۇيۇلغان كۆڭلەك - ئىشتان، پاختا- لىق چاپان ئەكېلىپ، كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ قويدى، پۇتىغا كىگىز پارچىسىنى يۆگەپ كونا چورۇقنى تارتتى، ئاندىن ئاشخا- نىدا ئىسسىندۇرغاندىن كېيىن، ئىككى چېرىك قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ زىنداننغا ئېلىپ ماڭدى.

توختى شۇنىڭدىن باشلاپ كۈندە دېگۈدەك تۇرۇپ - تۇرۇپ ھوشىدىن كېتەتتى. ھېكىمبەگ ئۇنى سازايى قىلىپ بىر تەرەپ- تىن جامائەتنى قورقۇتۇش، يەنە بىر جەھەتتىن تونۇيدىغان ياكى ھېسداشلىق قىلىدىغانلار چىقىپ قالسا، «شېرىكى» دەپ تۇ- تۇپ، ۋاڭغا بەرگەن مەلۇماتنى راستقا چىقىرىشقا ئالدىرايتتى. شۇڭا، ئۇچىنچى كۈنى ئەتىگەندە جامائەتنىڭ بامداتتىن يېنىشىغا ئۇلگۈرتۇپ مەسچىت ئالدىغا ئاپارغان ئىدى، قاتتىق باغلانغانلىق- تىن قان تومۇرلىرى توسۇلۇپ يەنە ھوشىدىن كەتتى، توخ- تى ئۆلمىسىمۇ - ئۆلمىسىمۇ، ۋەزىيەت ھېكىمبەگكە پايدىسىز ئىدى. ھەممىدىن قورقۇنچلۇقى توختى پاش قىلغۇچى بىلەن يۈزلىشىمەن دېگەن سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋاتاتتى. بۇ تەلەپكە قازى بەگمۇ بىرنېمە دېيەلمەيتتى. يۈزلەشتۈرۈش توغرا كەلسە پاش قىلغۇچىنىڭ ئىسمى، يۇرتى، تۇرالغۇسى ياكى تونۇش - بىلىش- لىرىنى ھېچقايسىسى بىلمەيتتى، ئەھۋال ئاشكارلىنىدىغان بول- سا، ھېكىمبەگ ئوردا بەگلىرى ئارىسىدا قاتتىق رەسۋا بولاتتى. ئەگەر ئۆلۈپ كەتسىچۇ؟... ئۇ چاغدا، گۇناھىنى تەھقىقلىمەي ئادەم ئۆلتۈرۈش شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغانلىق ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنى ئەفرىدۇندىن باشقا ھېچكىم قوللىمايتتى. ياخشى كۈننىڭ يامىنى كېلىپ قالسا، بۇ سىرنى يوشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىغا ھېكىمبەگنىڭ كۆزى يېتەتتى. توختىنىڭ ياقا

يۇرتلۇق ئىكەنلىكىلا ئەمەس، بەلكى تەتۇرلۇكى بەگلەرنى زېرىكـ
تۇرگەن ئىدى. ھاپىزبەگ ھېكمىبەگنىڭ يالغانچى، ۋەھشىيلـ
كىگە ئۆچ بولۇپ، نۇرغۇن ئاجىزلىقلىرىنى ئوبدان بىلگەنلىكى
ئۈچۈن، گەرچە مەنسەپ دەرىجىسى ئۇنىڭدىن تۆۋەن بولسىمۇ،
ئانچە ئەيمىنمەي قالمايتتى، گەپ - گەپكە توغرا كەلگەندە ئۆتكۈـ
زۈۋەتمەيتتى. ھېكمىبەگ كۆڭلىدە: «ھامان بىر كۈنى ئۇنىڭدىن
ياخشىلىق كەلمەيدۇ» دەپ، باشقىلارغا قىلغانىنى ھاپىزبەگكە
قىلالمايتتى، ئەمما ئىچىدە بىلەتتى. بۇگۈن ئالدىراپ - تېنەپ
سولاقخانىغا كىرىشىنىڭ سەۋەبى توختىدىن ئەنسىرىگەنلىكتىن
ئىدى.

ھاپىزبەگ توختىنىڭ گۇناھسىزلىقىنى ئاللىقاچانلا ھېس
قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. توختى كۈنـ
دىن - كۈنگە ئاجىزلاپ كېتىۋاتاتتى. ھېكمىبەگ سورىغاندا،
پەقەت ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتىدۇ دەپلا قوياتتى.
بۇنىڭ بىلەن ھېكمىبەگ جىمىپ قالاتتى. ھاپىزبەگنىڭ ئۇنىڭغا
ھېسداشلىق مۇئامىلىدە بولۇشى، ناھەق جازالانغانلىقىغا ئىچ
ئاغرىتقانلىقىدىنمۇ ياكى قىزى رەيھاننىڭ شۇنداق مۇلايىم ھالدا:
«جېنىم ئاتا! 〈يېتىمنىڭ كۆڭلى خۇدانىڭ ئۆيى〉 دېيىلىدىكەن،
توختى يېتىملىكتە چوڭ بوپتۇ دەۋاتىمىز، بىر كىتابنى كۆرـ
سەم: 〈ئادەم ئۆلسە يىغلىماسلىق، پەقەت يېتىم - مۇساپىرلار
ئۆلۈپ كەتسە، يەتتە كۈن يىغلاش لازىم. ئۇنىڭ ماتىمىنى پەـ
رىشتىلەرمۇ تۇتىدۇ〉 دېيىلىپتۇ. رەھىم قىلىپ قۇتۇلدۇرۇپ
قېلىڭ» دەپ بىچارىلىك بىلەن يالۋۇرۇشلىرىنىڭ كۈچىدىنمۇ
بىلگىلى بولمايتتى. ھېكمىبەگ بولسا، گۇدرەت ئىچىدە ئۆزىنى
باشقا بەگلەردىن قاچۇرۇپ يۈرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ بۇـ
رۇنقى مەنمەنلىكى تۇگەپ، تەتۇرلۇكى پەسىيىپ قالغاندەك قىلـ
سىمۇ، نېمىلەرنى ئويلاپ يۈرگەنلىكى نامەلۇم ئىدى. ئۇ

بارا - بارا توختىنى ئانچە سوراپمۇ كەتمىدى ياكى چىقىرىۋېتىشكە ئىجازەت بەرمىدى. قارىغاندا ھېلىقى نامەلۇم ئادەمنى تېپىپ، پاكىتقا ئېرىشمەكچى بولۇۋاتقاندەك قىلاتتى. بىراق، بۇ بىر سىر ئىدى.

ئۇچىنچى باب

تۆھمەت

تۇنۇگۈندىن بېرى زىنداندا يېتىۋاتقان توختى سەل هوشىغا كەلگەن بولۇپ، پۈتۈن بەدىنى پىچاق بىلەن تىلغاندەك ئاچچىق ئېچىشىۋاتاتتى، ئۇستىخانلىرى چېقىپ پارە - پارە قىلىۋېتىلگەندەك چىدىغۇسىز ئاغرىيتتى. بېشى زىڭىلداپ، قۇلاقلىرى قاپاق هەرە كىرىۋالغاندەك غوڭۇلدايتتى. ئاغزى قۇرۇپ كەتكەن ئىدى. كۆڭلى ئېلىشقانلىقتىن، زورۇقۇپ يۈز - كۆزلىرىدىكى قان ۋە پاتقاقلارنى سۈرتۈۋەتمەكچى بولۇۋىدى، هەرقانچە قىلىپمۇ قوللىرىنى كۆتۈرەلمىدى. ئۇ تەستە كۆزىنى ئېچىپ كۆردىكى، يېنىدا شۇنداق قورقۇنچلۇق مەخلۇق ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇراتتى. ئېيىقتىن پەرقلەنمەيدىغان بۇ هەيۋانلىق مەيدە ۋە يۈز - كۆزلىرىنى قويۇق تۈك باسقان بەتبەشىرە تۈرقى ئۇنىڭغا گويا بىر قاباهەتلىك چۈش كۆرۈۋاتقاندەك بىلىنىپ، شۇئان كۆزىنى يۇمۇۋالدى.

— ئۇكا، قورقما! كۆزۈڭنى ئاچ، — دېدى ئۇ ئادەم، — هېچقىسى يوق، ئوڭلىنىپ قالىسەن، هۇ! ... مۇناپىقلار! شۇنداقمۇ قىينامدۇ!؟

توختىنىڭ سېزىمى توغرا چىقتى، ئۇنىڭ تارتىۋاتقان ئازابى

لىرى چۈشى ئەمەس ئىدى. ئەمدى ئۇ ئۇستىخانلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاغرىۋاتقىنىنى ھېس قىلدى. شۇنداق ھارغىنلىق يەتكەن ئىدى- كى، مىدىرلاشنىمۇ خالىمايتتى. ئەمما، ھەرقانچە شۇك ياتقان بىلەنمۇ، تارتىۋاتقان ئازابى يېنىكلەپ قالمايتتى. ئۇ ئاغرىق دەستىدىن ھوشىدىن كېتىپ، بىردەمدىن كېيىن يەنە ھوشىغا كەلگەندە تىلى ئىششىپ ئاغزىغا پاتمايۋاتقاندەك، قاۋشىرى يۇز- ىنىڭ باشقا بىر يېرلىرىگە چاپلىشىپ قالغاندەك، قۇلاقلىرى قۇلاق ئەمەس، ئېغىر ھەم ئارتۇقچە نەرسىدەك تۇيۇلدى. تاش ئېسىپ قويغاندەك ئېغىر قاپاقلىرىنى مۇشەققەتتە مىدىرلىتىپ كۆزىنى ئېچىپ، غۇۋا كامېرىنىڭ ئىچىدە بېشىنى ھېلىقى ئادەم قۇچىقىغا ئېلىپ ئۇمىد بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ- لا، قاتتىق مەيۇسلىنىپ كۆزىنى يەنە يۇمۇۋالدى. بىردىنلا چە- رايلىرىنىمۇ كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئاتا - ئانىسىنى ئەس- لىدى، تۇغقانلىرىنىڭ تەرىبىسىدىكى سەبىي چاغلىرىنى ئويلە- دى. بۇنىڭغا ئۇلاپ، يېتىملىكتە تارتقان خورلۇقلىرىنى بىر - بىرلەپ خىيالىدىن ئۆتكۈزدى. تۇرۇپلا كۆز ئالدىغا چاڭ شەن- سىڭ كەلدى. «چاڭ شەنسىڭ مېنىڭ ئۇستازىم ھەم تەربىيە- چىم، — دەپ پىچىرلىدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — ئۇ مېنى تەربىيە- لىدى، ئوقۇتتى، مۇڭگۈزلۈككە ئۇسۇتمىدى، تۇمشۇقلۇققا چو- قۇتمىدى، ئۆز بالىلىرىدىن چارە كۆردى. ئەگەر مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قالغىنىمنى بىلسە، ئاللىقاچان قۇتۇلدۇرۇۋالغان بولاتـ تى. مانا مېنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقىنىمنى، نېمە كۈن كۆرۈۋاتقـ- ىنىمنى ئۇ بىلمەيدۇ. سوراقچىنىڭ ئويدۇرما سوئاللىرىدىن قارـ- غاندا، مېنى بىرەر سىياسىي گۇناھكارغا ئوخشىتىپ قالغان بولسا كېرەك. ياق، مېنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىمنى، كىملىكىم- نى ئېنىق بىلىپ تۇرۇقلۇق قانداقمۇ بىرەر كىشىگە ئوخشىتىپ قالىدىغان ئىش بولسۇن؟ ھېلىقى پاش قىلغۇچى كىم بولغىيدى؟

سوراقچى بەگ نېمە ئۈچۈن ئۇنى مەن بىلەن يۈزلەشتۈرۈشتىن قاچىدۇ؟ ئېھتىمال مېنىڭدىن سوراۋاتقانلىرى سوراقچىنىڭ گۇ-مانىدۇر...» ئۇ ئۆزىنى بەزلىگىنىچە ئۈيقۇغا كەتتى.

توختىنىڭ ئۇخلىغىنىنى بىلگەن ھېلىقى ئادەم ئۇستىنى ئوبدان چۈمكەپ قويدى. توختى تۇرۇپ - تۇرۇپ ئىڭرايتتى، بىرنېمىلەرنى دەپ جۆيلۈيتتى. ئەمما، ئاۋازىدىن باشقا ھېچنې-مىنى ئۇققىلى بولمايتتى. ئۇ تۇرۇپلا جىمىپ كەتكەندە ھېلىقى ئادەم قۇلىقىنى ئۇنىڭ تۇمشۇقىغا يېقىن ئاپىرىپ تىڭشاپ كۆرەت-تى - دە، بوش ئاڭلىنىۋاتقان غىژ - غىژ ئاۋازنى تىنىقىنى سېزىپ كۆڭلى سەل تىناتتى. ناۋادا ئۇ ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ دېرىكىنى قىلغۇدەك كىشى چىقمايتتى. پەقەت بىرلا ئادەم — رەيھانلا ئۇنىڭ پىنھان غېمىنى يەيتتى. رەيھان ئۇنى تاۋۇتقا سېلىپ ھەپسىخانىغا ئېلىپ ماڭغاندىن باشلاپ ئۇنتۇپ قالمىدى، رەيھاننىڭ روھىي ئازابىنى ئۇنىڭ ئازابىدىن 10 ～ 100، ھەتتا 1000 ھەسسە ئارتۇق دېيىشكە بولاتتى. چۈنكى، ئۇنى كۆرۈش بىلەن تەڭ ئۇشتۇمتۇت تەگكەن ئىشق ئوقى قىزنىڭ يۈرىكىنى پارە - پارە ئەيلىگەن ئىدى. قىز شۇنىڭدىن بۇيان ئۆزىنى يوقا-تىپ قويۇش دەرىجىسىگە يەتتى، پىكىرلىرى قالايمىقانلاشتى، كۆزىدىن ئۈيقۇ قېچىپ، بەقەمدەك قىزاردى. ئۇ گاھىدا ئاھ ئۇرسا، گاھىدا ئۆز - ئۆزىگە بىرنېمىلەرنى دەيتتى. تۇرۇپلا يەنە ئەسلىگە كېلىپ ئۆزىگە: «نېمە ئىش بۇ؟ مەن نېمە بولدۇم؟» دېگەن سوئاللارنى قويۇپ، كەيپىياتىنى ئوڭلىۋالاتتى، لېكىن ئىچكى ئازابى بارغانسېرى كۈچىيىپ، «چېقىن» يانغىنىغا ئايلا-نىۋاتاتتى، بۇ يانغىن مۇھەببەتنىڭ يانغىنى، ئازاب بولسا ھېج-ران ئازابى ئىدى، ئۈيقۇدىن بىدار چاغلىرىدا شېرىن خىياللار-نىڭ ئەسىرىگە ئايلىناتتى - دە، يوپۇقسىز تاۋۇت، قانغا بويالغان ھېلىقى يىگىت كۆڭۈل ئېكرانىدا نامايان بولۇپ، يۈرەك - باغرى

هەسرەتتىن پۈچىلىناتتى. ئەمما، ئۇ ھېچقانداق «ئىش» كۆر-مىگەنلىكتىنمۇ بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەيتتى. پەقەت ئۆزىنى داۋا-سىز كېسەلگە مۇپتىلا بولغاندەك سېزەتتى.

رەيھان قەلبىدە رۇي بېرىۋاتقان تۈيغۇنىڭ تېگىگە ئاخىر يەتتى. ئۇ گويا ئەڭ ئامراق نەرسىسىنى يوقاتقاندەك بىئارام بولۇپ، ئۆزىگە تەسەللى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ كۆزى ئويۇق-تىكى كىتابلارغا چۈشۈپ قولىغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما تازا ئوقۇغۇسى كەلمىدى. كىتابنى تېخى ئاچماي تۇرۇپ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ قايسىدۇر غەزىلىدىكى:

«بىر كۆرۈپ ھۆسنىڭنى زارۇمۇپتىلا بولدۇم ساڭا،
نە بالالىغ كۈن ئىدىكىم ئاشىنا بولدۇم ساڭا.»

دېگەن بېيىتنى ئېسىگە ئالدى، ئاندىن كىتابنى ۋاراقلاپ ئۇنى تېپىپ، قومۇش قەلىمىنى سىياھقا چىلاپ تېگىگە:

«بىلمىدىم بولدى نەھال چۆكتۈم پىراق دەريا سىغا،
كۆرگىلى نېسىپ بولارمۇ، تەشنا بولدۇم ساڭا.»

دېگەن ئىككى مىسرانى يېزىپ قويدى. بۇنىڭدىن كۆڭلى بىرئاز تەسكىن تاپقاندەك بولۇپ، نەۋايى يۈقىرىقى بېيىتنى گويا ئۇنىڭ بۇگۈنكى ھالىغا ئاتاپ يازغاندەك ھېسسىياتتا سۆيۈنۈپ تەكرار-لىدى، «توختىنى قۇتۇلدۇرۇش كېرەك، — دەيتتى ئۇ كۆڭ-لىدە، — بۇ ئىش ئاتامغا باغلىق، ئۇنى كۆندۇرۇشۇم كېرەك، ھە دېگەندە قېيىن - قىستاق، قىيا - چىيا، نالە - پەريادلار ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزگەچكە، ئۇنىڭ گۆشتىن يارالغان يۈرىكى تاشتەك قېتىپ كەتكەن. مەن تۈيغۇدىن مەھرۇم بۇ يۈرەكنى

باللىق مېھرىم بىلەن ئېرىتىپ، يارىمگە چاقىرىمەن، ئىگە - چاقىسىز مۇساپىر يىگىتنى يېڭىۋاشتىن ھاياتلىققا ئېرىشتۈرىمەن!»

ئاخشام شۇنداق خىياللار بۆشۈكىدە ئەللەيلىنىپ، قايسى چاغدىدۇر ئۇخلاپ قالغان رەيھاننىڭ بامدات نامىزىمۇ قازا بولىدى، ئانىسى ئۇنى نوقۇپ ئويغاتقاندا ئاللىقاچان تاڭ ئېتىپ، شەرقتىن كۆتۈرۈلگەن قۇياش تۇمان ئارىسىدىكى سۇس نۇرلىرى بىلەن ئالەمنى يورۇتقان، يەكەن كوچىلىرىدىكى مامۇقتەك ئاپئاق قارلار دەسسىلىپ ئۇلگۈرگەن ئىدى.

رەيھان ناشتا قىلىش ئۈچۈن داستىخانغا كەلگەندە، كۆزلىرى قىزىل، قاپاقلىرى غوربىدەك ئىشىشىق، روھىي ھالىتى سولغۇن كۆرۈنەتتى، ھاپىزبەگ بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمىگەچكە، تاۋى يوق ئوخشايدۇ دەپ بىلدى بولغاي، كۆيۈمچانلىق بىلەن سورىدى:

— نېمە بولدۇڭ، قىزىم، مىجەزىڭ يوقمۇ؟

— شۇنداق.

— نېمە بولدۇڭ؟

— ئۇخلىيالمىدىم.

— قەيىرىڭ ئاغرىۋاتىدۇ؟

— ھېچ يېرىم ئاغرىمىدى.

— ئەمىسە ئۇخلىيالماسلىقىڭ نېمە ۋەجدىن؟

— تۇنۇگۈنكى ئىشقا...

ھاپىزبەگ گەپنى بۆلۈپ سورىدى:

— قايسى ئىشنى دەيسەن؟

— ھېلىقى تاۋۇتتىكى ئادەمنىڭ ئىشى بولمامدۇ، ئاتا! نېمە بولدىڭىزكىن، دىلىڭىز يۇمشاق ئىدى، ھېچ بىلمىدىم، ئەمدى نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدىغانسىز، يېشىڭىزمۇ بىر يەرگە

بېرىپ قالدى. ئۇنداق قىلىپ كەتمەك، كىشىلەرگە ئىچ ئاغرىتىشنى بىلمەك. ئاخىرەتلىك ئۇچۇن بولسىمۇ ئاز - تولا ساۋابلىق ئىش قىلماق. ئاخىرەتنى ئويلاپ ئىبادەت قىلىدىغان ۋاقتىڭىزمۇ يەتتى...

— «ئىبادەت» نىڭ گېپىنى قىلمۇاتامسەن! مەن قانداق ئىبادەت قىلاي. مەن زىندان بېگى بولغاندىن بېرى كۆرمىدىغىنىم، ئەركىنلىكىدىن ئايرىلغان ئاشۇ مەھكۇم جانلار، ئاڭلايدىغىنىم ئېچىنىشلىق ناله - پەريات، يىغا - زار، كۇنۇم ئاشۇ مۇدھىش قارا دەرۋازا ئىچىدە ئۆتۈۋاتىدۇ. سەن ئۇ تۇتقۇن يىگىتنى كۆرۈپ بەك ھاياجانلىنىپ كېتىپسەن. زىندانىدا ئۇنداق ئادەملەر ئاز دەمسەن؟ مەنمۇ بۇ مەنسەپكە يېڭى تەيىنلىنىپ كەلگەندە سەندەكلا ھاياجانلىنىپ، گېپىمدىن غىزامۇ ئۆتمىگەن چاغلار بولغان. ئىلاج قانچە، ئاستا - ئاستا كۆنۈپ قالدىم. ھەممىسى ئۆزلىرىنى گۇناھسىز دەيدۇ، بۇنى كىم ئىسپاتلايدۇ؟ كۆپىنچە ھاللاردا رەۋزەشەب ئامبال سوراققا كىرگەندە مىرزىلىق قىلدىم. ئۇ كۇندە دېگۈدەك ئادەم تۇتمىسا كۆزىگە ئۇيقۇ كىرمەيدۇ، سولاقخانىغا قۇرۇق كەلمەيدۇ، ھەتتا بىر دېھقان ھاشارغا ھەيدەپ بارغان دورغىنىڭ تاپان ھەققى ئۇچۇن بىر چارەك قوناق بېرەلمەپتىكەن، شۇنىمۇ «خانلىق بىلەن قارشىلىشىپ، سىلىق تاپشۇرۇشقا ئۇنۇمسىغان» دەپ سىياسىي گۇناھكار قاتارىدا زىندانىغا تاشلىدى، بىچارە سوراققا بەرداشلىق بېرەلمەي ئۆلۈپ كەتتى. مانا بۇ نۆۋەت بىر يىگىتنى «لەشكەر ساناپسەن» دەپ تۇتۇپ ئەكېلىپ مۇشۇ ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مەلۇمات يەتكۈزگۈچى ۋە تۇتۇپ بەرگۈچىنى شۇ تاپتا ھېكىمبەگ ئۆزىمۇ دەپ بېرەلمەيدۇ. بۇغۇ تۇرۇۋەرسۇن، ئاتۇشلىق ئاغۇ دېگەن كەنتىدىن «توپىلاڭچى» دەپ بىرسىنى يالاپ ئەكېلىپ زىندانغا تاشلىغىلى ئۇچ يىل بولدى، قانچە قېتىملاپ قىيىن - قىستاققا ئېلىپمۇ ئاغزىنى

ئاچۇرالىغىنى يوق. ئاڭلىشىمچە، ئۇ ئۆيىگە لۇكچەكلەرنى يىغىقانمىش، ئەمما نېمە قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. مۇشۇ كۈنلەردە، مېھمان چاقىرغانلار، باشقا يۇرتتىن تۇغقان يوقلاپ كەلگۈچىلەر، ناتونۇش ئادەملەر، بەگ - دورغىلارغا تىكىلىپ قارىغانلارنىڭ ھەممىسى «توپىلاڭچى» دەپ قالدى، زىندانغا تاشلىنىۋاتىدۇ، — ھاپىزبەگ جىم بولۇپ قېلىپ، بىردەمدىن كېيىن قوشۇپ قويدى، — يېنىمدا قارايدىغان ئادەم بار، مەھبۇسلار يات بولسىمۇ، بىر - بىرىگە بەك كۆيۈنىدۇ، ئىشەنمىسەڭ مەن بىلەن بېرىپ كۆرۈپ باق! — ئۇ قىزىنى سىناۋاتقاندەك كۆزلىرىگە تىكىلدى.

— بىرنەرسە ئېلىۋالايمۇ؟ بېچارە ھېچنېمە يېمىگەندۇ ھەقاچان؟ — رەيھان ئاتىسىنىڭ كۆزىگە تەلمۈرۈپ يېلىنغان تەرىزدە ئېيتتى، ئاندىن ئولتۇرغان ئورنىدىن سۈرۈلۈپ ئەركىلەپ سۆزىگەن ۋاقتى، — ماقۇل دەڭە، ئاتا، بىلىسىڭىز بۇ سىزنىڭ قىلالمىغان ئىبادەتلىرىڭىزنىڭ كاپارىتى بولىدۇ.

— يەنە شۇ ئىبادەتنىڭ گېپىما! مۇشۇنداق ئىشنى قىلىدىغان ئادەمگە ئىبادەتنىڭ نېمە كېرىكى؟ بۇ ھالىمدا مەن ھەرقانچە ئىبادەت قىلسامۇ ئاللا كەچۈرمەس دەيمەن. ياشلىقىمدا قىلماپتىمەن. ئەمدى يېشىم بىر يەرگە يەتتى. «ياشلىقىدا قىلغان ئىبادەت تاشقا مۆھۈر باسقاندەك، قېرىغاندا قىلغان ئىبادەت قۇمغا ئوسۇرغاندەك» مىشقۇ؟

رەيھان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، ھاپىزبەگمۇ قوشۇلۇپ كۈلدى. رەيھاننىڭ ئاتىسى زۇمرەتخېنىم، ھەتتا تاماق توشۇۋاتقان خىزمەتكار قىزغىچە تېلىقىپ كۈلۈشتى.

تاماق كەلتۈرۈلۈپ، داستىخاندىكىلەر تائامغا قول ئۇزىتىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، زۇمرەتخېنىم قىزىنى ياقلاپ ئېيتتى:

— رەيھانگۈل راست ئېيتىدۇ، دادىسى، سىلى ئىبادەت قىلالمىسىلىمۇ، قىزىمىز ساۋابلىق تاپسا ئۇنىڭ خاسىيىتى سىلىگە تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلغانلىق، ئوقۇتقانلىق، ساۋابلىق ئىزدىشىگە يول قويغانلىقىڭ ئۆزى ھەمىمىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئىبادەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. قىلغانلىرى بىزنى بېقىش ئۈچۈن، بالامغا قالىدۇ دېگەن نىيەتتە بولىدى. ئەمدى قازا بولغان ئىبادەتلىرىنى قىزىمىز رەيھانگۈل قىلۇەتسۇن، سىلى گۇناھلىق ئىش بولمىسىلا ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا يول قويسىلا بولىدۇ ئەمەسمۇ!؟

ھاپىزبەگ ئىپادە بىلدۈرمىدى، شۇنداقتىمۇ روھىي ھالىتىدىن زۇمرەتخېنىمنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلەنگەنلىكى چېقىپ تۇراتتى. كۆڭلىدىن: «ئۇ راست ئېيتىدۇ، نېمە قىلسام جان باقىمەن دەپ قىلدىم. مەندىن كېيىن خوتۇن - بالىلىرىم كىشىنىڭ قولىغا قاراپ قالمىسۇن دېدىم شۇ. ۋاقتى كەلگەندە مېنىڭ قەدىرىمگە يەتسىلا بولدى. 〈كىشىنىڭ دەردىگە يەتتى〉 دېگەن مانا شۇ. رەيھان مەن بىلەن بىرگە بارسا بارسۇن. ئىلىۋېلىشقا دورا بولسا ياخشى بولاتتى. قېنى كۆرۈپ باقمامدۇق» دېگەنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، بىردىنلا ھەممە ئىشتىن رايى يانغاندەك، قېرىلىق مەۋسۈمى «ياۋاش بول!» دەپ گەجگىسىدىن بېسىۋاتقاندەك مەغرۇر روھى بوشىشىپ، شۇكلەپ قالدى.

رەيھان كىچىكىدىن زېرەك، ئوقۇمۇشلۇق قىز ئىدى، ئۇ ئانىسىنىڭ ئۆزىنى قوللاۋاتقانلىقىنى، ئاتىسىنىڭمۇ يۈمشاپ قالغىنىنى سېزىپ خۇرسەن بولدى. «دۇئا» قىلىنىپ داستىخان يىغىلىش بىلەن ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇشتى، قوللارمۇ يۇيۇلۇپ بولدى. رەيھان نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى. زۇمرەتخېنىم ئاشخانا ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، ئارقىدىنلا:

— رەيھانگۈل! — دەپ چاقىردى.

رەيھانگۈل كىرگەندە زۇمرەتخېنىم بىر لېگەنگە ئۇسۇلغان پولۇنىڭ ئۈستىنى ھەمەكلەر بىلەن يېپىپ، داستىخانغا ئوراۋاتاتتى. ئۇ:

— گۈندىخانىغا بۇنى ئالغاچ كىرىڭلار، نەزىر بولار، — دېدى.

رەيھان شۇنداق خۇشال بولدىكى، ئانىسىنى كۆتۈرۈپ نەچچە ئايلاندۇرۇپ دەسسىتىپ قويغۇسى كەلدىيۇ، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ داستىخاننى ئۆزى كۆتۈرۈپ ماڭمالمايتتى، ئۇنداق قىلىشقا ئاتىسىمۇ يول قويمايتتى، شۇڭا زۇمرەتخېنىم خىزمەتكار قىز رازىيەنى چاقىرىپ:

— سەن بۇنى ئېلىپ، بېگىم ھەپسىخانىغا ماڭغاندا بىرگە بارغىن. سوراپ قالسا، رەيھانگۈل بار، دەپ قولىغا تۇتقۇزۇپ تۇراتتى، ھاپىزبەگ مەنسەپ فورمىسىنى كىيىپ بولۇپ، قىزىنى چاقىردى:

— رەيھانگۈل! قېنى سەن!

رەيھان داستىخان كۆتۈرگەن رازىيەنى ئەگەشتۈرۈپ ئاشخانىدىن چىقتى، ھاپىزبەگ بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى سوراپ بولغۇچە، رەيھان ئاتىسىغا ئېيتتى:

— كېچىدىن ئانام يامان چۈش كۆرۈپ قاپتىكەن، بۇ بىر لېگەن ئاشنى گۈناھكارلاردىن ئىگە - چاقىسى يوق بىرسىگە بېرىۋېتىڭلار دەپ تەييارلاپ قويۇپتۇ. رازىيە كۆتۈرۈشۈپ بىرگە بارسۇن دېدىم.

رەيھان ئاتىسىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا رازىيەنى ئەگەشتۈرۈپ ئالدىدا ئىشىكتىن چىقتى.

زۇمرەتخېنىم ساۋاتسىز بولغان بىلەن ناھايىتى زېرەك ئايال ئىدى. زۇمرەتخېنىم ئەسلىدە شەھەردە ئولتۇراقلىشىپ ئوقەتچىلىك قىلىدىغان بىر ئائىلىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، ئەمدىلا

16 ياشقا قەدەم قويغان مەزگىللىرى بولسا كېرەك، بىر كۈنى قاپاقنى مۇرىسىگە ئارتىپ كۆلگە سۇغا كېتىۋاتقاندا، ھاپىزبەگ- نىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالغان، ھاپىزبەگ شۇنداق كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا يۈرىكىگە ئىشق ئوتى تۇتاشقان. ئۇ چاغدا ئۇ بازار بېگى تەۋەككۇلنىڭ مىرزىسى ئىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ زۇمرەت- خېنىمنىڭ كويىدا يۇگۈرۈپ يۈرۈپ تەۋەككۇلبەگنى ئارىغا سې- لىپ ئاخىر قولغا كىرگۈزگەن. ئۇ زۇمرەتتىن 10 ياش چوڭ كېلەتتى. تويدىن كېيىن زۇمرەت قېچىپ يۈرۈپ ئېرەن قىلمە- دى. ۋاقىت ئۆتمەكتە ئىدى، زۇمرەت تويى بولۇپ توققۇز يىلدىن كېيىن رەيھانغا ھامىلدار بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن لاسسىدە پەسكويغا چۈشتى. يېشىمۇ 25 تىن ئاشتى. تۇغقاندىن كېيىن ۋاقتىنى بالا بېقىشقا قاراتتى. ئېرىمۇ ئۇنىڭغا ھەر جە- ھەتتىن يول قويۇپ، رەنجىتـمەيتتى، ئائىلىدە ئۇنىڭ قىلغىنى قىلغان، دېگىنى دېگەن ئىدى. بەزى-بەزى يامان چۈش كۆرۈپ قالغان چاغلىرىدا، مەھبۇسلارغا كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك كىرگۈزۈپ بېرىدىغان ئادىتى ئىلگىرىدىن بار ئىدى، بۇ ھەرگىز چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. بۇگۈنمۇ رازىيە داستىخانغا ئورالغان ئاشنى ئېلىپ ماڭغاندا، بۇنىڭغا ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمىدى.

زۇمرەتخېنىم بەكمۇ ئىش بىلىدىغان ئايال ئىدى. بۇ يىل 40 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ياش چوكانلاردەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قىزى رەيھانىنىڭ ئويلاۋاتقانلىرىنى سېزىپ ئۇلگۈردى. چۈنكى، رەيھان ھە دېسە ھېلىقى يوپۇقسىز تاۋۇت توغرىسىدا گەپ ئې- چىپ، شۇكلەپ قالاتتى، تۇيغۇن ئانا كۆڭلىدە «قىزىمىز بىر ئادالەتسىزلىك ئۈچۈن ئېچىنىپ، ھېلىقى تۇنقۇنغا ئىچ ئاغرىتە- ۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ، قىزىنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بېرىش نىيە- تىدە ھېلىقى ئاشنى يۆگەپ قويغان ئىدى، ئەمما ئىشنىڭ باشقا

يەردە ئىكەنلىكىنى زىنھار بىلمەيتتى.

ھاپىزبەگ بولسا ئادەتتىكى بىر مەنسەپدار ئائىلىسىدە دۇنيا-غا كېلىپ، كىچىك چاغلىرىدا كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقاردى. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ئۇچ يىل لەشكەر بولدى، ئاندىن خەتنى چىرايلىق يازىدىغانلىقى بازار بېگىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، مىرزا بولدى. ھاپىزبەگ مىجەز جەھەتتىن كەم سۆز، كىشىگە ئالدىراپ سىر بەرمەيدىغان، مەنسىپى ئۆزىدىن يۇقىرى-لارغىمۇ ئەل سالىمىنى قىلىپ، ئانچە خوش - خوش دەپ كەت-مەيدىغان، ئوشۇق گەپ قۇلىقىغا ياقمايدىغان، كۆرۈنۈشتە تەر-سا، ئەمما ئۆز ئىشىغا پۇختا، چاتاق چىقارمايدىغان ئادەم ئىدى. شۇڭا، زىندان بەگلىكىگە مۇڭاپىق كۆرۈلۈپ، بۇ ۋەزىپىگە تە-يىنلەنگەن. ئۇنىڭ بۇ ئىشنى قىلىۋاتقىنىغا ھېسابتا 10 يىلدىن ئاشقان ئىدى. شۇنىڭدىن بۇيان تۇتقۇنلارنىڭ نالە - پەريادلىرى ئىچىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. دەسلىپىدە بۇ خىل ئاھۇزارلار ئۇنى چوڭقۇر ئويلاندۇرۇپ تەگسىز روھىي ئازابلارغا سالدى، كېيىن-چە بولسا شەرىئەت ھۆكۈمالىرىنىڭ ھۆكۈم - پەتىۋالىرىنىڭ تېگىگە يېتىپ ئۇنچىقماس بولۇۋالدى. ئۇنىڭچە، بۇ ئىشلارنىڭ، گەپنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ، يەرلىك باي - ئەمەلدارلارنىڭ، مۇستەبىت فېئودالىلارنىڭ، شۇنداقلا ئاتالمىش موللا - ئاخۇنلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىش، شۇلار ئارقىلىق مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى يولىدا تۆھپە كۆرسە-تىش ئۈچۈن قارشى كۈچلەرنى باش كۆتۈرگۈزمەسلىك ئىدى. شۇڭا، ئۇ ھەممىدىن نەپرەتلىنىشكە يۈزلەنگەندىن باشلاپ دەردە-نى ئىچىگە يۇتۇپ، ئارتۇقچە ئىشلارغا ئارىلاشمىدى، مىجەز جەھەتتە تېخىمۇ تەرسا بولۇپ كەتتى، خىزمەتتە ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، ھېچ نەرسە قوبۇل قىلمىدى، ئەگەر ئازراق كەتكۈزۈپلا قويسا، ئورنىنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ

كىشىلەرگە ئانچە ئېگىلىپ كەتمەسلىكى ئاجىزلىقىنىڭ يوقلۇقىدىن ئىشەنگەنلىكىدىن ئىدى. ئەمما، توختىنىڭ قىيىن - قىستاقتا ئېلىنىۋېرىشى قەلبىنى ئازابلىسىمۇ ئۇنى ئازاد قىلىۋېتىشكە قۇربى يەتمەيتتى. بۇنىڭغا ئىچى قاتتىق پۇشاتتى.

ھاپىزبەگ مۇجمەل خىيال ئىسكەنجىسىدە ئۇن - تىنسىز كېتىپ باراتتى، كەينىدىن تاپ بېسىپ كېلىۋاتقان رەيھان بۇنى بىلمەيتتى. ئۇلار زىندانغا كىرگەندە توختى تېخىچە ئۇخلاۋاتاتتى. ھاپىزبەگنى كۆرۈپلا ساقاللىق مەھبۇس ئورنىدىن تۇردى. ھاپىزبەگ توختىنىڭ ئۆلۈكتەك ياتقىنىنى كۆرۈپ، ساقاللىق مەھبۇستىن سورىدى:

— ئەھۋالى قانداقراق؟

— تېخىچە ھوشىغا كەلمىدى.

رازىيە گۈندىخانا ھويلىسىدىنلا قايتىپ كەتتى. رەيھان ئاتىسىنىڭ يېنىدىن بويۇنداپ توختىنىڭ چىرايىغا قارىدى. توختى كۆزىنى ئاچماي ياتقاچقا، ئۇخلاۋاتقانلىقى ياكى ھوشىدىن كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ بىچارە ھالى رەيھاننىڭ يۈرەك - باغرىنى ئېزىپ، نەپىسى قىيىنلىشىۋاتقاندەك كۆڭلى بىر قىسما بولدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزىگە ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى، ئۇن سېلىپ يىغلىغۇسى، نومۇسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ يۈزىنى يېقىپ ئىسسىق نەپەسلىرى ئارقىلىق ھارارەت بېغىشلىغۇسى، بىر تەن، بىر جانغا ئايلىنىپ، دەردىگە دەرمان، ئازابلىرىغا شېرىك بولغۇسى كېلەتتى.

رەيھان شۇنداق خىياللار ئىلكىدە تۇرغاندا، توختى كۆزىنى ئېچىپ، ھەيران قالدى. چۈنكى، كۆز ئالدىدا يۈز - كۆزىنى تۈك باسقان بەتبەشىرە مەخلۇق ئەمەس، بەلكى مىسلىسىز گۈزەل پەرىزات، ئاي يۈزلۈك بىر قىز تۇراتتى. توختى ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر بىر خىل مېھرىبانلىق ئالامەتلىرىنى سې-

زىپ، قەلبى ئىللىدى. ئەمما، كەينىدىنلا ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويۇپ، يەنە ئۆزى جاۋاب بېرەتتى: «بۇ زادى كىم؟ سوراقچىمىدۇ؟ ياق، ياشلا قىز قانداقسىگە سوراقچى بولسۇن! ئالدامچىمۇيا؟ بەلكىم ئاشپەز بولسا كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا بۇ يەرگە كىرەلىشى مۇمكىن ئەمەس!» توختى شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ، بىردىنلا ساھىبجامال قىزنىڭ يېنىدا تۇرغان، تۇنۇگۈن سوراقخانىدا كۆرگەن ئەمەلدارنى كۆردى. بۇ چاغدا قىز ئۇنى ئەمەلدارغا كۆرسىتىۋاتاتتى:

— قاراڭ، ئاتا! ئۇ كۆزىنى ئاچتى!...

— خاتىرجەم بول، قىزىم! — دەيتتى ئەمەلدار، — ئوڭلىنىپ كېتىدۇ، قېنى ئاتاپ ئەكەلگەن نەزىرەڭنى ئۇنىڭغا بەرگىن، بىچارە بۇ يۇرتقا مۇساپىر كەن.

رەيھان:

— قېنى ئېلىپ كىرىڭلار! — دېيىشىگە، بىرمۇنچە ئاچقۇچنى بېلىگە ئېسىۋالغان بىر ئادەم:

— مانا، مانا...— دەپ داستىخاننى كۆتۈرۈپ كىردى.

ھاپىزبەگ ساقاللىق مەھبۇسقا تاپىلىدى:

— بۇنى ئۆزۈڭمۇ يېگەچ ئۇنىڭغا يېگۈزۈپ قوي.

بۇ دەل ئەتىگەنلىك تاماق ۋاقتى بولۇپ، ئاشپەزلەر زىندانغا نان بىلەن قاينىق سۇ ئېلىپ كىرگەن ئىدى. كارىدوردا مەھبۇسلارنىڭ: «ماڭا يەنە ئازراق، ماڭا يەنە ئازراق!» دەپ توۋلاشلىرى، چۆمۈچىنىڭ قاچىلارغا تەگكەن ئاۋازلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ھاپىزبەگ رەيھاننى زىندانىدا قالدۇرۇپ كارىدورغا چىقىپ كەتتى. رەيھان مۇشۇنداق پۇرسەتكە تولىمۇ موھتاج بولۇپ، توختىغا دەيدىغان نۇرغۇن گەپ - سۆزلىرى بار ئىدى. رەيھاننىڭ كۆزلىرىگە غىلىلداپ ياش كەلدى، پۈت - قوللىرى بوشىشىپ، ئۆزىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى بىلمەيتتى. بۇ ھىجران گىرىپتارى

ئەسلىدە مۇھەببەت دەشتلىرىدە سەرگەردان ئىدى. چۈنكى، ھېسسىياتىدىكى ئەمدىلا بىخ سۈرگەن ئالامەتلەرنىڭ بۇنداق تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئويلىمىغان قىز ھەقىقەتەن گاڭگىراپ قېلىپ ۋاتاتتى. شۇڭا، ئاتىسىنىڭ توساتتىن چاقىرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ كامېر ئىشىكى تەرەپكە قارايتتى. كارىدوردا قالايمىقان ئاۋازلار داۋام قىلىۋاتاتتى.

رەيھان كامېردا ئۇزاق تۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلگەچكە ئالدىراپ - تېنەپلا ئېيتتى:

— ئاكا! ئەھۋالىڭىزدىن خەۋەر تاپتىم، ھەممە ئىش چوقۇم ئايدىڭلىشىدۇ، سىز گۇناھسىز. مەن تاشلىۋەتمەيمەن، يەنە كېلىمەن. سىز يالغۇز ئەمەس، خالىسىڭىز مەن يارەمچىڭىز ۋە خىزمەتكارىڭىز بولۇشقا رازى. ئىسمىم رەيھانگۇل، زىندان بېگىنىڭ قىزى بولىمەن. ئىشىنىڭكى، سىزنى قۇتۇلدۇرماي قويمايمەن. ئاتامۇ سىزنى ناھەقچىلىككە ئۇچرىدى دەپ، ئىچ ئاغرىتىۋاتىدۇ. خوش، مەن چىقاي، ئاتامنى خاپا قىلىپ قويسام يەنە كىرمىكىم تەس بولىدۇ، خوش!

رەيھان چىقىپ كېتىۋېتىپ ئارقىغا بۇرۇلۇپ، توختىنىڭ يېنىدىكى مەھبۇسقا تاپىلىدى:

— سىز ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ قويۇڭ. ھەر ئىككىلارنى يوقلاپ تۇرىمەن.

ئاڭغۇچە ئەتىگەنلىك تاماق بېرىدىغانلار بۇ كامېرغىمۇ يېتىپ كەلگەن ئىدى. رەيھان ئۇلارغا بۇ كامېردىكى نىجاسەت مالىتىنى تۆكتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭچە، ئاتىسىنىڭ بۇ يەردىن شۇنداق تېز چىقىپ كېتىشى سېسىقچىلىق دەستىدىن تۇرالمىغانلىقتىن ئىدى. دېمىسىمۇ ئەركىن نەپەس ئېلىش تەسكە چۈشەتتى.

رەيھان ئاتىسىنىڭ يېنىغا كېلىشىگىلا:

— ماڭ كېتەيلى! — دېدى.

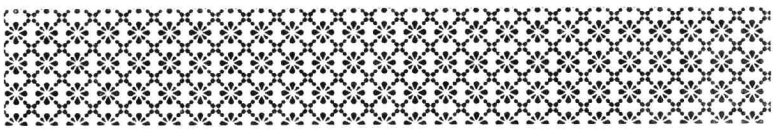
هاپىزبەگ زىندان خىزمەتكارلىرىغا ئىش تاپشۇرۇپ قويۇش-
نىمۇ ئۇنتۇغاندەك قىلاتتى.

بۇگۈن رەيھاننىڭ ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم زىندانغا كىرىشى ئىدى. بۇنداق جايدا تۇرۇشقا ئادەم تۇگۈل ھايۋانمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيتتى، زەي بىلەن سېسىق ھەرقانداق بېجىرىم تەننى كاردىن چىقىراتتى.

رەيھان ئاچچىقتىن ئوتتەك ياندى «ئى خۇدا! — دەيتتى ئۇ كۆڭلىدە كۆيۈرلۈققا ياتقىدىغان خىياللارنى سۈرۈپ، — سەن ھەممىدىن مېھرىبان ۋە شەپقەتلىك ئىدىڭغۇ! بۇ مېھرىبانلىقىڭ بىچارىلەرگە تېگىشلىك ئەمەسمۇيا؟ قارىغاندا، زالىم ۋاڭ - غو-جاملارغا، كەمبەغەللەرنىڭ قېنىنى شورىغۇچى بايلارغا مېھرىبان ئوخشايسەن. بولمىسا، مۇشۇنداق ناھەقچىلىكلەرگە يول قويماس ئىدىڭ! ...»

رەيھاننىڭ سەممىي سۆزلىرىدىن ئىلھاملانغان توختى ئىز-دىگەن تۇغقانلىرىنى تېپىۋالغاندەك بولدى، ئەمما جاراھەتلىنىڭ ئېغىرلىقىدىن يەنە زارلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھالىنى كۆرگەن ھېلىقى مەھبۇس غەزەپ بىلەن ئېيتتى: «بۇ دوزاختىن ھايات-لا چىقىدىكەنمەن، سەنلەرنىڭ تەختى - بەختىڭنى گۈمران قىلىپ، زىندانغا ئۆزلىرىڭنى تىقمىغىنىمنى كۆر!» توختىنىڭ دۈمبە، مۇرىلىرىدىكى قانلىق قامچا ئىزلىرى شەلۋەرەپ، كۆڭلەكلىرى چاپلىشىپ كەتكەن، بەدەنلىرىدىن چىققان قانلار گويا ئۇنى بىر پارچە گۆشكە ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. مۇشۇنداق ئەڭ يامان كۈنلەردە ئۇنى ئويلايدىغان، ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغان بىرەر شاپائەتچىنىڭ چىقىشى خىزىرغا يولۇققانلىق بولاتتى، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئۇ ھەرقانچە ئازابلانسىمۇ، قەلبىدە ئۈمىد چىرىغى يورۇ-غاندەك خۇشاللاندى، پۈتكۈل ئەندىشىنى قايرىپ قويۇپ، ھېلىقى

قىزنىڭ گۈزەل ھۆسنىگە قانغۇچە قارىۋالغۇسى، ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشقۇسى، ھەتتا پۈتلىرىغا باش قويۇپ تۇرۇپ، قاراڭغۇ زىنداندىكى يالغۇزلۇقتىن مۇشۇنداق غېرىبسىنغان كۈنلەردە بىردەم بولسىمۇ ھەمراھ بولۇشىنى تىلىگۈسى كەلدى. ساھىبجا-مال بۇ زۇلمەت دۇنياسىنىڭ لەنەتتەگكۈر قاراڭغۇ بۇرجىكىگە يەنە ئاياغ بېسىپ، گۈزەل ھۆسنىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن ئېزىل-گەن يۈرەكلەرگە چەكسىز خۇشنۇدلۇق بېغىشلايدىغانده‌ك كۆز ئالدىدىن نېرى كەتمىدى. تاياق ئازابى ئاز كېلىپ، يەنە يېڭى بىر ئازابلار كۈتۈۋاتقانده‌ك ئەندىشىلىك خىياللار يوپۇشماقتا ئىـ دى. ئەمما، بۇنىڭ نېرىسىنى ئويلاشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. ئۇ ھېلىغۇ زىندانداً، ئەگەر ئەركىن بولغاندىمۇ زىندان بېگىنىڭ قىزى رەيھاندىن مۇھەببەت كۈتۈشنىڭ ئۆزى ئاسماندىكى ئايغا قول ئۇزاتقانده‌ك ئەخمەقلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، كەلگۈ-سى تەقدىرى ئۈستىدە خىيال دەريا‌سىغا چۆمدى.

تۆتىنچى باب

قاراڭغۇ كۈنلەر

زىندان كارىدورىدىكى ژاراڭ - چۈرۈك بېسىقتى، ئاياغ تىۋىشى بارا - بارا ئازىيىپ، يىراقلىشىشقا باشلىدى، مەھبۇس-لارنىڭ ۋاقى - جاقلىرى توختىدى. ئاشپەزلەر ۋە نازارەتچىلەر گۈندىخانىدىنّ ئايرىلدى. سوراقخانىدىن يېڭىلا چىققان مەھبۇس-لارنىڭ ۋايسىپ زارلىنىشلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى.

ھېلىقى بەتبەشىرە ئادەم بىلەن بىر كامېردا قالغان توختى توختىماي ئىڭرايتتى. توختىنىڭ يېنىدىكى مەھبۇس بۇ داد - پەريادلارغا تاقەت قىلالمىدى بولغاي، بېشىنى يۆلـ-دى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «خەپ توختاپ تۇرۇش، مۇشۇ كۈنلەرگە ئۆزلىرىڭنى گىرىپتار قىلمايدىغان بولسام» دەيتتى، كۆزلىرى-دىن خۇددى يارىلانغان شىرنىڭكىدەك ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىستىبدات چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ قول-چوماقلىرى بولغان يەرلىك فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىغا قارشى ئۇچقۇندىن پەيدا بولغان يانغىن ئىدى. چاڭگا ساقاللىق، قاشلىرى قويۇق، ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، تۇرقى قورقۇنچلۇق كۆرۈنىدىغان بۇ ئادەم مۇشۇ كامېردا ئۈچ يىلدىن

بېرى يېتىۋاتاتتى، مانا ئەمدىلا بىر ھەمراھقا ئېرىشكەن ئىدى. بۇ يىگىت بىلەن بىر كامېردا يېتىش ئاراملىق ئېلىپ كەلمەي، ئەكسىچە نۇرغۇن ئاۋارىچىلىكلەرگە دۇچار قىلىشىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن؟ يىگىتنىڭ جاراھەتلىرى، تارتىۋاتقان ئازابلىرىدىن جەمئىيەتتە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان زۇلۇمنىڭ ھەددىسىز ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئىچىدە: «زىندانىدىن تىنچ - ئامان چىقسام، ئېزىلگەن پۇقرالارنى ئويغىتىمەن. زالىملارنىڭ قىلمىشىنى ئاشكارىلايمەن، ھەپسىدە ئۆلگەنلەرنىڭ، بىگۇناھ يېتىۋاتقانلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بىر ھۆكۈمەتنى تىكلەيمەن. بىزنى سولىغان زىندانغا زالىملارنىڭ ئۆزلىرىنى سولاپ، ئازابنىڭ تەمىنى ئوبدان بىر تېتىتىپ قويىمەن!» دەيتتى.

مەھبۇس بىركەمدە توختىنىڭ بېشىغا ئۆزىنىڭ تەكىيىنى قويۇپ بەردى، ئاندىن كامېردىكى پاخال - پالاكىلارنى تېرىشتۇرۇپ «سېلىنجا» سىنى قېلىنلاتتى، ئاندىن توختىنى چۈمكۈەتكەندىن كېيىن ئېيتتى:

— ھە، ئىنىم! جاراھىتىڭ سەل ئارام بېرىۋاتامدۇ؟ ھالىڭغا ئېچىنىمەن، يېنى بولغىن، جاراھىتىڭگە قاراپ باقاي، ھەرنېمە بولسا قانلىرى توختاپ خېلى قېتىشىپتۇ. مەن يېڭى كىرگەندىمۇ بىرئايغىچە ئورنۇمدىن تۇرالمىغان، ئامال قانچە، چىدىغىن، بەرداشلىق بەر. ئادەم بالىسىنىڭ بېشىغا بىر تۆشۈكتىن چىقىپ، يەنە بىر تۆشۈككە كىرگۈچە نى - نى ئىشلار كېلىدۇ. بىلەمسەن، جەمئىيەتتە بىزدىنمۇ ئېغىر كۈن تارتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس. ئۇلار قاتمۇقات زۇلۇم دەستىدىن ياشاشتىن تويۇپ ئۆزلىرىگە ئۆلۈم تىلىمەكتە. مېنىڭ بېشىمدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن، چىدىماسلىق قىلىپ ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغانلارنى كۆرگەنمەن. بۇنداق ئۆلۈم ئەبەدىي يۇزى قارا

كېتىدىغان نەپرەتلىك ئۆلۈم، ئەلۋەتتە. ئىمان - ئىشەنچتىن ئايرىلغان ئادەملەرلا شۇنداق قىلىدۇ. «ياشاش» دېگەن «ئۈمىد» ئىگىلىرىگە مەنسۈپ. ئۈمىدسىز ئادەم ياشىغان بىلەنمۇ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ، بىلسەك، تۆمۈرمۇ ئوتتا تاۋلىنىدۇ، پەقەت بەرداشلىق بەرگەندىلا پولاتقا ئايلىنىپ، ھەممە ئىشقا يارايدۇ. ئادەممۇ شۇنداق، يامان كۈنلەر ئۇنى تاۋلايدۇ. تۆمۈر قانچە ئۇزاق تاۋلانسا، شۇنچە ساپلاشقىنىدەك، ئادەممۇ قانچىلىك قەيسەن - قىستاقلارغا دۇچ كەلسە، ئىرادىسى شۇنچە مۇستەھكەملىنىپ، ئۇستىدىكى بېسىمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا باش قاتۇرىدۇ. بىراق، بۇ 1 — 2 ئادەمنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ، بەلكى ئېزىلگەن مەزلۇم خەلق بىر نىيەتتە قوزغىلىشى كېرەك. قوزغالغان خەلقتە جاھانىڭ پۈتۈن ئاچچىق - چۈچۈكىنى تېتىپ، بېشىدىن كۆپ ئىسىق - سوغۇقنى ئۆتكۈزگەن يولباشچى، يېتەكچىلەر بولمىسا بولمايدۇ. يىراقنىڭ كۆرەر يولباشچىلار ئەل - جامائەتنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ دوست - دۈشمەنلىرىنى، زۇلۇم مەنبەلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەندىلا، ئەركىنلىك يولىدا كۈرەشكە ئاتلىنىپ، زۇلۇم - زۇلمەتنى ئاغدۇرغىلى بولىدۇ، بىرلەشكەن كۈچ شۇنداق تەڭداشسىزكى، ئۇ گويا دەھشەتلىك گۇلخانغا ۋە توغانسىز كەلكۈنگە ئوخشايدۇ، ئۇ ئالدىغا ئۇچرىغانىنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى كۆككە سورۇيدۇ، لاۋا - لاتقىلارنىڭ ھەممىسىنى سۈپۈرۈپ تاشلايدۇ، ئەگەر بۇنداق زور كۈچ پايدىلىق تەرەپكە يېتەكلەنسە، مۇزلىغانغا ئىللىقلىق، تەشنالارغا ئۇسسۇزلۇق بولالايدۇ، بۇنىڭغا پەقەت قورقماس، باتۇر، شەخسىيەتسىز يولباشچى كېرەك بولىدۇ، يولباشچى دېگەن مانا مۇشۇنداق ئازاب ئوچىقىدا تاۋلىنىپ چىقىدۇ. رايىڭغا باقماي، كۆپ سۆزلەپ كەتتىم. بۇ كەمگىچە گەپ قىلغۇچىمۇ، ئاڭلىغۇچىمۇ ئۆزۈم ئىدىم. مانا ئەمدى سەن كەلدىڭ. يېشىم ئانچە چوڭ

بولمىسىمۇ، كۆپ ئىشلارنى كۆرگەنمەن. چەت دۆلەتلەردىن نۇر. غۇن جايلارغا باردىم، ئەمما بىزدەك بوزەك، نادان ئادەملەرنى ئۇچراتمىدىم. بىزدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئەركى بىلەن ئادەمدەك ياشاش ئۈچۈن ئىنتىلىدىكەن، بىزچۇ؟ غوجام، ئاخۇن - ئەشرەپ دېگەنلەرنىڭ ئاغزىغا قارايمىز، بىزگە خىيالىي جەننەتنى كۆرسىتىپ قويۇپ، ئۆزلىرى ئالدامچىلىق ۋە قاقتى - سوقتى قىلىپ يۈرسىمۇ كارىمىز يوق. ھەممىسىگە شۈكۈر دەيمىز، ئەزگۈچى، ئالدامچىلارنىڭ روھىي كىشەنلىرىگە چىرمالغىنىمىزنى ئۈقماي، بۇ ئالەمدە جاپا تارتساق ئۇ ئالەمدە راھەت كۆرىدىكەنمىز، دەپ ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ ئىغىز تاتلىق قىلىپ ئۆتۈۋاتىمىز.

ئۇ ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك ھېس قىلىپ، بىردىنلا جىمىپ قالدى. بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن توختىنىڭ كۆزلىرى ئوچۇق ھالدا ئۇن - تىنسىز يانقانلىقىنى كۆرۈپ، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئاڭلاۋېتىپسەن - دە، ئۇكام، ئىسمىڭ نېمىتى؟ ئۇنتۇپ قالدىم.

— توختى.

— ھە، توختى! قۇلاق سال، ھېكايەم ئازابىڭغا ئاز - تولا ئارام‌لىق، روھىڭغا ئۇمىد بەخش ئېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، سەن ئوقۇغانمۇ؟

— ئاز - تولا، خوجايىنىنىڭ ئۆيىدە يۈرۈپ ئۆگىنىۋالغان.

— خوجايىنىڭ ساۋاتلىقمىدى؟

— مۇئەللىم بولغان ئىكەن.

— قەيەردە؟

— دۇڭبېيدا.

— ئىچكىرىغۇ ئۇ؟ ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ، بىر ئۇيغۇر قاند-

داقسىگە ئۇ يەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلار؟

— ئۇ ئۇيغۇر ئەمەس.

— مۇنداق دە! ئۇنداقتا، خەنزۇچە ئوقۇدۇڭما؟

— شۇنداق.

— تىلىنى بىلەمسەن؟

— تىلىنىلا ئەمەس، خەتلىرىگىچە بىلىمەن. ئۇ ئادەم مانجۇ بولغان بىلەن گەپ - سۆز ۋە يېزىقتا خەنزۇچىنى ئىشلىتىدىكەن.

— ياخشى! — دېدى مەھبۇس يوتىسىغا پاققىدە بىرنى ئۇرۇپ، ئاندىن قىڭغايغان يېرىدىن رۇسلىنىپ ئولتۇرۇپ داۋام قىلدى، — سەن كەم تېپىلىدىغان ئادەمكەنسەن، يەنە كېلىپ خەنزۇچە بىلىدىكەنسەن. بۇ «ئۆزىنىمۇ بىلدى، ئۆزگىنىمۇ بىلدى» دېگەنلىك. مەن بۇنداق ئامەتكە ئېرىشەلمىگەن. ئۆيۈم ئاتۇشنىڭ ئىغۇ دېگەن يېرىدە بولۇپ، بىز ئاتا - ئانىمىزدىن يەتتە قىز، ئۇچ ئوغۇل، جەمئىي 10 بالا ئىدۇق. مەن بالىلار-نىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى بولغانلىقىم ئۈچۈن ئىسمىمنى «كىچىك ئاخۇن» قويغان ئىكەن. لېكىن، بوي - بەستىم ئاكىلىرىمدىنمۇ چوڭ بولۇپ كەتتى دېسە، — ئۇ توختىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەيتاۋۇر، ئۆزىچە كۈلۈپ قويدى.

توختىنىڭمۇ بۇ «قورقۇنچلۇق» ئادەمنىڭ كىملىكىنى بىلگۈسى بولغاچقا، گەپلىرىنى زەن سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى.

— شۇنداق قىلىپ، — دەپ گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى ئۇ ئادەم سەل تۇرۇۋېلىپ، — ئائىلىمىزدە ئادەم جىق، ئەمما يېرىمىز ئاز ئىدى، شۇڭا دادىمىز سودىگەرچىلىك قىلاتتى، بىز ئۈچ ئوغۇل چوڭ بولغاندىن كېيىن تېرىلغۇ يېرىمىز تېخىمۇ ئازلىق قىلدى. دادامنىڭ تاپقان ئاز - تولا پۇلى ئائىلىنى قامداشقا يەتمىدى. دادام ئاخىر ئىلاجسىز ئەھۋالدا ئوتتۇرانچى

ئاكام رېھىم بىلەن مېنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ئېشەكچىلەرگە چا-
كارلىققا بەردى...

— ئېشەكچى؟— ئەجەبسىنگەن توختى ئۇنىڭ سۆزىنى بۆ-
لۈپ سورىدى.

— ئېشەكچى دېگەن گەپ ساڭا سەت ئاڭلىنىۋاتامدۇ! ؟—
ئۇ كۈلۈپ كېتىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— «كاۋان» دېسەم-
غۇ چۈشىنىدىغانسەن! كېيىن دادام بىلەن ئەنجانغا ماتا، چەكمەن
يۆتكىدۇق، ئۇ يەردىن قەشقەرگە بەقەسەم ۋە باشقا توقۇلمىلارنى
ئەكەلدۇق. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن ئەللەرگە چىقتۇق، مەن ئاشۇ
چاغلاردا ئۆزۈمنى ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ئەركىن ھېسابلايتتىم.
بىراۋدىن ئاسانلىقچە قورقۇپمۇ قالمايتتىم. ئىلگىرى دۇنيانى
ئاتۇشچىلىك كۆرۈپ يۈرگەن ئىكەنمەن. كونىلارنىڭ «شەھەر
كۆرگەن ئىتتىن قورق» دېگەن تەمسىلى بىكار چىقمىغان ئە-
كەن. 10 يىل مەدرىسەدە يۈرگەندىن بىر قېتىم شەھەر كۆرگەن
ئېشىپ كېتىدىكەن. نۇرغۇن - نۇرغۇن ئىشلارنى كۆردۇم،
ھاياتلىقنىڭ تەكتىگە يەتتىم. ئويلىسام، بىزدەك بوزەك خەلق
ھېچ يەردە يوقكەن. ئارىدىن 3 — 4 يىل ئۆتكەندە دادام ئۇش-
تۇمتۇت كېسەل تېگىپ قازا قىلدى. قىرىق نەزىرى تۈگىگەندىن
كېيىن 10 بالا تالاشقىلى تۇرۇۋېدۇق، دادامنىڭ تاپقان - تۇگ-
كەنلىرى تالان - تاراج بولۇپ تۈگىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى-
مىز ئۆز يولىمىزغا راۋان بولدۇق، ئىككىنچى ئاكام كارۋانغا
ئەگىشىپ چىقىپ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى، ئۆلۈك - تىرىك-
لىكىنىڭ ئۇچۇرىنىمۇ ئالالمىدۇق،— ئۇ چوڭقۇر ئۇھسىنىۋې-
تىپ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— ئۇرۇق - تۇغقانمۇ ئۆز
كۈنى بىلەن قالغاندىن كېيىن بارا - بارا ئىزدەشمەيدىكەن. بىر
ئۆي باشقا كىيىلسە، تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە ئۆز ئىشىمىزغا
بېشىمىزچە كىرىشىپ كېتىدىكەنمىز. بۇ ھال مېنى زېرىكتۇر-

دى. ئەنجان، قوقەند، مەسكاپ[1] ، ھەتتا پەرەڭ تەرەپلەردە يۈر-
گەن چاغلىرىم كۆز ئالدىمدىن كەتمەيتتى. شۇ كۈنلەردە بىر
مەھەللىلىك تۈرسۇن، كېرەم، ھامۇت، مەخمەت قاتارلىق تەڭ
دېمەت ئاغىنىلىرىم بار ئىدى، ئۆز ۋاقتىدا بىز موللامدا بىرگە
ئوقۇغان ئىدۇق. دائىم شۇلارنىڭكىگە باراتتىم. يەنە ئازارلىلىق
ئوسمان، ھەسەن بىلەنمۇ يېقىن ئۆتەتتىم. ھەسەننى قەشقەر
خانلىق مەدرىسەدە ئارانلا بىر ئاي تۇرغاندا ئاغىنە تۇتۇۋالغان
ئىدىم. ساۋاقداشلار ئۇنى «ھەسەن باتۇر» دەپ ئاتايتتى. كېيىن
كۆپ ئىزدەپ قەشقەر شەھىرىدىن تاپتىم. «ھەسەن تۇرك» دې-
سە، قەشقەردە چوڭ - كىچىك ھەممىسى بىلىدىكەن.

— تۇركمىكەن؟ — قىزىقىپ سورىدى توختى.

— مىللىتى تۇركمۇ ياكى خەت بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن «قارا قورساق» دېگەن مەنىدە شۇنداق ئاتىغانمۇ، بۇنى بىلمىدىم. بىز تونۇشقاندىمۇ شۇنداق ئاتايدىكەن. بىر كۆرگەن كىشىنىڭ ئۇنىڭ-غا ھەۋىسى كېلىدۇ دېگىنە، دادام مېنى مەدرىسەگە ئاپىرىپ بەرگەندە 14 ياشتا ئىدىم. ھەسەنجان ياشتا مەن بىلەن تەڭ بولسىمۇ، قۇرامىغا يەتكەن ئادەمدەك گەۋدىلىك ئىدى. كۆچە-تۈڭگۇرلۇكىدىن ئىككى قولىنى بەلۋاغ بىلەن تېڭىپ بەرسىمۇ ئىككى بالا يېقىتالمايتتۇق. دۇم يېتىپ تۇرۇپ: «مېنى چىڭ بېسىڭلار» دەيتتى، بىر - بىرىمىزنىڭ ئۈستىگە يېقىلىپ 10 نەچچىمىز بېسىۋالاتتۇق. ئۇ ئورنىدىن شۇنداق تۇرىدىغان بولسا، ئۈستىدىن چامغۇردەك تۆكۈلۈپ كېتەتتۇق. ئۇنىڭغا بەكمۇ ھە-ۋىسىم كېلىپ، ئاغىنە بولۇپ قالدۇق، بىرنەچچە كۈندىن كې-يىن دادام مېنى ئېلىپ كەتتى، ئۇمۇ ئوقۇشنى تاشلاپ چىقىپ كېتىپتۇ. كېيىنمۇ تاشلاشمىدۇق. ئاڭلىسام، قەشقەردە شۇنداق

---

① مەسكاپ — موسكۋا دېمەكچى.

تونۇلۇپ كېتىپتۇكى، «ھەسەن تۇرك» دېسە، تونۇمايدىغان ئادەم، چۆچۈمەيدىغان لۇكچەك - نوچىلار يوقكەن. مەن ئەنە شۇ ئاغىنىلىرىم بىلەن ئىزدىشىپ ئىچ پۇشۇقۇمنى چىقىرىپ يۈرىدۇم، ئۇلارمۇ پات - پات ئىزدەپ كېلىپ تۇراتتى. نەتىجىدە بىزنىڭ مەھەللىدىكى ياشلارمۇ ئۇلار بىلەن تونۇشۇپ كەتتى، بۇرادەرلەر يىغىلغاندا مەشرەپ قىلىدىغان بولدۇق. بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرىكى مۇشۇنداق قىش پەسلى ئىدى، تۇنجى قار بىر تەرەپتىن ياغسا، بىر تەرەپتىن ئېرىپ تۇراتتى. قەشقەردىن ھەسەن تۇرك ئۆزى دېمەتلىك يىگىتلەردىن بىرنەچچىنى باشلاپ چىقىپتۇ، خۇشاللىقىمدا مەھەللە ياشلىرىغا خەۋەر قىلىۋىدىم، ھەممىسى كەلدى. مەشرەپنى باشلىۋەتتۇق. بۇ كۈن ئولتۇرۇپ، زاۋالدىن ئۆتكەن چاغ ئىدى. مەھەللىكويدىكى ئەر - ئايال، قولۇم - قوشنا، يېقىن - يورۇقلار تەرەپ - تەرەپتىن بۇ يەرگە ئاقتى. نەغمە باشلىنىپ، ئۇسسۇل ئەمدى قىزىۋاتقاندا: «مېھمان كەلدى!» دېگەن ئاۋاز قۇلىقىمغا كىردى. ئالدىراپ تالاغا چىقسام، ئىشىك تۆۋىدە بىرمۇنچە ئادەم تۇرۇپتۇ. «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ قولۇمنى شۇنداق سۇنۇشۇمغىلا بىرسى كاپىيىدە تۇتتى، يەنە بىرنەچچىسى ئەتراپىمغا چۈىنىدەك يوپۇشتى - دە، ئاغزىمغا بىرنەرسىنى كەپلەپ قويۇپ، قولۇمنى قايرىپ باغلاپ، بېشىمغا تاغارنى كىيدۈرۈپ، ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ ماڭدى. بۇ نېمە ئادەملەر، نېمىشقا شۇنداق قىلىدۇ؟ زادىلا ئويلاپ يېتەلمىدىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، 2 — 3 چاقىرىم يول يۈرگەندىن كېيىن تارقاپ - تارقاپ، پەقەت 2 — 3 ئادەملا قالغىنىنى ئاتلارنىڭ ماڭغاندىكى ئاياغ تىۋىشىدىن بىلدىم. ھېس قىلىشىمچە، ناھايىتى ئۇزاق ماڭدۇق. ئەتراپ شۇنداق جىمجىت ئىدى. قايسى ياقتىندۇر تۈلكىنىڭ قاۋاشلىرى ئاڭلاندى. تۇن شۇنداق ئۇزاق داۋاملاشتىكى، مەڭگۈ تاڭ ئاتمايدىغاندەك بىلىنىدى.

دى. بىر كەمدە ئىتتىنىڭ قاۋغان ئاۋازى، ئادەملەرنىڭ كۈسۈر-لاشلىرى قۇلىقىمغا كىردى. مەن ئارتىلغان ئات توختاپ، ئىكىكسى مېنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن ئالغىنىچە بىر ئۆيگە ئەكىرىپ ئىشىكنى قۇلۇپلىدى. ئارىدىن تېخى نەچچە مىنۇت ئۆتە - ئۆتمەيلا يەنە كۆتۈرۈپ ئاچقىچ ھارۋىغا تاشلاپ ئېلىپ ماڭدى.

بېشىمغا تاغار كىيدۈرۈكلۈك بولۇپ، ئۈستۈمگە كىگىز يېپىلغان ئىدى. چۆل يەرگە كەلگەندە ھارۋىدىن چۈشۈرۈپ سېيدۈردى، ئاز - تولا يېمەكلىك بەردى. ھارۋا تۆت نەپەر ئاتلىق قورۇقچىنىڭ مۇھاپىزىتىدە يولنى داۋام قىلاتتى. مۇشۇنداق مېڭىپ، ئاخىر مۇشۇ يەرگە ئەكېلىشتى. قارا دەرۋازىنىڭ ئىچىدىگە كىرگەندە بېشىمدىكى تاغارنى ئېلىپ، باغلاقتىن بوشاتتى، ئاندىن بۇ كامېرغا سولاپ قويدى. بىر ھەپتىگىچە گەپ - سۆز-سىز ياتتىم. بىرەرسى «نېمە ئادەمسەن؟» دەپمۇ قويمىدى. بۇگۈن قويۇۋېتەر، ئەتە قويۇۋېتەر دېگەن ئۈمىد بىلەن كۈنلەرنى ئۆتكۈزدۇم. بىر كۈنى قۇلۇپ شاراقلاپ ئېچىلىپ، ئىككى ئادەم ئىشىكنىڭ تېپىپ ئاچتى - دە: «بۇياققا چىق!» دەپ توۋلىدى. «ئەمدى قويۇۋەتسە كېرەك» دەپتىمەن، نەدىكىنى، قولۇمغا كويزىنى سېلىپ چەمبىرىنى بىرلا سىيرىپ تۇۋىگە ئاپىرىپ، جۇپلەنگەن تۆشۈكىگە قۇلۇپ سېلىپ قويدى، ئاندىن كېيىن زىنداندىن يالىغىنىچە سوراقخانىغا ئېلىپ بېرىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بىر ھەپتىگىچە ھەر كۈنى بىر قېتىم تەرگەۋ قىلىپ: «شېرىكلىرىڭ كىم؟ قاچان قوزغالماقچى؟ باشلىقىڭچۇ؟» دېگەندەك سوئاللارنى سوراۋەردى. راستىنى ھېچ ئىشنى بىلمەيدىغانلىقىمنى ئېيتسام، ئۇردى، ئاستى، ھەر خىل جازا قوراللىرى بىلەن قىينىدى. بىلمىگەندىكىن نېمىنى دەيمەن؟ ئىلگىرى ھېچ ئىش بىلەن كارىم يوق، ئويناپ ئۆتۈۋېرىپتىمەن، ئۇلارنىڭ ئورۇنسىز قىيىن-قىستاقلىرى يۈرىكىمدىن ئۆچ قىلىۋەتتى. سو-

راقچىنىڭ: «شېرىكلىرىڭ كىم؟ ! قاچان قوزغالماقچى! ؟ » ... دېگەندەك سوئاللىرى قەلبىمنى ئويغىتىپ، شۇنچە يىگىتلەر تۈ-رۈپ ئەرك يولىدا قوزغالماي، يەنىلا غەپلەتتە ياتساق تامامەن تۈگىشىدىغانلىقىمىزدىن بېشارەت بەردى. «ئىسىت! — دېدىم ئىچىمدە، — ۋاقىت ئۆتتى، ئەمدى ئەپسۇسلانغان بىكار. لې-كىن، يەنە ئىزدەنسەك پۇرسەت بار. ھەسەن تۈركىكە ئوخشاش نۇرغۇن ئاغىنىلىرىم بار. دەردمەنلەر، ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن يولباشچى ئىزدەپ قايمۇقۇپ يۈرگەن پۇقرالار، خاسان، تۈرغاۋ-بېككە ئوخشاش قىرغىز چەۋەندازلارنىڭ ھەممىسى بۇرادەرلە-رىم، قان - قېرىنداشلىرىم ئەمەسمۇ! شۇلارنى تاپىمەن، دەر-دىمنى تۆكىمەن، يارىدەمگە چاقىرىمەن، ئادالەتسىز جاھاننى يەك-سان قىلىپ، باراۋەرلىك چېچەك ئاچقان، ئەل خاتىرجەم، خۇ-شال - خۇرام، چىرايلاردا شادلىق تەبەسسۇملىرى جىلۋىلەنگەن يېڭى بىر دۇنيا قۇرىمەن، بىگۇناھلارنىڭ يۈزىگە قارا سۈۋاپ، ئەركىنى دەپسەندە ئەيلىگەن زالىملارنى مەھكۇملۇق ئورنىغا چۈ-شۈرۈپ، مۇشۇ زىندانىدا ياتقۇزىمەن! » دېگەن يەرگە كەلدىم. ئۆزۈمنى ئۆزۈم: «چىداملىق بول، يىگىت! بۇ ئىشلارمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ» دەپ رىغبەتلەندۈردۈم. مېنىڭچە، سەنمۇ بىلىملىك يىگىتكەنسەن، بۇ كەمگە تونۇپ يەتكەنسەن. ئەگەر بىز زىنداندىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقساق، ئۇدۇللا قېشىمغا بار. مېنىڭ دوستلىرىمنى كۆرسەڭ ھەيران قالىسەن. بىز ئاكا - ئۇكىلاردىن بولۇپ قالايلى. ۋىجدانلىق كىشىلەر: «ھەپسىدىكى دوستلۇق — سىنالغان دوستلۇق» دەپ توغرا ئېيتىدۇ. مەنمۇ شۇنداق ئويلاي-مەن. سەن تېخى بىلىپ قالىسەن. مەن تارتقان ئازابلىرىم نەتىجىسىدە ئويغانغاندەك قىلىمەن. ھەرگىز ھەسرەتلىنىشىم يوق. بۇ يەرگە كەلمىگەن بولساڭ، جاھاندىكى مۇشۇنداق ئادالەت-سىزلىكلەرنى بىلمەي يۈرۈۋېرەركەنمەن...

توختى ھەممە ئاغرىقلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا خوددى ئانىسى ئېيتقان چۆچەكنى ئاڭلاۋاتقان سەبىي بالىدەك ئولتۇرۇپ، كد- چىك ئاخۇننىڭ ئوتلۇق ھېكايىلىرىنى تىڭشاۋاتاتتى. كۆز ئالدد- دا: «ئالغا!» دەپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن چەۋەندازلار، ھەسەن تۇرك، كىچىك ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى، مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان قېرى - ياش، ئەر - ئايال، ئوغۇل - قىزلار نامايان بولاتتى، ئۇلار قوللىرىغا پالتا - كەتمەن، كالتەك - چوماقلارنى ئېلىپ، بېشىغا چۈچىلىق قالپاق، ئۇچىسىغا مانجۇچە فورما كىيىپ، ئۆزدەكتەك ئىرغاڭلاپ يۈرگەن بەگ - ئەمىرلەر ئۇستد- گە شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. توختى تۇرۇپلا يەنە رەيھان ئىسىملىك ھېلىقى رەھىمدىل قىزنى ئېسىگە ئالدى. «ئەگەر ئاشۇنداق كۈنلەر كېلىپ قالسا، ئۇ قايسى تەرەپتە تۇ- رار» دېگەن خىيال لىپلا قىلىپ كاللىسىدىن ئۆتكەندە: «ئۇنى يەنە بىر كۆرسەم ئىدى، — دېگەننى كۆڭلىدىن كەچۈردىيۇ، يەنە ئارقىدىنلا، — ياق، مەندەك بىر تۇيلۇقى يوق نامراتقا ئۇنىڭدەك ساھىبجامال قانداقمۇ نېسىپ بولسۇن. ئەمما، دىلىنىڭ يۇمشاق- لىقى سۇنۇق كۆڭلۈمگە ئۈمىد بەخش ئەتتى، ماڭا شۇ كەمگىچە ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك مېھرىبانلىق قىلىپ باقمىغان. شۇنچە گۈ- زەللىكىگە قارىماي، نېمىدېگەن رەھىمدىل، نېمىدېگەن سەمد- مىي... ئۇ يەنە كەلمەكچى...» دېگەندەك مۇرەككەپ ئوي - خىياللار ئىلكىدە نىمجان قۇشتەك تېپىرلىدى. ئۈمىد چىرىغى بىر ئۆچۈپ - بىر يېنىپ، ئېزىلگەن دىلىنى ئەندىشىگە سېلىۋا- تاتتى.

توختى كىچىك ئاخۇننىڭ ئۈمىدۋارلىققا تولغان سۆزلىرىنى ئاڭلىغانسېرى ئاجايىپ بىر باتۇرغا ئۇچراشقاندەك بولۇپ، ھەمرا- ھىنىڭ دەسلەپكى يىرگىنچلىك ئوبرازى بىردىنلا يارقىنلاشتى، تۇرۇۋاتقان ئورنى سېسىق كامېر ئەمەس، بەلكى دەرسخانا،

مەكتەپ، گويياكى ھەربىي گازارما ياكى قوماندانلىق شتابىدەك بىلىنىپ كەتتى، ئۆزىنى بولسا بۇيرۇق ئاڭلاۋاتقان جەڭچىدەك سەزدى.

— گەپ قىلمايسەنغۇ، يىگىت! شۇنداق قىلساق بولمامدۇ-كەن!؟— كىچىك ئاخۇن جىملىقنى بۇزۇپ سورىدى.

— بەكمۇ خۇش قىلىۋەتتىڭىز، ئاكا! بىراق...

توختى گەپنىڭ ئاخىرىنى بوغۇزىغا يۇتۇۋەتتىپ، كىچىك ئاخۇنغا قارىدى.

— نېمىگە؟

— گەپنىغۇ قىلماق ئاسان، ئىشنى قىلماق تەستە، ئەگەر دېگىنىڭىزدەك كۆنلەر كېلىدىغان بولسا، ئىككىنچى ھەسەن تۇركىنى كۆرەتتىڭىز. بۇ يەردىن ھاياتلا چىقالىسام، ئۇنى بىر كۆرگۈم بار. شۇ تاپتا كۆرمەي تۇرۇپمۇ ھۆرمەت بىلدۇرگۈم كېلىۋاتىدۇ. ياخشى كۈننىڭ يامىنى كەلگەندە ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلاردىن ئەمەسمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارتىشىدىغان ھېچكىم يوق. لېكىن، مۇدھىش تۇتقۇنلۇقتىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇشنىڭ ئۆزى خۇدانىڭ تەقدىرىگە باغلىق بولۇپ قالدى. شۇنداقتىمۇ سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلاپ دىلىم يورۇپ كەتتى.

— ئۇمىدۋار بول، جەزمەن چىقىپ كېتىسەن، يولۇڭنى ماڭىدىغان كۈچلۈك شاپائەتچىڭ تۇرغان يەردە نېمىدىن غەم قىلىسەن؟ لېكىن، مېنىڭ قۇتۇلمىقىم ئاسان ئەمەس.

— نەدىكىنى، دوپپام چۈشسە خۇدانىڭ زېمىنىغا چۈشىدۇ، ئۆلسەم كۆز يېشى قىلغۇدەك ئادىمىم يوق «قارا يېتىم» تۇرسام، قانداق شاپائەتچىم بولسۇن!

— ئۆلگەندە ئەمەس، ھازىرلا يىغلاۋاتقان ھېلىقى قىزنى ئۇنتۇپ قالدىڭما!؟

— نەدىكىنى، چاقچاق قىلماڭ!— توختى ناله - پەريادىنىڭ

ئورنىغا بىر قېتىم كۈلدى، كۆڭلى ۋاللىدە يورۇغاندەك بولدى، ئۇ كىچىك ئاخۇننىڭ ھېلىقى قىز توغرىسىدا تېزرەك يېڭى ئۇچۇر بېرىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەندەك قىلاتتى.

— ئەخمەق! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — سېنىڭ ئوقۇغانلىرىڭ نەگە كەتتى؟ «مال ئىگىسىنى دورىمىسا ھارام» دەپ، ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقاندىمۇ مۇھەببەتنى چۈشەنمەيدىغان، قىزلار بېشارەت بېرىپ يوپۇشۇۋالسىمۇ، چىشىنى كولاپ تاماق قالدۇرغىنى پۈركۈپ تۇرۇپ «ئۆرەكلىرىڭىز قانچە» دەپ سورايدىغان خەق — ئۇستازىڭنى دوراپسەن - دە! چاقچاق قىلمىدىم. قىزنىڭ ئەتىگەنكى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرسەم ھېچكىمۇ ئىشەنمەس بەلكىم. سەن تېخى كىچىككەنسەن. مەن دىققەت قىلدىم، ئۇ بىكار كىرمىدى. بۇ قىز بالا كىرىدىغان بەر ئەمەس. ئېھتىمال ئۇنىڭغىمۇ ئاسان چۈشمىگەندۇ. كۆزلىرىدىن بىرنەرسىنى سەزمىدىڭمۇ؟ ئۇنىڭ كۆزىدىن بىر خىل مۇھەببەت - نەپرەت ئوتلىرى چوغدەك ئايان بولۇۋاتىدۇ. بىر غەيرىي ئۇچۇن ھېچكىمگە بەرۋا قىلماي كۆز ياش قىلىش ئاسانمۇ؟

— ئېھتىمال ئېچىنىشلىق ھالىمغا ئىچ ئاغرىتقاندۇ!

— مۇشۇنداق ھالغا چۈشۈپ قالغان يالغۇز مەنلا دەيدىغان ئوخشىمامسەن؟ بىلىپ قوي، بۇ ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ خانلىق زىندانى، سەن - بىزدەك ئادەملەردىن كۈنىگە نەچچىسى كىرىپ تۇرىدىغان جاي، ھەممىسىنى ئۇرۇش - قىيناقلار بىلەن قارشى ئالىدۇ. باشقىلارغا نېمە ئۇچۇن ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمايدۇ؟ بۇ يەردە بىرەر سىر يوقمىدۇ؟ زىندان بېگىمۇ سەل يۇمشاپ قالغاندەك قىلىدۇ، مېنىڭ سەندىن خەۋەر ئېلىشىمنى تاپىلاۋاتىدۇ. ئاشۇ قىز يەنە كەلسە ياخشى بولاتتى. كۆڭلۈمدە بىزنى قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغاندەكلا ئۈمىد تۇغۇلۇۋاتىدۇ دېگىنە.

كىچىك ئاخۇننىڭ ئوينىشىپ ئەمەس، بەلكى جىددىي ھالدا

ئېيتقان سۆزلىرى توختىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. ئۇنىڭ دېگەنلىرى راستتەك قىلاتتى.

— ھە، راست! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — « بۇغداينىڭ باھانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ» دەپ، سېنىڭ سەۋەبىڭ بىلەن مەنمۇ ئاچ قالمايدىغان بولدۇم، — ئۇ ئاياقتىكى بىرپارچە گۆش بېسىلغان پولۇنى ئىما قىلدى، — ئېسىل غىزا يېيىشىڭنى كۆتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ يەرگە كىرگەندىن بۇيانقى ئۇچ يىل ئىچىدە مانا بۇگۈن تۇنجى قېتىم پولۇ بىلەن گۆشكە ئېغىز تېگىشىم. سەنمۇ زورلاپ يېگىن!

سوراقخانىدىكى قىينىق زەربىدىن توختىنىڭ چىشلىرىمۇ بوشاپ كەتكەن ئىدى، ئاشتىن ئازراق يەپ، قالغىنىنى كىچىك ئاخۇنغا بەردى.

شۇنداق قىلىپ، كىچىك ئاخۇننىڭ ئۆمىدۋارلىققا تولغان گەپلىرى توختىنى كېيىنكى كۈنلەر توغرىسىدا تەپەككۇر دېڭىزىدا ئۈزدۇرۇپ، ھەر تەرەپكە غۇلاچ ئاتتۇردى. لېكىن، تۇرۇپلا ئانچە ئىشەنگۈسى كەلمىسىمۇ، قىزىنىڭ مۇلايىم قاراشلىرى، ۋەدىلىرى ئۆمىدلەندۇرمەكتە ئىدى. ئۇلار شۇنداق ئۆمىدلىك پاراڭلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى ئاۋۇندۇرۇپ، تاڭ ئاتاي دېگەندە ئۇخلاپ قالدى. ئويغانغاندا، زىندان قاراۋۇللىرى ۋە نازارەتچىلەر كامېرلارنى بىر - بىرلەپ ئېچىپ، مەھبۇسلارغا ئادەتتىكىدەك كىچىككىنە زاغرا بىلەن بىر چۆمۈچتىن قاينىق سۇ تارقىتىپ بېرىۋاتاتتى. نۆۋەت توختىنىڭ كامېرىغا كەلگەندە، گۈندەي بىر ياغلىققا ئورالغان بۇغداي نېنى بىلەن قەغەز بولاقنى بېرىپ:

— بۇنى كىرگۈزدى، «قانتېپەر»نى ئىچسە، تاياق زەربىسىنى پەسەيتىدىكەن، كۈنىگە ئۈچ ۋاخ ئىچىلىدىكەن. چاي تۇگىسە ئىشىكنى ئۇرساڭ بولىدۇ، — دەپ تاپىلاپ، ئىشىكنى

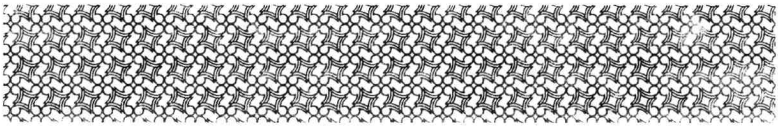
تاقاتتى. بۇ ئادەم سولاقخانىنىڭ خادىمى رۇستەم ئىدى. كۆتمەگەن بۇ سوۋغا كىچىك ئاخۇنۇمنىڭ پەرىزىنى تەستىقلىغاندەك، توختىنى ھەيران قالدۇردى. كىچىك ئاخۇن كۆلۈپ كىنايە قىلدى:

— قانداق، يىگىت! مەن دېمىدىمۇ، ئەمدىغۇ ئىشەنگەنسەن! مانا بۇ، سەن - بىز ئۈچۈن ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى، ماڭمۇ كۆز ھەققى بېرەمسەن ياكى ھەممىنى ئۆزۈڭگە يەمسەن!؟ ئۇنچىقمايسەنغۇ، يېگىلى كۆزۈڭگە قىيماي ئۇنى كۆرگەن كۆزدە قاراپ ئولتۇرماقچىمۇيا!؟

— مازاق قىلمىسىڭىزچۇ، كىچىك ئاكا!

ئىككىيلەن كۈلۈشكىنىچە چاي ئىچىشكە تۇتۇندى.

توختى تېزلا يۇز بەرگەن بۇ پاجىئەلەرگە، ھېلىقى ناتونۇش قىزنىڭ يېقىنچىلىقىغا، قورقۇنچلۇق بۇ ئادەمنىڭ بىردىنلا مېھرىبانلىشىپ كەتكىنىگە ھەيران قالماقتا ئىدى.

بەشىنچى باب

سىرلىق شاپائەت

كۈنلەر ھەپتىنى، ھەپتىلەر ئايىنى قوغلىشىپ ئۆتمەكتە. شۇنداق، كۈن دېگەن كۈلگەنگىمۇ، يىغلىغانغىمۇ ئوخشاش ئەكەن، پەقەت ئۇ قىسقا ياكى ئۇزاق بىلىنمىدىكەن، خالاس.

باھار كېلىپ جاھان ئىللىدى. دەل - دەرەخلەر بىخ سۈرىدى، ئۆرۈكلەر غۇنچىدە چېچەكلەپ، باغلار تويى بولغان قىز-دەك ئاپئاق لىباس بىلەن جابدۇندى. جان - جانىۋارلار شاخلارغا قونۇپ، گۈل قېتىدىن «چاچقۇ» ئىزدىشەتتى. چېچەك ھەرىلەرى ئۆز تىللىرىدا مەدھىيە كۈيى ياڭرىتىپ، گويا گۈلخان ئايلىنىپ «ھۇ» سېلىۋاتقان سوپى - زاھىتلاردەك چېچەكلەر ئەتراپىنى جانلاندۇراتتى. تۈرت - قوڭغۇز تىپىدىكى ھايات ئىگىلىرى ئۆچەكتىن چىقىپ، ئالدىراش ماكان ئىزدەيتتى. پاختەكلەر ئۆگزىلەردە، بالداقلاردا، دەرەخلەردە «گۇ - گۇ» لىشىپ، ئۆز تەقدىرىدىن «بىر كۈن توق! بىر كۈن ئاچ، ئامال يوق!» دەپ شىكايەت قىلىشاتتى. غېرىب - غۇرۋا، كەمبەغەللەر ئۆز غېمىدە ئاھلار ئۇرۇپ، ئەتە ئۇچۇن قايغۇرماقتا ئىدى.

يەكەن شەھىرى ئېغىر مۇڭغا چۆمگەن بولۇپ، كۈندۈزى ئېگىز كۈنگۇرىلىك سېپىل، ھەشەمەتلىك سارايلار، ئەگرى -

بۇگرى كوچىلار، بالىخانىلىق ئۆيلەر، ھەيۋەتلىك ئوردا، ياسـ
داق قەسىرلەر... ئەتىيازدىكى بىسىقماس بورانلارنىڭ شىددىتـ
ىدىن كۆتۈرۈلگەن ئاچچىق چاڭ - توزانلارغا كۆمۈلۈپ، قۇياش
نۇرىنى غۇۋالاشتۇرسا، كىچىلىرى تەرەپ - تەرەپتە ھۇۋقۇشلارـ
نىڭ سايرىشى ئاخۇن - ئەشرەپ، بەگ - ئەمىر، يۇقىرى - تۆۋەن
ھۆكۈمرانلارنى ئەندىشىگە سېلىپ، قانداقتۇر بىرەر شۇملۇقتىن
خەۋەر بېرىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۈرەتتى. نامازشامدا توخۇ چىلـ
لاپ، ئىتلار قاۋشىپ، زۇلۇم - سىتەمكارلارنىڭ ئۆلۈمىنى
تىلەپ، غەپلەتتىكى پۇقرالارنى كۈرەشكە، ئۆز ئازادلىقى ئۈچۈن
جان پىدا ئەيلەشكە چاقىرىۋاتقاندەك قىلاتتى.

يەكەننىڭ ھەپسىخانىسى يەنىلا زىمىستان ئىلكىدە ئىدى،
ئۇنىڭ مۇدھىش قاپلىغان دەھشەتلىك قويىنىدا يىغلاپ - قاقشاپ
زارلىنىۋاتقانلارنىڭ ناله - پەريادلىرى يۈرەكلەرنى ئېزەتتى. تو-
خۇ كاتىكىدەك كامېر ۋە يەر ئاستى زىندانلاردىكى بەتبۇي زەي
ھاۋانىڭ دىماغنى ئېچىشتۇرغىنى ئاز كەلگەندەك، گۈپۈلدەپ
ئۇرۇپ تۇرغان نىجاسەت پۇراقلىرى كۆڭۈلنى ئېلىشتۇراتتى.
ئۇ يەردە يىل - يىللاپ، ھەتتا 10 يىللاپ ياتقانلىقتىن چاچلىرى
ئۆسۈپ، چىرايلىرى زەپىرانەك سارغايغان، ئاچلىق ۋە زەي
تەسىرىدە ئۇرۇقلاپ ماغدۇرىدىن كەتكەن، قېيىن - قىستاق
دەستىدىن ئەتيانى شەلۋەرىگىنىدىن تۇرغۇدەك ماجالى قالمىغان
كىچىك ئاخۇن، توختى مانجۇدەك نى - نى ئوت يۈرەكلەر باھار
گۈزەللىكىدىن قۇرت - قوڭغۇزلارچىلىك بەھرە ئالالماستىن
قاراڭغۇ زىنداندا نىمجان پېتى يېتىۋاتاتتى.

توختى چىرايىنىڭ سارغىرىپ كەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاـ
دا، ئانچە ئورۇقلاپ كەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ماغدۇرى يوق
ئىدى، يورۇقلۇققا قارىيالمايتتى. ئۇ بىر ھەپتە ئىلگىرى كىـ
چىك ئاخۇننىڭ زىندانىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتىش ئالدىدىكى:

« ئۇكام توختى، ئامان - ئېسەن چىقساڭ مېنى ئىزدەپ بار، ئېسىڭدە تۇت، ئاتۇشنىڭ ‹ ئاغۇ › دېگەن يېرىگە بار. كېچىك- سەڭ بىر كۈنى ئۆزۈم ئىزدەپ كېلىمەن. بۇنىڭغا جەزمەن ئىشەنگىن! » دېگەن سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئاستا ئورنىدىن تۇر- دى، كىچىككىنە تۇڭلۇكتىن يۇقىرىغا قارىدى، ئاندىن ئىشىك تۈۋىگە بېرىپ، كارىدورغا سەپسالدى. بۇ يەرنىڭ جىمجىتلىقى گويا گۆرۈستانلىققا ئوخشايتتى.

توختى بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن كەينىگە بۇرۇلۇپ، قولىغا قوشۇقنى ئېلىپ دەستىسى بىلەن كۈندىكى ئادىتى بويىچە زىندان تېمىغا: « 1856 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى» دەپ يېزىپ قويدى. ئۇ ھەيران بولۇۋاتاتتى، چۈنكى ئاشۇ بىر قېتىم- لىق سوراقتىن كېيىن ھېچكىم «نېمە ئادەم» لىكىنى سوراپ قويمىغان ئىدى. ھېلىقى قىز «يوقلاپ» چىقىپ كەتكەن كۈن- نىڭ ئەتىسىدىن باشلاپ نىجاسەت مالىتىقىنى باشقا گۈناھكارلار تۆكىدىغان بولدى. كۈنلەر مانا شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋەردى. ئارىدىن ھەپتە ئۆتۈپ ھېلىقى قىز يەنە «يوقلاپ» كىردى، لېكىن بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ چىرايى سۈنۈق، تولىمۇ غەمكىن كۆرۈنەتتى. بىللە كىرگەن ئاتىسى ئۇزاق تۇرغۇزمايلا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ دەيدىغان سۆزلىرى بارەڭ قىلاتتى، ئاتىسىنىڭ يول قويمىغىنىغا ئۆكۈنۈۋاتقىنى روھىي ھالىتىدىن بىلىنىپ تۇراۋ- تتى. شۇنداقتىمۇ گاھىدا ھەر كۈنى دېگۈدەك، گاھىدا ئىككى كۈندە بىر قېتىم بۇغداي نېنى ۋە ياخشى تائاملار ئۆزۈلۈپ قالمىدى. بۇ يېمەكلىكلەر مەھبۇسلارغا تاماق بېرىلىپ بولۇپ ئەتراپ جىمىغاندا قەرەلسىز ئەكىرىپ بېرىلەتتى. «ۋەزىپە» نى 30 ياش ئەتراپىدىكى، پۇقراچە كىيىم كىيىۋالغان بىرلا كىشى بېجىرەتتى. بىر كۈنى ھاپىزبەگ كامېرىنىڭ ئىشىكىدە تۇرۇپ: «رۇستەم! » دەپ چاقىرغاندا، ئۇ ئادەمنىڭ كىرگەنلىكىنى

كۆرگەن توختى ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىۋالغان ئىدى.

توختى شۇلارنى ئويلاپ، گادىرماچ خىياللار ئىلكىده تۇرغاندا، زىندان كارىدورىدا ئاياغ تىۋىشى ئاڭلىنىپ، ئاستا - ئاستا يېقىنلاپ كەلدى. بىر چاغدا قۇلۇپ ئېچىلىپ، رۇستەم بىرقا-چىدا پىشۇرۇلغان گۆش بىلەن شورپىنى كۆتۈرۈپ كىردى.

توختى ئۇنىڭ قولىدىكى قاچىنى ئېلىۋېتىپ چاقىرىپ سالىدى:

— رۇستەم ئاكا!

رۇستەم ھەيرانلىق ئىلكىده تۇرۇپلا قالدى ۋە سورىدى:

— مېنىڭ ئىسمىمنىڭ رۇستەملىكىنى قانداق بىلىسەن؟

— بىلىۋالدىم...

— قانداقچە! ؟

— ئۆز تۇيغۇمغا تايىنىپ بىلىۋالدىم. بۇنى كىم كىرگۈزدى؟

— تېخى بىلمەمسەن، كالۋا! ؟

— نەدىن بىلەي!

— رەيھانگۈل كىرگۈزدى. بۇ توغرۇلۇق ھېچكىمگە تىنغۇچى بولما، بولمىسا باش كېتىدۇ.

— ئۆزىچۇ؟

— ئۇ كىبلەلمەيدۇ، ئىلگىرى خېلى ئەركىن ئىدى، مانا سېنى دەپ قانىتى بوغقۇچلاندى، كۆپ خاپىلىق تارتتى. سەن بولساڭ غېمىڭده يوق يۇرسەن، مەقسەت - مۇرادىڭنى خۇدادىن تىلە!

رۇستەم ئىشىكنى تاقاپ چىقىپ كەتتى. توختى ھەرقانچە قىلسىمۇ يۇز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتەلمەيتتى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە: ناتونۇش بىر قىز نېمە ئۈچۈن مېنى دەپ خاپىلىق تارتىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى زادى نېمىدۇ؟ دېگەن سوئاللارنى قويۇپ، جاۋاب ئىزدىمەكته ئىدى، ئۇ كىچىك ئاخۇنۇمنىڭ

سۆزلىرىنى ئەسلىدىيۇ، ئەمما ئۇنداق بولۇشىنى ئەقلىگە سىغدۇ-رالمىدى: «مۇمكىن ئەمەس! زىندان بېگىنىڭ ئەتىۋالىق قىزى ئۆتۈپ - تېشىپ مەندەك بىر مەھبۇسنى ياخشى كۆرەمدۇ!؟ كاللام ئېلىشىپلا كەتتىغۇ! ئىشەنمەي دېسەم، ئەمىسە نېمىشقا مېنىڭ قايغۇمدا قالىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن ھالىمدىن خەۋەر ئالىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن مېنى سوراق قىلىشمايدۇ؟ رۇستەم زادى كىم؟»

جاۋابى قېيىن سوئاللار توختىنى گاڭگىرىتىپ كاللىسىنى قاپاق قىلىۋەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ سوئاللارنىڭ جاۋابى تولىمۇ مۇرەككەپ ئىدى. توختىنى سوراق قىلغاندا، رەۋزەشەب ئامبال ھېكمىبەگ پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. توختى «پاش قىلغۇچى بىلەن يۈزلىشىمەن» دەپ قاتتىق تۇرۇۋالغاندا، پاش قىلغۇچىنى دەپ بېرەلمىدى. «پاش قىلغۇچى» پۈلنى ئېلىپلا تىكىۋەتكەچكە ھېچ يەردىن تاپالمىدى. توختىنى قايتا سوراق قىلىپ ھەرقانچە قىينىغان بىلەنمۇ ئىقرار قىلدۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. يەنە بىر جەھەتتىن ھاپىزبەگدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق ئادەم ئىشەنچسىز بولغاچقا، ئەھۋالنى ئەفرىدۇنغا مەلۇم قىلىپ قويۇشتىن قورقتى. نەتىجىدە، مەنسەپكە ئۆرلەش شېرىن چۈشى كۆپۈككە ئايلىنىپ، بۇ شەھەردىن يوقىلىش ئارقىلىق ۋاڭنىڭ ئالدىدا رەسۋا بولۇش ۋە بەگلەر ئارىسىدا مازاقا قېلىش-تىن قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى - دە، ناۋاتسمان تاشتۇزنى قاينىق سۇدا ئېرىتىپ شاكىراب تەييارلاپ، تاماق ئورنىدا نان چىلاپ ئىچتى. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ئىككى پاچىقى ۋە يۈزلىرى ھۆپپىيىپ ئىششىپ، تونۇغۇسىز بولۇپ كەتتى. بايقۇش بۇنىڭدەك ئىششىقتا بەدەننىڭ ئاغرىمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇ-ڭا، ۋاڭغا كىشى ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدۇرۇپ، ئەمىر، بەگلەر يوقلاپ كەلگەندە كۆزىنى ئاچماي يېتىۋالدى. ئۇلار ھېكمىبەگ-نىڭ ساقىيىشىدىن ئۈمىد يوقلۇقىنى جەزملەشتۇرۇشتى. ئور-

دىنىڭ تېۋىپلىرى چاقىرتىلىۋىدى، ئۇلارمۇ كېسەللىكنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىدى.

ئۆز چارىسىدىن مەمنۇن بولغان ھېكمىبەگ مىرزىنى چاقىرتىپ، ئەفرىدۇنغا مەلۇمات سۇندى. مەلۇماتنامىگە: «مەن ساقىيالمايدىغاندەك تۇرىمەن. ئۆز يۇرتۇمغا قايتىپ، ئاتا - ئانامنىڭ ئايىغىدا ياتسام...» دېگەندەك مەزمۇنلار يېزىلغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھېكمىبەگ يۇرتى ئۇچتۇرپانغا تىكىۋەتتى. رەۋزەشەب بەگلىك مەنسىپىگە باشقا بىرسى ئولتۇردى. يېڭىدىن مەنسەپ تاجى كىيگۈچى بۇرۇنقى ئىشلارنى نەزىرىدىن چەتتە قالدۇرمىدى، ئەمما توختى توغرىسىدا بىرەر يازما مەلۇمات بولمىغاچقا، نېمە ئۈچۈن يېتىۋاتقانلىقى سۇرۇشتۇرۇلمەي بەش ئاي ئۆتۈپ كەتتى. توختىنى پەقەت رەيھانلا تاشلىماي يوقلاپ كېلىۋاتاتتى. رەيھان توختى بىلەن تۇنجى كۆرۈشكەن كۈندىن باشلاپ ئەستىن چىقىرالمىغان ئىدى. رەيھان ئۇنى يوقلاپ زىندانغا قايتىپ چىققاندىن كېيىن دادىسىغا يەر ئۈستى ھەپسىخانىسىغا يۆتكەپ قويۇشنى ئېيتتى. ئەمما، ھاپىزبەگ ئىبادە بىلدۇرمىدى. زىندان بېگى ئۆز قىزىنىڭ دېگىنىنى قىلمىدىغان جاھىل مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، تەرسا قىزىنىڭ ئۇنىڭغا يار-دەم قىلىپ بىرەر چاتاق چىقىرىپ قويۇشىدىن ئەنسىرىدى، زىنداندىن يەر ئۈستى ھەپسىخانىغا يۆتكەپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپ تۇرۇۋېلىشى گۇمانىنى تېخىمۇ قوزغىدى. قىزىنىڭ ئىككىنچى كۈنى زىندانغا يەنە كىرىشنى تەلەپ قىلىشى بۇنى تەستىقلايتتى. ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنى ئورۇنداشقا زادىلا بولمايتتى. شۇڭا، ھاپىزبەگ ئىنكاس قايتۇرمىغان ئىدى. ئەمما، ئارزۇلۇق قىزىنىڭ جاھىللىقى ئالدىدا تەڭ كېلەلمىگەن ئاتا، بىر ھەپتىدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئېلىپ كىردى.

— قارا، ئۇ سەللىمازا ساقايدى، — دېدى زىندان

بېگى، — ئەمدىغۇ ئىشەنگەنسەن!

ھاپىزبەگ رەيھاننى كۆپ تۇرغۇزماي ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ نۆۋەت رەيھان ئاتىسىغا، ناتونۇش مۇساپىرنىڭ تىرىك ياكى ئۆلۈكىنى كۆزۈم بىلەن بىر كۆرەي، دەپ يالۋۇرۇپ ئاران تەستە كىرگەن ئىدى. زىندانغا يەنە كىرىشكە ئەمدى ھېچقانداق باھانە-سەۋەب قالمىغاچقا، پۈتۈن كۈچى بىلەن چارە - ئامال ئىزدەپ ئانىسى زۇمرەتخېنىمغا يېلىنماقچى بولدى. بىراق، بۇمۇ قامىلاش-مايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇ ئاخىر ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ بىر ئەقىل تاپتى. بۇنىڭدىن قىلچە چاتاق چىقمايتتى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى چارىسى گۈندىخانا خىزمەتكارى رۇستەمدىن پايدىلىنىش ئىدى.

رۇستەم ئەمەلىيەتتە ھاپىزبەگنىڭ شىرەم بىر تۇغقىنىنىڭ ئوغلى بولۇپ، يېشى خېلى بىر يەرگە يەتسىمۇ تېخىچە ئۆيلىنەل-مىگەن ئىدى، ھاپىزبەگ ئۆيلەپ قويماي دېسىمۇ ئۇنىمايتتى. شۇڭا، رۇستەمنى زىندان ئاشخانىسىغا مەسئۇل قىلىپ، قو-شۇمچە دەرۋازىۋەنلىكنى تاپشۇردى. كامېرلارنىڭ ئاچقۇچلىرى ئىككىدىن بولۇپ، بىرسى ھاپىزبەگدە، بىرسى رۇستەمدە ئى-دى. مەھبۇسلارغا تاماق بېرىش، نىجاسەت تۆكتۈرۈشنى رۇس-تەم بېجىرگەچكە، ھاپىزبەگ ئارىلاشمايتتى. رەيھان ئىنچىكە باش قاتۇرۇپ، رۇستەمنىڭ يوقسۇزلۇقىدىن پايدىلىنىش قارارى-غا كەلدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى تېخى ھايات بولۇپ، نامرات ئىدى، ئۆيلەنمەسلىكنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ ئىدى، «ئۆزى-مىزنىڭ جېنىنى باقالمىغاندا خوتۇننى قانداق باقىمەن» دەپ ئويلايتتى. ئۇنىڭ ئۆيىگە قايتىماي گۈندىخانىدا قونۇپ ئىشلەشتە-كى مەقسىتىمۇ كۆپرەك پۇلغا ئېرىشىش ئىدى. بىكار قالغان ۋاقىتلىرىدا ھاپىزبەگنىڭ ئۆيىگە چىقىپ ئوتۇن يېرىش، سۇ ئەكىرىش قاتارلىق پارچە - پۇرات ئىشلارنى قىلاتتى.

بىر كۈنى ئەتىگەندە ھاپىزبەگ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ، ئۇ-زاق ئۆتمەيلا «بېگىم ئوتۇن كەسلىۋەت دەپ ئەۋەتتى» دەپ رۇس-تەم كىرىپ كەلدى. رەيھان كۆڭلىدە «ئۇنىغانغا يونۇغان» دەك ئىش بولدى دەپ ئويلىدى.

رۇستەم ھويلىدا ئوتۇن كەسلەۋاتاتتى، رەيھان ئۇنىڭ يېنى-غا بېرىپ ئاستا چاقىردى:

— رۇستەمكا!

رۇستەم پالتىسىنى كۆتۈرگەن بويى ئوتۇنغا چاپماي رەيھانغا قارىدى.

— تېز بۇنى ئېلىپ، ئانىڭزغا ئاپىرىپ بېرىڭ، تېز بولۇڭ!

رەيھان جىددىي تەلەپپۇزدا شۇنداق دەپ، تۆت دانە كۈمۈش پۇلنى تەڭلىدى. بۇ رەيھاننىڭ جۈيازا تۈگمىلىرى بولۇپ، ھەر بىرسى بەش مىسقاللىقتىن جەمئىي ئىككى سەر كۈمۈش ئىدى. بۇ ئىشقا ھەيران قالغان رۇستەم ئەندىكىپ، ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، ئەمما رەيھان پۇلنى ئۇنىڭ قولىغا تۇنۇز ۋاپ قويۇپلا كىرىپ كەتتى.

رۇستەم پۇلنى ھاپىلا - شاپىلا ئىشتانىنىڭ لېپىزىگە تۈگۈ-ۋېلىپ، ئوتۇننى يېرىۋەردى. «بۇ نېمە ئىش، ئوڭۇمۇ - چۈ-شۈمۇ؟— ئويلايتتى رۇستەم،— ئاللا رەھىم قىلغاندۇر بەل-كىم، ھېچكىمگە دېگۈچى بولماڭ دەيدۇ تېخى، دەپ نېمە قىلاتـ-تىم، 〈گالدىن ئۆتكەن غەنىيمەت!〉، 〈خۇدانىڭ بەرگۈسى كەل-سە تۇڭلۇكتىنمۇ، موربىدىنمۇ تاشلاپ بېرىدۇ〉 دەپ ئاڭلىۋىدىم، مانا بۇگۈن ماڭا ئاسماندىن تاشلاپ بەردى دېسە ...» ئۇ ئىشتان لېپىزىدىكى پۇلنى يەنە بىر قېتىم مۇجۇپ باقتى - دە، خۇشال بولغىنىدىن كۆڭلىدە رەيھاننىڭ ئىنساپىغا يېنىش - يېنىشلاپ رەھمەت ئېيتتى: ئۆزىنى بىردىنلا كۈچ - قۇۋۋەتكە تولغاندەك،

بىر دىنلا خوجايىنغا ئايلىنىپ، خوشامەتچىلەر تەرەپ - تەرەپتىن سوۋغا - سالام بېرىۋاتقاندەك... ھېس قىلىشقا باشلىدى. كۆتەكـ كە پالتىنى ھەربىر كۈچەپ ئۈرغاندا يېرىنىدىلار تەرەپ - تەرەپكە چاچرايتتى.

رۈستەم مۇشۇنداق قىزغىنلىق بىلەن ئوتۇننى بىر دەمدىلا يېرىپ بولۇپ، زۈمرەتخېنىمغا:

— ئىشلىرىمنى تۈگىتىپ كېلەي! — دەپ قويۇپ ئۈچقانـ دەك دەرۋازىدىن چىققان بويى بېرىپ، ھېلىقى كۈمۈش پۇلنى ئانىسىنىڭ قولىغا تەگكۈزدى، ئاندىن ھايالىشماي يەنە ھاپىزبەگـ نىڭ ھويلىسىغا ئۇندى. بۇ پېشىندىن ئۆتكەن چاغ بولۇپ، ئۆزىچە ئىشچانلىقى تۈتۈپ ھويلىدىكى ئوتۇنلارنى تېرىپ توشۇۋاتـ قان رەيھان كۆڭلىدە رۈستەمنى قانداق قىلىپ مۇددىئاغا كۆندۈـ رۈش توغرىسىدا ئويلاۋاتاتتى. رۈستەمنىڭ كىرىپ كېلىشى رەيـ ھاننى تولىمۇ خۇشال قىلىۋەتتى.

— ئەجەب ۋاقتىدا كەلدىڭىز، ئاكا! — دېدى رەيھان ئىچىگە پاتمايۋاتقان خۇشاللىقىنى ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن ئىپادىلەپ. — نېمە ئىش ئىدى؟ — سورىدى رۈستەم تەقەززالىق ئىلـ كىدە.

— ئىنتايىن مۇھىم ئىش.

— دەڭبرىڭ، قولۇمدىن كەلسىلا مانا مەن تەييار.

رەيھان ئىككىلەنگەن ھالدا ئەتراپقا قارىۋېتىپ، ھېچكىم كۆرۈنمىگەندىن كېيىن خاتىرجەم تەلەپپۇزدا ئېيتتى:

— مۇنداق ئىش ئىدى قاراڭ، يەنە كېلىپ ناھايىتى مەخـ پىي، شۇنداق، ناھايىتى مەخپىي!

رەيھان بىردىنلا بىر ئىشنى ئېسىگە ئالغاندەك جىم بولۇپ قالدى.

رەيھاننىڭ بېشى بار، ئايىغى يوق بۇ سۆزلىرى رۈستەمنى

تەقەززا قىلماقتا ئىدى، شۇڭا ئۇنى ئالدىراتتى:

— تاقەتسىزلەندۇرمەي دېمەمسىز قېنى؟

— بوپتۇ، ئېيتاي ئەمىسە، ئاكا! مۇنداق بىر قىيىن ئىش ئىدى ئۇ، سىزنى ئۇنارمۇ ياكى ئۇنىماسمۇ دەپ ئىشىنەلمەي ...

— قېنى دەڭ، ئاڭلاپ باقاي.

— ماقۇل، مۇنداق ئىش، مەن ئۇلۇشكۇن كېچە بىر چۈش كۆردۈم، شۇنداق قورقۇنچلۇقكى، شۇ قورقۇنچۇمدا ئويغىنىپ كېتىپ، كۆزۈمگە زادىلا ئۇيقۇ كەلمىدى. تاڭ ئېتىشى هامان ئورنۇمدىن تۇرۇپ كەتتىم. بامدادتىن كېيىن كوچىغا چىقىپ پالچىغا پال سالدۇرسام: «كۆرگەن چۈشىڭىز ناهايىتى خەتەرلىككەن، ئاتىڭىزغا رەقىبلىرى ئورا كولاۋېتىپتۇ. قارىلىق چۈشۈۋاتىدۇ. بۇ چۈشنى كىشىگە دېگۈچى بولماڭ. بۇنىڭغا تەدبىر قىلماق بەك قىيىن جۇمۇ! — دەپ بولۇپ، — ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟» دېدى. زىنداندا بېگى هاپىزبەگنىڭ قىزى بولىمەن، دېسەم ئاغزىنى ئۇشتۇپ ئېيتتى: «ئاتىڭىزنى مەھبۇسلارنىڭ قارىغىشى تۇتقان ئوخشايدۇ، هاياتى خەۋپ ئىچىدە تۇرغانىدەك قىلىۋاتىدۇ!» بۇ گەپنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتىم. ئاتامدىن ئايرىلساق، ماڭمۇ، سىزگىمۇ بۇگۈنكىدەك كۈن نەدە دەيسىز! پالچىدىن: «ئىلاجى بارمۇ؟» دەپ سورىسام، «بار، ئەمما بەك قىيىن. ئىگە - چاقىسى يوق، ياقا يۈرتلۇق بىگۈناھ مەھبۇستىن بىرنى ئېنىقلاپ چىقىپ، دەرهال قويۇۋېتىڭلار، ئەگەر بۇنىڭغا ئاجىزلىق قىلساڭلار، هالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ مېهىر - شەپقەت يەتكۈزسەڭلارمۇ ئوخشاش» دېدى. بۇنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم سەل تىنغاندەك بولۇۋىدى، پالچى يەنە: «يات كىشىگە دېمەڭ، ئاتا - ئانىڭىز ئاڭلىسا، قانداق تەدبىر قىلغان بىلەنمۇ بىكار، هەممىسى كارغا كەلمەيدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزدىن بىرەرسى ئۇقۇپ يارەملەشسە بولىدۇ» دېدى. كۆڭلۈم يېرىم بولغان هالدا

قار - يامغۇر يىغلاپ قايتىپ كەلدىم، ئويلىسام سىزدىن بۆلەك ئىشەنچلىك ئادەم يوقكەن. ئاتامدىن ئايرىلساق بىزگىغۇ خۇدايىم بىر كۈننى بېرەر، سىز نەگىمۇ بارارسىز. شۇڭا، سىزنى بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلىدۇ دەپ ئىزدىگەن ئىدىم.

رەيھاننىڭ «چۈشى» رۇستەمنى راستتىنلا ئەندىشىگە سېلىۋەتتى. ئەگەر ھاپىزبەگدىن ئايرىلسا، رۇستەمنىڭمۇ ئىشى تۈگەپ، گۈندىخانىدىن قوغلىنىشى ئېنىق ئىدى. رۇستەم ھاپىزبەگنىڭ سايىسىدا كۈن ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. ھەر كۈنى قارا دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاماقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئاش - تائام، كىيىم - كېچەكلەرنى ئېلىپ كەلگەن ۋە كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىدىغان سەپ - سەپ كىشىلەر تۇرۇپ كېتىشەتتى. بۇ ئىشلارنى ھاپىزبەگ رۇستەمگە تاپىلىغان بولۇپ، ئاسانلىقچە بەگكە گەپ كەلتۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن ئىجازەت بەرمەيتتى، گاھىدا كىشىلەر رۇستەمنىڭ قولىغا خۇپيانە ھالدا ئاز - تولا بىرنەرسە تۇتقۇزۇپ قوياتتى. بۇنىڭ تەمىنى تېتىغان رۇستەممۇ بارا - بارا ئىشىنىڭ يولىنى تېپىپ: «ئىت يوق يەردە مۈشۈكمۇ قاۋايدۇ، پەخەس بولمىساڭ تېخى تالايدۇ» دېگەندەك، گۈندىخا نىدا بەگلەر يوق چاغدا ئانچە - مۇنچە قاقتى - سوقتى قىلىشنى ئۆگىنىۋالغان ئىدى. ھال - كۈنى ئەمدىرەك ئاز - تولا ياخشىلىنىشقا يۈزلىنىۋاتقاندا، «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگكەندە، بېشى تاشقا تېگىدۇ» دېگەندەك، رەيھاندىن ئاڭلىغان بۇ يامان چۈش رۇستەمنى ئۇمىدسىزلەندۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن: «كىشىلەر مەندىن نارازى بولدى، ئاتايىن ئەكەلگەن نەرسە - كېرەكلىرىنى قايتۇرۇۋەتتىم، تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرمىدىم، ناۋادا ياخشى كۈنىنىڭ يامىنى بولۇپ قالسا، ئۇلار ئۆچ ئېلىپ مېنى نېمە قىلىۋېتەر» دېگەن خىياللارنى سۈرۈپ، يۈرىكى جىغغىدە قىلىدى، «بېگىمنى قوغداش كېرەك. ئۇ بولمىسا كۈن كەچۈرۈشۈم

مۇمكىن ئەمەس» دېگەن نىيەتكە كەلدى.

— مەن ئويلاپ بولدۇم! — دېدى رۇستەم ئىشەنچ بىلەن، — بۇنىڭغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ئادەم بار.

— ئۇ كىم؟

— توختى مانجۇ، ھېلىقى چاغدا سىز ئاتىگىز بىلەن كەرىپ كۆرگەن، مانجۇچە ئوقۇغان مۇساپىر يىگىت. ئۇنى سوراق قىلغاندا، يۈرتىدىكىلەرنىڭ «توختى مانجۇ» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدىم. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاشۇ غەلىتە ئىسىم قەلبىمگە ئورناپ قالدى. ئۇ قالتىس يىگىتكەن، بەدەنلىرىنى زەھەرلىك قامچا تىلىۋەتسىمۇ قىلچە زارلانمىغىنىغا قاراپ، جەسۇرلۇقىدىن تەسىرلىنىپ، يىگىت دېگەن شۇنداق بولسا، دېۋەتكەن ئىدىم. ئۇنىڭدىكى چىراي، قەددى - قامىتى، ۋۇجۇدىدىن تېمىپ تۇرغان غەيرەت - شىجائەت، كۆزلىرىدىن چاقنىغان ئەقىل - پاراسەت كىمدە بار دەيسىز!؟ «ئون ئىتتىن بىر بۆرە ياخشى» دەپتىكەن، خەۋەر ئالساق مۇشۇنداق ئادەمدىن ئالايلى، كىم بىلىدۇ، بەخت قۇشى بېشىغا قونۇپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭغا موھتاج بولۇپ قالامدۇق تېخى! سىز ئانچە غەم يەپ كەتمەسىگىزمۇ بولىدۇ. بۇنى ئۆزۈم قاملاشتۇرىمەن، ھەم··· راست، سوراپ باقاي، زىندانغا ئىككى نۆۋەتلا كىرىپ ئۇنىڭدىن كېيىن يوقاپ كەتسىگىز، سىزنى ئەمدى ئۇنداق خەير - ساخاۋەتلىك ئۇنتۇپ قالغان ئوخشايدۇ دەپتىكەنمەن. ئەسلىدە بېگىمدىن ئەنسىرەپ يۈرۈپتىكەنسىز - دە!

— بۇ گەپنى قىلمىشمايلى، — رەيھان ھەسرەتلىك تىندى، — بەگ ئاتام: مېنىڭ يۈزۈمنى تۆكۈپ زىندانغا باردىڭ، دەپ كۆپ رەنجىدى. ئۇ ئادەم بىلەن كۆرۈشكىنىم خېلى خاپىلىقلارنى تېرىدى. ئانام ئارىغا چۈشۈپتىكەن، «قىزىڭنى باشقۇرمىساڭ، ئېچىم ئاغرىدى دەپ بىرەر مەھبۇسنى قاچۇرۇۋەتسە قانداق قىلىر-

مىز» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئانامۇ ئاتامنىڭ قارىشىغا قوشۇلۇپ، مېنى ئەيىبلىدى.

— ئەمدى بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرۇڭ، سىز ئورۇنلاشتۇرغۇچى، مەن ئىجرا قىلغۇچى بولاي.

— ناھايىتى ئاددىي، سىز پەقەت ئىنسانپەرۋەرلىك قىلىسىز، ئاچ قويمايسىز، ئاپتاپقا سالمىسىز، ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىسىز، ھەممە سىرنى مەخپىي تۇتۇپ، تەييارلىغان سەدىقەمنى يەتكۈزۈپ بېرىسىز. قىسقىسى، سالامەت زىندانىدىن چىقىپ، ئەركىنلىك ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلىشىغا كېپىللىك قىلىسىز. بۇنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ ئالەمدە مېنىڭدىن، ئۇ ئالەمدە ئاللادىن ئالىسىز!

رەيھان ھاياجانلانغىنىدىن كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ساۋابلىق يولىدا تۆكۈلگەن بۇ ياش، رۇستەمنىڭ يۈرەك - باغرىنى تىترەتتى، دىلىنى شامدەك ئېرىتىۋەتتى.

شۇنداق قىلىپ، رۇستەم ئەمدى كۆپ ئىشلارنى ئويلايدىغان، خىيالچان يىگىتكە ئايلاندى. رەيھان بىلەن ھەر كۈنى كۆرۈشۈپ، توختىدىن قانداق خەۋەر ئېلىش ئۈستىدە مەسلىھەت ئېلىپ تۇردى.

توختى يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلارغا ھەيران قېلىۋاتاتتى. رۇستەم گاھىدا كۆك ھەمزەكتىن قىلىنغان ياغلىققا ئورالغان نان، قەنت - ناۋات دېگەندەك نەرسىلەرنى ئېلىپ كىرىپ:

— بۇنى ئال! يەكەندىكى بۇرادەرلىرىڭ كىرگۈزدى! — دەيتتى.

بۇنىڭدەك سوۋغات پەقەت ھەپتىدە بىر قېتىملا بولاتتى. بۇ ئادەتتە رۇستەم پەم بىلەن ئەكىرىپ بېرىدىغان گۆشلۈك تائاملارغا زادىلا ئوخشىمايتتى، ئورالغان داستىخان، تائام قاچىلىرى

باشقا بىر كىشىنىڭ ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ئەمما، توختى بۇ يېڭى تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تاپالمايتتى. باشقا ئېغىر كۈن چۈشكەن كۈنلەردە ناتونۇش بىر شەھەردە ئېرىشىۋاتقان قانداقتۇر شاپائەت - غەمخورلۇقلار تولىمۇ چۈشىنىكسىز، سىرلىق ئىدى.

ئالتىنچى باب

لەھەت ئىچىدىكى ھايات

ھەش - پەش دېگۈچە بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپ، يىل ئۆرۈلدى، قىش كېتىپ باھار، ئاندىن ياز كەلدى. ئادەمزات، ئۇچار قاناتلار، جان - جانىۋار، قۇرت - قوڭغۇزلارغىچە يېڭى ھايانقا ئېرىشىپ، يازنىڭ لەززىتىدىن بەھرىلەنمەكتە ئىدى.

زىنداندا بولسا قىش - ياز ئوخشاش، زەي، سوغۇق ھۆكۈم سۈرۈپ، سېسىقچىلىق ئادەمنى سەسكەندۈرەتتى. جان تالىشىپ ئىڭراشلار، ناله - پەريادلار، تىللاش، قارغاش، ۋارقىراشلار قۇلاقنى بىزار قىلاتتى.

توختى ئورنىدىن تۇرۇپ، داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئادەتى بويىچە قوشۇقنىڭ دەستىسى بىلەن ئىشىك يېنىدىكى تامغا يەنە بىرنى سىزىپ قويدى. ئۇ ھەر ئاي توشقاندا سىزىقلارنى جەملەپ يۇقىرىغا يېزىپ قويۇپ، ئاستىغا يېڭىۋاشتىن ھەر كۈنى بىر سىزىق سىزىپ قوياتتى. ھېسابلاپ بىلدىكى، ئۇ 1855 - يىل 12 - ئاينىڭ بېشىدا قامالغان، مانا يىل ئۆرۈلۈپ، 7 - ئايغا 14 بوپتۇ، سەككىز ئاي زىنداندا ياتتى دېگەن گەپ.

توختى يۇرتى پەيزاۋاتنى ئويلىدى: كەڭ ئېتىزلار، تۇتاش كەتكەن دېھقان ئۆيلىرى، بۇك - باراقسان باغ - ئورمانلار،

هويلا - ئارامنى چۈمكىگەن تەكلەر، قىياقلىق ئۆستەڭ بويلىرى، قاتار ئۇجمىلەر، سۇغا چۈمۈلۈۋاتقان، ئېگىز قاشقا چىقىرۋېلىپ چوڭقۇر گۇم - قاينامىلارغا ئارقىسىچە چاموللاق ئېتىپ، بېلىقتەك ئۇزۇپ ئويناۋاتقان بالىلار، پەيزاۋاتىنىڭ كىچىكىنە بازىرىدا بىر - بىرىگە سوقىلىپ مىغىلدىشىپ يۈرگەن «بازارچى» دېھقانلار، دۇكىنىدا قېنىق دەملەنگەن چايىنى ئىچىپ ئولتۇرۇشقان دۇكاندارلار، خوجايىن ۋە ئەركە بالىلار كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ تىزىلىپ ئۆتتى، يۈرتىنى، دېمەتلىكلىرىنى سېغىندى، قاراڭغۇ زىندان، تارتقان ئازابلىرى كۆڭلىنى غەش قىلىپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. دەردلىك يۈرىكى ئېچىشىپ، قانداقتۇر بىر ئەجەللىك سىرتماق گېلىدىن بوغۇۋاتقاندەك نەپەس ئېلىشى قىيىنلىشىپ، ۋارقىرىغۇسى، زۇلمەتنىڭ كۈلىنى كۆككە سورىغۇسى، ئۆزى، شۇنداقلا تەقدىرداش مەھبۇسلار ئۈچۈن زۇلۇم تارتىۋاتقان ناتۇۋان خەلقنىڭ ھۆرلۈك - ئەركىنلىكى ئۈچۈن زالىملاردىن ئۆچ ئالغۇسى كەلدى، تۇرۇپلا كىچىك ئاخۇننى ئەسلەپ قالدى. كىچىك ئاخۇن راست ئېيتىدۇ، ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن كۈچ - قۇۋۋەت كېرەك. ئادەمنىڭ كۈچى پەقەت پۇتۇن مۇسكۇل - سىكرىلاردىن يىغىلىپ مۇشتىغا مەركەزلەشكەنده، ئىتتىپاقلىق ھەممىدىن مۇھىم، شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا تەشكىللىگۈچى يېتەكچى كېرەك، كىچىك ئاخۇن بۇنىڭغا مۇناسىپ ئەر، مەن زىنداندىن چىقىپلا كىچىك ئاخۇنكامنى تاپىمەن، قولىغا قول، دوستىغا دوست، دۇشمىنىگە دۇشمەن بولىمەن. زالىم ئەمەلدارلارنىڭ جاجىسىنى بېرىدىمەن. ئاتىلارغا پېتىقىلىتىپ، ناله - زار قىلغاندا پۇخادىن چىققۇدەك قاقاقلاپ كۈلىمەن، پۇتۇن ئالەمگە ئاڭلانغۇدەك كۈلىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ زىنداندىن بالدۇررراق قۇتۇلۇشۇم، كىچىك ئاخۇنكامنى تېپىشىم كېرەك. شۇغىنىسى بۇ ئاسانغا

توختىمايدۇ. پايدىلىق يېرى ھېلىقى قىز ماڭا ۋەدە بەردى، جەزمەن قۇتقۇزىمەن دېدى، سۆزىنىڭ ناھايىتى جىددىي، كەسكىنلىكىدىن قارىغاندا راستتەك قىلىدۇ، ئۇ خېلىدىن بېرى قارىسىنى كۆرسەتمىگىنى بىلەن، ماڭا كىرگۈزگەن كىيىم - كېچەك، رۇستەم يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقان تائاملار ئۇنتۇپ قالمىغانلىقى ئەمەسمۇ! بۇنداق يۇرەكلىك ئىشلار ئۇنىڭدىن باشقا كىمنىڭ قولىدىن كەلسۇن؟! ئۇ مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتقۇزدى. ئۇ مۇشۇنداق خەۋەر ئالمىغان بولسا، ئاللىقاچان ئۇستىخانلىرىمنى چاشقانلار غاجاپ، قاقشاللىرىنى ئۇۋا قىلغان بولاتتى. ئەمما، ھېچ بىلمىدىم، ئۇ ماڭا نېمە ئۈچۈن شۇنداق غەمخورلۇق قىلىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن يا تونۇشمىسام، يا كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىسەم؟ بەلكىم مېنىڭ قىيپقىزىل قانغا بويالغان ئېچىنىشلىق ھالىم ئۇنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىغاندۇ، ئۇنداق بولمىسىچۇ؟ ياق، ياق! تونۇشمايلا، بىر ئېغىز سۆزلەشمەي، يۇرەك سىرلىرىنى بىلىشمەيدىغان ئادەمنىڭ باشقىچە نىيەتتە بۇنداق مېھرىبانلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئوتلۇق كۆزلىرىگە ماسلاشمىغان سۇنۇق چىرايى، ياش ئاقتۇرۇپ تۇرۇپ بەرگەن قەتئىي ۋەدىلىرى... نى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ ياخشى كۆرۈش، مۇھەببەت ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەيمەن! ئۇ چوڭ باي ھەم مەنسەپدارنىڭ قىزى، ئۇنى كېلىن قىلىش كويىدا نەچچىلىگەن باي ئاتا - ئانىلار باش قاتۇرۇۋاتىدىغاندۇ. قانچىلىغان بەگزادىلەر ئۆزلىرىنى ياساپ، دىققەت - نەزىرىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدىغاندۇ. يەنە نەچچىسى ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق بايلىق، مەنسەپ ئىگىسىگە ئايلىنىشنى ئويلاۋاتىدىغاندۇ!...

مېنىڭچە ئۇ قىز ئۇنداقلارنى ياقتۇرمايدىغاندەك قىلىدۇ. «كۆز — قەلبىنىڭ دېرىزىسى» دېگەندەك، دىلى يۇمشاق، رەھىم-

ھىمدىل، ئاق كۆڭۈللۈكى كۆزلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ، بەل-
كىم ساۋابلىق تاپقىلى شۇنداق قىلىۋاتامدىكىن؟ ئۇنداقتا، ماڭ-
لا غەمخورلۇق قىلسا ساۋاب بولۇپ، باشقىلارغا خەير - سەدىقە
بەرسە ساۋاب بولمامدۇ! ؟ ياق، باھاردا ھەممە گۈللەر ئېچىلغان
بىلەن، قىزىل بولسىلا قىزىلگۈل دېگىلى بولمايدۇ، «بازاردا
مىڭ كىشى، كۆڭۈلدە بىر كىشى» دەپ، كۆڭۈلدىكىسى ئايرىم
بولىدۇ. گۈلزارلىق گۈللەرگە تولۇپ تۇرسىمۇ، ئۇزگۈچى پە-
قەت كۆڭلىگە ياققان بىرنى ئۈزىدۇ، قايسىسىنى تاللاشنى ئۇ
ئۆزى بىلىدۇ. تۇرمۇشمۇ شۇنداق، بىركىمنىڭ ياخشى كۆرگە-
نى باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ھەرقانچە تۆۋەن سانالسىمۇ مۇھەببەت-
لىك قەلبتە تەڭداشسىز ئورۇن تۇتىدۇ، گەپنىڭ قىسقىسى، ئۇ
قىز ماڭا ئىچ ئاغرىتقان بولسۇن ياكى باشقا مۇددىئانى ئويلە-
سۇن، ئىشقىلىپ، مېنى قۇتقۇزۇپ قالدى، ھېچكىمنىڭ قولە-
دىن كەلمەيدىغان باتۇرلۇقى بىلەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلدى، ھەپ-
سىدىن سالامەت چىقسام، ئادەمگەرچىلىك نۇقتىسىدىن بولسە-
مۇ، ئۇنى ئىزدەيمەن، رەھمىتىمنى ئېيتىمەن، بەرگەن تۇزە-
نىڭ ھەققى ئۈچۈن ئۆمۈرۋايەت چاكىرى بولىمەن. ئۆزۈمنى
نورمال ئەركەك سانىغاندا، ئەگەر كىچىك ئاخۇنكام دېگەندەك ئۇ
مېنى ياقتۇرۇپ قالغان بولسىچۇ؟ ياق، ياق، بۇ مۇمكىنچىلىكى
يوق ئىش. ناۋادا شۇنداق بولدى دېگەندىمۇ، ئۇنىڭ پەرىزاتنىڭ
كىدەك جامالىغا «داغ» بولۇشنى زىنھار خالىمايمەن. ئۆزۈم
كۆيۈۋاتقان مۇدھىش دوزاختا ئۇنى ھەرگىز سۆرەپ كىرمەيمەن.
ئۇ راھەت - پاراغەتتە يايراپ چوڭ بولغان قىز. مەن بولسام
يېتىملىكتە خارلىنىپ، يوقسۇزلۇقتا زارلىنىپ ياشىغان ئاياغ
ئاستىدىكى بىر تال خەسمەن. ئۇنى «كۆڭۈل — شەيتان» راست-
تىنلا شۇ كويغا سالغان بولسا، ئۆزۈمنى قاچۇرۇشۇم، ئۇنتۇشقا
شارائىت ھازىرلاپ، مەن كۆرۈۋاتقان رەھىمسىز دۇنيانىڭ پاجە-

ئەلىرىدىن يىراق قىلىشىم لازىم. شۇندىلا ئۇنىڭ ياخشىلىقلىرى-
غا جاۋاب قايتۇرغان بولىمەن. يەنە بىر ئىشنىمۇ نەزەردىن
ساقىت قىلىشقا بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ، ئۇ بولسىمۇ، رەيھان-
گۈلغۇ رۇستەم ئارقىلىق ماڭا خەۋەندىخاھلىق قىلىپ كەلدى.
بۇنىڭدىن باشقا، ھەپتىدە بىر قېتىم قولۇمغا تېگىدىغان دېھقان
نانلىرى، تاتلىق - تۇرۇم، مېۋە - چېۋىلەرنى كىم كىرگۈزدى؟

توختى چىگىش سىرلارنىڭ تېگىگە يېتەلمەي تۇرغاندا، زىن-
دانغا قاچاندۇر كىرىپ قالغان بىر چۈن گىزىلداپ ئۇچقىنىچە
ئۆرلەپ تۆڭلۈكتىن چىقىپ كەتتى. توختى قاتتىق پۇشۇقۇنۇپ
ئۆزىنىڭ ئاشۇ چىۋىنچىلىك بولالمىغىنىغا ئۆكۈندى: «ئەركىن-
لىك» نېمىدېگەن ياخشى، مانا ئۇ ئۇچتى، خالىغان يېرىگە
پەرۋاز قىلالايدۇ، چۈنكى ئۇ ئەركىن. مەنچۇ؟ ھەممىدىن مەھ-
رۇم، ھەتتا چۈندىنمۇ ئاجىز...

توختى شۇلارنى ئويلاپ يۇرەك - باغرى پۇچىلىنىپ، زىن-
دانىنىڭ كىچىككىنە تۆڭلۈكىگە تىكىلگىنىچە ئۇزاق تۇردى. ئۇ-
نىڭ كۆز ياشلىرى قۇرۇپ، خىيالى مۇجمەللەشكەن ئىدى.
ئۆزىنىڭ يېتىملىكى، يالغۇزلۇقى ئېسىگە كېلىپ، تۇتقۇن قە-
لىنغان چاغدىكى يەنە بىر شەپقەتچى توغرىسىدا ئويلايتتى. ئەم-
ما، ئارىلاپ - ئارىلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرغان سىرلىق
شاپائەتچىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا يوپۇقسىز تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ، «لە-
ھەت» كە ئېلىپ كېتىۋاتقان قېرىندىشى ئۇچۇن ياش تۆكۈۋاتقان
ماتەمدارەك زىندانغىچە ئۆزىتىپ بارغان ساۋۇر بىلەن ئابدۇرەھ-
مان — ئاكا - ئۇكىلار ئىكەنلىكىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.
بۇنىڭلىق بىلەن توختىنى ئەيىبلىگىلىمۇ بولمايتتى، چۈنكى ئۇ
چاغدا ھوشسىز، نىمجان ھالەتتە ئىدى. ئاكا - ئۇكىلار بولسا
توختىنى بىلەتتى. كىشىنىڭ مەسلىكىنى كەلتۈرىدىغان قەددى -
قامەت، يۈز - كۆزىدە قېتىپ قالغان بېغىر رەڭ قانلار، چېكە-

سىدىكى شەلۇەرىگەن قامچا ئىزلىرى، چىرايىنى پۇركەپ تۇرغان زۇلمەت پەردىسى ئۇلارنىڭ ئېسىدىن چىقمايتتى.

ئاكا - ئۇكىلار چوڭقۇر غەم - قايغۇ، ئازاب ئىلكىدە ھەسرەت - نادامەتلەر بىلەن تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ مەسچىتكە قايتۇرۇپ ئاپارغاندا، ھېكىمنىڭ ۋەزلىرىنى ئاڭلاپ بولغان جامائەت قەبرىستانلىقنى يوقلاپ، باقىيدىكى ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ تىلاۋەت، دۇئا - تەكبىر قىلىپ بولۇپ، قانغا بويالغان مۇساپىر يىگىت توغرىسىدا گەپ ئاڭلاش ئۈچۈن مەسچىت ئالدىغا يىغىلىۋاتاتتى. جامائەتتىن بەزىلىرى: «ئادەم سانىغانمۇ گۇناھمۇ!؟» دەپ غەزەپلەنسە، بەزىلىرى: «ئارتاي دېسە گۇناھ تولا، ساتاي دېسە گەپ» دېگەننى ئاڭلىمىغانمىدىڭلار؟ مۇشۇنداق بېشى قېيىپ كېلىپ قالغان بىرەر يېتىمچىنى تۇتۇپ قىيناش ئارقىلىق، تۆكۈلگەن قېنىدا بىرنى قورقۇتماقچى. ئۇنداق بولمىسا، ئۆلگەن ئادەمنى باغلاپ مەسچىتكە ئەكىلەمدۇ؟ بۇنىڭدەك ئىش يەكەندىلا ئەمەس، ئالتە شەھەرنىڭ ھەممىسىدە بار» دېيىشەتتى. شۇ چاغدا گەپ تېڭىشاپ تۇرغانلار ئارىسىدىن بېشىغا كۆكمەت تۇماق كىيگەن، ئۇچىسىدىكى كونىراپ كەتكەن قىزىل چەكمەن تونىنىڭ سول پېشىنى ئوڭ قولتۇقى ئاستىدىكى ئىككى تال بوغقۇچ بىلەن چىگىۋالغان، 50 ياشلاردىكى ئاق سېرىق، قوي كۆز، قويۇق ساقال - بۇرۇتلۇق بىرەيلەن گەپكە ئارىلاشتى:

— بۇ ئاغىنە راست دەيدۇ، ۋاڭ غوجامنىڭ تەدبىرى جىق. ئاڭلىساق ئۇ بېيجىڭ خانىدىن تەلىم ئالغانمىش. سىلەر بىلىسىلەر، مەن ئېشىكىمنى ھەيدەپ يۈرتمۇيۇرت كېزىپ، ئۆيمۇئۆي دوقۇرۇپ، سۇزگۈچ - تارغاق، تارىشا گۈگۈت دېگەندەك نەرسىلەرنى سېتىپ جان بېقىپ كېلىۋاتقان ئادەم، ئاڭلىشىمچە، ۋاڭ غوجامنى بېيجىڭ خانى ئۆز پەرزەنتىدەك كۆرەرمىش. ئۇنىڭغا

يەكەن سەككىز شەھەرنىڭ خانلىقىنى بەرگەندە نەسىھەت قىلىپ: «سەن ئۇزاق ياشايمەن دېسەڭ قاندىن قورقما. ئىمارەت ئۇزاق پايلىسۇن دېسەڭ ئاستىغا تاش باس، تەختىم ئۇزاق ياشىسۇن دېسەڭ ئاستىغا باش! لېكىن، شۇ ئېسىڭدە بولسۇنكى، ئۆزۈڭ ئۇقماس بولۇۋال، ئاۋام ئىشنى سەندىن كۆرمەيدۇ، ئۇستىلىق بىلەن 1 — 2 ئادەمنى قۇربانلىق قىلىۋەتسەڭ، خالايىق چاتاقنى شۇلارغا ئارتىپ، سېنى ياشىسۇن دەپ توۋلايدۇ» دېگەنمىش. كۆپىنچىڭلار يۇرت كۆرمىگەن، كۆپ ئىشلارنى بىلمەيسىلەر، بايىقىدەك قانغا بويالغىنى بىرلا ئادەم دەپ قالماڭلار، يۇرت - يۇرتلاردىكى زۇلۇم - سىتەملەرنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. نەگىلا بارمايلى، خانلىققا قارشى چىقتىڭ دەپ تۇتۇۋاتقان، سولا-ۋاتقان، مال - مۈلكىنى بۇلاۋاتقان، سولاقخانىلارنى كېڭەيتىپ پۇقرالارنى خانىۋەيران قىلىۋاتقان، قارا دەرۋازىنىڭ ئالدىدا بىر-سى: «ۋاي ئاتام!» دەپ يىغلىسا، بىرسى: «ۋاي بالام!» دەۋات-قان ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ئۇچرىتىمىز، ئۇلارنىڭ ناله - زارلى-رىغا چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ، تېخى دولان تەرەپلەردە ئەھۋال بەكمۇ ئېغىر، بىر تەرەپتىن ھاشارغا ھەيدىسە، بىر تەرەپتىن كې-چە - كۈندۈز ئارامىلىق بەرمەي تېرىقچىلىق قىلدۇرۇۋاتقان. دولانلىقلار كۆرگەن دەرد - ئەلەملەرنى خۇدايىم سىلى - بىزگە كۆرسەتمىسۇن! يەكەندىمۇ سىلى - بىز كۆرمىگەن ئىشلار جىق، سولاقخانىنىڭ ئالدىغا بارساڭلار بىلىپ قالىسىلەر. خانلىق زىن-دانىغا كىرىش بار، چىقىش يوقمىش. بۇ ۋەھشىيلىكلەر غوجام ئۇچۇن ۋە غوجامنىڭ غوجىسى ئۇچۇن بولغاچقا، «ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي، كۆتۈڭنى قىس، يولۇڭغا ماڭ» دېگەن-دەك، بىزمۇ دەردىمىزنى ئېچىمىزدە بىلىپ، ئۆز ئىشىمىزنى قىلمىساق، بىزگىمۇ بار ئاشۇ كۈن!...

شۇ چاغدا بىرەيلەن:

— ئەنە، ساۋۇرلار كەلدى! — دەپ كوچا تەرەپنى كۆرسەتكەن ئىدى، ھەممەيلەننىڭ دىققىتى بۇرالدى. يىگىتلەر قۇرۇق تاۋۇتنى ئەسلىدىكى ئورنىغا ئەكىلىپ، يوپۇق جازىسىنى قۇراشتۇرۇپ قويدى. توختىنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى بىلىشكە تەقەززا بولۇۋاتقان جامائەت يىگىتلەرنىڭ بۇ ھەقتە ئېچىشىنى كۈتۈپ، ئۇلارغا تىكىلىشتى.

— قانداقراق؟ — سورىدى بايات كۆپ ئىشلارنى چۈشەندۈرگەن كۆكمەت تۇماقلىق ئادەم ساۋۇردىن.

ساۋۇر بىرگە بارغان ئۇچەيلەنگە قارىۋەتكەندىن كېيىن، جاۋاب بەردى:

— جېنى بارەكە قىلمىدۇ، لېكىن كېسىپ بىرنېمە دېيىش تەس. گەرچە ئۇ يىگىت ئۆلمىگەن بولسىمۇ، پانىي دۇنيانىڭ دوزىخىدا قالدى!

ساۋۇر خانلىق زىنداننى شۇنچىلىك جايىدا سۈرەتلەپ سۆزلىمىدىكى، ئۇ يەرنىڭ ئۆلۈكلەر كۆمۈلگەن قەبرىستانلىقتەك جىمجىت بولماستىن، بەلكى «گۆشخور ئىتلار» دۆلەڭ - دۆلەڭ كېلىپ ئېتىلىپ تۇرغان، تەرەپ - تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان ناله - پەريادلارغا قۇلاق بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان، گۆردىنمۇ نەچچە ھەسسە چوڭقۇر، نەپەس ئالغۇسىز سېسىقچىلىق دىماغقا ئۇرۇلۇپ كۆڭۈلنى ئېلىشتۇرىدىغان مۇدھىش كۆرۈنۈشى ئاڭلىغانلارنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. ئۇلار بىچارە يىگىتنىڭ «لەھەت» ئىچىگە تىرىك تاشلانغانلىقىنى ئىشتىكىنىدە گويا ئۆز قېرىنداشلىرىنى قانداقتۇر ۋەھشىي جاللات تىرىك سويۇۋاتقاندەك، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق ناله، ئاھۇزارلىرى تاغۇتاشلارنى ئېرىتىپ، ئاسماندىن قان يامغۇرى يېغىۋاتقاندەك، كائىناتمۇ ئىنسانلار ئارىسىدىكى بۇنداق قاباھەتكە ئۆكۈنۈپ، بىگۇناھلارنىڭ ئۆلۈمىگە ماتەم تۇتۇش ئۈچۈن ئاق لىباس كىيىۋاتقاندەك ئېچىد-

نىشلىق مەنزىرە ئىلكىدە توختىنىڭ قانلىق ھالىتىنى ئەسلەپ ئېغىر سۈكۈتكە چۆمگەن ئىدى.

كۈتۈلمىگەندە «تەقۋادار» ئىمام گېلىنى قىرىپ:

— جامائەت، ئۆيلىرىڭلارغا چىرايلىقچە قايتىڭلار! — دېدى كۆپچىلىككە، — ھېلى بىكار ئارىمىزدىن بىرسى چىقىپ چېقىشىتۇرسا، ھېلىقى يىگىتكە ھېسداشلىق قىلدىڭ، دەپ يەنە نەچچە-مىزنى تۈتۈپ ماڭمىسۇن. «كۈندۈزى گەپ قىلساڭ ئەتراپىڭغا باق، كېچىسى گەپ قىلساڭ، ئېغىزنى قۇلاققا ياق» دېگەن گەپ بار. بىز خەقنىڭ ئارىسىدا «ھە!» دەپ دۇمبىسىنى قېقىپ قويسا ئالدىنىپ، ئاتىسىنىڭ ساقلىنى يۇلۇپ، ئاچىسىنىڭ چېچىنى قىرقىپ بېرىدىغانلار يوق ئەمەس، بۇنىڭدەك تۈز كورلارغا ۋاڭ غوجامنىڭ قولى ئوچۇقمىش، خۇدانىڭ بىزگە بەرگەن كۈنى شۇ ئىكەن، شۈكۈر قىلايلى!

ئىمام ھاسىسى بىلەن يەرنى چوقۇلاپ ئالدىدا ماڭدى. كۆپ-چىلىكمۇ چوڭقۇر غەم - قايغۇغا چۆمگەن ھالدا باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆيلىرىگە راۋان بولۇشتى.

ساۋۇرنىڭ زىندان، سولاقخانا دېگەننى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى. شۇ تاپتا كۆز ئالدىدىن توختىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالى، قارا دەرۋازا ئىچى، زىنداندا كۆرگەن نەپرەتلىك ھەم ئېچىنىشلىق مەنزىرىلەر زادىلا كەتمەيتتى. «خەپ توختاپتۇرۇش! ئاخىر ئۆچمىزنى ئالمايدىغان بولساق! — دەيتتى ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، — سەنلەرنىڭ قاقشايدىغان كۈنلىرىڭمۇ چوقۇم كېلىدۇ!...»

ساۋۇر يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا قاتتىق غەزەپلەنسىمۇ، ئاچچىقىنى قانداق چىقىرىشنى، توختى ۋە سولاقخانىدا كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئۆچىنى قانداق ئېلىشنى بىلمەيتتى، پەقەت «ئايرىنىڭ ئون بەشى يورۇق بولسا، ئون بەشى قاراڭغۇ» ئىكەنلىكىگە

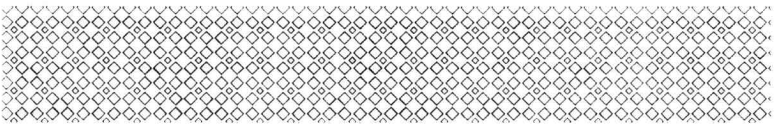
ئىشىنىپ، تەڭرىنىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە تەڭشەپ بېرىدىغانلىقىدىن ئۈمىد كۈتەتتى. ئەگەر شۇنداق پەيت كەلسە، ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا رەۋزەشەب ئامبال ھېكمىبەگنى تىرىك تۇرغۇزۇپ سوياتتىن يانمايتتى. بۇنىڭ نېرىسىنى ئويلاش قولىدىن كەلمەيتتى.

شۇنىڭدىن تارتىپ، ساۋۇر توختىنى زادىلا ئۇنتۇيالمىدى، قۇتۇلدۇرۇشقا كۆزى يەتمىدى. توختىنىڭ يۈرتىدا لەقمىي بىلەن قوشۇلۇپ «توختى مانجۇ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالغان ئىدى، شۇڭا بىرەر ئۇرۇق - تۇغقىنى چىقىپ قالارمىكىن دەپ، يەكەنگە كېلىپ قالغان مۇساپىرلاردىن كۆپ سۇرۇشتۇردى، ئەمما بىلىدىغانلار چىقمىدى. ئۇ پات - پات ھەپسىخانا ئالدى بىلەن مېڭىپ، قارا دەرۋازىغا قارايتتى، ئۇ يەردە قاراۋۇللاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئىچىدىن بەزىدە ئىتنىڭ ھۆۋلاشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ساۋۇر كۆزىتىش ۋە تىڭلاشلار ئارقىلىق، سولاقخانىنىڭ ھەپتىدە بىر قېتىم — ھەر جۈمە كۈنى مەھبۇسلارنىڭ ئۆيلىرىدىن كەلگەن نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قائىدىسى بارلىقىنى بىلدى. ساۋۇر شۇ كۈنگە تۇغرىلاپ نان ئاپىرىۋىدى، نېمىشقىدۇر گۈندىخانا كۆزەتچىلىرى ئالغىلى ئۇنىمىدى. شۇنداقتىمۇ ھەر جۈمە كۈنى ئېلىپ بېرىۋەردى. ئاخىر بىر مەزگىلدىن كېيىن، نەرسىلەرنى ئالدىيۇ، ئەمما كىمنىڭ ئەكەلگەنلىكىنى توختىغا ئېيتمىدى. ساۋۇر ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئىسمىنى ئېيتىپ بەرمىگەن ئىدى.

«ۋاقىت ھەممىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ» دەپ، جامائەت ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بۇ پاجىئەنى ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنتۇپ كەتتى. چۈنكى، توختى پاجىئەسىدەك ۋەقەلەر يۈرت - يۇرتلاردا كۈندە دېگۈدەك يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇ خىل جىددىي ۋەزىيەت كىشى

لەرنى ئەندىشىگە سېلىپ، ئاۋام خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىدىن ئەنسىرەيدىغان ھالەت شەكىللىنىۋاتاتتى. بۇنداق دىشۋارچىلىقتا خاتىمە بېرىپ، ئىنسانىي ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۈرسەت كۈتۈشكە توغرا كېلەتتى، تېخىمۇ مۇھىمى، ئامانىنى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە تەشكىللەيدىغان بىرەر قابىل يېتەكچى بولمىسا بولمايتتى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ھازىرچە ئاۋامنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى كومپاسسىز كېمىگە ئوخشاش نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلىيەلمەي، ئۆز مۇساپىسىدە قايمۇقۇپ يۈرمەكتە ئىدى.

يەتتىنچى باب

خەيرلىك بىر كۈن

بۇ يۈرتنىڭ پەسىل ئۆزگىرىشى نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ، 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى چوڭ سەرەتان كىرىدۇ، يەر - جاھان تونۇردەك قىزىپ كېتىدۇ، چىڭقىچۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تىنجىقنىڭ دەستىدىن پۈتكۈل جانلىقلار ئاپتاپتىن قېچىپ، سۆ- رۈن جايلارنى ئىزدەيدۇ. ئەمما، مۇشۇنداق تومۇزدا زىندان يەنىلا سوغۇق بولۇپ، زەي چىقىپ تۇراتتى، ھاۋاسى شۇنچىلىك ناچار ئىدىكى، نىجاسەت پۈرىقى تەر ۋە باشقا ھىدلارنى بېسىپ چۈشۈپ، نەپەس ئېلىشىمۇ قىيىنغا توختايتتى. مەھبۇسلارنى كۈندە بىر قېتىم ئاپتاپقا سالىدىغان تۈزۈم بولسىمۇ، بۆلۈپ - بۆلۈپ ئاچىقىشقا توغرا كەلگەچكە، بەزى مەھبۇسلار ئۇستى يېپىق كارىدورنى ئايلاندۇرۇشقا ئاران ئۈلىشىپ، يەنە قاماپ قويۇلاتتى. ئۇلار بۇرگىلەرنىڭ دەستىدىن ئۇخلىيالمايتتى، زە- يادە نەم تەسىرىدە خېمىرەدەك چىرىگەن جاراھەتلىك ئەتيانى تىنماي تاتىلىنىۋېرىپ يېغىر بولۇپ كېتەتتى. سوراقچىلارنىڭ قىيىن - قىستاق، تاياقلىرىسىزمۇ كامېردىكى ھەربىر دەقىقە دوزاخ ئازابىدىن نەچچە ھەسسە تەستە ئۆتەتتى.

توختىنىڭ ئەھۋالىنى نىسبەتەن ياخشىراق دېيىشكە بولا-

تى. ئۇ رەيھان رۇستەم ئارقىلىق كىرگۈزگەن يېمەكلىكلەرنى يەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىنى ئانچە تارتمىغان بىلەن، بۇرگىلەرگە يەم بولۇش، سوغۇق، زەي، سېسىقچىلىقنىڭ دەردىنى تارتىش جەھەتتە باشقا مەھبۇسلار بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەھبۇسلار باشىتىن كەچۈرۈۋاتقان ئېچىنىشلىق كۈنلەر تىرىك تۇرغۇزۇپ سويغاندىن، بەدەنلىرىنى قىيما - قىيما قىلىپ توغرىۋەتكەندىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇلارنىڭ تۇرکۈملەپ ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلىقى، ئۇرۇق - تۇغقان، بالىۋاقىلىرىنىڭ قارا دەرۋازا ئالدىدىكى ناله - زارلىرى بۇنىڭ دەللىلى ئىدى. پاجىئەلەر زىندان بېگىنىڭ مۇزلىغان ۋۇجۇدىنى ئېرىتەلمىسىمۇ، لېكىن قىزى رەيھاننىڭ كىتاب سۆزلىرىدىن نەقىل ئېلىپ، قىيامەتلىك ئۇچۇن ئاز - تولا ساۋابلىق ئىزدەش توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرى تەسىرىدىن، مۇ، ئەيتاۋۇر، مەھبۇسلارنىڭ ھالىغا ئانچە - مۇنچە كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇپ قالغان ئىدى.

مانا، بۇگۇن توختى يېتىۋاتقان زىندانغا يانداش زىنداندىكى بىرسى ئۆلدى بولغاي، ھاپىزبەگنىڭ رۇستەمدىن:

— قاچانراق جان ئۈزدى؟ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى بىلەمسەن؟ — دېگەندەك سوئاللارنى سوراۋاتقانلىقىنى توختى ئاڭلاپ قالدى.

رۇستەم جاۋابەن ئېيتتى:

— كېچىدىن ئۆلۈپتۇ. مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە زىنداندىن بەش، ئۈستى سولاقخانىدىن ئۈچ مەھبۇس ئۆلدى، سوراقتا ئۆلگىنى بىلەن توققۇز ئادەم بولدى. ئىلگىرى بۇنىڭدەك كۆپ ئۆلىدىغان ئىش ئانچە كۆرۈلمەيتتى، تۇنۇگۈن بىر ئوبدان تۇرغانىدەك قىلغان، بۇگۇن ئۆلۈكى تۇرىدۇ، كېسەللىك تارقالغاندەك قىلىدۇ، بىگىم، مەنمۇ قورقۇپ قالدىم، بۇنىڭ نېمە ئىشلىقىنى زادىلا بىلەلمىدىم...

رۇستەمنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان توختىنىڭ ئەركىنلىكـ
تىن كۈتكەن شېرىن ئۈمىدلىرى توزغاقتەك توزۇدى. ئۇ سوراق
قىلىدىغان ئىشمۇ، ئىز - دېرىكىنى قىلىدىغان ئادەممۇ بولمـ
ىغاچقا، بىر نۆۋەتلىك سوراق بىلەنلا يېتىۋەردى. بۇنىڭ سەۋەبى
ئۇنىڭغا سىر ئىدى، پەقەت ھاپىزبەگ 1 — 2 كۈندە بىرەر قېتىم
تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بۇمۇ قاراپ بېقىش بىلەنلا كۆپايىلىنەتتى،
خۇش خەۋەر ياكى شۇم خەۋەر توغرۇلۇق تىنىپ قويمايتتى.
توختى رەيھاندىنلا ئۈمىد كۈتۈۋاتاتتى. چۈنكى، رەيھان
يارىمىنى توختاتمىغان ئىدى، رۇستەممۇ ئوبدان مۇئامىلە قىلىـ
ۋاتاتتى. توختى رەيھانغا بولغان رەھمىتىنى رۇستەم ئارقىلىق
بىلدۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. رەيھانغا بولسا توختىنىڭ ئاشۇ مىننەتـ
دارلىقى يېتەرلىك خۇشاللىق بېغىشلىيالايتتى.
گۈندىخانىدا يېقىندىن بۇيان ئاۋۇپ كېتىۋاتقان ئۆلۈم -
يېتىم ھاپىزبەگنى چۆچۈتۈۋەتتى. بىر ھەپتىدە توققۇز ئادەمنىڭ
ئۆلۈشى ئېغىر ئەھۋال ئىدى. «بۇنداق ئۆلۈۋەرسە ئادەم توشامـ
دۇ؟— ئويلىدى ھاپىزبەگ باش قاتۇرۇپ،— ئېھتىمال بىرەر
يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغان بولسا كېرەك. بۇگۈن ئۇنىڭغا كەلـ
گەن ئەجەل ئەتە يەنە بىرسىگە، ئاخىرىدا بىزگە كەلسە قانداق
قىلغۇلۇق؟ يەنە كېلىپ بۇلارنىڭ تولىسىنى گۇناھسىز ئادەمـ
لەر،— ئۇ تۇرۇپلا توختىنى ئېسىگە ئالدى،— بېھۇدە ئۆلۈپ
كەتسە، ئۇۋالى كىمگە؟» شۇ تاپتا، قانداق قىلىش كېرەك؟
دېگەن سوئال ھاپىزبەگنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا ئىدى.
ئۆيگە كىرىپ كەلگەن ھاپىزبەگنىڭ تۇتۇلغان چىرايى زۇمـ
رەتخېنىمغا قانداقتۇر بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەندەك تۇـ
يۇلۇپ سورىدى:
— بەك خاپا كۆرۈنىلىغۇ؟ كۆڭۈللىرىنى غەش قىلىدىغان
بىرەر ئىش بولدىمۇ - نېمە؟ يۈرىكىمنى ئاسقىتۇرماي ئېيتسىلا،

زادى نېمە ئىش يۈز بەردى؟

— چاتاق چىقتى!

ئۆز ھۈجرىسىدا كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرغان رەيھان ئاتىسىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېشىغا چىقتى:

— نېمە ئەكەلدىڭىز، ئاتا؟ — دېدى ئەركىلەپ.

قىزنىڭ مەقسىتى ئاتىسىدىن ھەپسىخانا توغرىسىدا بىرەر ئۈچۈر ئاڭلاش ئىدى. ھاپىزبەگ ئىپادە بىلدۈرمىدى. زۈمرەتخېنىم ئېيتتى:

— قىزىم، ئاتىڭىزنىڭ ئىچى پۈشۈپ قالغانىدەك قىلىدۇ، ئۈسسۈلۇق كەلتۈرۈڭ، ياخشىسى بىر چىنە دوغاپ قىلىڭ. قاپاقتا مۈزدەك سۈ بار.

— زىنداندا بۈگۈن يەنە بىرسى ئۆلۈپتۇ! — ھاپىزبەگ ناھايىتى ئېچىنغان تەلەپپۈزدا دېدى.

زۈمرەتخېنىمنىڭ ئېسىگە شۇئان رەيھان كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مۈساپىر يىگىت توختى كەلدى - دە، خۇددى يېقىن ئادەمى بىرەر پېشكەللىككە ئۇچرىغانىدەك چۆچۈپ سورىدى:

— نەلىك ئادەمكەن؟

— دولانلىق.

— قەيەر ئۇ؟

— بارچۇق تەۋەسىدىكى يۈرت.

زۈمرەتخېنىم گويا چوڭ بىر خەتەر ئۆتۈپ كەتكەنىدەك يېنىك تىندى. رەيھان دوغاپنى كۆتۈرۈپ كىرىپ، ئاتىسى بىلەن ئانىسىنىڭ جىددىي بىر ئىش ئۈستىدە سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى سەزدى - دە، سورىدى:

— بىرەر ئىش يۈز بېرىپتىمۇ؟ نېمە بوپتۇ، ئانا؟

— ھەپسىخانىنىڭ گېپى، — دېدى ھاپىزبەگ رەيھانىنىڭ ماڭلاي چېچىنى تۈزەشتۈرگەچ، — مېنىڭ گېپىمنى قىلىۋاتىدۇ

دەپقالغان ئوخشىمامسەن؟

— ئېنىقراق دەڭە، ئاتا، زادى نېمە ئىش؟

— مەھبۇسلار كۈندە دېگۈدەك ئۆلۈۋاتىدۇ.

— يەنە كىم ئۆلۈپتۇ؟

— بارچۇقلۇق بىرسى.

— نېمە گۇناھ بىلەن سولانغان؟

— يوقىلاڭ ئىش، ھېلىقى پەيزىۋاتلىققا ئوخشاش.

— پەيزىۋاتلىقچۇ؟

— ھازىرچە ياخشى، ئەتە نېمە بولۇشىنى بىلمەيمەن.

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز ئەمدى؟

— بۇگۈن ئۆلگىنىمۇ تۇنۇگۈن ساق ئىدى.

رەيھان بۇنى ئاڭلاپ، توختىنىڭ قېشىغا جاللات قىلىچىنى يالتاڭچلاپ بېشىنى ئالغىلى كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، ۋۇجۇدى ئەنسىزلىككە تولدى. ئۇنىڭچە، توختىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە بولمايتتى. يەنە كۇتۇپ تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، توختىنىڭمۇ جاندىن ئايرىلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن زىندان بېگىمۇ ئەيىبلىنىشى، بۇ پېشكەللىك سەۋەبلىك پۇتۇن ئائىلە كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى، ھاپىزبەگ كۆڭلىدە باشقا تەرەپلەر ئۇستىدە ئانچە باش قاتۇرۇپ كەتمىسىمۇ، يېقىندىن بۇيانقى ئۆلۈۋېرىش ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش قارارىغا كەلدى.

— ئەمدى قانداق قىلماقچىسىز، ئاتا؟— سورىدى رەيھان.

— يۇقىرىغا مەلۇم قىلايمىكىن دەيمەن.

—توغرا ئويلاپسىز، دەرھال مەلۇم قىلمىسىڭىزبولمايدۇ.

ھاپىزبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ساندۇق ئۇستىدىكى مەنسەپ موزىسىنى كىيىپ:

— مەن رەۋزەشەب ئامبال مەھكىمىسىگە بېرىپ كېلەي،

رۇستەم كىرىپ قالسا، ئېيتىپ قويۇڭلار، زىندان - كامېرلارنى يەنە بىر قېتىم ئىنچىكە تەكشۈرۈپ چىقسۇن، ئەھۋال بولسا مەلۇم قىلسۇن! — دەپ زۇمرەتخېنىمغا تاپىلاپ، چىقىپ كەتتى.

ھاپىزبەگ ئامبال مەھكىمىسىگە كىرىپ كەلگەندە، پاششاپ بەگلەردىن نەئمان مىراپ، سادىق پاششاپلار شەھەر ئامانلىقى توغرىسىدا رەۋزەشەب ئامبالغا مەلۇمات بېرىۋاتاتتى. رەۋزەشەب ئامبالنىڭ جەمئىيەت بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇشتىن باشقا، يەنە يەرلىك چېرىكلەرنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىمۇ بار ئىدى. ئامبال ھاپىزبەگنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇ ئەھۋالنى ياخشى پۇرسەت بىلىپ، ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمىدى. «يېڭى باشلىق بىر يىلغىچە كونا باشلىقنىڭ ئەيىبىنى ئىزدەيدۇ» دېگەندەك يېڭى تەيىنلەنگەن ئامبالمۇ ۋاڭنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچسىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئورنىنى چىڭىتىش ئۈچۈن، ھېكىمبەگنىڭ نۇقسانلىرىنى كۆپەرەك تېپىشى لازىم ئىدى. شۇڭا، ھېكىمبەگنىڭ ۋاقتىدا قىلىنغان ئىشلاردىن چاتاقنىڭ كۆپەرەك چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ ئارزۇسى ئىشقا ئاشسا، يېڭى ئامبال ھەممە ئىشلارنى توغرا بېجىرگەن ھېسابلىنىپ، ئىناۋەت - ئابرۇيى ئۆسەتتى. مۇشۇنداق ئىشلار ئۇستىدە ئىزدىنىپ يۈرگەن ئامبال ئۈچۈن ھەپسىخانىدىكى ئۆلۈم - يېتىم خەۋىرى ھېكىمبەگ ۋاقتىدىكى ئىشلاردىن نۇقسان تېپىشقا ئوبدان دەستەك بولدى. شۇڭا، ھاپىزبەگدىن كوچىلاپ سورىدى:

— ئۆلگەنلەر قانداق گۇناھكارلار؟

— ئېنىق ئەمەس!

ئۇنىڭ دىققىتى تېخىمۇ قوزغالدى:

— ئېنىق ئەمەس!؟

— شۇنداق.

— ئۇنداقتا، نېمە ئۈچۈن بىر تەرەپ قىلىنمىدى؟

— بۇ مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس.
— شۇنداق سولانغانلار يەنە بارمۇ؟
— بار.
— قانچىسى بار؟
— ئېنىق بىرنېمە دېمەك تەس، ھېچقانداق جىنايىتىنىڭ تايىنى يوق سولاپ قويۇپ، تاشلىۋېتىلگەنلەر ئاز ئەمەس.
— بۇنىڭدىن ھېكىمبەگنىڭ خەۋىرى يوقمىدى؟
— ئۆزى تۇتۇپ كېلىدىپ، ئىقرار قىلدۇرالماي تاشلىۋەتكەن.

ئەسلىدىنلا ھېكىمبەگ بىلەن ئۆچ يېڭى رەۋزەشەب ئامبال ئۇچۇن بۇ مەلۇماتلار مۇھىم ئىدى. شۇڭا، دەرھال ۋاڭغا مەلۇم قىلىپ، ھېكىمبەگنى سېستىماقچى بولدى. ئەمما، بۇنى ئۆزى بىۋاستە مەلۇم قىلىشنى ئەپسىز كۆرۇپ، ئۇنىڭغا ھاپىزبەگنىڭ تىلى بىلەن چېقىشتۇرۇپ ئۆچ ئېلىش قارارىغا كەلدى.

— ناھايىتى مۇھىم ئىشكەن، — دېدى رەۋزەشەب ئامبال ھاپىزبەگكە، — ۋاڭ غوجامغا ئۆزىڭىز مەلۇم قىلغانىنىڭ يولى بار، ھازىرچە ماڭا مەلۇم قىلغانلىقىڭىزنى ئېيتماڭ. مەن ھېكىمبەگنىڭ ئىشىنى قىلىۋاتقان ئادەم، ۋاڭ غوجامدا باشقىچە قاراش بولۇپ قالمىسۇن.

ھاپىزبەگنىڭ مەلۇماتى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىدى. ۋاڭ كېيىنكى چاغلاردا ھېكىمبەگكە ئانچە ئىشەنمەس بولۇپ قالغان ئىدى. ۋاڭ دەرھال رەۋزەشەب ئامبال مەھكىمىسىگە پەرمان چۈشۈرۈپ، داڭزا، زىندانىنى تەكشۈرۈپ، مەھبۇسلارنى بىرمۇبىر ئېنىقلاپ، شەرئىەت ھۆكمى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشنى بۇيرۇدى، بۇ، رەۋزەشەب ئامبالنىڭ غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولغانىنىڭ ئۈستىگە، گۇناھسىز قامىلىپ بىر تەرەپ بولماي تاشلىنىپ قالغان بىر قىسىم

مەھبۇسلار ۋە شۇ قاتاردا توختىغىمۇ ئەركىنلىك ئېلىپ كېلىدۇ. غانلىقى ئېنىق ئىدى.

ھاپىزبەگ ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ھۇزۇرىدىن قايتىپ چىققاندا، ئۆزىنى ناھايىتى يېنىك، چوڭ بىر غەم - قايغۇ ياكى بالا - قازا ساقىت بولغاندەك سەزدى، ئۇ روھىي ھالەت جەھەتتە بىرەر چوڭ ئىشنى يالغۇز پۈتكۈزۈپ، زەپەر قۇچقاندەك خۇشال ھەم مەغرۇر ئىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل كەيپىياتى زۇمرەتخېنىم بىلەن رەيھاننى تەئەججۇپلەندۇردى.

— قانداق بولدى؟ — سورىدى زۇمرەتخېنىم ئېرىنىڭ كەيپىياتىنىڭ بىردىنلا ئۆزگىرىپ، كۆزلىرىدە خۇشاللىق ئەكس ئېتىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ.

— ياخشى بولدى، مەندىكى مەسئۇلىيەت تۈگىدى. مەھبۇسلارنى تەكشۈرۈپ، گۇناھسىزلىرىنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولدۇق.

بۇ خەۋەر زۇمرەتخېنىم ئۈچۈنلا ئەمەس، رەيھان ۋە ھاپىزبەگ ئۈچۈنمۇ روھىي ئازادلىك بېغىشلىدى، ئەمما ئۈچەيلەننىڭ كۆزلىگەنلىرى ئوخشىمايتتى.

ھاپىزبەگ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەتنىڭ يېنىكلەيدىغانلىقىدىن مەمنۇن بولسا، زۇمرەتخېنىم دىنىي نۇقتىدىن ساۋابلىق ئىزدەيتتى، رەيھاننىڭ كۆزلەيدىغىنى كۆڭلىدىكى بىردىنبىر سۆيۈملۈك ئادەمى توختىنىڭ ئازادلىقى ئىدى. ئەمما، ئارىدىن يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. دېمىسىمۇ بۇنىڭدەك چوڭ ئىشنى «ھە - ھۇ» بىلەنلا بىر ياقلىق قىلىۋەتكىلى بولمايتتى.

نەچچە كۈندىن كېيىنكى بىر جۈمە ئەتىگىنى ھەپسىخانا كارىدورىدا ھاپىزبەگنىڭ ئاۋازى، ئاندىن ئاياغ تىۋىشلىرى ئاڭلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي توختى يانقان كامېرىنىڭ قۇلۇپى ئېچىلىپ، ھاپىزبەگ:

— نەرسە - كېرەكلىرىڭنى يىغىشتۇرۇپ بۇياقتا چىق! — دېدى ۋە شۇئان بىر گەپنى خاتا قىلىپ قويغاندەك ئېيتتى، — بولدى، ئورۇن - كۆرپىلەر جايىدا قالسۇن! — ئۇ توختىغا بېرىلگەن ئورۇن - كۆرپىنىڭ ھەپسىخانىدىن بېرىلگەنلىكىنى ئېسىگە ئالغان ئىدى.

توختى كامېردىن چىقىپ، كارىدوردا 6 — 7 ئادەمنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ھالى توختىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە بەتتەر ئىدى. ھاپىزبەگنىڭ ئادەملىرى كامېرنى ئوچۇقلا قالدۇرۇپ:

— قېنى مېڭىڭلار! — دەپ، ئۇلارنى زىندان پەلەمپىيىدىن يۇقىرىغا ئېلىپ ماڭدى.

سىرتتا ھاۋا ئوچۇق بولۇپ، قۇياشنىڭ ئۆتكۈر نۇرلىرى نەچچە ئاي - يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ كۆرمەي خانكورغا ئايلانغان غۇۋا كۆزلەرگە نەيزىدەك سانجىلماقتا ئىدى. ئۇلار سولاقخانىنىڭ ھويلىسىدىكى يوغان تېرەك تۈۋىگە بارغاندا، ياغاچچىخانا ئالدىدا ئولتۇرغان 50تىن ئارتۇق مەھبۇس چاچلىرى ئۆسۈپ، چىرايلىرى سارغايغان، بەدىنى قورۇق ئۇستىخاندىن پەرقسىز بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئۆز كۈنلىرىگە شۈكۈر قىلىشتى. زىنداندىن ئېلىپ چىقىلغانلارمۇ ئۇلارنىڭ بىر يېنىدىن ئورۇن ئالدى. ئالدى تەرەپكە كەنتىر ۋە ئورۇندۇقلار قويۇلغان بولۇپ، خەبەر ئامبال مەھكىمىسىدىن كەلگەن بىر مانجۇ ئەمەلدار بىلەن ئىككى ئۇيغۇر مەنسەپدار ئولتۇراتتى. ھاپىزبەگ قاتارلىق بىرنەچچەيلەن يان تەرەپتىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇشتى. مانجۇ ئەمەلدار يېنىدىكى مەنسەپدارنىڭ قۇلىقىغا ئاغزىنى يېقىن ئاپىرىپ پىچىرلىدى، ئۇ ھاپىزبەگكە:

— دارىن بېگىم سىزنى باشلىسۇن دەيدۇ، — دەپ تەرجىمە قىلىپ بەردى.

هاپىزبەگ قوللۇق بىلدۇرۇپ، سامان قەغەزگە يېزىلغان تىزىملىكنى ئوقۇدى:

— سالى باخشى!

40 ياشلار ئەتراپىدىكى جىۋەك بىر ئادەم «خوش» دېگىنىدىن چە ئورنىدىن تۇردى.

— سېنىڭ كېپىل بولغۇدەك ئادىمىڭ بارمۇ؟

— بار.

— كىم، قەيەرلىك؟

— سېسىقكۆل بويىدا ئولتۇرۇشلۇق يۇنۇس باخشى.

— ياخشى!

هاپىزبەگ مانا شۇ تەرىقىدە داۋاملاشتۇرۇپ ئوقۇپ، هەربىر ئادەمنىڭ كېپىل بولغۇچىسىنى تىزىملاپ ماڭدى. 51 - ئادەمنىڭ ئارقىسىدىن نۆۋەت توختىمىغا كەلدى:

— توختى مانجۇ!

— بار!

— سېنىڭ كېپىل بولغۇدەك ئادىمىڭ بارمۇ؟

— يوق.

ئەمەلدارلار توختىمىغا قاراشتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان رۇستەم ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:

— سەندىن خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتقان هېلىقى تۇغقىنىڭچۇ!؟ شۇ كېپىل بولسىمۇ بولا؟

رۇستەم هاپىزبەگكە قارىدى:

— بولىدۇ! — دېدى هاپىزبەگ ئىپادە بىلدۇرۇپ، ئاندىن سورىدى، — ئۇ نەدە؟

— ئۇ هەر جۈمە كۈنى كېلەتتى. بۇ كەمگە دەرۋازا تۇۋىگە ئۇندىمىكىن، مەن ئۇنى تونۇيمەن.

— بوپتۇ ئەمىسە، بۇنىڭغا سەن ئىگە بول.

شۇنداق قىلىپ، تىزىملىك 63 ئادەم بىلەن ئاخىرلاشتى. ھاپىزبەگ تىزىملىكنى قاتلاپ مانجۇ ئەمەلدارنىڭ ئالدىدا قويۇپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى.

مانجۇ ئەمەلدار ئورنىدىن تۇرۇپ، ئازاد قىلىنغان مەھبۇسلارغا دېدى:

— سىلەر چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىڭلار ئۈچۈن ھەپسىگە ئېلىنغان، خانلىقىمىزنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆلۈمگە لايىق ئىدىڭلار. بىراق، بىزنىڭ خانىدانلىقىمىز ناھايىتى رەھىمدىل بولغانلىقتىن، سىلەرگە ئىچىمىز ئاغرىپ، ۋاقى بېگىمدىن گۇناھىڭلارنى تىلىۋالدۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن، چىڭ خاقانىنىڭ شاپائىتىگە ھەشقاللا ئېيتىپ، ئەمر - پەرمانلىرىغا سادىق بولۇشۇڭلار كېرەك!...

تەرجىمان ئەمەلدارنىڭ سۆزىنى بىرمۇبىر تەرجىمە قىلىپ بەردى، ئاندىن سەھىنىدىكىلەر چاۋاك چېلىشتى، بۇنىڭغا مەھبۇسلارمۇ قوشۇلدى.

— بۇگۈن سىلەرنى كېپىللىككە بېرىپ ئازاد قىلىمىز، — دېدى ئەمەلدار يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — شۇڭا، ۋاقىتنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئازاد كۈنى جۇمەگە توغرىلىدۇق. كىملا بولسا سىلەرنى ئېلىپ كەتسە بولىدۇ. ئەگەر قايتا گۇناھ ئۆتكۈزسەڭلار ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىسىلەر!

ئارقىدىن رەۋزەشەب ئامبال سۆزلەپ، مەھبۇسلارنى كېپىلگە بېرىشنى ھاپىزبەگكە تاپشۇرۇپ، يىغىندىن تارقاشتى.

رۇستەم ئازاد قىلىنغان مەھبۇسلارنى باشلاپ، دەرۋازا يېنىدىكى ئاشخانا ئالدىغا ئاپىرىپ ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن، ھاپىزبەگدىن «بۇلارنىڭ تۇغقانلىرىنى نەدىن تاپىمىز، بېگىم؟» دەپ سورىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ھاپىزبەگ چاقىردى:

— رۇستەم! سەن دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ، يوقلاپ كەلگەن-

لەر بولسا، ئۇلارغا بىر - بىرلەپ تاپىلاپ بېرىۋەت، كەلمىگەن بولسا، ئۆزلىرى كېتىۋەرسۇن! بۇ ئانچە مۇھىم ئەمەس.

رۇستەم دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ، كىشىلەر ئارىسىدا كۆتۈپ تۇرغان ساۋۇرنى كۆردى.

— ساۋۇر! — چاقىردى رۇستەم ياخشىچاق بولۇپ، — توختىنى ئېلىپ كەت. ئۇنى كېپىللىككە بېرىدىغان بولدۇق، قانداق، كېپىل بولالامسەن؟

— ئەلۋەتتە، بولىمەن، ئەلۋەتتە. رەھمەت، ئىنساپىڭلارغا رەھمەت! — دېدى ساۋۇر هاياجانلانغان هالدا.

ساۋۇر نەچچە ئايدىن بېرى رۇستەمنىڭ مۇئامىلىسىدىن خېلى رازى ئىدى. باشتا رۇستەم ساۋۇرنىڭ ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى ئالمىدى. رۇستەم ساۋۇرنى تاۋۇت كۆتۈرۈپ كەلگەندىلا تونۇۋالغان بولسىمۇ، قانداق ئادەملىكىنى بىلمەيتتى. باشقىلار ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاپ كەلگەندە رۇستەمنىمۇ قۇرۇق قويمايتتى. ساۋۇر بولسا، بۇنداق يولنى تېخى ئۇقمايتتى. رەيھان رۇستەمنى ئىندەككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، توختىنى يوقلاپ كېلىدىغان ئىككىنچى بىر ئادەمنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، تونۇشۇش ئىستىكى تۇغۇلدى. ئەمەلىيەتتە ساۋۇرنى رەيھانمۇ تونۇيتتى. شۇنداقتىمۇ، «گۈلنى سۈيگەن تىكىنىنمۇ سۈيۈپتۇ» دېگەندەك، توختىنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ دوستىنىمۇ كۆرگۈسى كەلدى، ئۇلار ساۋۇر بىلەن تونۇشۇپ، بىر نۆۋەت ئۇنىڭ ئۆيىگىمۇ بارغان، شۇنىڭدىن باشلاپ رۇستەم ساۋۇر كېلىشى هامان نەرسىلىرىنى گەپ - سۆزسىزلا ئالىدىغان بولغان ئىدى. بۇ نۆۋەت توختىنى ساۋۇرغا كېپىللىكە بېرىش ئارقىلىق رەيھاننى «رازى قىلىپ» ئۇنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشىشنى ئويلايتتى. بۇ، رۇستەم ئۈچۈن ئوبدان پۇرسەت ئىدى.

رۇستەم توۋلىدى:

— توختى! پەيزىۋاتلىق توختى مانجۇ! بۇياققا چىق! ...

توختى پۇتلىرىنى تەستە يۆتكەپ دەرۋازىدىن چىقتى. تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە تەقەززا بولۇپ تۇرۇشقان ئائىلە تاۋابئاتلار توختىنىڭ زەئىپ ھالىغا ئېچىنىپ، قاتتىق ئۇھسىنىشتى، بىر دەردى مىڭ بولدى. «ئىسىت! — دەيتتى ئۇلار، — بىزنىڭ تۇغقانلىرىمىزنىڭ ئەھۋالى قانداق بولۇپ كەتكەندۇ؟ قويۇپ بېرىلگەنلەرنىڭ ھالى بۇنداق بولغان يەردە، ئۇلارنىڭ ھالى بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر ئىكەنلىكىگە گەپ كەتمەيدۇ ...» چىرايلاردىن يۇرەكلەرنىڭ سەكپارە بولۇۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

— قېنى ساۋۇر! بۇ تۇغقىنىڭنى ئېلىپ كەتسەك بولىدۇ! — رۇستەم ئەزەلدىن تونۇشمايدىغاندەك قوپال تەلەپپۇزدا ئېيتتى.

ساۋۇر ئېتىلىپ كېلىپ توختىنى قۇچاقلىدى، مۇڭلۇق كۆزلەردىن تۆكۈلگەن ئۇنچىدەك ياشلار ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. باغرى يۇمشاق ئاياللار ئۆز تۇغقانلىرىنى ئويلىغىنىدىنمۇ ياكى بۇ قۇچاقلىشىشتىن ھاياجانلانغانلىقىدىنمۇ، ئەيتاۋۇر، رومالىلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن ياشلىرىنى سۈرتۈشتى. توختى بولسا بۇ نامەلۇم يىگىتنى تونۇمايتتى، شۇڭا ھاڭۋېقىپ تۇرۇپلا قالدى. ساۋۇر:

— ماڭايلى! — دەپ توختىنىڭ بىلىكىنى تۇتتى.

توختى ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قۇياش نۇرى كۈچلۈك يورۇقلۇققا تېخى ماسلاشمىغان نۇرسىز كۆزلەرنى ئاچۇرمايۋاتاتتى. ساۋۇر ئەمانى يېتىلىگەندەك يېتىلەپ ماڭدى. ئۆز ئىشى بىلەن بولۇۋاتقان رۇستەم ئىككىسىنى «ئۇزىتىپ» قويۇشنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى.

ئوغلى ئابدۇرەھماننىڭ كۆڭلىكىنى ئەمدىلا ياماپ بولغان زەينەپخان ئانا ئۇنىڭغا كىيدۈرۈپ يولغا سالماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ساۋۇر توختىنى باشلاپ كىرىپ كەلدى. ئاكا - ئۇكا ئىكەنسى ھاممالللىق قىلىۋاتقاچقا كىيىملىرىنىڭ دولىسى يىرتىلىپ كېتەتتى.

زەينەپخان ئانا چاچلىرى ئۆسكەن، چىرايىدا قان دىدارى قالمىغان، كۆزلىرىنىڭ ئېقى يوغىناپ، سايىدا ئۆسكەن مايسىمەك ئاجىزلاپ كەتكەن توختىنى كۆرۈپ داڭقېتىپ بىر ھازا تۇردى. زەينەپخان ئۆمرىدە ھالى بۇنداق ئېچىنىشلىق ئادەمنى تۇنجى ئۇچرىتىشى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى ئوڭلاپ ئىللىق سالاملاشقاندىن كېيىن «مېھمان»نى كۆرپىگە باشلاپ، داستىخان سالدى، نان، گېزەك، چاي كەلتۈردى، ئاندىن چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ سورىدى:

— ئوغلۇم، ئۆزىڭىز؟...

زەينەپخان گەپنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرۈپ بولغۇچە ساۋۇر جاۋاب بەردى:

— ئانا، بۇ ھېلىقى يىگىت شۇ.

— ۋاي، ئەقلىم نەگە كەتكەندۇ؟ بۇگۈن قويۇپ بېرىدىغىنىنى ئېسىمدىن چىقىرىپ، يەنە سوراپ يۈرگىنىمنى كۆرمەمدىغان! — ئانا پېشانىسىگە بىرنى ئۇردى، — مۇبارەك بولسۇن، ئوغلۇم، خۇدايىم بالا - قازادىن ئامان ساقلاپتۇ...

چايدىن كېيىن ئۇلار ھويلىغا چىقىشتى. توختى سەككىز ئايدىن بۇيان قاراڭغۇ زىندانىدا يېتىپ، كۆك ئاسمانىنى، يورۇق ئالەمنى، رەڭگارەڭ گۈل - چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن گۈزەل دۇنيانى قەۋەت سېغىنغان ئىدى. يورۇق دۇنيانىڭ خوجىسى بولغان ئادەملەرلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جان - جانىۋارلاردىن تارتىپ ھەربىر تۇپ گىياھ، دەل - دەرەخ، ئۆسۈملۈكلەرگىچە

ھەممىسى كۆزىگە شۇنداق سۆيۈملۈك كۆرۈندى. ئۆزىنىڭ ھازىر ئەركىن دۇنيادا قەدەم تاشلاپ مېڭىۋاتقانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى، چەكسىز ئاسمان قۇببىسىگە، قۇياشقا، ئالەمنىڭ يېراق - يىراق چەتلىرىگە قانماستىن قارايتتى. شۇ چاغدا بىردىنلا ئۇنىڭ ئېسىگە تۇغۇلغان يۇرتى، تونۇش - بىلىشلىرى كېلىپ، كۆڭۈل ئېكرانىدىن غىل - پال ئۆتۈشكە باشلىدى. «ئەركىنلىك، ئاھ ئەركىنلىك! سەن نېمىدېگەن قەدىرلىك! بىلەمسەن، مانا مەن بۇگۈن ئەركىن، باشقىلاردەك ئەركىن قەدەم تاشلاپ، كوچىلاردا، يوللاردا، ھەممىلا جايدا ئىختىيارىي ماڭالايمەن، كىشىلەر بىلەن سۆزلىشەلەيمەن، ئارزۇ - ئارمانلىرىمنى، پىكىرلىرىمنى دېيەلەيمەن، ئۆز يۇرتۇمنى، كىچىك ئاخۇنكامنى تاپىمەن، زىنداندا ئازابلانغان مەھكۇم چاغلىرىمنى، تۇرمىداشلارنى زىنھار ئۇنتۇيالمايمەن، كىچىك ئاخۇنكام دېگەندەك ئىنتىقام ئالمەن، جەزمەن ئىنتىقام ئالمەن! داڭزا، زىندان دېگەنلەرنى كۆيدۈرۈپ، ئاشۇ ئۇزۇن چاچلىق ئەمەلدار - يالاقچىلار-دىن ھېساب ئالمەن!...» ئۇ شېرىن خىياللار قاينىمىدا ئۇزۇۋاتقاندا، تالادىن يۇزى يېپىقلىق بىر قىز كىرىپ كەلدى ۋە رومىلىنى قايرىۋېتىپ:

— ئەسسالام!...— دەپ ئېگىلىپ سالام بەرگىنىچە كېلىپ زەينەپخانىنىڭ مەڭزىگە مەڭزىنى يېقىپ كۆرۈشتى، ئاندىن سالۋۇر، ئابدۇرەھمان — ئاكا - ئۇكا ئىككىسىگە سالام بەجا كەلتۈرۈپ، نۆۋەت توختىغا كەلگەندە نېمە دېيىشىنى بىلەلمىدى. ئەگەر شۇ تاپتا ئېغىز ئاچمىغانلا بولسا، ھۆكۈمرانلىقىغا يىغلاپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. قىزنىڭ ئالدىدا سەككىز ئاي ئىلگىرى كۆرگەن، ۋۇجۇدىدىن كۈچ تېمىپ تۇرغان، قامەتلىك، قاملاشقان بىر يىگىت ئەمەس، بەلكى پۈتۈن كۈچ - ماداردىن ئايرىلغان، چىرايى قېنىنى تۆگەل شورىۋالغاندەك تاتىراڭغۇ، چاچلى-

ری ئۆسۈپ، باشقىچە بىر تۈسكە كىرىپ قالغان ئەبگار بىر ئەر تۇراتتى. قىز ئۆكسۈپ يىغلىۋەتتى، ھازىر پەقەت ياش تۆكۈش-كىلا كۈچى يېتەتتى. «ۋۇ، قانخور جاللاتلار!» دەيتتى ئۇ كۆڭلىدە، مەنسەپدارلارغا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قاتتىق ئۆچ-مەنلىكى تۇتۇپ، شۇ تاپتا ئۇنىڭ بەگ - مەنسەپدارلارنى، ھەتتا ئاتىسىنىمۇ قوشۇپ كۆيدۈرۈۋەتكۈسى كېلەتتى.

ھويلىغا بىتۈيۈقلا كىرگەن بۇ ساھىبجامال قىز ساۋۇر ئائىلىسىگە تونۇش ئىدى. ئاران بىر نۆۋەتلا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يوقسۇزلۇقىنى بىلىپ، ھالىدىن ئاز - تولا خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. زەينەپخان ئانا ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنچە مېھرىبانلىق قىلىپ كېتىۋاتقىنىنى تېخىچە بىلمەيتتى، مانا بۇ-گۈنلا كۆزلىرىدىن تۆكۈلۈۋاتقان ياشلار ئىشنىڭ تېگىگە يېتىشكە ئىمكان بەردى. توختى بولسا ئۇنى ئىككى نۆۋەت كۆرگەن بو-لۇپ، رۇستەمنىڭ «بۇنى رەيھانگۈل كىرگۈزدى» دېگىنىدىن ئىسمىنىڭ رەيھانگۈل ئىكەنلىكىنى ئېسىدە تۇتۇۋالغان ئىدى. ئىلگىرى ئاتىسىنىڭ قېشىدىمۇ يۈزىنى ياپماي ئۆزىدىن ھال سورىغان قىزنىڭ ئەمدى يۈزىنى يېپىپ كىرگەنلىكىدىن يوشۇ-رۇن كەلگەنلىكىنى پەملىگەن توختى ئەڭ يېقىن ئادەملىرى كېلىپ ھال سوراۋاتقاندەك كۆڭلى يېرىم بولدى، «غېرىب ئۆلـ-سە كىم يىغلار، غېرىبقا غېرىب يىغلار» دېگەندەك، ئېزىلگەن قەلبى مۇجۇلۇپ، نۇرسىز كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالدى.

— قېنى ئۆيگە كىرەيلى! — زەينەپخان ئانا خۇشخۇيلۇق بىلەن ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

رەيھان ئالدىدا ماڭغىلى ئۇنىماي توختىغا يول قويدى. مېھمانخانىغا كىرگەندىن كېيىن، توختى بىلەن رەيھان تۆردىن ئورۇن ئالدى. زەينەپخان ئانا ئابدۇرەھمانغا ئىشارەت قىلىۋىدى، بىر چىنە قېتىق بىلەن پەتنۇستا زاغرا كۆتۈرۈپ كىردى.

— «كەمبەغەللىك ئېشى چىشقا دورا» دەيدىكەن، خېنىم، قېتىق بىلەن پورەك بولسىمۇ ئېغىز تېگەرمىكىن دېدىم! — زەينەپخان شۇنداق دېگىنىچە ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى.

— ئېلىڭ، توختىكا! بىر داستىخاندا، يەنە كېلىپ بىر چىنە قېتىق بىلەن بىر نانغا تەڭ ئېغىز تەگكۈزۈشمىز تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولمىدىغان بولدى.

رەيھان توختىنىڭ ئالدىغا سۈرۈپ، كۆزلىرىگە مەنىلىك تىكىلدى. توختى بۇ تەكلىپ سۆزلىرىنىڭ تېگىگە قانداقتۇر چوڭقۇر مەنە يوشۇرۇنغانلىقىنى سېزىپ، تەكەللۇپ قىلمايلا تەكلىپنى قوبۇل قىلدى:

— بوپتۇ ئەمىسە، تېخى بايىلا داستىخان ئۈستىدىن چىققان ئىدىم. شۇنداقتىمۇ خېنىمغا «هە - هۇ» دېيىشىپ بېرەي.

توختى بىر پارچە نانىنى ئوشتۇپ، قېتىققا پاتۇرۇپ ئاغزىغا سالدى.

رەيھاننىڭ يوشۇرۇنچە ئالاھىدە يوقلاپ كېلىشى ھەم ھېلىقىدەك مەنىلىك سۆزلىرى توختىنىڭ قەلبىدە يالقۇنلۇق بىر ئۈمىد پەيدا قىلىپ، بېشىدىن ئۆتكەن ئېغىر پاجىئەلەرنى ئۇنتۇلدۇردى. ئۇ ئۆزىنى ئاجايىپ بىر سېھرىلىك دۇنياغا سەپەر قىلىۋاتقاندەك، كۆچلۈك يارەمچىگە ئېرىشىپ تۇتقانلا نەرسىنى قومۇرغۇدەك كۆچ - قۇدرەتكە تولغاندەك، يېنىدىكى مانا بۇ ئەنقا بېشىغا قالقان، قولىغا سېپەر بولۇپ، يەتتە قات يەر ئاستىغا چۈشۈپ كەتسىمۇ، زۇلمەت چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغاندەك ھېس قىلماقتا ئىدى.

— ئەمدى قانداق قىلماقچى؟ — سورىدى رەيھان توختىدىن.

ئۇشتۇمتۇت سورالغان بۇ سوئال توختىنى تەمتىرىتىپ قويدى. شۇنداقتىمۇ جاۋاب بەردى:

— هازىرچە بىلمەيمەن، ھەپسىدىن ئەمدىلا چىقتىم، يۈر-تۈمغا كېتەرمەن شۇ، بىراق ... — دەپ جىم بولدى.

— بىراق نېمە؟ — رەيھان توختىغا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

— كۆرۈڭاتسىز، خېنىم، تۇرۇشۇم مانا، قولۇمدا ھېچ نېمە يوق. بۇ پېتىم يولغا چىقىشىم مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئۆيدىمۇ تۇرۇڭەرگىلى بولماس. ئىش قىلىپ، پەيزىڭاتقا بارغۇدەك ماغ-دۇر، سەپەرگە ئاتلانغۇدەك نەرسىگە ئېرىشەلىسەملا يولغا چىقە-مەن.

— بۇ يەردە تۇرسىڭىز بولمامدۇ؟

— مۇشۇ ئۆيدىما!؟

— ياق، مۇشۇ شەھەردە.

— تۇرالمايمەن.

— نېمىشقا؟

توختىنىڭ قاپاقلىرى بىردىنلا تۇرۇلۇپ، كۆزلىرىدە غەزەپ ئوتى يالقۇنجىدى.

— يۈرتقا كېتىمەن، ئەھلىمەھەللە بىلەن كۆرۈشمەن، ئاندىن ئاتۇشقا بارىمەن، قايتىپ كېلىپ مېنى ناھەق قامىغان، قىيناپ مۇشۇ ھالغا كەلتۇرگەن ھېلىقى مۇناپىقنى تېپىپ، ئىنتىقام ئالىمەن.

— ئۇ قاچتى.

— نەگە؟

— ئۇچتۇرپانغا.

توختى جىم بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۆزى دۇچ كەلگەن بۇ پاجىئەلەرنى ھېكىمبەگدىن كۆرەتتى، بۇنىڭ سىنە-پىي زۇلۇم ئىكەنلىكىنى، ئازابلىغۇچى يالغۇز بىرلا ھېكىمبەگ ئەمەس، ناھەق ئازابقا ئۇچرىغۇچىنىڭمۇ يالغۇز ئۆزى ئەمەسلە-

كىنى تونۇپ يېتىشكە تېخى ئۇلگۇرمىگەن ئىدى.

ئۇلار قىزغىن پاراڭلار بىلەن ئولتۇرغاندا، زەينەپخان ئانا بىر چېنىدىن شورپا ئېلىپ كىردى:

— ئۆيدە نان توڭگەندە ئۇياتلىق مېھمان كەپتۇ دەپ، بۇگۈن بەك سەت بولدى. ئۆزلىرىنى ساقلىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن كىچىككىنە چاي قىلدىم، قېنى بېقىشسىلا، بالىلىرىم سىلەرمۇ داستىخانغا بېرىڭلار.

ئاخىرىدا زەينەپخان ئانا ئۆزىمۇ ئولتۇردى، ھەممەيلەن بىر داستىخان بولدى.

رەيھانىنىڭ بولسا قولىدىكى بەخت قۇشى قاڭقىپ بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك كۆڭلى يېرىم ئىدى، گېلىدىن غىزامۇ ئۆتمەيۋاتاتتى. ئۇ توختىنى كەتكۈزمەسلىكنىڭ ئامالىنى ئىزدەش بىلەن ھەلەك ئىدى. ئاخىر ئىچى سىقىلىپ:

— يەكەنگە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئىزدەپ كەلگەن ئىكەن دەپ ئاڭلىۋىدىم، — دېدى.

توختىنى خۇددى ھەربىر ئېغىز سۆزىنى تىللاغا ساتىدىغاندەك:

— شۇنداق، — دەپلا جىم بولدى.

— كىم ئىدى ئۇ؟ — سورىدى زەينەپخان ئانا گەپ قىستۇرۇپ.

— قۇربان دولانىڭ ئوغلى قادىر كۈلالچى.

— كىم؟

— بەزىلەر قۇربان كۈلالچى دېيىشسە، بەزىلەر قۇربان دولانمۇ دەيدىكەن، شۇنىڭ ئوغلى قادىر.

زەينەپخان داڭقېتىپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇ يىراق سەپەرگە كەتكەن بىر پەرزەنتى ياكى بالىلىرىنىڭ ئاتىسى قادىر دولان قايتىپ كېلىپ، بىر ئائىلە كىشىلىرى ھەمداستىخان بولۇۋاتقان-

دەك هاياجانلانماقتا ئىدى. شۇڭا، تەقدىرنىڭ بۇ كارامەتلىرىگە ھەيران بولۇپ سورىدى:

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟

— مەن قادىر دولاننىڭ ئاتا تەرەپ تۇغقانلىرىدىن بولىمەن، بىراق مەن ئاتا - ئانامدىن كىچىك يېتىم قالغاچقا، ئېنىق سۆزلەپ بېرەلمەيمەن. ئاڭلىسام، ئۇ ئالتۇنلىرىمنىڭ يېنىدا كۆلالچىلىق قىلارمىش.

زەينەپخان بۇ يىگىتنىڭ قادىر كۆلالچى ھايات ۋاقتىدا سۆزلەپ بېرىدىغان پەيزاۋاتلىق تۇغقانلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىدىن شەكلەنمىدى. توختىنىڭ دېگەنلىرى بىلەن ئېرى قادىرنىڭ «ھېكايە»سى ئوخشاش چىقتى. ئۇ ھاياجان ئىلكىدە تونۇشلۇق بەردى:

— سىز تۇغقىنىڭىزنى تاپتىڭىز، ئولتۇرغىنىڭىز قادىر كۆلالچىلىك ئۆيى، بۇ بولسا ئۇنىڭ ئوغۇللىرى — قېرىنداشلىرىڭىز، خۇدانىڭ بۇ كارامەتلىرىگە ئاپىرىن!

رەيھان، توخنى، ساۋۇر، ئابدۇرەھمانلار خۇددى «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى ئۇچرىشىشلار ئۆز باشلىرىغا كېلىۋاتقاندەك ھەيران قېلىشتى، داستىخان خۇشاللىق ئۈستىگە خۇشاللىق بىلەن تولدى. كۆتۈلمىگەن بۇ تونۇشۇش رەيھانىڭ ئۈمىد چېچەكلىرىنى ئېچىلدۇرۇپ، گويا پەلەكنىڭ قەرىدە پەرۋاز قىلىۋاتقان بەخت قۇشىنى دامىغا ئىلىندۇرغاندەك خۇشال قىلىۋەتتى. «ئەمدى ئۇ كەتمەيدۇ، كۆرۈشۈپ تۇرىمەن...» دەپ ئويلىدى ئۇ.

داستىخان يىغىلىپ، ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇشتى. رەيھان خوشلاشتى:

— مەن قايتاي، توختىكام ياخشى ئارام ئېلىپ، ئوبدان ئۇزۇقلانسۇن، رۇستەم ئاكامنى ھېلىلا ئەۋەتىمەن، پۇرسەت

چىقسىلا يەنە كېلىمەن، ھازىرچە خوداغا ئامانەت!

رەيھاننى ھەممەيلەن تالاغچە ئۇزىتىپ چىقتى. رەيھاننىڭ سادا ئاغۇانىدىن[1] تىكىلگەن نوجىيەك كۆڭلىكى گۈزەل قامىتىگە شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بويى بىلەن تەڭ ئۆسكەن سۈمبۈل چاچلىرى ھەربىر سىلكىنگەندە توختى گويا يۈرىكىگە ئوت تۇتۇشۇاتقاندەك كۆكرىكىنى سىلايتتى. دەر ھەقىقەت، ئۇنىڭ ھۆسن - جامالى بىلەن بوي تۇرقى ئەلىشىر نەۋايىنىڭ:

«ئېنىڭ مەڭزىدەكىم مەڭ ياراتتى،
ساچى بىلەن بويىنى تەڭ ياراتتى.»

دېگەن بېيىتىدە ئەينەن سۈرەتلەنگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، توختىنىڭ يۈرىكىدە گەرچە رەيھان ئۈچۈن مۇھەببەت دولقۇنى مەۋج ئۇرۇپ تۇرسىمۇ، ئۇنى ۋىسالىغا يەتكىلى بولمايدىغان ئاسماندىكى ئاي ياكى ھەددىسىز ئېگىز شاختىكى شاپتۇل ساناپ، چاپچىۋاتقان كۆڭلىگە ھاي بېرەتتى، رەيھان بولسا ئۇنداق ئويلىمايتتى، بەلكى توختىدىن ئىبارەت ۋىجدانلىق، باتۇر يىگىتنى مىسلىسىز قەھرىمانەك، دەھشەتلىك قىيىن - قىستاقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، دوزاختىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقان خەلقنى ئازادلىق يولىغا باشلاۋاتقان قابىل يېتەكچىدەك كۆرۈپ ھۆرمەتلەيتتى، شۇنداق سەممىي تۇيغۇ تۇرتكىسىدە: «توختى مېنىڭ، ئۆلسە ئۆلمەن، تىرىلسە تىرىلمەن، ئۇ مېنىڭ بارلىقىم، ھاياتىم» دەپ قارايتتى. ئەمما، تەقدىرنىڭ يەنە نېمە كارامەتلىرى بارلىقىنى بىلمەيتتى.

رەيھان كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي رۇستەم كىرىپ كەلدى.

---

① ئېسىل رەختلەرنىڭ بىر تۈرى.

ئۇنىڭ كەيپىمۇ ناھايىتى چاغ ئىدى، بۇ خۇشاللىقىنى رەيھاندىن ئالغان ئىككى سەر كۆمۈش تەڭگە بەخش ئەتكەنمۇ ياكى ساۋۇر-دىن ئاز - تولا نەپ ئېلىشنى كۆزلىدىمۇ ئۇققىلى بولمايتتى.

رۇستەم قوينىدىن بىر ھەمياننى چىقىرىپ دېدى:

— خېنىم بۇنى توختىكامغا ئاپىرىپ بەرگىن دەپ ئەۋەتتى، — ھەمياننا 10 سەر كۆمۈش تەڭگە قاچىلانغان ئىدى، ئاندىن يەنە بىر تۈگۈچنى زەينەپخانغا بەردى، — بۇ تۆت سەر تەڭگىنى خىراجەت قىلسۇن دەپ سىلەرگە ئەۋەتتى.

دەرۋەقە بۇ ناھايىتى چوڭ ئىلتىپات بولۇپ، ئۇلار يىل بويى ئىشلەپمۇ ئېرىشەلمىگۈدەك جىق پۇل ئىدى. ھەممەيلەن رەھمەت ئېيتتى، توختى ھەمياندىن ئىككى سەر كۆمۈشنى ئېلىپ رۇسۇ-تەمگە بېرىپ:

— بۇ بەك سەت ئىش بولدى. ھازىرچە قوبۇل قىلماي ئامالىمىز يوق. خېنىم مېنى قۇتقۇزغانلىق ئاز دەپ، يەنە بۇنچە غەمخورلۇق قىلىۋاتىدۇ، جېنىم ئامانلا بولسىكەن ياخشىلىقىنى چوقۇم قايتۇرىمەن. رەھمىتىمنى يەتكۈزۈپ قويغايسىز! — دېدى، ئاندىن ھەمياننى زەينەپخان ئانىغا بەردى، — بۇنى ئېلىڭ.

بۇگۈن بۇ ئائىلىگە خېلىدىن بۇيان ئوڭ كۆزىدە باقمىغان خۇشاللىق نېسىپ بولغان ئىدى. بىراق، توختى تەڭداشسىز ھۆرلىقاسى رەيھانگۈلنى ئويلايتتى. گەرچە ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي باراۋەرسىزلىكىنى بىلسىمۇ، كۆڭۈل قۇشى رەيھانىنىڭ دائىمدا بولۇپ، خۇددى:

«مۇھەببەت ئالدىدا خىسراۋ لىباسى
بارابەر - تەڭ ئىرۇر پەرھاد كۆلاھسى.»

دېيىلگەندەك، مۇھەببەت ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى نەزەرگە ئالماي، كۆڭۈل ربشتىسى ئارقىلىق بىر - بىرىنى يېقىنلاشتۇرۇپ ئۆزئارا چېتىش كويىدا ئىدى.

سەككىزىنچى باب

يۇرتىغا سەپەر

كۈنلەر، ھەپتىلەر ئۆتۈپ، ھەش - پەش دېگۈچە 9 - ئاي كىرىپ قالدى. رەيھان توختى بىلەن كۈندە دېگۈدەك كۆرۈشۈپ تۇراتتى. رەيھان دائىم ساۋاقداشلىرىنىڭ ئۆيلىرىگىمۇ بېرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئەمدىلا 16 ياشقا قەدەم قويغان ئىپپەتلىك قىزدىن ھېچكىممۇ گۇمانلىنىپ يۈرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىنمىكىن، ئائىلىسىدىكىلەرمۇ مېڭىش - تۇرۇشلىرىغا چەك قويمايتى. رەيھاننىڭ ياردىمى نەتىجىسىدە زەينەپخان ئائىلىسىنىڭمۇ ھال - كۈنى خېلى ياخشىلىنىپ قالدى. توختى ياش بولغاچقا سالامەتلىكى تېزلا ئەسلىگە كەلدى. ئەمدى يېتىۋەرسە بولمايتى. ئىشلىشى ياكى بولمىسا كىچىك ئاخۇننى تەپىشى كېرەك ئىدى. ئۇ نۇرغۇن ئويلىنىشلاردىن كېيىن، يۇرتىغا بېرىپ خوجايىنى بىلەن خوشلىشىپ، ئاتۇشقا بېرىش قارارىغا كەلدىيۇ، يەكەندىن، توغرىسى رەيھاندىن قانداق ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ئىككىتايىن بولۇپ قالدى. رەيھاندىن ئايرىلمايمەن، بىرگە يا-شايمەن دەيدىكەن، يەكەندە ماكانلىشىشى كېرەك ئىدى. بۇ ئار-زۇغا يېتىش ئۈچۈن كىچىك ئاخۇن ئېيتقاندەك تىنچ، خاتىرجەم ياشاشقا ئىمكان بېرىدىغان ئېزىش - ئېزىلىشتىن خالىي، ھەممە

ئادەم باراۋەر، ئادالەتلىك دۇنيا قۇچاق ئېچىشى كېرەك. كىچىك ئاخۇننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇنداق دۇنيا كۇرەشسىز يارىتىلمايدۇ. باش كېتىشتىن قورقماي كۇرەش قىلغاندىلا كىشىلىك ئەركىنلىكى قولغا كېلىدۇ. يۇقىرىقىلارنى ئويلىغان توختى دەرھال يولغا چىقىپ، يۇرتىدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈش، ئاندىن ئاتۇشقا كىچىك ئاخۇننى ئىزدەپ بېرىش قارارىغا كەلدى. توختى بۇ ئويلىرىنى ساۋۇرغا ئېيتىپ مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن مۇڭاپىق پەيت كۇتۇپ تۇرغاندا، «ئۇنىغانغا يونۇغان» دەك ساۋۇر بۇگۇن مەلۇم سەۋەب تۇپەيلىدىن ئىشقا چىقمىدى. توختى ساۋۇرنى ئۆيگە چاقىرىپ، ئويلىغانلىرىنى ئېيتتى، ئاندىن يۇرتقا قايتىماقچى بولۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا مەسلىھەت سالدى. ساۋۇرنىڭ قەلبىدىمۇ ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامى يېلىنجاپ تۇرغاچقا، توختىنىڭ مەسلىھىتى ياغدەك ياقتى.

— مەنمۇ سەن بىلەن بىللە باراي، كىچىك ئاخۇن بىلەن تونۇشتۇرغىن، — دېدى ئۇ، — سەن نېمە بولسا، مەنمۇ شۇ، لېكىن رەيھانگۇلگە ئېيتىپ مەسلىھىتىنى ئاڭلاپ باقسامىكىن دەيمەن...

ساۋۇرنىڭ گېپى ئۇزۇلگىچە، بىر قولياغلىق شاپتۇلنى كۆتۇرۇپ رەيھان كىرىپ كەلدى. ئەگەشتۇرۇۋالغان 12 ياشلار ئەتراپىدىكى بىر ئوغۇل بالا مەيدىسىگە تاقاپ ئاران كۆتۇرگەن يوغان بىشەكشىرىنى يەرگە قويماي دەپ تۇرغاندا، توختى بېرىپ قولىدىن ئالدى. بۇ بالا باققالىنىڭ ئوغلى بولۇپ، قوغۇننى ئەكېلىشىپ بېرىپلا قايتىپ كەتتى. زەينەپخان ئانا رەيھانىنىڭ قولىدىكى شاپتۇلنى ئېلىپ، ئۆيگە باشلىدى. ھەممەيلەن كۆرپىدىن ئورۇن ئېلىشىپ، ھال - ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، رەيھان ئېغىز ئاچتى:

— توختىكا، مىجەزىڭىز يوقمۇ - نېمە؟ خاپا كۆرۈنىسىزغۇ؟

— ياخشى تۇرۇڭاتسەن، بىراق داڭاملىق مۇشۇنداق يۇرۇ-ڭەرسەم بولماسمىكىن.

رەيھان يەنە سورىدى:

— نېمە قىلاي دەيسىز؟

— يۇرتقا بېرىپ كېلەيمىكىن دەپ ئويلاڭاتسەن.

— شۇنچە زۇرۇرمىدى؟

— ھەئە.

— نېمە ڭەجدىن؟

— قەرزىم بار ئىدى.

— ئۇنداق بولسا، ساڭا ئۇركامدىن ئەڭەتىپ بېرەيلى.

— بولمايدۇ، ئۇ ئېلىم - بېرىم قەرزى ئەمەس، ئادەمگەر-چىلىك قەرزى.

— كىم ئىدى ئۇ؟

— خوجايىنىم ھەم ئوقۇتقۇچۇم، 10 يېشىمدىن باشلاپ تۇز-تائام بېرىپ چوڭ قىلغانىكى ئۇستىگە ئوقۇتۇپ دىلىمغا ئىلىم سالدى، ئۇز بالىلىرى قاتارىدا كۆرۈپ ئىشەندى. ئەمدى ئۇنى تاشلىڭەتسەم، شاپائەتچىمنىكى يۇزىگە پۇت قويغانىدەك بول-مامدىمەن! خوجايىن ماڭا دائىم: كىشىنىكى ئىززىتى راستچىل-لىق، ئادەمگەرچىلىك بىلەن ئاشىدۇ، يۇزى تىل سەڭەبىدىن، يەنى يالغانچىلىق، كاززاپلىق تۇپەيلى تۆكۈلىدۇ، دەيتتى. بۇنى ئويلىغاندا، ئۇنىكى بىلەن خوشلىشىپ كەلمىسەم بولمايدۇ. يەنە بىر ئاكىمىزغىمۇ ڭەدە بەرگەن.

توختىنىكى پەزىلىتى رەيھانغا چوڭقۇر تەسىر قىلدى. كۆڭ-لىدە: «نېمە دېگەن ۋىجدانلىق يېگىت بۇ! ئۇ راست ئېيتىدۇ، ئادەم راستچىل، سەمىمىي بولۇشى كېرەك، مانا مۇشۇنداق ئادەمگە قۇل بولساممۇ ئەرزىيدۇ، ئۇنى چىن كۆڭلۇمدىن قوللاي-مەن. لېكىن، يالغۇز يولغا چىقمىسۇن» دېگەنلەرنى ئويلىدى -

ده، ئېيتتى:

— ياخشى ئويلاپسىز. ئادەم دېگەن راستچىل، لەۋزىدە تۇرىدىغان بولۇشى كېرەك. خوجايىنغا، يەنە بىرسىگە ۋەدە بەرگەن ئىكەنسىز، ئەلۋەتتە بېرىڭ. ئەمما، ئىككى شەرت بار...

— قېنى دەڭ.

— بىرىنچىدىن، ماڭا ۋەدە بېرىڭ؛ ئىككىنچىدىن، ساۋۇر-كام بىرگە بارسۇن.

— قانداق ۋەدە تەلەپ قىلماقچىسىز؟

— چوقۇم قايتىپ كېلىسىز، مەڭگۈ ماڭا مۇڭداش ۋە قوغدىغۇچى بولىسىز. سىزدىن ھازىرچە ئالىدىغان ۋەدەم شۇ ھەقتە بولىدۇ.

رەيھاننىڭ چىرايى بىردىنلا غەمكىنلەشتى، كۆزلىرىگە غىلىلداپ ياش كەلدى. كۆڭلىگە مەڭگۈ كۆرۈشەلمەيدىغاندەك، بۇگۈنكى ۋىسال دەملىرى يېقىن كەلگۈسىدە ھەسرەتلىك ئەسلىمىگە ئايلىنىدىغاندەك ۋەھىمە ھۆكۈمران ئىدى. شۇنداقتىمۇ توختى ۋەدە بەرسىلا لەۋزىگە ئىشىنەتتى.

— بوپتۇ، ۋەدە بېرەي، سىزنىڭمۇ ھەددىسىز ياخشىلىقلىرىڭىز بار، جاۋاب قايتۇرمىسام قارا يۈز بولۇشۇم ئېنىق، سىز ھاياتىمنى قۇتقۇزدىڭىز، شۇڭا مەڭگۈ قوغدىغۇچىڭىز، خىزمەتكارىڭىز بولسام ئەرزىيدۇ. لېكىن، مۇشۇ پۇرسەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

— بەك ئوبدان گەپ بولدى، سىزگە ئىشىنىمەن.

— ئەمىسە نېمىشقا يىغلايسىز؟

— خۇشاللىقتىن ھاياجانلىنىپ يىغلاۋاتىمەن شۇ!

رەيھان ياغلىقى بىلەن ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ، زورلاپ كۈلۈمسىرىدى. كۈلكە يۈگۈرگەن چىرايىدىكى ياش قالدۇقلىرى گويا شەپەقتە تاۋلانغان گۈل بەرگىدىكى شەبنەمدەك جىلۋىلىنىپ

ىنىپ، سىرغىغىنچە ئېتىكىگە چۈشۈۋاتاتتى. ساۋۇرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلدىمۇ ياكى رەيھانىنىڭ كۆز ياشلىرىغا تاقەت قىلالمىدىمۇ ۋەياكى ئىككىسى گەپ - سۆزلىرىنى قورۇنماي قىلىشۋالسۇن دەپمۇ، ئەيتاۋۇر، ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقىپ كەتتى. شۇ تاپتا توختىنىڭ ئازابلىرىغىمۇ گەپ سىغمايتتى، كۆزلىرىدىن ياش ئەگىپ، رەيھانغا تەسەللى بەرمەكچى بولاتتىيۇ، گەپ قىلالمايتتى. ئاخىر زورۇقۇپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ئېيتتى:

— خاتىرجەم بولۇڭ، خېنىم! سىز بۇنچىلىك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان يەردە، مەن جەزمەن قايتىپ كېلىمەن. ساۋۇرنىڭ بىللە بېرىشىغىمۇ قوشۇلمەن. ئەمدىغۇ بولغاندۇ!

— ئەلۋەتتە، بولدى، سىزگە ئىشىنىمەن، جەزمەن قايتىپ كېلىشىڭىزگە ئىشىنىمەن. لېكىن، نېمىشقىدۇر كۆڭلۈم يېرىم، بىر قىسمىلا بولۇپ تۇرۇۋاتىمەن. ئەبەدىي كۆرۈشەلمەيدىغاندەك خاتىرجەمسىزلىنىۋاتىمەن...

— گەپمۇ ئېغىزدىن، جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، جەزمەن كېلىمەن. لەۋزىدە تۇرماسلىق ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس، لېكىن قاچان كېلىدىغانلىقىمنى بىلمەيمەن.

— بۇ «كەلمەيمەن» دېگەن بىلەن ئوخشاش گەپ بولدى، نەچچە ئون يىلدىن كېيىن خوتۇن - بالىلىرىڭىزنى ئەگەشتۈرۈپ كەلسىڭىز يەنىلا كەلگەن بولىسىز، ئۇ چاغدا، قېنى ئۆزىڭىز دەپ بېقىڭە، نېمە قىلغۇلۇق؟

— ياق، مېنىڭ گېپىمدىن ھەرگىز ئۇنداق مەنە چىقمايدۇ. ئىلاجى بار تېزرەك كېلىشكە تىرىشىمەن.

— بوپتۇ، بېرىڭ. مەن قايتىپ دەرھال تەييارلىق قىلىشقا كىرىشەي. بۇنىمۇ دەپ قويماي، ئەگەر كېچىكىپ قالسىڭىز ئۆزۈم بارىمەن جۇمۇ!

توختى رەيھاننى تالاغىچە بىللە چىقىپ ئۇزىتىپ قويماقچى

بولغان ئىدى، رەيھان:

— بولدى، سىلەر چىقماڭلار! — دەپ، رومالنىڭ قايرىلغان تەرىپىنى ئالدىغا تاشلىغىنىچە چىقىپ كەتتى. ئەمما، ئۆيدىن چىققاندا كۈلگەندەك قىلغان بىلەن، ئىشكتىن چىقىشىغىلا كەلكۈندەك ئېقىشقا باشلىغان كۆز ياشلىرىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ توختىتالمىدى.

رەيھان ئۆيگە يېتىپ بارغاندا، ھويلىدا ئوتۇن كەسلەۋاتقان رۈستەمدىن باشقا، ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. شۇڭا، يىغلىغان پېتى ھۈجرىسىغا كىرىپ ئۈخلاپ قالدى. زۈمرەتخېنىمنىڭ: «رەيھانگۈل!» دەپ چاقىرغان ئاۋازى قۇلىقىغا كىرگەندە كەچ پېشىن بولغان ئىدى، ئۇ يۈزىنى يۇيۇۋېتىپ ئانىسىنىڭ قېشىغا چىقتى. ئانا شۇنداق قاراپلا ئۇنىڭ ئايدەك جامالىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆزگىرىپ، سولاشقان ياپراقتەك بولۇپ قالغىنىنى كۆردى. «گاچا قىزنىڭ تىلىنى ئانىسى بىلىدۇ» دېگەندەك، رەيھانىڭ روھىي ھالىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى زۈمرەتخېنىم ئۆز ۋاقتىدىلا سېزىپ ئۇلگۈرگەن ئىدى. نەچچە ئاي مابەينىدە رەيھانىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، كەم سۆز، ئېغىر - بېسىق، گەپ - سۆز خالىمايدىغان، كۆپىنچە ھاللاردا ھۈجرىسىدىن چىقماي كۈن - كۈنلەپ يالغۇز ئولتۇرىدىغان بولۇپ قېلىۋاتاتتى. مۇساپىر يىگىتنىڭ گېپىي چىقسىلا، ساۋابلىق توغرىسىدا كىتاب سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ياردەم قىلىشنى ئۆتۈنەتتى. ئەمدى ئۇ يىگىتنى زىندانىدىن ئازاد قىلىۋېتىش بىلەن، بىر كۈنمۇ ئۆيدە ئولتۇرمايدىغان، ساۋاقداشلىرىنى تولا يوقلايدىغان بولۇۋالدى. ئۇنىڭ بۇ قىلىقلىرى «ئىشنى كارداڭدىن سوراق، ئۇننى باداڭدىن» دېگەندەك، زۈمرەتخېنىمنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويۇۋاتاتتى، مۇھەببەت تارىسىنى يۇرەك بېغىشىدىن باغلاپ يىگىت تامان سۆرەپ يۈرگەنلىكى ئانىغا ئايان ئىدى، بايا قىزى ھويلىغا كىر-

ېرىپ كەلگەندە يۈز - كۆزلىرىدىكى ياش قالدۇقلىرىنى كۆرۈپ ئۆزىنى دالدىغا ئالغان ئىدى.

زۇمرەتخېنىم قىزىنىڭ سەرگۈزەشتلىرىگە خاپا بولمىدى. چۈنكى، نورمال يېتىلگەن ئىنسان بالىسى بۇ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. توختىنى گەرچە كۆرمىگەن بولسىمۇ، ھاپىزبەگدىن ھېكايىلىرىنى نەچچە نۆۋەت ئاڭلىغان، تېخى بىر نۆۋەت«توختىغا شۇنداق ھەۋىسىم كېلىدۇكى، گاھىدا ئۇنى مېنىڭ ئوغلۇم بولۇپ قالغان بولسىچۇ، دەپ قالمەن» دېگىنى قۇلىقىدىن كەتمەيتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ توختىنىڭ سېيىماسىنى خىيالەن كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئەڭ قاملاشقان، باتۇر، تەڭداشسىز پالۋانلارغا ئوخشىتاتتى. رەيھاننىڭ توختىغا كۆيۈنۈشىنى ھەرگىز ئەيىبلىمەستىن، ئىمكانىيەت تاپسا ياردەم بەرگۈسى، ھاپىزبەگ ئۇنىسا كۈيئوغۇل قىلىۋالغۇسى كېلەتتى. ھازىر رەيھاننى چاقىرىشنىڭ سەۋەبىمۇ ئوتتۇرىدىكى پەردىنى قايرىپ قويۇپ، سىردىشىش ئۈچۈن ئىدى.

رەيھان كىرگەندە زۇمرەتخېنىم ئۇنىڭ يۈيۇقلۇق كىيىملىرىنى قاتلاۋاتاتتى.

— ئۇيقۇڭغا قاندىڭمۇ؟— ئانا كۈلۈپ تۇرۇپ، چاقچاق ئارىلاش سورىدى.

— بېشىم ئاغرىۋاتىدۇ،— دېدى رەيھان جاۋاب بېرىپ، ئاندىن كاتتىڭ تۆپىسىگە چىقىپ ئانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— قىزىم! ئۆزۈڭنى قىينىما، مۇھەببەتنى بىلىمەن، خېجىل بولماي سىرىڭنى ئېيت، يوشۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. كۆڭۈل شۇنداق نەرسىكى، ئۇ باي - كەمبەغەل، سەت - چىرايلىق دەپ ئايرىمايدۇ. ئۆز مۇددىئاسىغا يېتىشتە ھېچنېمىگە بېقىنمايدۇ، ئوتتۇرىدىكى سىرنى پەقەت ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ كۆزىلا ئاشكارىلايدۇ، مانا بۇ مۇھەببەت دېيىلىدۇ، سېزىپ تۇ-

رۇۋاتىمەن، سەن بىر سۈمۈرغىنى تاللىدىڭ، ئەمما يوشۇرۇۋاتىسەن. كۆزلىرىڭدىن چىقىپ تۇرۇۋاتىدۇ. قانداق گېپىڭ بولسا ئوچۇقىنى دېگىن. مېنىڭچە سەن پۇل - مال، بايلىقنى ئەمەس، ھەقىقىي سۆيگۈنى كۆزلىدىڭ، مەن قوللاپ - قۇۋۋەتلەيمەن ھەم ياردەم بېرىمەن.

ئانىسىنىڭ بۇ قەدەر مېھرىبانلىقى ھەم يۈمشاق كۆڭۈللۈكىدىن دىلى ئېرىگەن رەيھان:

— ئانا! ... — دېگىنىچە زۇمرەتخېنىمنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئاتتى، ھايا‌جان ياشلىرىنى سەلدەك ئاقتۇرۇپ، يۈزىنى كۆكرەكىگە ياقتى.

— بولدى قىل، قىزىم، بولدى قىل! — دېدى زۇمرەتخېنىم، — مۇھەببەت مەلامىتى چۈشمەيدىغان ئادەم يوق، غەم قىلما. مەن ياردەم بېرىمەن!

زۇمرەتخېنىم بەزلىگەنچە رەيھان ھېقىقلاپ يىغىسىنى تەستە توختاتقاندىن كېيىن:

— راست ئېيتتىڭىز، ئانا! بۇ بىر سەۋداكەن، ئۆزۈمۇ بىلمەيمەن، ئۇنى كۆرمىسەم تاقەت قىلالمايدىغان دەرىجىگە يەتتىم. توختى يۇرتىغا قايتماقچى... — دەپلا يەنە يىغلاپ تاشلىدى.

— سەن نېمە دېمەكچى؟ — سورىدى زۇمرەتخېنىم.

— ئۇنىڭ بېرىشىغا قوشۇلماي ئىلاجىم بولمىدى.

— ئۇ ھازىر نەدە تۇرۇۋاتىدۇ؟

— تۇغقىنىنىڭ ئۆيىدە.

— تۇغقانلىرىنى ماڭا تونۇشتۇرۇپ قوي.

— ماقۇل.

— سەن قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىسەن؟

— ئۇ بىر تۇغقىنى ساۋۇر بىلەن يولغا چىقماقچى، بېرىپ كېلىشىگە بىرەر ئايچە كېتەر. بۇ جەريانىدا ساۋۇرنىڭ ئائىلىسى-

مۇ قىينىلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئىككىسىنىڭ سەپەر خىراجىتى ئۇچۇن يارىدەم بەرسەك بولاتتى.

— مېنى ھېچنېمىنى ئۇقمايدۇ دەمسەن؟!

زۇمرەتخېنىم رەيھاننىڭ باش - كۆزىنى چوڭقۇر ئانىلىق مېھرى بىلەن سىلىدى. رەيھان ئۆتكۈنچى يامغۇردىن كېيىنكى قۇياشتەك كۈلۈپ زۇمرەتخېنىمنى تېخىمۇ چىڭ قۇچاقلىدى.

— بولدى، قويۇڭ‌ەت! — دېدى زۇمرەتخېنىم رەيھاننىڭ قولىنى ئىتتىرىۋېتىپ، ئاندىن ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا بىر ھەمياننى ئېلىپ چىقىپ رەيھانغا تەڭلىدى، — بۇنى ئۇ يىگىتكە ئاپىرىپ بەرگىن، ئىككىسى قانچە خىراجەت قىلسا يېتىپ ئاشىدۇ. ھە، توختا، بۇ تۆت شوينا يارماقنى ساۋۇر دېگەن يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە بەرگىن. ئوغلى كەلگۈچە خىراجەت قىلسۇن. ئەمدىغۇ بولغاندۇ؟

— بولدى، ئويلىغىنىمدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولدى.

رەيھان ئېتىلىپ بېرىپ ئانىسىنىڭ ئىتتەرگىنىگە ئۇنماي نەچچىنى سۆيۈۋەتتى. زۇمرەتخېنىم يەنە بىر ئىش ئۈستىدە ئۇچۇر بەردى:

— ئاتاڭ ھەجگە بارىمەن دەپ يۈرىدۇ، قارىغاندا، سولاقخانا ئىشىدىن رايى يانغاندەك قىلىدۇ، كېيىنكى ئىشلار ئاتاڭ خەيرلىك ھەجدىن كەلگەندە بىر گەپ بۇلار.

رەيھان ئانىسى يەتكۈزگەن ئۇچۇرنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىغا تېگىدىغان پايدىسىنى مۆلچەرلەپ ئۇلگۈردى:

— بەك ئوبدان بوپتۇ، ئانا! ئاتام بۇرۇنراق شۇنداق قىلىشى لازىم ئىدى. ھەجگە بېرىپ كەلسىمۇ بەگلىك مەنسىپى قېچىپ كەتمەيدۇ، ئۇ چاغدا ھۆرمىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ، بىزگىمۇ ياخشى. مەن دەرھال توختىغا بۇ پۇللارنى ئاپىرىپ بېرەيمكىن؟

— ماقۇل، تېز بېرىپ كەل، كەچ بولۇپ كەتمىسۇن!

زۇمرەتخېنىم رەيھان بىلەن ھويلىغا بىللە چىقتى.

رەيھان شۇنچىلىك خۇشال ئىدىكى، توختى بۇ پۇللارنى ئېدىتلىق سەرپ ئەتسە خېلى بىر مەزگىل ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تارتمايتتى. ساۋۇرنىڭ ئائىلىسىمۇ تۆت شوينا يارماقنى خېمىرتۇرۇچ قىلىپ تۇرمۇشىنى قامداپ كېتەتتى. رەيھان زەينەپخان ئاننىڭ ئۆيىگە بارغاندا، توختى بىلەن ساۋۇر ئىشىك ئالدىدىكى ياغاچنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، بىرەر ئىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقانەدەك قىلاتتى. زەينەپخان ئانا كەچلىك تاماققا كۆكتات توغراۋاتاتتى. رەيھاننىڭ قانداقتۇر زۆرۈر ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى پەملىگەن يېگىتلەر دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىغا باردى. ئىككىسىنىڭ چىرايلىرىدىكى جىددىيلىكنى كۆرگەن رەيھان:

— ھېچ ئىش يوق. قېنى ئۆيگە كىرەيلى، — دەپ، توختى بىلەن ساۋۇرنى ئالدىدا مېڭىشقا ئۈندىدى. ئەمما، ئۆي ئىگىلىرى تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، رەيھان ئالدىدا ماڭدى ۋە چاقىردى:

— زەينەپخان ئاچا!

زەينەپخان ئانا قىلىۋاتقان ئىشىنى قويۇپ ئۆيگە كىردى. رەيھان قولىدىكى ياغلىقنى يېشىپ تۆت شوينا يارماقنى تەڭلىدى:

— بۇنى ئانام سىلەرگە ئەۋەتتى.

— رەھمەت، خېنىم، رەھمەت! — دېدى زەينەپخان ئانا ئىككى قوللاپ ئېلىپ، — بۇ ياخشىلىقلىرىنى قانداقمۇ قايتۇرامىز. بىزدىن يانمىسا خۇدايىمدىن يانا.

رەيھان ھەمىانىنى توختىغا تەڭلىدى:

— بۇنىڭدا 30 سەر كۈمۈش بار، بۇنىمۇ ئانام ئەۋەتتى. ئىككىڭلارنىڭ سەپەر خىراجىتىگە يېتىدۇ.

نەچچە كۈندىن بۇيان ئانىسىدىن ۋە ئاتىسىدىن ئېھتىيات قىلىپ كېلىۋاتقان رەيھاننىڭ بۇگۈن بىردىنلا «ئانام ئەۋەتتى» دەپ خېلى جىق پۇلنى كۆتۈرۈپ كېلىشى ئۇچەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

— ئانام ئەۋەتتى؟— سورىدى توختى.

— ھەيران قېلىۋاتامسىز؟

— قانداقچە ئەمدى؟

— قورقماڭ، ھېچ ئىش يوق، ئانام بەك ياخشى ئايال. مەن يوشۇرۇپ يۈرگەن بىلەن، ئۇ ھەممىنى بىلىپ بوپتۇ. ئۇ ماڭا: «ھېچۇەقەسى يوق. بالىسىنىڭ بېسىۋاتقان قەدىمىنى ئانا بىلمەسە قانداق بولىدۇ؟ سەن ئۆتمەكچى بولغان ‹كېچىك› تىن ئۆتمەيدىغان ئىنسان يوق. بۇنى ئەيىبلەش ھاجەتسىز، بۇنىڭدىن كۆرە ياردەم بەرگەن ياخشى...» دېدى ھەم بۇ پۇللارنى ئەۋەتتى.

— بېگىم بىلىپ قالسىچۇ؟

— بىلمەيدۇ، ئاڭلىشىمچە ئاتام ھەجگە بارغۇدەك، مۇددەتتىن بىرقانچە ئاي بۇرۇن مېڭىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقۇدەكمىش. بىلىپ قالسىمۇ نېمە قىلالايتتى. ئەمدى گەپ سىلەردە قالدى. تېزرەك يولغا چىقىپ، قانچە بالدۇر كەلسەڭلار شۇنچە ياخشى.

— خۇشاللىق ئىسەنگىرىتىپ، رەھمەت ئېيتىشنىمۇ ئۇنتۇپ-تىمەن، رەھمەت، خېنىم!...

توختى گەپنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغۇچە رەيھان بۆلۈۋەتتى:

— ئەمدى مېنى «خېنىم» دېگۈچى بولماڭ، «رەيھان» دەۋېرىڭ، بولمىسا رەنجىپ قالىمەن،— قىز لەۋلىرىنى يىمىرىپ يېقىملىق كۈلدى.

— ماقۇل، سىز رەنجىيدىغان ئىشنى ئىككىنچى قىلمايمەن. گېپىمگە ئىشىنەرسىز؟

— ئەمدى بولدى!

— زۇمرەتخېنىمغىمۇ رەھمەت، ئاتا - ئانام بولسىمۇ بۇنچە-لىك قىلالمايتتى. قىلغان ياخشىلىقىنى بۇ دۇنيا - ئۇ دۇنيا ئۇنتۇمايمەن! — توختى كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

— باشقىسىنى قويۇپ، مېنىلا ئۇنتۇمىسىڭىز كۆپايە.

— ھەرگىز - ھەرگىز ئۇنتۇمدىغان!

ھەممەيلەن تەڭلا كۈلۈشتى، ئاندىن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقىشتى. قۇياش پەسلەپ نامايان بولغان ئىدى.

— ھە ... راست، بىلىپ قالاي، سەپەر قاچان؟ — رەيھان توختىدىن سورىدى.

— تەييارلىق پۈتتى. ئەتە باش توخۇدا يولغا چىقساقمەن.

— يەنە بىر گەپ بار ئىدى.

— قېنى دەڭ.

— سىزگىلا تەئەللۇق گەپ ئىدى.

— ئىككىسى ئۆزرە ئېيتىپ ئۆيگە ماڭدى. توختى ئىشىكنى يېپىپ قويۇپ، رەيھاننىڭ كۆزلىرىگە تىكىلدى:

— نېمە گەپ ئىدى؟

رەيھان توختىنىڭ كۆزىگە تەشنالىق ئىلكىدە تىكىلدى. گەرچە ئۇ كۈلۈپ تۇرسىمۇ، كۆز ياشلىرى گويا ئاپتاپلىق ئاسمانىدىن چۈشۈۋاتقان يامغۇردەك تامچىلىماقتا ئىدى. قىز شۇ ھالەتتە بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنى توختىنىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ، چىڭ يوپۇشقىنىچە ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلىدى. توختىمۇ قىزنى باغرىغا باستى، قەيسەر يىگىتلىككە ماسلاشمىغان ھالدا كۆز ياشلىرى قىزنىڭ باش - كۆزىگە سىرغىشقا باشلىدى.

— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ! — دېدى توختى رەيھانغا تەسەللى بېرىپ، ئاندىن ئالمىنىڭ يارتىسىدەك ئېڭىكى ئاستىغا

بارماقلىرىنى تەگكۈزۈپ يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۆزىگە قارايتتى. رەيھانىڭ جان بېرىش ئالدىدىكى ئاھۇنىڭكىدەك كۆزلىرى گويا پاناھلىق تىلەۋاتقاندەك مۆلدۈرلەپ تۇراتتى. توختى بوينىنى ئېھتىياتچان سەييالەتەك ئاستا ئېگىپ، ئەرلىك جاسارەت تېمىپ تۇرغان لەۋلىرىنى قىزىلگۈل بەرگىسىمان نازۇك لەۋلەر ئۈستىگە قويدى. جۈپلەنگەن بۇ لەۋلەر شۇ تاپتا بىر جۈپ چوغنى ئەسلىتەتتى. بەجايىكى، بىر - بىرىگە تېگىش بىلەن كۈچلۈك يېلىنجاپ ئىككى يۈرەكنى كۆيدۈرمەكتە ئىدى. بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، بىر - بىرىگە سىڭىپ كېتىۋاتقان ئىككى تەن دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغان، ئۆزي ئىگىلىرىنىڭ تۇيۇقسىز كىرىپ قېلىشىدىنمۇ ئەنسىرەيدىغاندەك قىلمايتتى، بەلكى مۇشۇ كۆرۈنۈشنى پۈتۈن ئامۇخاس كۆرگىنىدە پەخىرلەنگىنىدىن ئاشىق - مەشۇقلۇق بابىدا مەشھۇر پەرھات - شېرىن، لەيلى-مەجنۇن، تاھىر - زۆھرەلەردەك مەڭگۈ ئۆلمەسلىك شەرىپىگە ئېرىشىشنى تىلەيتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىر - بىرىدىن چالا بوغۇزلانغان قۇشتەك كۈرمىڭ ئازاب ئىچىدە تەستە ئايرىلدى.

— خۇداغا ئامانەت، مېنى تەقەززا قىلماي، تېز بېرىپ، كېچىكمەي كېلىڭ! — دېدى رەيھان ۋە خوشلىشىش سۆزىنى سۆيىتىدە تاتلىق بىرنى سۆيۈپ قويدى.

ئۇلار چىققاندا زەينەپخان ئانا بىلەن ساۋۇر ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. توختى رەيھانىڭ ئارقىسىدىن تاكى قارىسى يىتكۈچە قاراپ تۇردى، پەقەت ساۋۇرنىڭ:

— توختى! — دەپ چاقىرغىنى قۇلىقىغا كىرگەندىلا ھويلىغا قايتىپ كىردى. ئەمما، شۇ تاپتا يۈرىكىنى بىر كىم سۇغۇرۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇدا ئىدىكى، رەيھانىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ بېرىپ، ئېغىر كۈنلەردە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ھاياتىنى

قۇتقۇزۇپ قالغۇچى بۇ پەرىشتىنىڭ شاپائىتىگە يېنىش - يېنىش-لاپ رەھمەت ئېيتقۇسى، يېتىملىكتە تارتقان پۇتۇن دەرد - ئەلەملىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بېرىپ، ئەڭ - ئەڭ قەدىرلىك قەلبىنى ئەڭ چۇشىنىدىغان ساھىبجامال بىلەن قانغۇچە مۇڭداش بولۇپ، خارۇزارلىق، زۇلۇم، كۇلپەتتە ئۆتكەن ھەسرەتلىك كۇنلىرىنى تولۇقلىغۇسى كېلەتتى.

توختى رەيھان بىلەن خوشلاشقانىنىڭ ئەتىسى ئەتىگەندە سا-ۋۇر بىلەن پەيزاۋاتقا يۇرۇپ كەتتى.

ساۋۇر ئائىلە ئىشلىرىنى ئىنىسى ئابدۇرەھمانغا تاپىلىدى:

— بىز ئۇزاققا قالماي قايتىپ كېلىمىز. ئىش قوغلىشىپ يىراققا كېتىپ قالما، ئانام ئۆيگە قارىسۇن، بولمىسا رەيھانگۇل كېلىپ قالسا تاپالماي قالىدۇ.

بۇ 10 - ئاي بولۇپ، ھاۋا سەگىگەن چاغلار ئىدى. توختى-لار پىيادە يول بېسىپ، ھارغاندا دەرەخ سايىلىرىدا ئارام ئالدى، ھاردۇقى چىققاندا كېچە - كۇندۇز دېمەي مېڭىپ، ئاخىر پەيزا-ۋاتقا يېتىپ كەلدى - دە، چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىگە چۇشتى.

چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيى پەيزاۋات ئۆتەڭ بازىرىنىڭ رەستە كوچىسىدا بولۇپ، قوش قاناتلىق ھويلا ئىشىكىدىن كىرىشىگە-لا، ئۇلاپ سېلىنغان تۆت ئېغىزلىق ئۆي، ئاندىن بىر چەتتىكى ئاتخانا كۆزگە تاشلىناتتى. دەرۋازىنىڭ يېنىدىلا ئىشكى كوچىغا قارايدىغان گۆرۇخانىسى بار ئىدى. ئىككىيلەن ھويلىغا كىرىشى بىلەن بوينىغا ئۇششاق قوڭغۇراقلار ئېسىلغان بىر جۇپ پىستە قاۋاپ كېلىپ، توختىنىڭ پۇتلىرىنى يالاپ ئەركىلەشكە باشلە-دى. ساۋۇر توختىنىڭ دالدىسىغا ئۆتۇۋالدى. ئىتلىرىنىڭ باشتا قاتتىق قاۋاپ، كېيىن بىردىنلا توختاپ قالغانلىقىنى سەزگەن چاڭ شەنسىڭنىڭ قىزى يۇگۇرۇپ چىقىپ توختىنى كۆرۇپ، كەلگەن پېتى بىلىكىگە ئېسىلىپ توۋلىدى:

— بابا! نېكەن سۇي لەيلي①؟

توختى بۇ ئۆيگە كەلگەندە چاڭ خۇا تېخى ئالتە ياشتا بولۇپ، ھازىر بويى ئۆسۈپ، كۆكسى كۆتۈرۈلۈپ، كۆز چۈشكۈدەك تولغان ئىدى. بىراق، چاڭ خۇامۇ ئەينى زامانىنىڭ فېئودالىق قائىدە - يوسۇنلىرىدىن چەتتە قالالمايتتى. شۇنداقتىمۇ دادىسى چاڭ شەنسىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغاچقا، مىللەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ئانچە ئەمەل قىلىپ كەتمەيتتى. شۇڭا، قىزىنىڭ پۇتلىرىنى قىزىق سۇغا چىلانغان ماتا بىلەن تېڭىپ، ئۆچكىنىڭ شاخشىقىدەك ھالغا كەلتۈرۈپ، ئىرغاڭلاپ ماڭىدىغان قىلىپ قويمىغان ئىدى. توختى بىلەن چاڭ خۇا كىچىكىدىن بىر ئۆيدە ئۆسكەچكە، قېرىنداشلاردەك بىر - بىرىگە مېھرىبان ۋە ئىناق - ئېجىل ئىدى. توختىمۇ چاڭ خۇانى ئۆز سىڭلىسىدەك يېقىن كۆرەتتى. ئۇلارنىڭ بىر جايدا تۇرغاندىكى ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم «ئەجەبمۇ ئامراق ئاكا - سىڭىللاركەن» دېمەي قالمايتتى.

چاڭ شەنسىڭ، ئوغلى چاڭ شۇ ۋە باشقا ئائىلە ئەزالىرى كەينى - كەينىدىن ئۆيدىن چىقىشىپ، توختى ۋە ساۋۇر بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ، ھال - ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن ئۆيگە باشلىدى. توختى ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ساۋۇرغا ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بەردى. چاڭ خۇا دەرھال يۇز - قول يۇيۇش ئۈچۈن داس، لۆڭگە، سوپۇن، سۇ تەقلىدى. توختى بىلەن ساۋۇر يۈز-كۆزلىرىنى يۇيۇپ بولۇپ، شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ئورۇندۇقلاردىن ئورۇن ئالدى. چاڭ خۇا پىيالە ۋە چاي ئەكىلىپ قويۇپ، بازارغا سامساغا چىقىپ كەتتى.

— ئەييۇ!... توختى، نەگە باردىڭ؟— دېدى چاڭ شەنسىڭ

---

① «دادا! قاراڭ، كىم كەلدى؟» دېگەن جۈملىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى

پىيالىلەرگە چاي قۇيغاچ، — سېنى سۈرۈشتۈرمىگەن يەر قالمىدى. ئاخىر ئىلاجسىز قېلىپ، بىرەر يەردىن خەۋەرىڭنى كۈتۈپ يۈرگەن ئىدىم. بۈگۈن بىزنى تەڭرى كۆرۈشتۈردى، نەچچە ئايلاردىن بۇيان نەلەردە يۈردۈڭ؟

— بۇ مېنىڭ ئىزدىگەن توغقىنىم ساۋۇر بولىدۇ! — تونۇشتۇردى توختى ئالدى بىلەن.

چاڭ شەنسىڭ خۇشال كەيپىياتتا ئورنىدىن تۇرۇپ، ساۋۇر بىلەن قايتا كۆرۈشتى، ئاندىن توختى چاي ئىچكەچ پەيزاۋاتتىن قاڭقىپ چىقىپ يەكەنگە بارغاندىن كېيىن كۆرگەن كۈنلىرىنى بىر - بىرلەپ خەنزۇچە سۆزلەشكە باشلىدى. چاڭ شەنسىڭ تۇ-رۇپ - تۇرۇپ «تامادى!» دەپ يوتىسىغا ئۇرۇپ قويۇتتى، چاڭ خۇا بولسا قىزلارغا خاس نازۇكلۇق بىلەن ياش كەلكۈنگە پوتلە-سى قوشۇلۇپ ئېقىپ چۈشمىگۈچە سۈرتمەستىن گەپنى تىڭشاپ ئولتۇراتتى. ساۋۇر بولسا بىردە توختىغا، بىردە چاڭ خۇاغا قارايتتى، توختىنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقى ئۈنىڭغا قاراڭغۇ ئىدى. لېكىن، چاڭ شەنسىڭنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن توختىنىڭ سەر-گۈزەشتلىرىگە ئېچىنىۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

چاڭ شەنسىڭ ئائىلىسى بۈگۈن خۇشاللىققا چۆمگەن بو-لۇپ، ئۆي تامىقىدىن سىرت، بازاردىن ھەر خىل يېمەكلىكلەر كەلتۈرۈلۈپ، تاماق شىرەسى نازۇنېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇۋېتىل-دى. ئائىلىدىكىلەر ئىچىدە چاڭ شەنسىڭ ھەممىسىدىن خۇش كۆرۈنەتتى. توختى يوقاپ كەتكەندىن كېيىن، كۆپ ئىزدەپ سۈرۈشتۈرگەن بولسىمۇ، ھېچ يەردىن خەۋىرىنى ئالالمىدى. يېقىن - يىراق بارمىغان يەر قالمىدى. توختى ناھايىتى قائىدە-لىك، ئەخلاقلىق يىگىت بولغاچقا، ھەپسىگە كىرىپ قېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىدى. چاڭ شەنسىڭ توختىنىڭ سەرگۈ-زەشتلىرىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن غەزەپلىنىپ دېدى:

— هازىر زۇلۇم چېكىدىن ئېشىپ، ھۆكۈمەت خەلقنىڭ دۈشمىنىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنى خاقان بىلمەيدۇ، بۇنىڭغا ئوتتۇرا - تۆۋەن قاتلامدىكى ئەمەلپەرەس، نەپسانىيەتچى يەرلىك ئەمەلدارلار سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. پۇقرالارنىڭ يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ پالتا - كەتمەنلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىشى قاش - كىرپىك ئارىلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئەھۋال مۇشۇنداق داۋاملىشىۋەرسە، خەلق تاقەت قىلىۋەرمەيدۇ. بىرەر چاتاق چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەۋاتىمەن.

چاڭ شەنسىڭنىڭ ۋەزىيەت ئۈستىدىكى بۇ قاراشلىرى رېئال ئاساسقا ئىگە ئىدى.

توختىنىڭ كەلگەنلىك خەۋىرى پەيزاۋات بازىرىدىكى تونۇش - بىلىشلىرىنىڭ قۇلىقىغا تېزلا يېتىپ، ئەل - ئاغىنىلىرى ئۈچمۇئۈچ يوقلاپ كېلىشتى، ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىشتى. توختى بىلەن ساۋۇر داخىل بولغان سورۇنلار قىزىپ كېتەتتى. توختى يەكەندە كۆرگەن كۆنلىرىنى، داڭزا، ھەپسىدە تۈتقۇنلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلەرنى، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قىيىن - قىستاقلار، بىئەجەل ئۆلگەنلەرنىڭ پاجىئەلىرى ۋە قارا دەرۋازا ئالدىدىكى ناله - پەريادلارنى تەسىرلىك تۈستە سۆزلەپ بېرەتتى. توختىنىڭ تەسىرلىك ھېكايىلىرى سورۇندىكىلەرگە: «ھەي خەلق! يەنە غەپلەت ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋېرەمسەن! تېزدىن قوزغىلىپ دۈشمەنلىرىڭنى يوقاتمىساڭ، ئۆلار سېنى يوقىتىدۇ. ئەمدى نۆۋەت ساڭا كەلدى!» دەپ چاقىرىق قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ھازىر دېمىسىمۇ توختى ئىلگىرىكى ھېچكىم نەزىرىگە ئىلىپ كەتمەيدىغان گۆرۈخانىدىكى چاكار توختى ئەمەس، بەلكى تەمكىن، كۆپنى كۆرگەن، بىلىملىك يول-باشچىغا، قولىغا شەمشەر ئېلىپ زالىملارنى قىرىپ تاشلاپ، ئاجىز پۇقرالارنى قۇتقۇزىدىغان قەيسەر سەركەردىگە ئوخشايتتى.

چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆرمەت - ئىناۋىتى بىردىنلا ئېشىپ، شۇنداقلا قول شىلتىيدىغان بولسا، ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغاندەكلا قىلاتتى.

توختى پەيزاۋاتقا كېلىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، چاڭ شەنسىڭ بىلەن خالىي قالغان بىر ئەتىگىنى مەسلىھەت سالدى:

— ئاتۇشتا زۆرۈر بىر ئىشىم بار ئىدى، شۇ يەرگە بېرىپ كەلسەم دېۋىدىم. كېچىكمىدىن ئاتىدارچىلىقىنىز ساياسىدا چوڭ بولدۇم. ئەمدى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم بىلەن تېپىشتىم. سىزنى مۇ تاشلىماي يوقلاپ تۇرىمەن. چوڭ بولۇپ قالغاندا بىر ئۆيدە تۇرۇۋەرگىلىمۇ بولماس، شۇڭا ئىجازەت بەرگەن بولسىڭىز.

— بولسىغۇ كەتمىسەڭ ئاتا - بالىدەك ئۆتۈۋېرەتتۇق، سېنىڭ سۆزلىرىڭمۇ يوللۇق. دەرۋەقە، ئۆز يولۇڭنى تاپقۇدەك بولغاندا يەنە تۇتۇۋالسام بولماس، بارغىن، بالام. بىراق، ئېھتىياتچان بولغىن! ئېيتتىڭ، بايا نەگە بارىمەن دېدىڭ؟

— ئاتۇشقا بارىمەن، ئاندىن كېيىن يەكەندە تۇرىمەن.

— بوپتۇ، ئەتە يولغا چىقىڭلار.

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن، توختى بىلەن ساۋۇر مېڭىشقا تەمشىلىپ ھويلىدا ھەممەيلەن بىلەن خوشلىشىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، چاڭ شەنسىڭ:

— قېنى ھېلىقى؟— دەپ چاڭ خۇاغا قارىغان ئىدى، قىز يۈگۈرۈپ ئۆيگە كىرىپ كېتىپ بىر ھەمياننى كۆتۈرۈپ چىقىپ دادىسىغا بەردى.

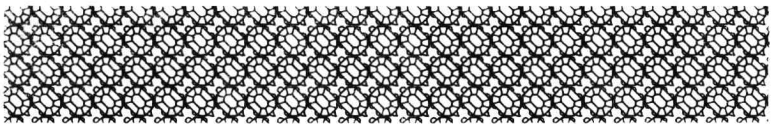
توختى بىلەن ساۋۇر ئىككىيلەن تەئەججۇپلىنىپ تۇرغاندا، چاڭ شەنسىڭ ھەمياننى توختىغا تۇتقۇزۇپ، دېدى:

— ئۇزاق يىل ئىشلىدىڭ، ھەققىڭنى قانچە قىلسامۇ تۈگىتىپ بولالمايمەن. ئاز بولسىمۇ بۇنى ئېلىۋال. بېشىڭغا كۈن چۈشكەندە لازىم بولار.

ئۇلار ماڭماقچى بولۇۋاتقاندا، چاك خۇا:

— توختاڭلار! — دەپ يەنە ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، كىچىك بىر بوغچىنى كۆتۈرۈپ چىقتى، — بۇ سىزنىڭ كىيىملىرىڭىز، يۇيۇپ قاتلاپ قويغان ئىدىم!

ئەمما، كىيىملەرنىڭ ئارىسىدا قىز ئۆز قولى بىلەن توختىغا ئاتاپ تىككەن، چەمبىگە «چاك خۇا» دېگەن ئىككى خەت كەشتىلەنگەن لاتا خەينىڭ بارلىقىنى باشقىلار بىلمەيتتى.

توققۇزىنچى باب

ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلغانلار

توختى بىلەن ساۋۇر پەيزاۋاتقىن ئايرىلىپ، ئاتۇشنىڭ ئاغۇ دېگەن يېرىگە كەلدى. ئۇلار تارقاق ئۆيلەرنىڭ قايسىسى كىچىك ئاخۇننىڭ ئۆيى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي، سوراي دېسە بىرەر ئادەم تېخى ئۇچرىماي گاڭگىراپ تۇرغاندا، يىراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلاندى. كۆپ ئۆتمەي ئېشەكلىك بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. بۇ كەچ كىرگەن چاغ بولۇپ، قۇياش تاغ كەينىگە مۆكۈش ئالدىدا تۇراتتى. توختى بىلەن ساۋۇر نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇرغاندا ئۇ ئادەمنىڭ كېلىپ قېلىشى غەش بولغان كۆڭۈللەرنى ۋاللىدە يورۇتۇۋەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ خۇشال بولۇشقا تېگىشلىك ئىش ئىدى. ئۇ ئارازلىلىق يېگىت بولۇپ، كىچىك ئاخۇنىنىڭ ئۆيىدىن كېلىۋاتاتتى. ئېشەكلىك ئادەم ئۇلارغا يېقىنلىشىپ بىلەن ناخشىنى توختىتىپ، پۇتلىرىنى ھە دەپ لىكىلدىتىپ ئېشەكنىڭ قورسىقىغا دۆشكەلەپ تېزرەك مېڭىشقا زورلايتتى. ئۇ قاراپلا باشلىرىغا بىر خىل قارا نوچە تۇماقنى قاملاشتۇرۇپ قىستۇرۇپ ئىسپانكىدەك يارىشىملىق قىلىپ كىيىۋالغان ئىككى دولانلىقنى كۆردى. ئۇلارنىڭ سىرتتىن كەلگەنلىكىنى بىلىپ، گەپ - سۆز قىلماي ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇۋىدى،

توختى ئۇنلۇك ئاۋازدا:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — دېدى.

ئېشەكلىك ئادەم بېشىنى سەللا مىدىرلىتىپ «سالام»نى ئىلىك ئالدى.

— كىچىك ئاخۇنكامنىڭ ئۆيىگە ماڭغان ئىدۇق، تاپالماي قالدۇق، ئۆزلىرى مۇشۇ يۇرتتىن بولسىلىرى بىلەملىكىن؟— سورىدى توختى.

— «يولۇچى» ئېشەكتىن سەكرەپ چۈشۈپ ئىككىيلەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، بېشىدىن ئايىغىغىچە سەپسېلىپ قارىۋېتىپ، ئاندىن:

— ئىككىلىرى نەدىن كېلىشىلىكىن؟— دەپ سورىدى.

— پەيزىۋاتتىن.

— ئات - ئۇچۇرلىرىنى بىلىشكە بولامدىكىن؟

— ئىسمىم توختى. كىچىك ئاخۇنكام بىلەن يېقىن ئۆتىمىز.

— ماۋۇ ئىشنى كۆرمەمدىغان، كىچىك ئاخۇنكام داۋاملىق گەپلىرىنى قىلىپ بېرىدىغان پەيزىۋاتلىق توختى مانجۇ دېگەن كىشى بولمىسىلا يەنە!

—توغرا، شۇ بولىمەن.

— بەللى، خۇدا خالاپ مانا بۇگۈن كۆرۈشۈشكە نېسىپ بوپتۇ، مەن ھازىرلا كىچىك ئاخۇنكامنىڭ ئۆيىدىن كېلىشىم، ئارازلىغا كېتىۋاتقان ئىدىم. يۇرۇشسىلە، مەن باشلاپ باراي. ھە، قانداق بولۇپ بىتۈيۈق كېلىپ قېلىشتىلا؟

— ئالاھىدە شارائىتتا تونۇشقان ئاكىمىز بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسى ئارامىمىزدا قويماي قەدەم رەنج قىلىپ، بۇ يۇرتقا ئاياغ باستۇق.

ئۇلار شۇنداق پاراڭلار بىلەن مەھەللىدىن خېلى چەتتىكى

بىر ئۆيگە يېتىپ كېلىشتى، چالما - كېسەك بىلەن سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ ئالدى سوقما تاملىق هويلا بولۇپ، ئەپچىلگىنە دەرۋازا- زا ئورنىتىلغان ئىدى. ئالدىدىكى چوڭ كۆلنى ئايلىنغان جىگدىلەر هممايىسىگە ئېلىپ، يىراقتىن قارىغان كىشىگە خۇددى بۇك - باراقسان باغدەك كۆرۈنەتتى. دەرۋازىغا يېقىنلاشماستىنلا نېرى- دىن ياتىنىڭ هىد - تىۋىشىنى سەزگەن ئالا بويناق ئىككى ئىت، قاۋۇغدىنىچە ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ چىقتى. ئارقىدىن: «كەت!» دېگەن تونۇش ئاۋاز ئاڭلىنىپ، كىچىك ئاخۇن كۆرۈندى. ئۇ، شۇنداق قاراپلا توختىنى تونۇپ، كەلگەن بويى ئۇزاقتىن كۆرۈشمىگەن قېرىندىشىدەك قۇچاقلىدى. كى- چىك ئاخۇن قىزغىن سالام - سەھەت، هال - ئەهۋال سورىشىش- لاردىن كېيىن، مېهمانلارنى ئۆيگە باشلىدى. هويلا - ئارام كەڭتاشا بولۇپ، پېشايۋان، سىلىق سۇۋالغان دېرىزىلىك ئۆيلەر بۇ ئائىلىنىڭ خېلى هاللىق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇ يۇرتقا نىسبەتەن هەشەمەتلىك كۆرۈنىدىغان قورۇ - جاي كىچىك ئاخۇنغا ئاتىسىدىن قالغان بولۇپ، كېيىن مىراس تالان - تاراجقا ئۇچراش، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىچىك ئاخۇن ئۇچ يىلغىچە هەپسىدە يېتىش تۇپەيلى ئىگىلىكى خارابلاشقان، ئاخىر بۇرۇنقىدەك ماغ- دۇرى يوق، «تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال» غا ئايلانغان ئىدى. شۇنداقتىمۇ يۇرت، مەھەللىكوي يوقسىز دېمەيتتى.

توختى بىلەن ساۋۇر ئوڭ تەرەپتىكى مېهمانخانىنىڭ تۆرى- دىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، يول باشلاپ كەلگۈچى:

— هازىرچە خەير-خوش، مەن كەتتىم، ئەتە كۆرۈشەيلى! — دېدى ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ، ئاندىن ئادەمگەرچىلىك يۈزىسى- دىن قوشۇپ قويدى، — ئوبدان ئارام ئېلىشسىلا، ئەتە - ئۆگۈن ئارازىلغا ئاپىرىمەن، شۇ چاغدا مۇڭدىشىۋالارمىز.

ئۇ ئەمدىلا دەرۋازا تۆۋىگە بېرىشىغا، كىچىك ئاخۇن چاقىر-

دى:

— هوشۇرجان!

«هوشۇرجان» ئىسىملىك كەينىگە ياندى، كىچىك ئاخۇن ئۇنىڭغا پىچىرلاپ بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن «ئەمدى كەتسەك بولىدۇ» دەپ ئۆزىتىپ قويدى، ئاندىن ئۆيگە قايتىپ كىرىپ، توختىغا چۈشەنچە بەردى:

— ھازىرچە پاراڭ سېلىپ يۈرمىگىن، توختى بىرنەچچە كۈن ئارام ئېلىۋالسۇن دەپ تاپىلىدىم. بولمىسا كۆرۈشكىلى كېلىدىغانلار ئاۋۇپ، ئارام ئالغىلى قويماسمىكىن دېدىم.

— نەدىكىنى، — دېدى توختى كۈلۈمسىرەپ، — ئازغىنە يول يۈرگەنگە ھېرىپ كەتسەك قانداق ئوغۇل بالا ھېسابلىنىمىز...

ھەممەيلەن كۈلۈشتى. كىچىك ئاخۇن سورىدى:

— ھە، ئۇكام، بۇ يىگىتنى تونۇشتۇرمايسەنغۇ؟

— ئەسىكە بۇيرۇماڭ، يۈز كۆرۈشۈش خۇشاللىقىدا ئۇنى تۇپتىمەن. بۇ، مېنىڭ يەكەندىكى تۇغقىنىم قۇربان كۈلالچىنىڭ ئوغلى قادىر كۈلالچىنىڭ ئوغلى ساۋۇر بولىدۇ. تاغام قادىر سېپىل ھاشاسىدا غايىب بوپتۇ. بۇ ئىنىم خۇدانىڭ كارامىتى بىلەن مېنى زىندانغا ئاپىرىش ئۈچۈن سالغان تاۋۇتنى كۆتۈرۈشۈپ بېرىپتۇ. كېيىن، ئىچ ئاغرىتىپ يوقلاپ تۇرۇپتۇ. ھېلىقى نامەلۇم شاپائەتچىنىڭ بىرسى مۇشۇ ئىنىم ئىكەن ئەمەسمۇ؟ مېنى قويۇۋېتىدىغاندا كېپىل بولغىلى تونۇش ئادەم تاپالماي، رۇستەم ئاز - تولا تونۇشىدىغانلىقى يۈزىسىدىن تېپىپ كەپتۇ. ئۇ چاغدا ماڭغۇدەك ھالىمۇ يوق ئىدى. بىر كۈنى مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ گەپتىن - گەپ چىقىپ، تونۇشۇپ قالدۇق. تەقدىرىنىڭ كارامىتى بىلەن دەل ئىزدەپ يۈرگەن تۇغقانلىرىمنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇۋاتقىنىم خىيالىمغا كەلسۇنمۇ!...

— شاپائەتچىنىڭ يەنە بىرسىچۇ؟ ئۇ ھەقتە تېخى ئېغىز

ئاچمىدىڭ!

— شاپائەتچى؟

توختى شۇئان كىچىك ئاخۇننىڭ رەيھانىنى دەۋاتقىنىنى بىلدى. كىچىك ئاخۇن زىنداندىكى چاغلىرىدىمۇ ئۇ قىزنى «شاپائەتچى» دەپ ئاتايتتى.

— ئۇ ياخشى تۇرۇۋاتىدۇ.

— ئۇ؟ «ئۇ» دېگىنىڭدىن قارىغاندا گېپىڭنىڭ تېگىدە گەپ باردەك قىلامدۇ نېمە؟

— نېمە گەپ بولاتتى، ئۇنىڭ ھەم ئانىسىنىڭ ياخشىلىقىنى بۇ ئۆمرۈمدە قايتۇرۇپ بولالمايمەن.

— ئوچۇقراق دېمەمسەن؟

— ئۇ ماڭىلا ياردەم بېرىپ قالماي، ھەتتا ھەممىزگە ياردەم بەردى. ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن ئائىلىمىزنىڭ ھالى ياخشىلىنىپ، زىينەپخان ئانامۇ خەققە يالالانمايدىغان بولدى. ئانىسى ھەممىنى بىلىپتۇ، بۇ نۆۋەت كۆپ ياردەم قىلدى. شۇڭا، بىز سەپەرگە خاتىرجەم ئاتلىنىپ، بۇ يەرگە كېلەلىدۇق.

— مۇنداق ئىش دېگىن، ئۇ قىزنىڭ سېنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقىنى بۇرۇنلا سەزگەن ئىدىم. ئەمدى قانداق قىلاي دەيسەن؟

— ئۇنى تاشلىيالمايمەن.

— ئەمىسە نېمىشقا ئۇنى ھىجران ئوتىغا تاشلاپ كەلدىڭ؟

— ئۇنى تاشلىماسلىق ئۈچۈن.

— گېپىڭنى چۈشەنمىدىم، ئوچۇقراق ئېيتساڭچۇ؟

— مەن ئۇنى تاشلىيالمايمەن، لېكىن ئۆمۈرلۈك ۋىسال ئۈچۈن خاتىرجەملىك كېرەك. قېنى سوراپ باقاي، سىز گۇناھ ئۆتكۈزگەنمۇ؟ مەن گۇناھ ئۆتكۈزگەنمۇ؟ ھەپسىدە يانقانلارنىڭ ھەممىسى گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرمۇ؟ ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنى بىر-

لەمسىز؟ قارا دەرۋازا ئالدىدىكى ناله - پەريادلارنى ئاڭلىغانمۇ-سىز؟ كوچىلارغا چىقىپ باقتىڭىزمۇ؟ مەدىكار بازىرىدىكى بىچا-رىلەرنىڭ هالىنى كۆردىڭىزمۇ؟ ئۇلارغا ئىش يوق، بىر پارچە زاغرا ياكى بىر هېچبىر ئۇماچ كۆزىگە ئوت كۆرۈنىدۇ، لەۋلە-دىرىگەن گەز باغلاپ، چىرايىنى توپا بېسىپ، كۈن - كۈنلەپ ئاچ - زېرىن ئولتۇرۇشىدۇ، ئامال قانچە؟ جاهان زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ بولۇۋاتسا، ئەركىنلىك پايخان قىلىنىۋاتسا، ئەل جامائەت يىغلاۋاتسا بىز قانداق كۈلەلەيمىز؟ كۆرمەسكە سېلىپ هۇزۇر - هالاۋەت سۈرەلەيمىز؟ بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز ئامۇخاس-نىڭ خۇشاللىقى ئىچىدە بولۇشى كېرەك.

— سۆزلەپلا كەتتىڭىز! دەرس ئالدىڭمۇ نېمە؟

— دەرس ئالدىم دېسەممۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدىنمۇ ئۆگەندىم. بىر كۈنى ئۇ ماڭا ناهەقچىلىك توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، ئادەم ئۆز ئەركىنلىكىنى تاپىمەن دېسە، قاندىن ئىزدەش كې-رەك. ئەركىنلىك قانلىق جەڭ بەدىلىگە كېلىدۇ دېگەن، ئاندىن كېيىن بۇ شېئىرنى دېكلاماتسىيە قىلىپ بەرگەن:

غۇربەتتە غېرىب شادىمان بولماس،
ئەل ئاڭا رەپىق، مېهرىبان بولماس.
قەپەس ئالتۇندىن، ئىچى گۈل بولسا،
بۇلبۇلغا زىنهار ئاشىيان بولماس.

شېئىرنىڭ مىسرالىرى هازىرغىچە يۈرەك - باغرىمنى تىت-رىتىپ، «ئەركىنلىك ئىزدە، بۇ جاهان كۆڭۈل ئارزۇلىرىڭغا باقمىغان ئىكەن، جەڭ بىلەن يوقىتىپ، ئەركىن دۇنيا قۇر. ئەزگۈچىلەر ئەڭ ئەشەددىي دۇشمىنىڭدۇر. سەنمۇ خۇڭ شيۇ-چۈەن، ياڭ شيۇچىنلەردەك ئېزىلگەنلەرنى يېتەكلەپ، پۇقرالار-

نىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىل!» دەپ جەڭگە ئۈندەۋاتقاندەك بىلىنىدۇ، شۇڭا مەن كۈرەش قىلمەن، بىز كۈرەش قىلىمىز. كۈرەش بىلەن يارىتىلغان خۇشاللىق كۈنلەر بىزنىڭ مەرىكىمىز بولىدۇ.

— نېمە؟ ئىككى خەنزۇنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغاندەك قىلدىڭ، ئۇلار كىم؟ سېنىڭ مانجۇ قېرىنداشلىرىڭمۇيا؟— كىچىك ئاخۇن چاقچاق تەرىقىسىدە سورىدى.

— شۇنداق دېسەكمۇ بولىدۇ، ئۇلار بىزنىڭ ئىچكىرىدىكى قېرىنداشلىرىمىز. ئەزگۈچىلەر بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى بولسا، ئېزىلگۈچىلەرمۇ تەقدىرىمىز ئوخشاش قېرىنداشلار، ئەلۋەتتە. مىللەت ئايرىمىسى ئوخشىمىغان بىلەن ھەممە ئادەم نىيىتى دۇرۇس بولسىلا ئوخشاش. تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى پەرقلەنسىمۇ، يۈرىكى ياخشىلىق يولىدا سوقسىلا قەلبى پەرقلەنمەيدۇ. ھەممە ئىنسانلار ئەركىنلىككە موھتاج، خۇددى ئۇسسۇزلار سۇغا موھتاج بولغاندەك. مەن بايا تىلغا ئالغان ئىككى ئادەمنىڭ ئىسمىنى چاڭ شەنسۈنىڭ ئۆيىدىكى بىر خەنزۇچە گېزىتتىن كۆرۈپ بىلىۋالغان. بۇلار ئەسلىدە گۇاڭشى ئۆلكىسىنىڭ گۈيپىڭ ناھىيىسىدىكى جىنتىيەن كەنتىدە دېھقانلارنىڭ قوزغاپ، ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن، يەنى 1851-يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، «تەيپىڭ تيەنگو» دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ. ھازىر ئۇنىڭ تەسىرى 17 ئۆلكىگە كېڭىيىپتۇ. بىزمۇ ئوخشاش ئادەم، ئۇلار قىلغاننى نېمىشقا قىلالمايدىكەنمىز.

كىچىك ئاخۇن «ئىپادىسىز» ئولتۇرغاندەك قىلغان بىلەن توختىنىڭ سۆزلىرى «يەلپۇگۈچ» لۈك رول ئويناپ، قەلبىدىكى ئوتنى ئۇلغايتماقتا ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئۆز كۆڭلىدە بۇ ھەقتە نېمە دېيىشنى بىلمەي تۇرغاندا توختىنىڭ قايىل قىلارلىق سۆزلىرىدىن كۆچىگە كۆچ قوشۇلغاندەك ۋەياكى ئىزدەپ يۈرگەن

يېتەكچىنى كۆز ئالدىدا كۆرۈۋاتقاندەك ئۇمىدكە چۆمدى. كىچىك ئاخۇن ئۆز نەزىرىدە توختىنى ئەڭ ئىشەنچلىك سانىسىمۇ، ساۋۇرنىڭ قانداق ئادەملىكىنى بىلمەيتتى. ئەگەر بىرەر ئىش يۈز بەرسە، نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشى كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى، شۇڭا ھېچ ئىشنى بىلمىگەن بولۇۋېلىپ ئولتۇرۇۋاتاتتى.

— شۇنداق! — دېدى ساۋۇر توختىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، — ھازىر يۇرتىمىز دوزاخقا ئايلاندى، پۇقرالار دەھشەتلىك ئوت ئىچىدە كۆيۈۋاتىدۇ. ئاتامۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھاشىرىدا ئۆلدى. بۇنداق تەقدىرگە يولۇققىنى پەقەت بىرلا كىشى ئەمەس، كۇرمىڭلىغان ئادەملەر ناھەقچىلىككە چىدىمايۋاتقان قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە يول ئىزدەپ، ئۆزىگە يولباشچى تاپالمايۋاتىدۇ. توختى ھازىر مانا شۇنىڭغا مۇناسىپ، خەلق توختى تەرەپتە، يەكەن، پەيزىۋات خەلقى ئۇنى كۆتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىز ئىنتىقام ئالمىز، جەزمەن دېگەنلىرىمىزنى ئەملگە ئاشۇرىمىز.

كىچىك ئاخۇن ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنىڭ بىر يەردىن چىقىۋاتقانلىقىدىن مەمنۇن بولدى، كۆڭلى شادلىق، ئۇمىدۋارلىققا تولدى. «بۇ گەپلەر ھەقىقەتەن ئورۇنلۇق، — دەيتتى كىچىك ئاخۇن كۆڭلىدە، — بىز قىساس ئېلىشىمىز، ئۆزگىچە بولغان ئەركىن دۇنيا قۇرۇشىمىز كېرەك...» ئۇ خىياللار ئىلكىدە تۇرغاندا، قىزى زۇلپىيە داستىخان كۆتۈرۈپ كىردى.

كىچىك ئاخۇن:

— ئاۋۋال قولغا سۇ بەرمەمسەن، شۇنچىلىك قائىدىنىمۇ بىلمىگىننى كۆرمەمدىغان! «بالا، قىلغان ئىشى چالا» دېگەن شۇ-دە! — دېگىنىچە كۈلدى.

— مانا ھازىر، گەپ تېگىشاپ ئولتۇرۇپ، ھەممىنى ئۇنتۇپ-تىمەن.

— نەدە تۇرۇپ تېگىشىدىڭ؟

— یاندىكى ئۆيدىچۇ، تىڭشىغىنىم بولماپتىما؟
— سەن دېگەن قىز بالا.
— رەيھانمۇ قىز بالىكەنغۇ، ئۇنىڭ ئاتەشتەك يالقۇنلۇق مىسرالىرىنى ئاڭلاپ، شۇ تاپتا ئىچىمگە ئوت كىرىۋالدى، كۆڑ-گۈم كېلىپ كەتتى.
— ئۇنى ئىزدەپ كېتىپ قالمىغىن يەنە! — كىچىك ئاخۇن كۈلۈپ چېقىشىپ قويدى.
داستىخان سېلىنىپ، بىر تاۋاقتىن سۈيۈق ئاش كەلتۈرۈل-دى. داستىخاندا كىچىك ئاخۇنغا شۇنداق ئوخشىشىپ كېتىدە-غان، ساقال - بۇرۇت قويۇۋالغان بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ گەپ قىلىشتىن پەرھىز تۇتقاندەك ئولتۇراتتى. تاۋاقلارنىڭ بە-كارلىنىشىغلا زۇلپىيە بىر لېگەن پىشۇرۇلغان گۆش ئېلىپ كىردى. بويىغا يەتكەن بۇ قىز تىلىنىڭ چۈچۈكلۈكى، خۇشخۇي مىجەزى بىلەن بىر كۆرۈشتىلا كىشىگە يېقىپ قالاتتى. كىچىك ئاخۇن تۇنجى پەرزەنتى بولغاچقىمىكىن، قەۋەتلا ئامراق ئىدى.
— قېنى ئۆكىلىرىم، تارتىنماي ئېلىڭلار، يېمىسەڭلار ياراتمىدى دەپ قالمەن جۇما! — دېدى كىچىك ئاخۇن. ئاندىن ئۆزىگە ئوخشايدىغان ئادەمگە قاراپ ئېيتتى، — ئاكا، سىز نېمە قاراپ ئولتۇرىسىز؟ سىز ئولتۇرۇۋالسىڭىز مېھمانلار قورۇنۇپ قالمامدۇ؟
شۇنداق قىلىپ، بىر- بىرىنى زورلاشلار بىلەن تائام يېيە-لىپ، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، قوللارغا سۇ بېرىلدى، ئاندىن مېھمانلار بەھۇزۇر ئولتۇرۇشتى.
— ئەمدى پۇت - قوللىرىڭلارنى سۇنۇپ، ئوبدان ئارام ئېلە-ۋېلىڭلار، — دېدى كىچىك ئاخۇن، — مەن چىقىپ ئىتلارنى باغلىۋېتەي. ھېلىقى ئىش يۈز بەرگەندە، ئىت باقمىغىنىمغا كۆپ پۇشايمان قىلدىم. ئەگەر ئىت بولغان بولسا، مېنى «ئوغ-

رىلاپ» قاچقىنىنى بىرسى كۆرمىسە، بىرسى كۆرەتتى. ھەسەن «تۇرك» ئىزدەپ يۈرۈپ دېرىكسىنى ئېلىپ، ئاكامغا خەۋەر يەتكۈزمىگەن بولسا، بۇ كەمگىچە نېمە بولاتتىمكىنتاڭ، بىلمەيمەن. بۇگۈنچە مۇشۇنچىلىك دەپ تۇراي، ۋاقىت دېگەن كۆپقۇ، يەنە پاراڭلىشارمىز.

گېپىنى تۈگىتىپ چىقىپ كېتىۋاتقان كىچىك ئاخۇننىڭ كۆزى بىردىنلا ئويۇق تۆپىسىگە قويۇپ قويغان كىچىككىنە كۆك ھەمزەك بوغچىغا چۈشۈپ سورىدى:

— توختى، بۇ سېنىڭمۇ؟ ئىچىدە نېمە بار؟

— كىيىم - كېچەكلىرىڭنى يۆگەپ قويدۇق دەپ ئاچىقىپ بەرگەن ئىدى، ئېچىپ قاراپمۇ باقمىدىم، كونا كىيىملىرىم بولسا كېرەك.

كىچىك ئاخۇن بوغچىنى مۇجۇپ باققاندىن كېيىن دېدى:

— ئىچىدە قاتتىق بىرنېمە تۇرىدىغۇ؟

كىچىك ئاخۇن بوغچىنى ئېچىۋىدى، يېڭى تىكىلگەن كۆڭلەك - ئىشتان بىلەن بىر جۈپ قوش زىغىرقىلىق لاتا خەي چىقتى.

— بەللى، توختى، بەللى! «مانجۇلارنىڭ قىزلىرى ئاشنىسىغا خەي سوۋغا قىلىدۇ» دەپ ئاڭلىغان ئىدىم. قۇشناچىڭغۇ ئۆگىنىپ قالمىغاندۇ؟

كىچىك ئاخۇن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. توختىمۇ كۈلدى، كۈلكە بىر ھازاغچە داۋاملاشتى. زۇلپىيە خەينى قولىغا ئېلىپ، بىلىنەر - بىلىنمەس، سىپتا يېڭنە ئىزلىرىدىن بۇ بىر جۈپ خەيگە سىڭدۈرۈلگەن مېھنەت بىلەن سەنئەتنى ھېس قىلىدى. توختىنىڭ ئۇزايىدىن سەل خىجىل بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. دېمىسىمۇ، باشقىلار بىلمىگەن بىلەن خەينىڭ چەمىگە قارا يىپ بىلەن تىكىلگەن «چاڭ خۇا» دېگەن خەت روشەن

چېلىقىپ تۇراتتى. توختى بۇنى چۈشىنىپ، بېشىدىن ئۆتكەن كۈنلەرنى، رەيھاننى، ھەممە - ھەممىنى بىر - بىرلەپ ئەسلەپ چىقتى.

قاراڭغۇ چۈشتى، زۇلپىيە كىرىپ ئورۇن سېلىپ بەردى. ئۇلار پىيادە يول يۈرۈپ ھېرىپ كەتكەچكە، شۇ ئۇخلىغانچە ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلۈپ، ئۆي يورۇغاندا ئويغاندى. ناشتىدىن كېيىن كىچىك ئاخۇن بىلەن دەرقەمتە ئولتۇرۇپ كەچۈرمىشلىرىدىن ھېكايە سۆزلىشىپ، يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتىشتى. توختى بىلەن ساۋۇر كىچىك ئاخۇننىڭ مەھەللە ئىمامى تەرىپىدىن تۇتۇپ بېرىلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى ئېچىندى. ۋەقەنىڭ جەريانى مۇنداق ئىدى:

كىچىك ئاخۇن ناھايىتى خۇش پېئىل، چىقىشقاق، دۆلەت ئىچى - سىرتىدا كۆپ يەرلەرنى كۆرگەن كىشى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ چاقچاقلىرىنى، چەت ئەللەر ھەققىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ھېكايىلىرىنى ئاڭلاشقا ئامراق ئىدى. مەھەللە ياشلىرى ئۇنى ئۆزىنىڭ سەردارىدەك كۆرۈپ، ھۆرمىتىنى قىلاتتى. ئىشلىرى بولسا مەسلىھەت سالاتتى، ئۇنىڭ يالغۇز ئاغۇدىلا ئەمەس، ئاتۇش، ئارازىل، قەشقەر ۋە باشقا جايلاردىمۇ نۇرغۇن ئەل - ئاغىنىلىرى بار بولۇپ، ئۆيىگە پات - پات توپلىشىپ كېلىپ، 3 — 4 كۈنلەپ ئويناپ كېتەتتى، بۇ ئىشقا دىققىتى قوزغالغان ئىمام نامازدىن كېيىن جامائەتكە: «بۇ نېمىلەر كېچىلىرى ھاڭىرىشىپ مەشرەپ ئويناپ، ئەتىسى مەسچىتكە چىقمايدۇ، بالىلىرىڭلارغا نەسىھەت قىلىڭلار!» دەپ چالۋاقاپ باقتى، ئەمما ئىمامنىڭ سۆزلىرىنى ھېچكىم پىسەنتىگە ئالمىدى. ئاخىر قورساق كۆپۈكىگە چىدىمىغان ئىمام ئېشىكىنى مىنىپ پاششاپ بېگىنى ئىزدەپ ئاتۇشقا ماڭدى. ئىمام كىرىپ كەلگەندە پاششاپ بېگى بىر ئادەمنى ئېسىپ قويۇپ سوراق قىلىۋاتاتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بېگىم! — دېدى ئىمام «سوراقخانا» غا ئۇسۇپلا كىرىپ.

پاششاپ بېگى ئىمامنىڭ كۆرۈپ دەرھال ئورنىدىن تۇردى ۋە:

— قېنى، مېھمانخانىغا كېرەيلى! — دېدى، سوراقتىكى ئادەم شۇ پېتى قالدى.

— بولدى ئۆزلىرىنى ئاۋارە قىلغۇدەك ئىشمۇ يوق، ئالدىراش ئىكەنلا، ئىككى ئېغىزلا گەپ بارئىدى، ئۆزى ناھايىتى مۇھىم، سەمىلىرىگە سېلىپ قويايلى دېگەن نىيەتتە كېلىشىم، — ئىمام بوسۇغىدىن ئاتلاۋېتىپ پاششاپ بېگىگە قارىدى.

— بوپتۇ ئەمىسە، ئويلىغانلىرىدەك بولسۇن.

— ئاغۇدىن بىرەر چاتاق چىقىدىغاندەك تۇرىدۇ.

— نېمە چاتاق؟

— قوزغىلاڭ.

— نېمە دېدىلە؟ — پاششاپ بېگى جىددىيلىشىپ ئىمامنى مېھمانخانىسىغا باشلاپ كىردى، ئاندىن دېدى، — ئەمدى ئېيتىسىلا، قوزغىلاڭ دەملا؟

پاكار بوي، يوغان قورساق، تۇرقى خۇددى بوغاز ئورۇق ئۆچكىدەك سەت، تۇڭگان قاپاق، كەش بۇرۇن، كالچاڭ ئاغزىنى جىلغا بويلىرىدا ئۆسۈپ قالغان تال- تال گىياھلارەدەك شالاڭ ساقال - بۇرۇتلار قاپلاپ تېخىمۇ سەتلەشتۇرۇۋەتكەن، مۇشۇكنىڭكىدەك كۆزلىرى ۋەھشىيلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرىدىغان پاششاپ بېگى، ئىمامنىڭ مەلۇماتىغا تەقەززالىنىپ تۇراتتى.

— شۇنداق، قوزغىلاڭ چىقارمىكىن دەپ قورقۇۋاتىمەن.

— نېمە ۋەجدىن بۇنچە ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدىلا؟

— بىزنىڭ مەھەللىدە دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن تارتىپ كۆرمىگەن يېرى قالمىغان كىچىكۈاي ئىسىملىك بىرسى

بار ئىدى. ئۇ ئەتراپىغا ئادەم توپلاۋاتىدۇ. ھەدىسە جەدىتلىكنى تەرغىب قىلىۋېرىپ، ياشلار مەسچىتكە كىرمەس بولدى. يۈرت - يۇرتلاردىن ئۇنى ئىزدەپ كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئېشىمىزغا توپا سېلىشىدىن ئەنسىرەپ، مەلۇم قىلىپ قويغىلى كەلدىم. ئىشەنمىسىلە، شۇ تاپتىمۇ ئۇنىڭ ئۆيىدە نۇرغۇن ئادەم بار.

— ياخشى! ئەگەر گەپلىرى راستلا بولسا، ئالىدىغان مۇكاپاتلىرى ئاز ئەمەس. دەرھال رەۋزەشەب ئامبالغا مەلۇم قىلاي!

پاششاپ بېگى گۆھەر تېپىۋالغاندەك خوش بولۇپ، ئىمامنى يولغا سېلىۋەتتى. ئەگەر ئەھۋال ئىمامنىڭ دېگىنىدەكلا بولسا، پاششاپ بېگىنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئۆرلىشىدىمۇ گەپ يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ، ھەممە ئىشنى قويۇپ، رەۋزەشەب بېگى ھۇزۇرىغا چاپتى. مەلۇماتتىن خەۋەر تاپقان رەۋزەشەب بېگى شۇئان بىر بەن چېرىكنى پۇقراچە كىيىندۈرۈپ، پاششاپ بېگىنى مەسئۇل قىلىپ، كىچىك ئاخۇننى تۇتۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار كىچىك ئاخۇنىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ، ھويلىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ۋاراڭ - چۇرۇڭلاردىن نۇرغۇن ئادەم بارلىقىنى بىلدى - دە، تەڭ كېلەلمەسلىكتىن قورقۇپ، يالغۇز كىچىك ئاخۇننىلا چاقىرتىپ، غەلۋە - غۇدۇرسىزلا ئېلىپ ماڭدى. ئاتۇشقا كېلىپ ئىمام يەتكۈزگەن مەلۇماتنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، كىچىك ئاخۇننى سىياسىي مەھبۇس قاتاردا يەكەنگە يەتكۈزۈپ بەردى.

كىچىك ئاخۇن يوقاپ كەتكەندىن كېيىن ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئىزدىمىگەن يېرى قالمىغان بولسىمۇ، ھېچ يەردىن ئىز - دېرىكىنى ئالالمىدى. كىچىك ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇزۇكرەك ئەمگەك كۈچى بولمىغاچقا، تۇرمۇشى كۈندىن - كۈندىن يامانلاشماقتا ئىدى. كىچىك ئاخۇنىنىڭ ئەل - ئاغىنىلىرى ئىچ ئاغرىتىقاندىن باشقا نېمە قىلىپ بېرەلىسۇن؟ پەقەت خوتۇن - بالىلىرى-

دىن ھال سوراپ قويايتتى، خالاس. كۆنلەر بىر - بىرىنى قوغلاپ شىپ ئۆتۈپ، كىچىك ئاخۇننىڭ سولاققا كىرىپ قالغىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشتى.

بىر كۈنى ھەسەن «تۈرك» ئۈچ ئاغىنىسى بىلەن ھارۋا كىرا قىلىپ، تاپقانلىرىنى ئېلىپ كىچىك ئاخۇننىڭ خوتۇن - بالىلىرىدىن ھال سورىغىلى كېلىۋاتقاندا، ئالدىغا ئىمام ئۈچرىدى. يىگىتلەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن سالام قىلغان ئىدى، سالامنى ئىلىك ئېلىش ئورنىغا ئۇلاردىن سورىدى:

— نەدىن كەلدىڭلار؟

— قەشقەردىن! — دېدى ھەسەن تۈرك جاۋابەن.

— نەگە بارىسلەر؟

— كىچىك ئاخۇننىڭكىگە.

— ئۇ يوق، بۇ كەمگە زىنداندا ئۆلۈكمۇ چىرىپ كەتكەندۇ. ئۇ يۇرت بۇزۇقى، قوزغىلاڭچى، ياخشىسى، بارماڭلار، بولمىسا سىلەرمۇ ئۆزۈڭلارنى يەكەندە كۆرۈپ، ئۇنىڭ كۈنىگە قالماڭلار يەنە!

ئىمامنىڭ ھەممىدىن خەۋەردارىدەك سۆزلىرى زېرەك ھەسەن تۈركنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى:

— نەسىھەتلىرى يوللۇق، ئاخۇنۇم. بىز بۇنى بىلمەيدىكەندۇق، كونا ئېلىم - بېرىملىرىمىز بار ئىدى. شۇنى سۈيلەپ كەلگەن ئىدۇق. گەپلىرىچە كىچىك ئاخۇن يوق ئىكەن - دە؟

— شۇنداق، تۇتقان كېچىسىلا يەكەنگە يالاپ ئېلىپ كەتكەن. بۇنى پاششاپ بېگىم ئۆز ئاغزى بىلەن ماڭا دېگەن ئىدى. مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلاپ، يېنىغا ئادەم توپلىماي نامىزىنى ئۆتەپ تىنچ يۈرگەن بولسا، مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قالمايتتى. بۇنى ئۆزىدىن كۆرسۇن! قېنى بېرىپ بېقىڭلار، پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلىرى بولسا ئېلىپ كېلەرسىلەر...

ئىمام يولىغا ماڭدى. ھەسەن تۇرك بىلدىكى، كىچىك ئاخۇننى ئىمامنىڭ تۆتۈپ بەرگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ئۇلار كىچىك ئاخۇننىڭكىدە ئۇزاق تۇرالمىدى. ئاپارغان ياغ - گۈرۈچ، بىرنەچچە تىزىق يارماق دېگەندەك نەرسىلەرنى خوتۇنىغا بېرىپ، كىچىك ئاخۇن يەكەندە ئىكەنلىكىنى يەتكۈزدى. ئەمما، بۇ خەۋەرنى كىچىك ئاخۇن ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئۇققىنى بىكار ئىدى، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيتتى. شۇڭا، كىچىك ئاخۇننى قۇنقۇزۇپ چىقىشنى ھەسەن تۇرك ئۈستىگە ئالدى. شۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ، ھەسەن تۇركنىڭ ئېسىگە مۇھىم بىر ئىش كەلدى. قەشقەردە ئەفرىدۇن ۋاڭ توغرىسىدا: «ۋاڭ بېگىم سەيىد ئەۋلادىمىش[1]، قوقەندتىكى ۋەلىخان خوجا بىلەن تۇغقان-مىش. قەشقەردىن بارغانلار ئۇنىڭ قېشىغا زىيارەت قىلىپ كىر-گەندە، 〈مەن ئەگەر ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن تۇغقان بولمىغان بول-سام، سەككىز شەھەرنى ئاللىقاچان قولغا كىرگۈزۈپ، شەرىئەت تۇرغۇزۇپ بولاتتىم〉 دەپتىمىش» دېگەن پاراڭلار تارقالغان ئىدى. ھەسەن تۇرك يەنە كىچىك ئاخۇننىڭ ئىككىنچى ئاكىسى كارۋان-لارغا ئەگىشىپ ئەنجانغا بارغاندا پېشكەللىككە ئۇچراپ پۇل - مالىلىرىدىن ئايرىلىپ، ۋەلىخان خوجىغا مىراخورلۇق قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. شۇنداقتىمۇ ئالدى بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ ھايات - ماماتلىقىنى ئېنىقلاش زۆرۈر ئىدى. شۇڭا، قەشقەرنىڭ قۇم دەرۋازىسىدىكى گۈندىخانىسىدا ئىشلەيدىغان تونۇشى بىلەن كۆرۈشۈپ، كىچىك ئاخۇننىڭ نەدىلىكىنى دېرەكلەپ بې-قىشنى ئۆتۈندى. ئارىدىن ھەپتە ئۆتكەندە ھېلىقى تونۇشىنى ئىزدەپ بېرىۋىدى، ئېرىشكەن مەلۇماتى ئىمامنىڭكى بىلەن ئوخ-شاش چىقتى.

---

① پەيغەمبەر ئەۋلادى دېمەكچى.

ئاڭلىغان بۇ ئۇچۇر ھەسەن تۇركنى ئۇمىدسىزلەندۈرگەن بولسىمۇ، بۇرادەرلىرىنى يىغىپ مەسلىھەتلەشتى، ئەمما ھېچقايسىسى ئىشەنچلىك تەدبىر كۆرسىتەلمىدى. ئاخىرقى مەسلىھەت: «كىچىك ئاخۇننىڭ ئاكىسىغا خەۋەر يەتكۈزۈش، ئۇنى ۋەلىخان خوجىغا ئىلتىماس سۇندۇرۇپ، ئىنىسى كىچىك ئاخۇنىنى ئازاد قىلىۋېتىش توغرۇلۇق ئەفرىدۇن ۋاڭدىن ئەت ئېلىپ بېرىشكە كۆندۈرگۈزۈش، شۇ ئارقىلىق كىچىك ئاخۇننى قۇتۇلدۇرۇش» بولدى.

شۇنداق قىلىپ، مەسلىھەت «پىشقان» نىڭ ئەتىسى ئەتىگەندە ھەسەن تۇرك ھېيتگاھ جامەنىڭ ئالدىغا كېلىپ خەتتات موللامدىن بىرنى تېپىپ، يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ، قوزغىلاڭچى دەپ تۇتۇپ كېتىلگەنلىكى، بۇنىڭغا ۋەلىخان خوجىدىن باشقا ھېچكىم ئارىلىشالمايدىغانلىقى، شۇڭا ئۇنىڭدىن يارەدەم سوراپ، ئىككىلىك ئەت ئېلىپ كېلىشنى ئۆتۈنگەن مەزمۇندا بىر پارچە ئەت يازدۇرغاندىن كېيىن لېپاپقا سېلىپ پۇختا يەملەپ، ئەنجانغا بارىدىغان كارۋان بېشىدىن ئەۋەتتى. ئەت كىچىك ئاخۇننىڭ ئاكىسىغا ئۇچ ئايدىن كېيىن تەگدى. بۇ كىچىك ئاخۇننىڭ زىندانىدا يېتىۋاتقىنىغا ئۇچ يىل بولغان چاغ ئىدى. رېھىمجان ئەتنى ئوقۇتۇپ ئېڭىلاپ، ماتەمدارلاردەك چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن ۋەلىخان خوجىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. ۋەلىخان خوجا نامازىنى پېشىننى ئۆتەپ بولۇپ، تەسۋى سىيرىپ ئولتۇراتتى، رېھىمجان ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ، قول باغلاپ تۇردى.

—نېمە گەپ؟— سورىدى ۋەلىخان خوجا.

ئىنىسىنىڭ زىندانىدا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي تەمتىرەپ كەتكەن رېھىمجان ئەگەر ئاغزىنى ئاچسىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك پەرىشان ئىدى. كۆزلىرىدىن غىل - غىل

ياش ئاقاتتى. رېھىمجان قوينىدىن خەتنى ئېلىپ ۋەلىخان خوجا-غا سۇندى. ۋەلىخان خوجا خەتنى ئوقۇپ، «قوزغىلاڭچى دەپ زىندانغا سالغان» دېگەن يەرگە كەلگەندە بىردىنلا دىققىتى قوزغىلىپ، كۆڭلىدە ئۆزىگە پايدىلىق بىر ئىشنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى پەملىدى - دە، «مەھبۇس»نى زىنداندىن ئازاد قىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتۈشنى، ۋاقتى كەلگەندە دەرھال يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلىدى. مانا بۇ، ۋەلىخان خوجىنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى ئىدى. كۈتۈلمىگەن بۇ ئىشنى خۇدانىڭ ئۆزىگە بەخش ئېتىدىغان نۇسرىتىنىڭ شەپىسى دەپ بىلگەن ۋەلىخان خوجا خەتنى ئوقۇپ بولۇپ دېدى:

— سەن ئىلكىمدە تۇرغىلى بىر يىلدىن ئاشتى، خىزمىتىمنى ئوبدان قىلدىڭ. مەن ساداقەتمەنلىكىڭنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلاي. ئۇلارنىڭ ئېيتقىنى راست، مەن ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن تۇغقان كېلىمەن، قاتۇرۇپ خەت يېزىپ بېرەي. مەن ئۇنىڭغا تۇغقان دەپ يۈز قارىمايمەن. ئۇ ئەسلىدە ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا لايىق ئەمەس. ئۇنى تۇرپانغا قوغلۇۋېتىدىغانلار چىقسا قوللايمەن. بىز چىقىشالمىغاچقا، ئانچە ئىزدىشىپ كەتمەيمىز. شۇنداق بولسىمۇ خېتىمنى ئاپىرىپ باق. ئىنىڭغا تاپىلىغىن، ئەگەر كېيىن - ئىلگىرى بىرەر ئىش يۈز بېرىپ، قىيىنچىلىق تارتىپ قالسا ئۇدۇللا مېنى ئىزدىسۇن. ئەمىسە بىرئاز كۈتۈپ تۇرغىن!

ۋەلىخان خوجا سىياھ قۇتىسى بىلەن قومۇش قەلىمىنى ئەكەلدۇرۇپ، بىر ۋاراق پالاڭ قەغەزگە خەت يېزىشقا باشلىدى، ئاندىن پۈتكەن خەتنى بىرقۇر ئوقۇۋېتىپ چىرايلىق قاتلاپ رەھىمجانغا تۇتقۇزدى:

— ساڭىمۇ رۇخسەت قىلدىم، خەت ئېلىپ كەلگەن كارۋانلارغا قوشۇلۇپ، يەكەنگە بارغىن. بۇ خەتنى ئاپىرىپ، ئەفرىدۇن

دۇن ۋاڭنىڭ ئۆزىگە بەرگىن. ئىنشائاللا خۇدا كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىپ، ئىنىڭنى قويۇپ بەرسە ئەجەب ئەمەس.

رېھىمجان ئەمدىلا بوسۇغىدىن پۈتىنى ئېلىشىغا ۋەلىخان خوجا چاقىرىپ توختاتتى ۋە ئاستىدىكى كۆرپىنى قايرىپ بىر شوينا يارماقنى ئېلىپ سۇندى.

— ئالە بۇنى خىراجەت قىلىپ كەت، يەنە كەلسەڭ ئىشىك ئوچۇق. خۇداغا ئامانەت، يول بولسۇن!

رېھىمجان ياتاقخانىسىغا كىرىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قويۇپ، كارۋان سارىيىغا بارغاندا، يۈك - تاقلار ئات - ئۇلاغلارغا ئارتىلىپ مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. رېھىمجان دەرھال بېرىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئەكەلدى - دە، ئۇلار بىلەن يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى. رېھىمجان يەكەنگە كېلىپلا هارغان - ئاچقىنىغا باقماي، ۋاڭ ئوردىسى ئالدىغا كەلدى. ئوردىغا كىرىش ئۈچۈن قاتمۇقات دەرۋازىلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ھەربىر ئىشىكتە قاراۋۇللار بار بولۇپ، پۇقرالار ۋاڭ بىلەن خالىغانچە كۆرۈشەلمەيتتى. شۇڭا، رېھىمجاننىڭ خېتىنى قاراۋۇللاردىن بىرسى ئېلىپ، ۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ كەتتى. خەتكە مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

ئەينى جانابى مۆھتەرەم، ئىززەتلىك ۋە ھۆرمەتلىك ئىناق-چىخان ئەفرىدۇن ۋاڭ ئالىيلىرىغا:

يېتىپ مەلۇم بولغايكى، بىزنىڭ بىر ئادىمىمىز، يەنى ئاتۇشلۇق كىچىك ئاخۇن دېگەن كىشى قوزغىلاڭچى دېگەن بەتنام بىلەن زىندانغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇنىڭ ئاكىسى مېنىڭ يېنىمدا. بۇلار ئىشەنچلىك كىشىلەر ئىدى. ئاڭلىساق چېقىمچىنىڭ دامىغا چۈشۈپ قاپتۇ. مۇمكىن بولسا، تۇغقاندارچىلىقىنىڭ خاتىرىسىنى قىلىپ، ئاكىسى-

ئىنساڭ قولىغا بەرگەيلا...
كەمىنىلىرى: ژەلىخاندىن.
رەجەبنىڭ 30- كۈنى.

ئەفرىدۇن ژاڭ خەتنى كۆرۈپ، رەۋزەشەب ئامبالغا پەرمان قىلدى. ئۇ ھاپىزبەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ، كىچىك ئاخۇننى ئاكىسىنىڭ قولىغا بېرىشنى تاپشۇردى.

ئايان بولدىكى، ئەگەر ھەسەن تۇرك ژە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى مەسلىھەتلىشىپ ژەلىخان خوجىنى ئىشقا سالمىغىنىدا، كىچىك ئاخۇن ئۆلۈم چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ژەلىخان خوجا بولسا ئاتۇشلۇقنىڭ قوزغىلىشىنى ئۇمىد قىلاتتى. بىرەر ژەقە چىققانىنى ئاڭلىسىلا ئالتە شەھەر تامان ئاتلىنىشقا تەييار ئىدى. شۇغىنىسى كىچىك ئاخۇن زىندانىدىن چىقىپ قىلى بىرقانچە ئاي بولغان بولسىمۇ، بىرەر خەۋەرنىڭ قۇلىقىغا تەمەسلىكى ژەلىخان خوجىنىڭ ئىچىنى پۈشۇرۇۋاتاتتى. كىچىك ئاخۇنغا بولسا ژەلىخان خوجىنىڭ يامان نىيەتلىرى نامەلۇم ئىدى، پەقەت ئاكامنىڭ بىر يىلدىن بۇيان ھەقسىز ئىشلەپ بەرگىنىنىڭ يۈز - خاتىرىسى ئۈچۈن يارەم قىلدى دەپ بىلەتتى.

ئونىنچى باب

ئاغۇدىكى مەخپىي سۆز

كىچىك ئاخۇن تۇتۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، ئاتۇش تەۋەسىدە ھەر خىل مىش - مىش گەپلەر تارقىلىپ: «ئاغۇلۇق كىچىكۆڭاي دېگەن بىرسى ئۆيىدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈۋاتقان كېچىسى يوقاپ كېتىپتىمىش، ئىزدەپ دېرىكىنى ئالالماپتۇ. ئۇ مەسچىتكە دالالەت قىلغان ئىمام بىلەن تاكاللاشقاچقا، قارغىۋەتكەنمىش» دېگەن گەپلەر تېزلا يۇرتنى بىر ئالدى. مەسچىت - خانىقالاردىمۇ ئىماملار بۇنى دەستەك قىلىپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي: «ناماز ئوقۇمىغانلار، شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ ئويۇن - تاماشا، مەشرەپكە بېرىلگەنلەر، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى ‹ۋاجىپ› بىلمىگەنلەر ئاغۇلۇق كىچىكۆڭايدەك ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ» دەپ، كىچىك ئاخۇنىنىڭ غايىب بولۇش ۋەقەسى ئارقىلىق خەلقتە تەنبىھ بېرىشەتتى. ۋاقىت ھەممىنى ئۇنتۇلدۇرار دېگەندەك، بارا - بارا بۇ گەپلەرمۇ بېسىقىپ، كىچىكۆڭاي ۋەقەسى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇچ يىلچە ئۆتكەندە، كىچىك ئاخۇنىنىڭ ئاغۇغا پەيدا بولۇشى دوست - بۇرادەرلىرىنى خۇشال قىلىۋەتتى. كىچىك ئاخۇننى يوقلاپ كېلىدىغان ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

كىچىك ئاخۇن بولسا ئۇچ يىل مابەينىدە زىنداندا يېتىۋەرگەچكە كۆزلىرى نۇرسىزلانغان، ئورۇقلاپ، بىر تېرە - بىر ئۈستىخانغا ئايلانغان، ھايات تۇرۇپ بەدەنلىرى چىرىپ، چىرايلىرى ساپسېرىق بولۇپ كەتكەن، كۆرگەنلەرمۇ دەمال تونۇيالمىغۇدەك ھالغا يەتكەن ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئۆيگە كىرگەندە ھەتتا خوتۇن - بالىلىرىمۇ تونۇيالمىدى، پەقەت پىلدىرلاپ تۇرغان كۆزلىرىلا كىچىك ئاخۇن ئىكەنلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇراتتى. ئەبگار تەقى - تۇرقى يوقلاپ كەلگەنلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ، زالىم زامانغا، ئەمەلدارلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى كۈچەيتتى، بۇ ئەسىرىدۇن ۋاك ھاكىمىيىتىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زالىملىقىنىڭ ئەمەلىي پاكىتى ئىدى.

كىچىك ئاخۇننىڭ قايتىپ. كەلگەنلىك خەۋىرى تېزلا ئەتراپقا تارقالدى. ئۇچىنچى كۈنى كەچقۇرۇن كىچىك ئاخۇن كەچلىك تاماققا داستىخانغا كېلىپ تۇراتتى، ئىشىك ئالدىدا پاراڭ ئاڭلاندى. زۇلپىيە يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىپ:

— مېھمان كەلدى! — دەپ خەۋەر قىلدى.

كىچىك ئاخۇننىڭ ھالى ئوسال بولغاچقا، مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئاكىسى رېھىمجان چىقتى. بىر كەمدە ئۆزئارا تەكەللۇپ - تەكىلىپ قىلىشلاردىن كېيىن، بادام دوپپىلىق، ئۆڭى ئاق سېرىق، قوي كۆز، شاپ بۇرۇت، ئېگىز بوي، كۆكرىكى كەڭ، ناھايىتى تەمبەل بىر يىگىت:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — دەپ ئىشىكتىن كىرگىنىچە كىچىك ئاخۇننىڭ قېشىغا كېلىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۇپ، كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى. كىچىك ئاخۇننىڭ شۇنچىلىك ئەبگار، ھەتتا ئورنىدىنمۇ تۇرالمىغۇدەك ھالىتىگە ھەيرانۇھەس بولۇۋاتقان بۇ ئادەم قەشقەرلىك باتۇر — ھەسەن تۇرك ئىدى، ئۇنىڭ شۇ تاپتا ئاۋۋال كىچىك ئاخۇننى تۇتۇپ بەرگەن ئىمامنى

بوغۇزلاپ، زەھەر تىلىنى كېسىپ، ئاندىن بۇلاپ قاچقانلارنى ئىزدەپ تېپىپ قېيما - چېيما قىلغۇسى كەلمەكتە ئىدى. لې- كىن، ئاچچىقىغا ھاي بېرىپ كىچىك ئاخۇننىڭ يېنىدا ئولتۇر- دى، بىللە كەلگەن تۆت بۇرادىرىمۇ كۆرپىدىن ئورۇن ئېلىشتى.

— كىچىكۈايمۇ سەن، ئاداش! ؟— ھەسەن تۇرك ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ سورىدى.

— شۇنداق، نېمانچە يوغىناپ كەتتىڭ، ھەسەنجان، 10 ئادەمنىڭمۇ كۈچى يەتمىگۈدەك ساڭا.

— ئادەم ھەرقانچە يوغان، كۈچلۈك بولسىمۇ، ئۇنى ئىشقا سالمىسا بىكار، بىز 10 ئادەم ئەمەس، 10 مىڭ، ھەتتا 100 مىڭ ئادەمگە تاقابىل تۇرىدىغان پەيت بىزنى كۈتۈۋاتىدۇ! مانا سەن قانداق يىگىت ئىدىڭ، قارىغىنا ئەپتىڭگە! بىز نېمە قىل- دۇق؟ مەشرەپ ئوينىغانغىمۇ شۇنچە قىلىش كېتەمدۇ؟ بىز يەنىلا بىخۇد تۇرۇۋەرسەك، بۇگۈن ساڭا كەلدى، ئەتە ماڭا كېلىدۇ. ئۆگۈنى يەنە بىرسىگە، مەن ئەمدى ئۆلۈمنى، زىنداننى كۈتۈپ تۇرمايمەن. ئىنتىقام ئالىمەن!

— راست دەيسەن، جەزمەن ئىنتىقام ئېلىشىمىز كېرەك! — كىچىكۈاي ھەسەن تۇركىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ ئېيتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئادەم كۆپەيگەچكە، قايتىدىن داستىخان سېلىندى، زۇلپىيە ئانىسى ھەپىزە بىلەن پولۇغا تەرەددۇت قىل- دى. ھەسەن تۇركىنىڭ ئادەملىرىمۇ بىر - بىرىدىن قېلىشمايدى- غان تەمبەل يىگىتلەر ئىدى، كىچىك ئاخۇننىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتى ئۇلارنىڭ قەلبىدىمۇ يەرلىك ئەمەلدارلارغا بولغان غەزەپ ئوتىنى يالقۇنجاتتى. مېھمانلار تاماقتىن كېيىن كىچىك ئاخۇن بىلەن ھال - مۇڭ بولۇشۇپ بىر ئۆيدە ياتتى. كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۇرك ئىككىسى مۇڭدىشىپ كېچىنى كىرپىك قاقماي ئۆتكۈزۈشتى.

— بىز تەشكىللىنىشىمىز لازىم! — دەيتتى كىچىك ئاخۇن هاياجانلىنىپ، — پىچاق سۆڭەككە يەتتى، زۇلۇم چېكىدىن ئېشىپ، هۆكۈمەت خەلقنىڭ دۈشمىنىگە ئايلاندى. خەلق جاننى ئالىقانغا ئېلىپ «يا ئۆلۈم - يا كۆرۈم» دېگەن باسقۇچتا تۇرۇۋاتىدۇ، بۇنداق ياشىغاندىن ئۆلۈم ئەۋزەل بولۇپ قالدى. «يېتىپ قالغۇچە ئېتىپ قال» دەيدىغان گەپ بار، سىلەر يەكەن هەپسىخانىسىدىكى بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ ناله - پەريادلىرىنى ئاڭلايدىغان، ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى كۆرىدىغان بولساڭلار ئاندىن بىلىسىلەر، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق ناهەقچىلىكلەر بولۇۋاتقاندا، بۇ يەرلەردە نېمە بولماقچى ئىدى؟ ناهەقچىلىككە ئۇچرىغانلار دەردىنى ئېيتقۇدەك بىر هۆكۈمەت بولمىسا، شۇمۇ كۇن كەچۈرۈش بولدىمۇ؟ بوزەك قىلىنغانلار كىمنى ئىزدەيدۇ؟ ئەفرىدۇن ۋاڭنىما! هەممە ئىشنى شۇ قىلىۋاتقان تۇرسا، بۆرىدىن قويغا رەهىم - شەپقەت كېلەتتىمۇ؟ بەلكىم زاماندىن نارازى بولدۇڭ دەپ هەممە ئادەمنى ماڭا ئوخشاش هالغا كەلتۈرەر شۇ! بىز تەشكىللىنەيلى، خەلقنى يېتەكلەپ ئۇلارغا هۆرىيەت يولىنى كۆرسىتىپ بېرەيلى، ئۆلۈپ كەتسەكمۇ، ئەگىشەدىيسىدىن 1 — 2 نى يەر چىشلىتىپ، ئاندىن ئۆلەيلى. بىز خەلق ئىچىگە چۆكۈپ، ئۇلارنى غەپلەتتىن ئويغىتايلى، ئالدى بىلەن زىندانغا هۇجۇم قىلايلى. توختى مانجۇدەك ئەل ئوغلانلىرى زىندانىدا يېتىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ هەربىرى بىر ئاتەش، ۋاقتى كەلگەندە مىڭغا تىتىيدۇ، ۋولقاندەك پارتلاپ، زالىملار تەختىنى ئەرەختەم - پەرەختەم قىلالايدۇ.

— راست دەيسەن، — هەسەن تۇرك بۇنى تەستىقلايتتى، — بىز قوزغىلايلى. ئوبدان تەشكىللىنىپ، ئالدى بىلەن قەشقەرنى ئالايلى، قەشقەر خەلقى مۇشۇنداق بىر پۈرسەتنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقىنى نەۋاق، شۇنىڭ هەيۋىسىدە باشقا يۇرتلارنى ئېلىش هېچ

گەپ ئەمەس، چۈنكى مىڭلىغان ئېزىلگەن خەلق بىز تەرەپتە. پۈتۈن خەلق بىزنىڭ قوشۇنىمىز دېسەك قىلچە خاتالاشمايمىز. مەن ھەركۈنى يوقسۇزلارنىڭ ئارىسىدا، ئۇلار بىزگە ئوخشاش شىر يۈرەك ئەزىمەتلەرگە موھتاج!

كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۈرك ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ زۇلۇملىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆز ئازادلىقى ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىش ئۈستىدە پاراڭلىشىپ تاڭ ئاتقۇزدى.

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن كىچىك ئاخۇن:

— بۇگۈن بىز چېكىمىزنى توختىتايلى! — دېدى ھەسەن تۈرككە، — ئىككىمىز خالىي جايدا ئايرىم سۆزلىشەمدۇقيا؟

— خاتىرجەم بول، ئاغىنىلىرىمنىڭ ھەممىسى ئىشەنچلىك.

— ئۇنداق بولسا ياخشى، مەن ساڭا ئىشىنىمەن. تۈتۈپ كېتىلىشتىن بۇرۇن ئەمەلدار، ھۆكۈمەت دېگەن بىلەن قىلچە ئاداۋىتىم يوق ئىدى، تۈتقۇن قىلىنغاندىن كېيىن شۇنداق ئۆچ بولۇپ كەتتىمكىن، تۈرمە جازاسى ئادەمنى ئۆزگەرتىدۇ دېگەنگە قىلچە ئىشەنمەيدىغان بولدۇم، مەھبۇسلۇق ئورنىغا چۈشكەن ئادەم قانچە قېتىن - قېتاقتا ئېلىنغانسېرى ھۆكۈمەتكە شۇنچە ئۆچلىشىپ كېتىدىكەن. ئەمەلىيەتتە زىندان - ھەپسە دېگەنلەر زالىملارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى دۈشمەن تەربىيىلەيدىغان مەكتەپ ئىكەن. مەن ئەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىقتىم. قەلبىم جاراھەتلەندى، «جاراھەت» ساقايسىمۇ، ئىزى يوقالمايدۇ. ئۇلار ئۆز خىيالىچە قورقۇتۇپ ئۆزىمىزگە مايىل قىلىمىز دەيدۇ، ئەمەلىيەتتە قارشىلىقنى كۈچەيتىدۇ. بىز ئىككىلەنمەي تەشكىللىنىيلى، ئاغۇدا بىز دېمەتلىك ئىشەنچلىك ئاغىنىلىرىمدىن تۈرسۇن، كېرەم، ھامۇت، مەخمەت قاتارلىقلار بار، ئارازلىدا ئوسمان، خاسان، تۈرغانبېكلەر بار. بۇلارنىڭ ھەربىرى بىردىن قوشۇنغا باشچى بولالايدۇ. مانا بۇ يىگىتلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىنمۇ پالۋانلىق،

جاسارەت ئۇرغۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن زىندانىدىكى ئازاب چېكىۋاتقانلارنى قۇتقۇزمايمىز.

— مېنىڭچە، بۇ ئىش ئۇستىدە پۈختا ئويلىنىش كېرەك، بىز ئاۋام ئارىسىغا يەنمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، خەلقنىڭ رايىنى دەڭسەپ باقايلى، قوزغىلاڭ دېگەنلىك — قانغا سەكرەش دېمەك-تۇر. قورقۇنچاقلار بۇنىڭغا جۈرئەت قىلالمايدۇ. بۇگۈن ھېلىقى ئاغۇلۇق تۆت يىگىت بىلەن ئارازلىلىق يىگىتلەرنى چاقىرتايلى، ماڭا ئەگىشىدىغانلار قەشقەردە نەچچە يۈزگە يېتىدۇ، ئاشۇ نامـ-راتلار، دەردمەنلەرنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قوشۇنۇم. ۋاقتى كەلـ-گەندە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن نى - نى ئادەملەر چىقىشى مۇمكىن. لېكىن، ئىرادىسىز كىشىلەرنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. جان بېقىش ئۈچۈن خائىنلىق قىلىدىغانلاردىن ھەزەر ئەيلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ھەرقانچە غەزەپلەنسەكمۇ ئۆزىمىزنى بېـ-سىۋېلىشنى بىلىشىمىز لازىم. قوزغىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن قابىل بىر يېتەكچى، باش بولىدىغان ئادەم كېرەك. كېيىنكى ئىشلارنى ئۆۋىتىدە بىرنېمە دېيىشسەك، بۇنىڭغا قانداق قارايسەنـ-كىن، ئۆز قاراشلىرىڭنى دېگىن! — ھەسەن تۇرك ئېھتىياتچانـ-لىق بىلەن كىچىك ئاخۇنغا قارىدى.

— شۇنداق بولسۇن! — دېدى كىچىك ئاخۇن، ئاندىن سەل تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — بۇ ئىشنى ئورتاق قىلايـ-لى، ئەمما تارقاق ئىجرا قىلايلى، يەنى ھەربىرىمىز بىردىن جايغا مەسئۇل بولايلى. مەن تېخى ئەسلىمگە كېلىپ بولالمىدىم. بۇ ھالدا ھازىرچە بىر ئىش قىلالمايمەن، ئوبدانراق كۆتۈنسەم ئۇزاققا قالماي ئوڭلىنىپ كېتىشىم مۇمكىن، ئىشنى شۇ چاغدا باشلىساقمىكىن...

— بولمايدۇ! — ھەسەن تۇرك جىددىي ھالدا ئېيىتتى، — تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق، دەيدىغان گەپ بار،

سېنىڭ مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قالغىنىڭ ئاممىنى قوزغاش، ئۇلار-
نى غەزەپلەندۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى پۈرسەت. سېنىڭ بۇ
ھالىڭغا دوستۇڭنىڭلا ئەمەس، دۇشمىنىڭنىڭمۇ ئىچى ئاغرىيدۇ،
ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئىشنى ھازىردىن باشلاش لازىم. سەن ۋاقتىنـ
چە تۇرالمىساڭ كارايىتى چاغلىق، ساقلىرىمىز ۋاقتىنى بىكار
ئۆتكۈزمەيلى، بۇنىڭغىمۇ تەييارلىق كېرەك، قوزغىلىمىز دەپلا
يۈگۈرۈپ چىققىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن تەييارلىق خىزمەتلەرنى
ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭغا خېلى ئۇزاق جەريان كېـ
تىدۇ. ھەرقانداق ئىش كىچىكتىن زورىيىدۇ، ئالدى بىلەن تەشـ
كىللىنىپ تۇرايلى.

— قوشۇلمەن، شۇنداق بولسۇن. بۇگۈن يىغىلىش ئۆتكۈـ
زۈپ ئورۇنلاشتۇرايلى ئەمىسە.

شۇنداق قىلىپ، رېھىمجان ئارقىلىق خەۋەر يەتكۈزۈلۈپ
چاقىرىلغانلارنىڭ ئاخىرى چۈشكە يېقىن كېلىپ بولدى. كىچىك
ئاخۇننىڭ مېھمانخانىسىدا ئاغۇلۇق تۆت نەپەر، ئارازلىلىق تۆت
نەپەر، قەشقەرلىك بەش نەپەر، ئاندىن كىچىك ئاخۇن قوشۇلۇپ
14 نەپەر ئادەم داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. رېھىمجان
دەرۋازىغا كۆزەتچىلىككە قويۇلدى. قوزغىلاڭنىڭ تۇنجى قەدىمى
ئاخىر بېسىلدى.

— قېرىنداشلار! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — بۇگۈن ناھا-
يىتى مۇھىم بىر ئىشنى مەسلىھەتلەشمەكچىمىز، قېنى ھەممـ
جان، مۇددىئانى ئوتتۇرىغا قويغىن.

— سەن دەۋەرگىن، سەۋەب، سەن دېگەن شەھەر كۆرگەن
ئادەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەت ئوقۇيالايسەن. مەن بولسام بىر
قارىتۇرۇك①، سۆزلىگەن بىلەنمۇ قاملاشتۇرالمايمەن.

---

① ساۋاتسىز مەنىسىدە

— ماقۇل، بۇگۈنكى مەجلىسته توختى مانجۇ بولغان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى. ئۇ ناھايىتى بىلىملىك، مانجۇچە تىل - يېزىقنى بىلىدىغان، شۇڭقاردەك يېگىت ئىدى، شۇ تاپتا زىنداندا ياتىدۇ. ئىشىمىزنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى قۇتۇلدۇرمىساق بولمايدۇ. بىز قوزغىلىپ، پۇقرالارنى قىينىغان، قاسىغان، ئۆلتۈرگەن زالىملارنى يوقىتىپ، ئامۇخاسقا ياققۇدەك ھۆكۈمەت قۇرساق دەيمىز. بۇ قولغا قورال ئالماي، دۈشمەننى تەلتۆكۈس يوقاتماي تۇرۇپ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. ئۆز تىلىمىزدا بۇنى «قوزغىلاڭ» دەيمىز، رۇسچە رېۋول-يۇتسىيە، يەنى ئىنقىلاب دېيىلىدۇ، — كىچىك ئاخۇن چەت ئەللەردە يۈرگەندە ئۆگىنىۋالغان ئىككى سۆزنى ئالاھىدە قىستۇ-رۇپ قويدى، — سىلەرنىڭ ھەربىرىڭلار بىردىن قوشۇنغا سەر-كار بولسىلەر، لەشكەرلىككە قاۋۇل يېگىتلەردىن تاللايسىلەر، لېكىن ھازىرچە بىلمەيمىز. يارامليق ئادەملەرنى خەلق ئارىسى-دىن ئۆزىمىز تاپىمىز. تەرغىبات ئارقىلىق خەلقنى دۈشمەنگە قارشى غەزەپلەندۈرسەك بىزگە كېرەكلىك يېگىتلەر ئۆزلىرى مەيدانغا چىقىدۇ، مۇشۇنداق چوڭ ئىشنى قىلىش - قىلالماسلىق سىلەرگە باغلىق. شۇڭا، سىلەرنى چاقىرتقان، قېنى، كۆپىنىڭ ئەقلى كۆپچە بولىدۇ، گەپ قىلىپ بېقىڭلار، ھەممىز ئويلىنىڭ-لىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويايلى. ھازىرچە گېپىم تامام، ئەمدى ھەسەنجاننىڭ سۆزىنى ئاڭلايلى.

— مېنىڭ باشقا گېپىم يوق، قېنى قوزغىلاڭ قىلىمىز دېگەنلەر قول كۆتۈرۈڭلار!

ھەممەيلەن بىردەك قول كۆتۈردى.

— ئەمدى يەنە بىر مۇھىم ئىش بار! — دېدى ھەسەن تۇرۇپ، — بىزگە بىر يولباشچى كېرەك. بىزگە توغرا يول كۆرسىتەلەيدىغان ئادەمدىن بىرنى سايلاپ چىقايلى، قوشۇلامسى-

لەر؟

— قوشۇلىمىز! — كۆپچىلىك ئاۋاز قوشتى.

— مەن كىچىك ئاخۇننى كۆرسىتىمەن، سىلەرچە قانداق، بۇرادەرلەر! — ھەسەن تۇرك تۇنجى بولۇپ نامزات كۆرسەتتى.

— بولمايدۇ! — كىچىك ئاخۇن رەت قىلدى.

ھەسەن تۇرك:

— مەندە كۇچ بولغان بىلەن ئەقىل كەم، ئالدىراپ مۇشت ئېتىپ قويىمەن، مەن ئالدىراڭغۇلۇق قىلغاندا، «ھاي!» دەپ تەنبىھ بەرگىلى كىچىك ئاخۇندەك ئادەم كېرەك. شۇڭا، بۇنىڭغا كىچىك ئاخۇن ئەڭ مۇۋاپىق، شۇنداقمۇ، كۆپچىلىك، — دېۋىدى، ئولتۇرغانلار بىردەك قوشۇلدى.

— ھازىرچە مۇشۇنداق بولۇپ تۇرسۇن، لېكىن توختى ماڭجۇ قاچان ئازاد بولىدىكەن، يېتەكچى سەردار شۇ بولىدۇ. بۇنىڭغا قوشۇلمىساڭلار، مەن بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن، بۇنىڭغا نېمە دەيسىلەر، ئاغىنىلەر؟!

— سىزنىڭ دېگىنىڭىز چە بولسۇن! — دېيىشتى كۆپچىلىك قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ.

— ئۇنداق بولسا، — دېدى كىچىك ئاخۇن، — دەسلەپكى ئىشىمىز خەلقنىڭ رايىنى بىلىش، ئۇلارغا زۇلۇمنىڭ مەنبەسىنى تونۇتۇپ، دۇشمەنگە بولغان نەپرىتىنى قوزغاش بولسۇن، نىشانىنى شەخسىي دۇشمەنگە ئەمەس، ئومۇمىي دۇشمەنگە، يەنى ئەفرىدۇن ۋاڭنى يوقىتىشقا قارىتايلى. گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكىتىمىزنى سىر تۇتايلى، ئۆزۈڭلارنى ئاشكارىلاپ قويماڭلار. پىكىرىڭلار بارمۇ؟ سورايدىغان گەپ بولسا سوراڭلار. گەپ بولمىسا تارقايلى، كۆرۈشىدىغاندا توپلىشىپ كەلمەڭلار. بىز ھەسەنجان بىلەن يەنە مۇھىم ئىشلارنى بېكىتىپ، ئاندىن سىلەرگە ئوقتۇرىمىز. قايتساڭلار بولىدۇ.

كىچىك ئاخۇن سۆزىنى تۈگىتىشىگىلا بېشىغا ئاق دوپپا، ئۇچىسىغا قىزىل چەكمەن چاپان كىيىۋالغان، بۇغداي ئۆڭ، قاراقاش، 30 ياش ئەتراپىدىكى ئاغۇلۇق يىگىت تۇرسۇن قولىنى كۆتۈرۈپ سورىدى:

— قوزغىلاڭنى نېمە بىلەن قىلىمىز؟

— قورال بىلەن...

— دۇشمەندە مىلتىق، زەمبىرەكلەر تۇرسا، بىز قايسى قورال بىلەن ئېلىشىمىز؟ مەھەللىدىكى ئاشۇ بىرنەچچە تال قارا مىلتىقنى يىغىپ شۇنىڭ بىلەنما!؟

— بىزمۇ مىلتىق، زەمبىرەك بىلەن ئېلىشىمىز - دە!

— چاقچاق قىلمىسىڭىزچۇ، كىچىك ئاخۇنكا، مەن راستىنلا سوراۋاتىمەن.

— مەنمۇ راست گەپ قىلىۋاتىمەن.

— ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ، ئۇنداق قوراللار نەدە؟

— دۇشمەننىڭ قولىدا.

تۇرسۇن جىم بولۇپ قالدى. كۆڭلىدە «مېنى مازاق قىلىدى» دېدىمىكىن، ئۇزايىدىن شۇنداق ئىپادە چىقىپ تۇراتتى.

— كۆپچىلىك! — دېدى كىچىك ئاخۇن جىددىي ھالدا، — بىز جەڭنى ئوبدانلا پىلانلىيالايدىغان بولساق، دۇشمەننىڭ قولىدىكى قوراللىنى جەزمەن تارتىۋالالايمىز. شۇڭا، تۇنجى قەدەمنى ناھايىتى پۇختا بېسىش كېرەك. تۇرسۇن بۇ سوئالنى ياخشى قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ئىش ئايدىڭلاشتى.

تۇرسۇن بېشىنى كۆتۈرۈپ يېنىدىكىلەرگە كۆلۈمسىرەپ قارىدى.

— ياخشى تەدبىر زەمبىرەكتىن كۇچلۇك، — داۋام قىلدى كىچىك ئاخۇن، — ئۇرۇش «بىرسى جەڭ، توققۇزى رەڭ» دېگەن گەپ بار. كۆڭلۈمدە سان بار، ۋاقتى كەلگەندە بىلىپ

قالىسىلەر، پۈتۈن مەھەللىدىكى قارا مىلتىقنىڭ سانىنى ئېلىپ چىقىڭلار! ئەمدى يەنە پىكىر بارمۇ؟— كىچىك ئاخۇن كۆچە-لىككە بىر - بىرلەپ نەزەر سېلىپ چىقتى. كۆچىلىك بىردەك: «پىكىرىمىز يوق!» دېيىشتى. كىچىك ئاخۇن ئېينىتى، — ئەمدى ئۆز پارتىزىمىزغا كېلەيلى، بىرتۇلار ئاكامنى چاقىرتۇلار!

تۈرسۈن هويلىغا چىقىپلا توۋلىدى:

— رېھىمجان ئاكا! بۇياققا كېلىڭ!

كىچىك ئاخۇن ئاكىسىنى قازناقتىن قوغۇن ئاچقىپ پە-چىشقا بۇيرۇدى. قوغۇن بىلەن نان يېيىلىپ قورساق ئەستەرلە-گەندىن كېيىن، ئاغۇ، ئارازلىدىن كەلگەنلەر قايتىپ كېتىشتى.

كىچىك ئاخۇننىڭ هەسەن تۈرك بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان نۇرغۇن ئىشلىرى بار ئىدى. ئىشنى نەدىن باشلاش ۋە قانداق باشلاش كېرەك، ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە باش قاتۇرماي بولمايتتى.

كىچىك ئاخۇن تەمكىن تەلەپپۇزدا ئېيتتى:

— هەسەنجان، بىز بۇرادەرلەرنى قوزغاشنىغۇ قوزغىدۇق، ئۇلارمۇ مۇشۇنداق قىلىشىمىزنى ئۈمىد قىلاتتى. ئەمدىكى گەپ بىز باشلامچىلاردا قالدى، مېنىڭچە ئىشنى كەينىگە تارتمىساق دەيمەن. قوشۇن جەڭ داۋامىدا كۆپىيىدۇ، نىيىتىمىز توغرا، ئىشىمىز ئادىل بولىدىكەن، خەلق بىزنى قوللايدۇ، گەپ ئۇلارغا دادىل يېتەكچىلىك قىلىشتا. ئەگەر توغرا تەدبىر قوللىنالمى-ساق، كۆچىلىكنى ئۆلۈمگە تۈتۈپ بېرىمىز. بۇنىڭ هۆددىسى-دىن چىقىش تەس بولىدۇ. سېنىڭچە ئىشنى قەيەردىن باشلىساق بولار؟

— بۇنىڭغا ئۆزۈڭ بىرنېمە دە، مەنمۇ بىلەلمەيۋاتىمەن. مېنىڭچە هەممىمىز قەشقەرگە كىرىپ، كىچىسى هەممە ئادەم ئۇيقۇغا كەتكەندە مۇهىم جايلاردىكى قاراۋۇللارنى بوغۇزلىۋې-

تىپ، «ئالغا!» دەپ بىرلا چۇقان كۆتۈرسەك، تۆشەكتە ياتقان ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر قورقۇپ، جان قايغۇسىدا قورالنى تاشلاپ قاچارمىكىن دەيمەن. باشلىقلىرىنى ئۇجۇقتۇرساق، چېرىك ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ، بۇيرۇقسىز ئوق ئاتالمايدۇ. مانا شۇ ئارقىلىق قورالنى قولغا چۈشۈرسەك، ئاندىن كېيىن نېمە قىلىمىز دېسەك قىلالايتتۇق.

ھەسەن تۈركىنىڭ بۇ قارىشى تولىمۇ ئاددىي ۋە ئىشەنچسىز بولۇپ، ئاغۇ، ئارازلىدىن توپلانغان ئازغىنە ئادەم بىلەن قەشقەرنى ئېلىش ئەقىلگە سىغمايتتى. ئەگەر قارامىلىق قىلىپ يېڭىلىپ قالىدىغان بولسا، يوشۇرۇنغۇدەك جاي، ھىمايىسىگە ئالىدىغان ئادەم چىمايتتى. بۇ چارىنى قوللىنىشقا توغرا كەلسە قەشقەر خەلقىنى قوزغاش ئارقىلىق تېز كېڭىيىپ دۈشمەننى ئۆركۈتۈۋېتىپ، ئەقىل - ھوشىنى تېپىپ بولغۇچە شەھەرنى ئىشغال قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن قوشۇننى يېتەكلەشكە ماھىر، ئەل ئىچىدە ئابرۇيلۇق، كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە، ئاۋام ئەگىشىدىغان بىر ئادەم بولۇشى لازىم ئىدى، كىچىك ئاخۇن ياكى ھەسەن تۈركلەر پەقەت ئۆز تەۋەسىدە تىلغا ئېلىنىپ يۈرگەن بىلەن بىرەر چوڭ ئىش قىلىپ باقمىغان. شۇ ۋەجدىن خەلقنىڭ ئۇلارغا ئەگىشىپ، قان دەريياسىغا سەكرىشى ناتايىن ئىدى. بۇ جەھەتتىكى ئىشلارنى شەھەر كۆرگەن كىچىك ئاخۇن ئوبدان چۈشىنەتتى.

— ئۇنداق قارامىلىق قىلىشقا بولمايدۇ. بىز بۇ پېتى قەشقەرگە كىرىدىغان بولساق، خەلق دۈشمەنگە ئەمەس، بەلكى بۇلاڭچى كەپتۇ دەپ بىزگە ھۇجۇم قىلىشى تۇرغان گەپ، بىز نامى «ئۇلۇغ» بىرەر ئادەمنى ئۆزىمىزگە باشچى قىلىپ مەيدانغا چىقىشىمىز ۋە يەنە تەشكىللەنگەن پىيادە، ئاتلىق قوشۇن، مۇكەممەل تەرتىپ - ئىنتىزاملىرىمىز ھەمدە دۈشمەنلىرىمىزدىن پەرقلىنىپ نىشانىمىزنى ئىپادىلەپ تۇرىدىغان تۇغ - ئەلەملىرى-

مىز بولۇشى لازىم. شۇ چاغدىلا كۈچ - قۇدرىتىمىز خەلقنى تەسىرلەندۈرەلەيدۇ. ئاپلا، كەم ئەقىللىق قىپتۇق! — كىچىك ئاخۇن سەل تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى، — بۇرادەرلەرنى كەتكۈز- مىسەك بولغان ئىكەن. بىرلىكتە مەسلىھەتلەشسەك بىرەر ياخشى تەدبىر چىقىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى.

— مېنىڭچە، سىز دېگەندەك قىلساق ئانچە ئوبدان بولماس- مىكىن دەيمەن، — دېدى ھەسەن تۇرك، — بۇ كەمدىكى ئابرۇي- نىڭ ھەممىسى مۇشتۇمزورلۇقتىن، قورال - ياراغدىن، پۇل - مالدىن، مەنسەپ - ھوقۇقتىن، سەللە - پەرىجىدىن كەلگەن. ئېيتىپ بېقىڭە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پۇقرالار بىلەن نىيىتى ئوخ- شاشلاردىن كىم بار؟ ھەممىسى بىر - بىرىگە ماسلىشىپ جان باقىدىغان چىلبۆرىلەر، خالاس. ئەگەر ئۇلاردىن بىرەرسىنى كۆتۈرۈپ چىقساق، ئىش ئوڭدىن چىقىپ قېلىپ نۇسرەت قازان- ساق، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا چىقۇېلىپ قىلىدىغاننى قىلسا، ئۇ چاغدا قانداق قىلىمىز؟ بۇرادەرلەرنىڭ يۇزىگە قانداق قارايمىز؟ سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىزمۇ خاتا ئەمەس. دەرۋەقە ھازىر بىزنى كىشىلەر لۇكچەك، يالاڭتۆش دەپ قاراپ، ئەگەشمەسلىكى مۇم- كىن، ئەمما مۇشتىمىزنىڭ كىمنىڭ بېشىغا تېگىۋاتقانلىقىنى بىلسىلا، جەزمەن ئەگىشىدۇ...

ھەسەن تۇركنىڭ قاراشلىرى كىچىك ئاخۇننى سەگەكلەش- تۈردى. «ئەگەر قوشۇنغا ئابرۇيلۇقلاردىن بىرەرسىنى سۆرەپ كىرىدىغان بولساق، ھوقۇقنى قولغا ئېلىۋېلىپ قىلىدىغاننى قىلسا، تۆككەن قانلىرىمىز بىكار كەتمەمدۇ، بۇنداق قىلىشقا بولمىغۇدەك! ئەمما مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن دەسلەپ- كى باسقۇچتا ئاشۇنداق ئادەمدىن بىرنى تېپىش ئويلىنىشقا تې- گىشلىك مەسىلە» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى، ئاندىن بىردىنلا ئۆزىنىڭ زىنداندىن قۇتۇلۇپ چىقىشىغا يارىدەم بەرگۈچى

ۋەلىخان خوجا ئېسىگە كەلدى ـ دە، ئۇمىد چىرىغى ۋاللىدە يورۇغاندەك بولدى، ئۇ ۋەلىخان خوجىنىڭ رېھىمجانىنى ئۇزىتىپ قويغاندا: «بىرەر ئىش چىقىپ قالسا، مېنى ئىزدەڭلار، ئەفرۇن بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىقىمىز بولغان بىلەن، ئۇ شەھەر سوراشقا لايىق ئەمەس» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدى.

— ھەسەنجان! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — بىر ئادەم ئېسىگە كەلدى.

— كىم؟

— ۋەلىخان تۆرەم.

— گېپىڭىزنى چۈشىنەلمىدىم. سىزچە ئۇ ئىناۋەتلىكما!؟ ئۇ بىر قاراقچى، ماراپ چىشلەيدىغان ئىت، ئۇنىڭ سىز ـ بىزگە يارىدەم بېرىشى قۇترانقۇلۇق بىلەن ئادەم توپلانقۇزۇپ، ۋاقتى كەلگەندە قوشۇندىن پايدىلىنىپ بۇلاڭچىلىق قىلىش. قازى ـ قۇززات، ئاخۇن ـ ئەشرەپ، خوجام ـ ئەۋلىيا دېگەنلەرنىڭ يوقسۇزلىرىنى كۆردىڭىزمۇ؟ ئۇلار تەركىدۇنيالىقنى تەرغىب قىلىدۇ. ئۆشرە ـ زاكات بېرىڭلار دەيدۇ. كىمگە بېرىشنى سورىسا، پېقىرغا بېرىش كېرەك دەيدۇ، بۇ خەقنىڭ ئۇستىلىقىنى قارىمامدىغان! ئۇلارنىڭ «پېقىر» دېگىنى ئىككى خىل مەنە بولۇپ، بىرسى، يوقسۇزلارنى كۆرسەتسە، يەنە بىرسى، ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. بىلگەنلەر ئۇچۇن «يوقسۇزلارغا بېرىڭلار» دېگەن مەنىنى بەرسىمۇ، كۆپىنچە جامائەتلەر ئۇچۇن «ماڭا بېرىڭلار» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش مەنىلىك سۆز بولغاچقا، بىراۋ چاتاق چىقىرالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىمگە بېرىش ـ كىمگە بەرمەسلىك نەزىر ـ سەدىقە، ئۆشرە ـ زاكات بەرگۈچىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارى ـ دە، كىمگە بەرسە ئۇنى بىركىم توسۇيالمايدۇ. شۇ ئارقىلىق بىزدەك نادانلارنى گوللاپ يەيدۇ. پۇلنى بەرسە، توڭگۇز گۆشىنىمۇ ھالال دەپ پەتۋا چىقىرىدۇ. بۇلاردا

ئىنساپ، ئادەمگەرچىلىك نېمىش قىلسۇن! مەن بۇ گەپلەرنى بىر ئاغىنەمدىن ئاڭلاپ دەسلەپتە چۈشەنمەپتىمەن. كېيىن ئويلىسام ھەممىسى راستكەن، مەيلى قايسى خوجا ياكى تۆرە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى ئىكەن. مەن ئۇلارنىڭ ساختا تەبلىغلىرىگە زادىلا ئىشەنمەيمەن.

— راست دەيسەن! — كىچىك ئاخۇن تەستىقلىدى، — ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تەبىئىتى ئوخشاش. ئوخشىتىش توغرا كەلسە ئىتتىقا ئوخشاتسا جايىدا بولىدۇ. ئىتلارنى ئالساق، غاجايىدىغان سۆڭەك بىر تال بولسا، نەچچىسى تالىشىپ بوغۇشىدۇ، ئەگەر سۆڭەك كۆپرەك بولسا، ھەربىرسى خالىغىنىچە ئېلىپ، بۇلۇڭ - پۇشقاقتا تارقاپ بىرەدىلا يارىشىدۇ. پايدا - مەنپەئىتىنى كۆرگەندە ئىنساپتىن كېچىدۇ. ۋەلىخان تۆرىنى ئالساق، نەپ تەگمەي تەمەدە يۈرگەن ئىتتىقا ئوخشايدۇ. ئەگەر قورسىقى تويغانغا شۈكۈر قىلماي ھەممىگە ئىگە بولۇش كويىدا خىرىس قىلىدىكەن، ۋاقتى كەلگەندە دۈمبا يەيدۇ. مېنىڭ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇم، توڭگۇزنى ئىت بىلەن قوغلايلى، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئىت قوناقنى توڭگۇزدىن قوغدىسۇن، ئۇنى ئۆيگە ئەكىرىۋالغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنى ھويلىنىڭ بۇلۇڭى، يېيىشى كېپەك بولىدۇ، ئەگەر ئۇنى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە يارىشا ئۆيگە كىرگۈزۈپ قويساڭ، ھەرقانچە ياخشى كۆتكەن بىلەنمۇ يەنە ئۆگەنگەن خۇيىنى تاشلىيالماي، نىجاسەت بىلەن داستىخاننى بۇلغايدۇ، يەنە كېلىپ سەللا دىققەتسىزلىك قىلىنىدىغان بولسا، ئۆيدىكى بار - يوقنى ئۆز ئۇۋىسىغا توشۇيدۇ. مانا بۇ ۋەلىخان خوجىنىڭ ئالاھىدىلىكى. لېكىن، ئاكامنىڭ ئېيتىشىچە، ۋەلىخان تۆرە ئەفرىدۇن ۋاڭغا خىرىس قىلىۋاتقۇدەك، بىز بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ خەۋەر بېرىدىغان بولساق، كەلمەي قالمايدۇ، جەنۇبتىكى ئالتە شەھەر خەلقى ئۇنى

پەيغەمبەر ئەۋلادى، كەينىگە ئەگىشىپ ئۆلسەك شېھىت، تىرىك قالساق غازى بولىمىز دەپ قارايدۇ. بىز ئۇنى ئالدىغا چىقىرىپ تۇرۇپ خەلقنى قوزغاپ قەشقەرنى ئېلىۋالساق، ئاندىن ئۆز يولىغا سېلىپ قويىمىز.

— بۇ بەكمۇ خەتەرلىك! — دېدى ھەسەن تۇرك، — گەرچە ۋەلىخان خوجىنى كۆرۈپ باقمىغان بولسامۇ، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ قەشقەردە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ يۈرگەنلىكى توغرىسىدا نۇرغۇن پاراكىلارنى ئاڭلىغانمەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە خوجىلار يېغىلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق، ئۇلار مۇشۇنداق پۈرسەتنى كۈتۈپ ياتىدۇ. بۇنىڭدىن 40 يىل بۇرۇن سامساق خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرنىڭ غەربىدىكى تاشمىلىقتا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى قەشقەرگە خوجا بولۇش ئۈچۈن توختىماي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ قېتىم ۋەلىخاننى تەكلىپ قىلىدىغان بولساق، پولۇنى دۈملەپ قويۇپ قاراقچىنى كۈتۈپ ئولتۇرغاندەك ئىش بولارمىكىن. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىناۋىتىدىن پايدىلانماقچى بولساق، ۋەلىخان خوجا ئەمەس، جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرىنى تەكلىپ قىلايلى. ئۇ مېھرىبان ۋە مۇلايىم بولغاچقا، ئەل ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە. ئۇنىڭ ناملىنى ئاڭلىسا، ھەممە ئادەم ئەگىشىدۇ، لېكىن ئاللىقاچان خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشكەن ۋەلىخاننىڭ نامى تىلغا ئېلىنسا، بىزنى ھېچكىم قوللىمايدۇ.

— دېگىنىڭچە بولسۇن، سەن شەھەردە يۈرگەن ئادەم، مەن تېخى ھەپسىدىن يېڭى چىقتىم. ۋەلىخاننىڭ قۇتۇلدۇرۇپ قويۇشى بىلەن يورۇقلۇققا چىققانلىقىم ئۈچۈن، ئۇنىڭ گېپىگە ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن يەردە، جەمئىيەتتە چوقۇم ئىناۋىتى

لىك بولسا كېرەك دەپ ئويلاپتىمەن. ئۇنداق بولسا، ئىش پۈتكەندە بۇزرۇكخان تۆرىنى ئىزدەيلى.

كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۇركىنىڭ پىكىرىگە قوشۇلدى. ئەمما، بۇ ئىشنى ئەڭ كېيىنگە قالدۇردى.

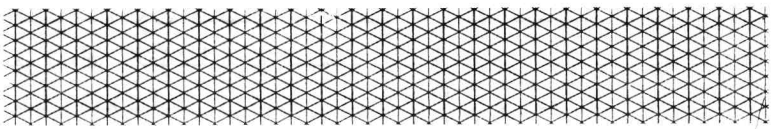
ھەسەن تۇركىنىڭ ئېيتقانلىرى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن ئىدى. خوجىلار ئىلگىرى - كېيىن نەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولۇپ كەلگەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن 1831-يىلى قوقەند ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرەپ تىنچلىق كېلىشىمنامىسى ئىمزالىغان، ئۇنىڭ 4-ماددىسىدا:

«قۇقەند تەرەپ خوجىلارنى باشقۇرۇشى، ئۇلارنىڭ قوقەند زېمىنىدىن ئاتلاپ چىقىپ كېتىشىگە يول قويماسلىقى لازىم. ئەگەر خوجىلار قېچىپ بارسا، قوقەندلىكلەر ئۇلارنى قوبۇل قىلماسلىق كېرەك.» دەپ بەلگىلەنگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ 1845 - يىلى، تېخى ياش قۇرامىغا يەتمىگەن خۇدايارخان قوقەندتە تەختكە چىققانغا قەدەر خوجىلارنىڭ ھەربىكتى قاتتىق تەقىب قىلىنغان. 1845 - يىلىغا كەلگەندە، قوقەندتە غەلىيان يۈز بېرىپ، قوقەندنىڭ خوجىلارغا بولغان تەقىبى بوشاپ قالغان ئىدى. بۇ غەلىيان سەۋەبىدىن قوقەند بىلەن قەشقەرنىڭ مۇناسىۋىتى تەسىرگە ئۇچرىدى. قوقەند ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن ئۇلارنى چەكلەشكە مەسئۇل بولغان ئاقساقال پارا يېگەنلىكتىن بۇ ئىشنى نەزىرىدىن ساقىت قىلدى. نەتىجىدە قوقەندتە يۈز بەرگەن غەلىيان خوجىلارغا پايدىلىق بولدى، 1847 - يىلى ئەتىيازدا «يەتتە خوجا» دەپ ئاتالغان كاتتا تۆرە (خوجا تۆرە دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئۇكىسى كىچىكخان تۆرە، كاتتا تۆرىنىڭ ۋەلىخان تۆرە، تەۋەككۈل تۆرە، ئاقتاجىخان تۆرە، سابىرخان تۆرە ۋە ئىشانخان تۆرە قاتارلىق نەۋرە ئىنىلىرى ئالتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قوقەندتىن تاغلىق

جايلارغا قېچىپ بېرىۋېلىپ، 1000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلىدى. ئۇلار چېگرىدىكى قاراۋۇللارنى ئۆلتۈرۈپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، بىرىنچىدىن، يەرلىك خەلقنىڭ قول-لىشىغا ئېرىشەلمىدى؛ ئىككىنچىدىن، چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن قورقۇپ، قەدىمى يەتكەنلىكى جايدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ توپلىغان بايلىقنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن ئىدى. ئاقىۋەتتە خوجىلار سادىر قىلغان جىنايەتلىرى ئۈچۈن خەلقنىڭ كۆچلۈك نەپرىتىگە ئۇچراپ، جىم يېتىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، 1855 - يىلى ۋەلىخان تۆرە بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كىچىكخان خوجا قەشقەر چېگرىسىدا پاراكەندىچى-لىك تۇغدۇرۇپ تاكى 1856 - يىلىغىچە ھەرىكىتىنى توختاتماي پۈرسەت كۈتۈپ يۈرمەكتە ئىدى. ئەگەر كىچىك ئاخۇن باشچىلى-قىدىكى يېڭىدىن تەشكىللىنىش ئالدىدا تۇرغان قوشۇن ۋەلىخان-نى تەكلىپ قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نىيىتىگە ئاجايىپ ماس كەلگەن بولاتتى. شۇڭا، خوجىلارنىڭ رەھىمسىز-لىكلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، دەردىنى تارتىپ باققان ھەسەن تۈرك كىچىك ئاخۇنىنىڭ پىكرىگە قوشۇلمىغان ئىدى.

ۋەلىخان تۆرىنىڭ كىچىك ئاخۇنىنىڭ ئاكىسى رېھىمجانىنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ ئىچ ئاغرىتقان تەرىزدە ئەفرىدۇنغا خەت يېزىپ بېرىشتىكى مەقسىتى، قوزغىلاڭچى دەپ ھەپسىگە ئېلىنغان كىچىك ئاخۇننى زىنداندىن قۇتقۇزۇش ئارقىلىق ئۆزى-گە چوقۇندۇرۇش ھەمدە ئىچكى جەھەتتىن قوشۇن توپلاتتۇرۇپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، 1678 - يىلى ئاپپاق خوجا دالاي لامانىڭ مەسلىھىتى بويىچە غالدان بۆشۇكتۇنىڭ ياردىمى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى — رەقىبى ئىسمائىلخاندىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، بۆشۇكتۇنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە قەشقەرگە خان بولغاندىن باشلاپ، ئالتە شەھەرنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن توخ-

ئىماي توپىلاڭ كۆتۈرۈپ مەقسىتىگە يېتەلمەي كېلىۋاتقان خو-
جىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەرگە خوجا بولۇش ئىدى. كە-
چىك ئاخۇن بولسا دەل ئۇنىڭ كۆزلىگەن يېرىدىن چىقىۋاتاتتى.
ھەسەن تۈرك دەرھال ئاگاھلاندۇرمىغىنىدا ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى
مۆلچەرلىگىلى بولمايتتى.

ئون بىرىنچى باب

يېڭى يېتەكچى

كىچىك ئاخۇن ھەپسىدىن چىققاندىن كېيىن، قاراڭغۇ، نەم كامېردا يېتىۋېرىپ لەشلىشىپ كەتكەن يۈز - قوللىرىنىڭ تېرى-لىرى قۇياش نۇرىدا كۆيۈپ، بىر قېتىم قاپالچۇقلاپ ساقايدى. ئارىدىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندە، ھەسەن تۇرك ۋە ئاغىنىلىرى، مەھەللىلىك تۇرسۇن، كېرەم، ھامۇت، مەخمەت ۋە ئارازلىلىق يىگىتلەر بولۇپ 14 كىشى باش قوشۇپ كىچىك ئاخۇننى باشلىق سايلاپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلىشقان بولسىمۇ، ئۇ-نىڭ سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ بولالمىغانلىقتىن دېيىلگەن گەپلەر جايىدا قېپقالدى. نېمىشقىدۇر بارا - بارا ئەھۋالى ياخشى-لىنىپ ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىنمۇ قوزغىلاڭ گېپىنى ئانچە قىلىپ كەتمىدى، ئۇنىڭ گەپنى چىقىرىپ قويۇپ يوقاپ كەتكە-نىگە ھەسەن تۇركنىڭمۇ ئىچى پۈشۈۋاتاتتى.

كىچىك ئاخۇننىڭ جىم تۇرۇۋېلىشىغا كەلسەك، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى ئايدىڭ ئە-مەس ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئاخىر ئۆزىگە ئوخشاش ئازاب چەك-كەن، ئۆزىدىن قابىلىيەتلىك بىرەرسىنى تېپىش نىيىتىگە كەل-دى، ئاندىن كېيىن ئىش باشلىسا ئۇنۇمى كۆرۈلەتتى. شۇنىڭ-

غىمۇ سۈكۈت قىلماي بولمايتتى. باشقا يىگىتلەرنىڭ ژۇجۇدى چوغدەك يالقۇنجاپ تۇرسىمۇ، ياندۇرغۇچى بولمىسا يانغىن ھاسىل قىلالمايتتى، تىت - تىت بولۇپ يۇرمەكتىن باشقا ئىلاج يوق ئىدى. مانا مۇشۇنداق پارتلاش ئالدىدا تۇرغان ژولقان ئۇسۇنگە توختى مانجۇ بىلەن ساۋۇرنىڭ يېتىپ كېلىشى كىچىك ئاخۇننىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرىنى مەسلىسىز مۇشكۈللىرى ئاسان بولغاندەك زور ئۈمىدكە تولدۇردى. ئەمما، كۆپىنى كۆرگەن كىچىك ئاخۇن ساۋۇردىن ئېھتىيات قىلىپ توختىغا ئالدىراپ سىر بەرمىدى. توختىنىڭ ئىسيانكارلىق غايىلىرىنى ئاڭلاپ ئۇچىدە ھاياجانلانغان بولسىمۇ، گەپكە لوقما سالمىدى. پەقەت ساۋۇرنىڭ سۆزلىرىنى ئىشتىكەندىلا كۆز ئالدىدا ھېچقانداق توسالغۇ تەڭ كېلەلمەيدىغان ئىككى يانار تاغنىڭ تۇرغانلىقىغا كۆزى يەتتى. كىچىك ئاخۇننىڭ كۈتكىنى دەل مۇشۇنداق پۇرسەت ئىدى.

توختى بىلەن ساۋۇر ئورنىدىن تۇرۇپ يۈز - كۆزلىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن سۈتلۈك چاي بىلەن ئىسسىق نانىدا ناشتا قىلدى. ئۇلار ئانچە تارتىنىپ كەتمىدى. چۈنكى، تۇرمىداشلىقىنىڭ ئۆزى سىرداش دېگەنلىك بولۇپ، قېرىنداش دېسەكمۇ مۇبالىغە بولمايتتى. بۇنداق ئېغىر كۈنلەردىكى دوستلۇق قېرىنداشلىقتىنمۇ مىڭ كەررە ئارتۇق ئىدى.

داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، توختى بىلەن ساۋۇر ئىلگىرى ئاتۇش دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ كۆرۈپ باقمىغان بۇ يۇرت خەلقىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئۆزگىچىلىكلىرىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ، بىر - بىرىگە يىراق - يىراق جايلاشقان تارقاق ئۆيلەر، بۇك - باراقسان دەل - دەرەخلەرگە قاراپ تۇرغاندا، ئىسمى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاغۇلۇق يىگىت ئالەر خۇددى بىر ئۆينىڭ ئادەملىرىدەكلا چىقىپ كەلدى. ئۇلار

ناھايىتى خۇشخۇي، قەدەملىرى زەبەردەست ئىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!

تۇرسۇن بەش قەدەم نېرىدىنلا سالام قىلدى، ئاندىن كېرەم قاتارلىقلار ئىككى قولىنى تەڭ سۇنۇپ، توختى، ساۋۇر بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. سالاملىشىش بەجا كەلتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا ئەھۋال سورىشىش داۋام ئەتتى. بۇ چاغدا ھويلىدىكى باغلاقلىق بىر جۈپ ئىت زەنجىرلىرىنى ئۈزۈۋەتكۈدەك تارتىپ، كۈچەپ قاۋىماقتا ئىدى. ئادەم كەلگەنلىكىنى بىلگەن كىچىك ئاخۇن ئالدىراپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، ئاغزىدىكى يىگىتلەرنى كۆردى، ئەمما ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەخمەت كۆرۈنمەيتتى.

— مەخمەت يوققۇ؟— كىچىك ئاخۇن ھامۇتتىن سورىدى.

— كېلىۋاتىدۇ،— كېرەم ھامۇت ئېچىپ بولغۇچە جاۋاب بېرىپ ئۈلگۈردى.

— قېنى ئۆيگە كىرەيلى،— دېدى كىچىك ئاخۇن دەرۋازىنىڭ ئىككىلى قانىتىنى ئىتتىرىپ ئېچىپ.

شۇ ئەسنادا ئۆچكىنىڭ مەرىگىنى ئاڭلىنىپ، ئارقىدىنلا ئېشەكنىڭ ئالدىغا بىر ئوغلاقنى ئارتىپ مەخمەت چىقىپ كەلدى.

— ئەقىلىڭ بار جۇمۇ، مەخمەت، كۆڭلۇمدىكىنى تاپسەن!— كىچىك ئاخۇن ئوغلاقنى ئالغىلى ماڭدى.

— كۆڭلىڭىزدىكىنى بىلمىسەم سېرىق ئوغلاق ئەكېلەمدىمەن، ھەقاچان ئەڭگىز تارتىدۇ دەپ سېرىق ئوغلاق بۇيرۇيتىڭىزغۇ دەيمەن!

مەخمەت ئېشەكتىن تاقىقىدە سەكرەپ چۈشۈپ، ئوغلاقنى چۈشەلگەن پېتى ھويلىغا ئېلىپ كىرىپ، قىبلىغا قارىتىپ ياتقۇزدى - دە، غىلابتىن پىچىقىنى چىقىرىپ بوغۇزلىدى. بۇگۈن كىچىك ئاخۇنمۇ، ئۇنىڭ بىر مەھەللىلىك بۇرادەر-

لىرىمۇ خۇشال ئىدى، ئۇلار توختىنىڭ بەرجەس قەددى - قامىتىگە، قاملاشقان تەقى - تۇرقىغا ھەۋەس بىلەن قارىشىپ، تۇنجى كۆرۈشكەن بۇ ئەزىز مېھمانلاردىن قايسىنىڭ «توختى مانجۇ» ئىكەنلىكىنى بىركىم تونۇشتۇرمىسىمۇ ۋۇجۇدىدىكى باتۇرلۇق ئالامەتلىرىدىنلا بىلىۋالغان ئىدى.

بۇ 11 - ئاي مەزگىلى بولۇپ، تالا سوغۇق ئىدى، شۇڭا كىچىك ئاخۇن مېھمانلارنى ئۇدۇللا مېھمانخانىغا باشلىدى. ھەممەيلەن كۆرپىدىن ئورۇن ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئورنىدىن قوزغىلىپ كىچىك ئاخۇندىن تىنچ - ئامانلىق سورىدى، ئاندىن كىچىك ئاخۇن كۆچمەكچى توختى بىلەن ساۋۇرنى تونۇشتۇردى:

— بۇ كىشى مەن داۋامەت ئاغزىمدىن چۈشۈرمەي كېلىۋاتقان ئوت يۈرەك يىگىت توختى مانجۇ بولىدۇ. بۇ يىگىت بولسا توختىنىڭ تۇغقىنى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق قېرىندىشى، بىزنىڭ زىنداندىكى شاپائەتچىمىزنىڭ بىرسى، ئىسمى ساۋۇر بولىدۇ.

كىچىك ئاخۇننىڭ «شاپائەتچىمىز» دېگەن سۆزى توختىنىڭ ئېسىگە رەيھاننى سالدى. خىيالىدا رەيھان خۇددى «توختىكا!» دەپ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقاندەك يارقىن سېيما نامايان بولۇپ، ئۇنىڭ خوشلىشىش ئالدىدىكى كۆز ياشلىرى قەلب تارىنى تىترەتمەكتە ئىدى.

— ئەمدى سىلەرنى تونۇشتۇراي! — دېدى كىچىك ئاخۇن مەھەللىدىكىلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىما قىلىپ، — بۇ يىگىت تۇرسۇن، تۇرسۇنجان دەپمۇ ئاتايمىز. يېنىدىكىسى ھامۇت بولىدۇ. يەنە ئۇلگۈرۈپ كېلەلمىگەن مېھمانلىرىمىز بار. تونۇگۈن ھوشۇرجاننى ئەۋەتكەن ئىدىم، بۈگۈن نەدىلا بولسا يېتىپ كېلىدۇ...

كىچىك ئاخۇن گېپىنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرگىچە ئارازلىدى. كى ئوسمان، خاسان، تۇغانبېكلەر كىرىپ كەلدى، كىچىك ئاخۇن يېڭى كەلگەنلەرگە توختىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن زىنداندا ئۆتكەن كۈنلىرىنى، تۇنجى قېتىملىق قىيىن - قىستاق- تىن كېيىنكى نىمجان ھالىنى تىلغا ئالغاندا كۆز چاناقلىرىدىن تاشقىنلىغان ياشلار ئېتەكلىرىگە يامغۇردەك تۆكۈلۈشكە باشلىدى. گەپ ئۆزلىرىگە ئوخشاش يۈزلىگەن گۇناھسىز خەلقنىڭ دەرد - ئازابلىرى، قارا دەرۋازا ئالدىدىكى ناله - زار، قىيا - چىيالارغا كەلگەندە يىگىتلەر گويا ماتەمدارلاردەك ئېغىر سۈكۈت- كە چۆمدى، چوڭقۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىشلار ئۆينى بىر ئالدى. ئاق كۆڭۈل ئايال ھەپىزەنىڭ ئۆكسۈپ ھېقىقداشلىرى خۇددى قىيامەت قايىم بولۇپ يەر - جاھان زىلزىلىگە كېلىۋاتقان- دەك، ھەممەيلەننىڭ يۈرەكلىرىنى ياپراقتەك تىترىتىپ داستە- خان كۆتۈرۈپ كىرگەن سەبى قىز زۇلپىيەنمۇ يىغلىتىۋەتتى. مەسلەكداش دوستلارنىڭ بۇگۈنكى يىغلىشى تەنتەنە ئەمەس، بەلكى بىئەجەل ئۆلگەنلەرنىڭ ماتىمىگە ئايلاندى.

— ئىنتىقام ئالىمىز! — بۇ تۈرسۇننىڭ كەسكىن ئاۋازى ئىدى. يىگىتلەر مۇشتلىرىنى چىڭ تۇگۇپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى.

بۇنىڭغا ئۇلاپلا:

— جېنىمنى تىكىپ قويدۇم! — دېدى ھامۇت.

— ئىنتىقام ئالىمىز! يا ئۆلۈم - يا كۆرۈم! بېشىمىزغا كەلگەننى كۆرىمىز، بەگ - ئەمەلدارلارنى، مۇتەئەسسىپ ھارام- زادىلەرنى، ئەفرىدۇننى يوقاتماي قويمايمىز! مەھبۇسلارنىڭ زالىملارنىڭ ئايىغى ئاستىدا ئېزىلگەنلەرنىڭ ئازاد قىلىمىز. ھەپسە - زىنداناللارنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇيمىز!

يىگىتلەرنىڭ كۆچلۈك ئىرادىسى توختى ۋە كىچىك ئاخۇندا زور ئىشەنچ پەيدا قىلىپ، جەڭگىۋار لەشكىرىي قوشۇنغا ئىگە

بولغاندەك مەغرۇرانە ھېسسىياتقا كەلتۈردى. كىچىك ئاخۇن ئىشنى نەدىن باشلاشنى، نېمە دېيىشنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ئىدى، شۇڭا پەقەت زىنداندا كۆرگەنلىرىنىلا سۆزلەپ بەردى. بۇ، ئاڭلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئەڭ جانلىق پاكىت ئىدى. ئەمەلىيەت ئەزگۈچى كۈچلەرنىڭ زۇلمى چېكىدىن ئاشقانلىقىنى، ئەمدى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ يوقاتمايدىغان بولسا، يەنە تۈمەنلىگەن بىگۈناھ خەلقنىڭ ياشاشقا ئامالسىز قالىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. يىگىتلەرنىڭ غەزەپ - نەپرەتلىرىدىن خەلق ئاممىسىنىڭ كۈرەشكە قىزغىن قاتنىشىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولاتتى. ئەمدىكى گەپ تېزرەك تەشكىللىنىپ دەرھال قوزغىلىشتا قالغان بولۇپ، كېچىكىش پايدىسىز ئىدى. كۆپچىلىك مۇشۇنداق قىزغىن تالاش - تارتىش قىلىشۋاتقاندا قەشقەردىن ھەسەن تۈرك تۆت ئاغىنىسىنى ئېلىپ ھوشۇرجان بىلەن يېتىپ كەلدى. مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىۋاتقان كىچىك ئاخۇن ئىشنى تۈگىتىپ چىقىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى. كىچىك ئاخۇننىڭ ھويلىسى بايرام تۈسىگە كىرگەن ئىدى. ئەگەر بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇنقى چاغ بولىدىغان بولسا ئىمام تالىپلىرى بىلەن گېپىنى بىر قىلىپ، كىچىك ئاخۇن ئۆيىگە توپلاڭچىلارنى توپلىدى دەپ پاششاپ بېگىنىڭ قېشىغا ئېشىكىنى چاپتۇرۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. بۇگۈن بولسا ئىشلار ئوڭغا تارتقاندەك ئەتراپ شۇنداق - تىنچ، بىرەر غەيرىي ئادەممۇ كۆرۈنمەيتتى. بۇ، ۋەزىيەتنىڭ ئۇلارغا پايدىلىق بولۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

— ھەسەنجان، كىم كەلدى؟ ماڭا قارا! ساڭا سۆزلەپ بېرىپ، كۆرۈشتۈرۈشنى كۈتۈپ كېلىۋاتقان توختى مانجۇ دېگەن مانا مۇشۇ! قانداق؟ توغرا دەپتىكەنمەنمۇ؟

كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۈركتىن جاۋاب كۈتمەستىن سۆزلەپلا كەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! يەنە بىر كۆرۈشۈۋېتەيلى، — ھەسەن تۇرك توختىغا قول سۇندى.

كىچىك ئاخۇن ئارقىدىن ساۋۇرنى تونۇشتۇردى. ئەمما، ھەسەن تۇركنىڭ نەزىرى تېخىچە توختىدا بولۇپ، كۆڭلىدە كىچىك ئاخۇننىڭ قىلچىمۇ ئاشۇرۇۋەتمىگەنلىكىنى جەزملەشتۇرمەكتە ئىدى.

— ئەمدى قوزغىلاڭنىڭ پەيتى كەلدى! — دېدى ھەسەن تۇرك، — 5 — 6 ئاينىڭزى ھەسرەت يۇتۇپ كېلىۋاتقان ئىدىم. شۇ تۇرقىدا قانات - قۇيرۇقسىز يېتىلدى دېسەكمۇ بولىدۇ. قابىل ئىككى يېتەكچىگە ئېرىشتۇق. جەڭ قىلىدىغانغا مانا بىز بار. ھازىر قەشقەر خەلقى مىللىي مۇناپىقلارنىڭ زۇلمىدىن جاق تويدى. ئەگەر شۇنداق قوزغىلىدىغان بولساقلا، ھەممە ئادەم ئۆڭسى بۇزۇلغان ھەربىلەردەك ئېتىلىپ چىقىپ بىزگە قوشۇلىدۇ. ھەربىرى 100دىن چېرىككە تېتىغۇدەك يىگىتلەردىن مېنىڭ ئىتائىتىمدىكىلىرىلا 100دىن ئاشىدۇ. ئۇلار جېنىدىن كەچسە كېچىدۇكى، گېپىمنى يېرمايدۇ. ئەمدى كۇتۇپ تۇرالمايمەن. سىلەر يەنە ئىككىلەنسەڭلار، كۇتۇپ تۇرۇڭلار، مەن ئۆزۇمنى سىناپ باقاي، ئەگەر سۆزۈمگە كىرسەڭلار بۇگۈن چېكىمىزنى توختىتايلى. قېنى سىلەرنىڭ نېمە مەسلىھەتلىرىڭلار بار، ئاڭلاپ باقاي دەپ كەلدىم. گېپىمگە قارىتا مېھماننىڭ قانداق كۆز قارىشى بار، ئۇنىمۇ ئاڭلاپ باقساق دەيمەن.

توختى ئىپادە بىلدۇرمەي جىم ئولتۇردى. بىردەملىك سۈكۇتتىن كېيىن، كىچىك ئاخۇن تەمكىن ھالدا ئېغىز ئاچتى.

— مەن ھەممىنى چۈشىنىمەن! — ئۇ دېمەكچى بولغان سۆزىنى تاپالمايۋاتقاندەك بىردىنلا توختىۋالدى، ئاندىن ئولتۇرغانلارنى خۇددى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ھەممەيلەنگە بىر - بىر لەپ قاراپ چىقىپ كەسكىن تەلەپپۇزدا داۋام قىلدى، —

بۇرادەرلەر! ھەسەنجاننىڭ دېگەنلىرى توغرا، ھەقىقەتەن كېچىكـ
تۇق. ئەمما، نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەندى. مەن ئالدىرىمايۋاتـ
قىنىم يوق، ھازىرلا ئېتىلىپ چىققۇم بار. بۇنداق قىلىش
ئۆزىنى بىھۇدە ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەنلىك بولىدۇ! بىزنىڭ كۆـ
چىمىز يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىۋاتىدۇ. ھازىر قولىمىزدا تارقاق
ھالدا تۇرۇۋاتقان 10 دانە قارا مىلتىق بار. ئاغۇ، ئارازلىدىكى
ئومۇمىي مىلتىقنى يىغساق ھەممىسى 20 ئەتراپىدا بولىدىكەن.
ئاتمۇ يېتەرلىك ئەمەس. بىزدە غەيرەت بولغان بىلەن تەييارلىق
ئاجىز، نىشانىمىز ئايدىڭ ئەمەس. كىمنى يوقتىمىز، قەيەرگە
بېرىپ، قەيەردە توختايمىز؟ بۇنى تېخى بېكىتمىدۇق. قوشۇنغا
يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن قابىلىيەتلىك يېتەكچى بولمىسا بولـ
مايتتى. شۇ سەۋەبتىن تۇرۇپ قالدۇق. مانا ئەمدى ۋاقىت
كەلدى. نۇرغۇن جەڭنامىلەرنى كۆرگەن، بىلىملىك بىر يىگىتـ
كە ئېرىشتۇق. ئۇ يىگىت مانا بۇ توختى. بىز ھەسەنجان بىلەن
كۆپ باش قاتۇرۇپ، ئالدىراپ قول سالغىلى بولمايدىغانلىقىنى
بىلگەن، ھازىر ئاغۇ، ئارازلىدا ياش - ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن
مەيدىسىگە مۇشتلاپ جەڭگە كىرىدىغانلار 100 گە يېتىدۇ، بۇـ
نىڭغا ھەسەنجاننىڭ ئادەملىرىنى قوشساق 200 دىن ئاشىدىكەن.
بىز شەھەر شارائىتىنى شەھەرلىكلەردەك بىلمەيمىز. يىگىتلىـ
رىمىزگە بىردىن ئات كېرەك، بۇنى ۋاقتى كەلگەندە ھەل قىلارـ
مىز، لېكىن ھەممىمىز نامرات تۇرساق، بىزدە ئات نېمە قىلـ
سۇن؟ ھازىرچە بۇ گەپنى قويۇپ تۇرايلى. بار ئادەملىرىمىزنى
تەشكىللەپ، قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى رەسمىي باشلايلى. بىز
توختىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقان. ساۋۇرنىڭ دېيىشىچە، پەيزاـ
ۋات، يەكەن ياشلىرىمۇ يولىمىزغا قاراپ تۇرۇپتۇ. ھازىرنىڭ
ئۆزىدىلا باشلىق بولغۇچىنى سايلاپ چىقايلى، ئاندىن شۇنىڭ
كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش تۇتايلى. بۇنىڭغا قارىتا كۆپچىلىكنىڭ

يەنە قانداق پىكرى بار، ئاڭلاپ باقايلى.

ئولتۇرغانلار بىر - بىرلىرىگە قارىشىپ «قېنى سۆزلىمەمسەن» دېگەندەك ئىپادىلەرنى قىلىشىۋاتقاندا، داستىخان سېلىنىپ، هورى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان بىر تەڭنە گۆش قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن كۈسۈرلىشىشلار جايىدا توختاپ، هەممەيلەن گۆش يېيىش بىلەن بولۇپ كەتتى.

— ئەمدى پارتكىمىزنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرايلى، — دېدى كىچىك ئاخۇن دۇئادىن كېيىن كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلىپ، — بىزنىڭ بۇنىڭدەك يىغىلمىقىمىز ئاسان ئەمەس. يەنە بىر جەهەتتىن تولا يىغىلىۋەرسەك كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويىمىز. شۇڭا، پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئالدى بىلەن باشلىق سايلىۋالايلى، ئاندىن باشقا گەپكە ئۆتەيلى. مەن دەسلەپتىمۇ «ۋاقتىنچە بولۇپ تۇرايلى» دېگەن ئىدىم. ئەمدى ۋاقتىم توشتى، شارائىتىمۇ پىشىپ يېتىلدى. مېنىڭچە بۇ ئىشنى توختىتىغا تاپشۇرساق، قانداق دەيسىلەر؟ كۆپچىلىك كۆزقارىشىنى قوپۇپ باقسۇن!

— ئۇنداق بولسا، سىزگە بىر يارەمچى قوشايلى، ئىككىلار باشقۇرۇڭلار، بۇنىڭدەك خەتىرى چوڭ ئىشقا بىر ئادەمنى ئېگە قىلىپ قويساق بولمايدۇ. بىرەر چاتاق چىقىپ قالسا، هەممىمىزنىڭ تۆگەشكىنى شۇ! قانداق دېدىم، كۆپچىلىك؟

— شۇنداق قىلايلى، — هەسەن تۇرکنىڭ بۇ تەكلىپىگە تۇرسۇن بىلەن كېرەم تەڭلا قوشۇلدى. ئارقىدىن هەممەيلەن بۇنىڭغا رازىلىق بىلدۈرۈپ، باشلىق سايلىماقچى بولۇشتى.

— مېنىڭچە، توختى باش سەردار بولسۇن! — دېدى كىچىك ئاخۇن ئاۋۇال ئېغىز ئېچىپ.

— قوشۇلمەن، كىچىك ئاخۇن ئورۇنباسار بولسۇن! — تەستىقلىدى هەسەن تۇرك.

— هەسەنجان مەشقاۋۇل بولغاي. باش سەردارلىرىمىز جەڭ-گە كىرسە بولمايدۇ. جەڭگە ھەسەنجاندەك باتۇرلار كېرەك! — قەشقەرلىك كەسكىن تۇردە ئېيتتى.

— شۇنداق بولسۇن! — تۇرسۇن قوللىنى كۆتۈرۈشى بىلەن باشقىلارمۇ ئوڭ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ قارار قىلىشتى.

توختى، بۇنىڭدەك چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن، دەپ ھەرقانچە يالتايسىمۇ، كۆپچىلىك ئۇنىڭ رايىغا باقماي سايلىۋەتتى. ئەمدى قارارنى ئۆزگەرتكىلى بولمايتتى، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇنىڭدىكى ئوتتەك لاۋۇلداپ تۇرغان ئىسيانكار قەلب «كۇرەشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن» دېيىشكە يول قويمايتتى. چۈنكى، ئۇ مۇشۇنداق پۇرسەتنى كۈتۈپ كېلىۋاتاتتى. شۇڭا، كۆپچىلىك ئىشەنچ بىلەن كۆتۈرگەن قوللىرىنى چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئورنىدىن تۇرۇپ سايلامغا ئىپادە بىلدۈردى:

— ئىشەنگىنىڭلارغا رەھمەت! كۆپچىلىك كۆڭۈل رايى بويىچە ئەقىدە قىلىپ مېنى سايلىغان ئىكەن، مەن ئەلۋەتتە كۈتكەن يېرىڭلاردىن چىقىشىم كېرەك. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن سىلەر مېنىڭ دېگەن يېرىمدىن چىقمىساڭلار بولمايدۇ، گېپىم توغرىمۇ، كۆپچىلىك!؟

— توغرا، — تەڭلا ئاۋاز قوشتى كۆپچىلىك، — سەردار ھەرقانچە قابىل بولغان بىلەن لەشكەرلەر ماسلاشمىسا، قوماندا كارغا كەلمەيدۇ.

— ئۇنداق بولسا سىلەر نېمە ئىش قىلماقچى؟ — سورىدى توختى كۆپچىلىككە تەكشى قاراپ.

— سىز نېمە دېسىڭىز شۇنى قىلىمىز! — ئولتۇرغانلاردىن بىرسى ئېغىز ئاچتى.

— توغرا ئەمەس! ھەممىڭلارنىڭ ۋەزىپىسى ماڭا ئوخشاشلا

مۇھىم. بىز يالغۇز جەڭ قىلالمايمىز. سىلەر ئاممىنى ئويغىتىپ، زالىملارغا قارشى غەزىپىنى قوزغايسىلەر، ئازادلىق يولىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىسىلەر. لېكىن، ئۇلارنى زورلاپ باشلاپ كېلىشكە بولمايدۇ، بەلكى ۋاقتى كەلگەندە «ئالغا!» سادا-سىنى ئاڭلاپلا، ھەممىسى ئۆزلۈكىدىن سېپىمىزگە قوشۇلىدۇ. بۇنىڭغا نىسبەتەن قارىشىمىز ئېنىق بولۇشى كېرەك. بۇ يەردىكى قارا كۆز يىگىتلەر لەشكىرىڭلارنى ئۆزۈڭلار تاپسىلەر. ھەر-قايسىڭلار ئۆزۈڭلارنىڭ لەشكەرلىرىڭلارنى تەشكىللەپ سەپ تۈزۈپ، بۇيرۇقۇم بويىچە ئىش كۆرىسىلەر. بۇيرۇققا ئىتائەت قىلماي بىھۇدە ئادەم ئۆلۈشكە سەۋەبچى بولساڭلار، قاتتىق جازا-غا تارتىلىسىلەر.

— قوللايمىز! — كۆچىلىك بىردەك ئىپادە بىلدۈرۈشتى.

— ئۇنداق بولسا، تۆۋەندە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى بىر-بىرلەپ قارار قىلۇالايلى: بىرىنچى، ئالدى بىلەن ھەرقايسىمىزنىڭ قىلىدىغان ئىشىمىز ئايدىڭ بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچى، ھازىردىن باشلاپ قورال ۋە ئوق - دورا تەييارلىشىمىز لازىم... شۇنى قايتا تەكىتلەيمەنكى، جەڭ قىلىش ئۈچۈن قورال بولۇش كېرەك. قورال دېگىنىمىدە ھازىرچە ئوۋچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان قارا مىلتىق بولسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېگىسى بار، سېتىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەپسۇس، بۇ يەردە ئولتۇرغانلىرىمىزدا پۇل يوق، پۇلى بارلارنىڭ دەردى يوق. قانداق قىلىش كېرەك!؟— توختى كۆچىلىككە تەكشى قارىۋېتىپ، قويىنىدىن رەيھان بەرگەن ھەميانىنى ئالدى، — بۇنىڭدا 30 سەر كۈمۈش بار. قارا مىلتىقتىن 30 نى ياكى ئېپى كېلىپ قالسا 40 نى سېتىۋالغىلى بولىدۇ. ئوق - دورا سېتىۋالىمىز دېسەك يەنە پۇل كېتىدۇ. ياخشى يېرى، دورا ياساشنى ھەممەيلەن بىلىمىز، قوغۇشۇننىڭ باھاسى ئەرزان ھەم ئاسان

تېپىلمدۇ، تەڭلىك تارتمايمىز، مېنىڭچە بۇنىڭغا بىر ئادەم مەسئۇل بولسۇن، بەزى ئىشلارنى مەن ئورۇنلاشتۇرىمەن، — توختىنىڭ خىيالىغا شۇئان زۇمرەتخېنىمدىن يارەم سوراش ئويى كېلىپ، ساۋۇرنى ئەۋەتىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

توختىنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشى كۆپچىلىكتە ئىشەنچ تۇرغۇزۇپ دىللىرىنى يايرىتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە توختى كىچىك ئاخۇندەكلا گەپدان، ناتىق ئىدى، ئارقىدىن كىچىك ئاخۇن سۆزالدى. ئىككىيلەننىڭ گېپى بىر يەردىن چىققاچقا، ئولتۇرغانلار ھازىرلا ئۆزلىرىنى ئوق يېغىۋاتقان جەڭ مەيدانىدا تۇرۇۋاتقاندەك، قۇرۇق قول قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ دۈشمەننىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىشتى. توختىنىڭ بۇ يەردىكىلەردىن كىچىك ئاخۇندىن باشقىلار ئۆمرىدە ئېرىشىش تۇگۈل قولىغا ئېلىپ ساناپ بېقىشمۇ نېسىپ بولمىغان شۇنچە جىق پۇلنى ھەمىيان بىلەنلا قوزغىلاڭ ئۈچۈن بەخش ئېتىشى قاتتىق ھاياجانلاندۇرۇۋەتكەن يىگىتلەر بىردىنلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، قەسەمياد قىلىشتى:

— جېنىمىز پىدا!

— ئۆلۈمدىن قورقمايمىز!

— زالىملارنىڭ ئەدىپىنى بېرىمىز!

— بىز جەزمەن غەلىبە قىلىمىز!

كىچىك ئاخۇننىڭ مېھمانخانىسى ئاجايىپ جانلىنىپ كەتتى. بۇ ھال توختىنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، كۈتكەن ۋاقىتنىڭ ئۇزاق قالمىغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى. ئولتۇرغانلار ئىچىدىن تۇرسۇن قول كۆتۈرۈپ كەسكىن ئىپادە بىلدۇردى:

— قورال سېتىۋېلىشقا مەنمۇ پۇل چىقىرىمەن. ئاتا - ئانام قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەندىنمۇ بەك تەقەززا. شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ ئىچى تىت - تىت بولۇۋاتىدۇ. ئائىلىمىزدىكىلەر بار-يوق ئۇلاغ-

چارپايلارنى تاغقا ئاپىرىپ قىرغىزلار بىلەن مىلتىققا تېگىشىپ تەقلەپ قويغىنى نىكەم. بىز ئىككى ئوغۇل دادام بىلەن قوشۇلۇپ جەڭگە ئۆزىمىزنى ئاتاپ قويدۇق. ئەمدى بىزگە پۇل - مالدىن زۆرۈرى ئەركىنلىك! ئايرىم بېقىۋاتقان ئىككى قوينىمۇ قورالغا تېگىشەيلى!

بۇنىڭدىن ئىلھاملانغان كۆچمىلىك بەس - بەستە كۆڭۈل ئىزھار قىلىشتى. ھەممەيلەننىڭ ۋۇجۇدى قوزغىلاڭ ئۇچۇن گۈلخانەك يانغان ئىدى. توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن كۆز ئالدىدا يۈزلىگەن - مىڭلىغان ئادەملەر: «ياشىسۇن ئەركىنلىك، ياشىسۇن مىللىي ئازادلىقىمىز!» دەپ تەنتەنە قىلىۋاتقانەك قاينام - تاشقىنلىق كۆرۈنۈش نامايان بولدى.

— رەھمەت سىلەرگە! — دېدى توختى كۆچمىلىككە رازى-مەنلىك بىلەن قاراپ، — بىز خەلقنىڭ ئارقىسىدا قاپتىمىز. ھەربىرى ئائىلە بىر گۈرۈپپا جەڭچىلەرگە ئايلىنىپ بوپتۇ. شۇ-ڭا، تېزدىن ھەربىكەتكە كېلىپ، قوزغالغان خەلقە قوماندانلىق قىلىشىمىز، تارقاق كۆچنى توپلاپ، قوشۇننى زورايتىشىمىز لازىم!

ئولتۇرغانلار ھاياجانلىنىپ چاۋاك چېلىشتى.

بايىدىن بېرى زۇۋان سۆرمەي، تىڭشاپ ئولتۇرغان ھەسەن تۇرك ئېغىز ئاچتى:

— بىزنىڭ ھەربىكتىمىزدە ئۈمىد بار. مەن يولداشلارنىڭ قىزغىنلىقىدىن كۈتمىگەن خۇشاللىققا ئېرىشتىم. ھەرقانداق نەرسە يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىدۇ، ئاندىن شەرت - شارائىتنىڭ پىشىپ - يېتىلىشى بىلەن تەرەققىي قىلىپ زورىيىدۇ، بىر نىيەتتە ئۈيۇشقان خەلقنىڭ كۈچىگە ھېچ نەرسە تەڭ كېلەلمەيدۇ. گەرچە ھازىر قورال يېتەرلىك بولمىسىمۇ، قولىمىزدا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقتىن بىرقانچىسى، تەپكىلىك مىلتىقتىن

بىرسى بار...

— نېمە؟ تەپكىلىك مىللىتىق دېدىڭما! ؟ كىچىك ئاخۇن ھاياجانلانغىنىدىن ھەسەن تۇرکىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ سوئال نەزىرى بىلەن تىكىلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى يالقۇنجاپ كەتكەن ئىدى.

— ھەئە، تەپكىلىك مىللىتىق. بىر مانجۇ چېرىكى بىلەن قىمار ئويناپ ئۇتۇۋالدىم، — ئولتۇرغانلار پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى، — ھەسەن تۇرك سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتتى، — باشقىلىرىنى رەۋزەشەب يامۇلىنىڭ قورال ئامبىرىدىن بۇرادەرلەر ئوغرىلاپ كەلدى.

— قالتىس! قالتىس ئىش بوپتۇ. مانا سەن ھەقىقىي قوماندان! بىزنىڭ قايغۇمىزنى تۆگىتىپ، ئىرادىمىزنى چىڭىتتىڭ!

كىچىك ئاخۇن ئۆزىنى تۇتالماي قېلىۋاتتى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى ھەسەن تۇرکتە ئىدى. ھەسەن تۇرك شۇ تاپتا ھېچقانداق كۈچ تەۋرىتەلمەيدىغان سېھىرلىك ئادەمدەك كۆرۈنمەكتە ئىدى، نېمىشقىدۇر چىرايىدا كۆپچىلىكنىڭكىدەك كۈلكە ئەمەس، بەلكى قايغۇ ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان كۆپچىلىك دەرھال كۈلكىدىن توختاپ، ھەسەن تۇرکنىڭ ئاغزىغا قارىدى:

— بار قورالنىڭ ھەممىسى ئارانلا 20 تال، — دېدى ھەسەن تۇرك تەمكىن تەلەپپۇزدا، — ئادەم بولسا ناھايىتى كۆپ. قەشقەر خەلقى قوزغىلاڭنىڭ تېزرەك پارتلىشىنى كۈتۈۋاتىدۇ. قوزغىلاڭدا غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن يەنىلا قوراللىنىشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىك بولمايدۇ. قوللىمىزدا بار بولغان ئازغىنە قارا مىللىتىق قانائەتلىنىشكە ئەرزىمەيدۇ، بەلكى ۋاقتى كەلگەندە ئوقياچىلىق كېرەككە كەلمەسلىكى مۇمكىن. جەڭدە ھەممىدىن مۇھىمى خەلقنىڭ بىر نىيەتتە قوزغىلىشى، پەقەت خەلق قوزغالسىلا دۈشمەننىڭ زەمبىرەكلىرىمۇ كېرەككە كەلمەي قالىدۇ. شۇڭا،

بۇ ئەتراپلىق ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە دەپ قارايمەن.

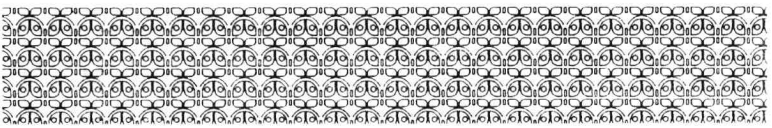
يېغىن قىزغىن داۋام قىلغاچقا كۈننىڭ قانداق كەچ بولغىنى بىلىنمىدى. ئۇلار مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ ئۆيلىرىگە تارقىغاندا، تۈن نىسپىدىن ئۆتكەن بولۇپ، نېرىدىكى تاغ تەرەپتىن بۆرىلەرنىڭ ھۇۋلاشلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ ئاڭلىناتتى. قەشقەردىن كەلگەنلەر ۋە ئارازلىلىق يېگىتلەر قونۇپ قالدى. كۈندۈز يېتىشمەي تۈن نىسپىگىچە داۋاملاشقان ئاغۇدىكى بۇ يىغىلىشتا قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى تەشكىلىي قۇرۇلۇشى قارارلاشتۇرۇلۇپ، توختى مانجۇ باش سەردار، كىچىك ئاخۇن ئورۇنباسار سەردار، ھەسەن تۇرك مەشقاۋۇل بولدى. قالغان يېگىتلەرگە ئۆز ئالاھىدىلىكىگە يارىشا ئىش تەقسىم قىلىنىپ، ساۋۇر يەكەنگە بېرىپ قوزغىلاڭچى كۈچلەرنى تەشكىللەشكە، تۇرسۇن قاتار لىقلار ئاغۇ خەلقى بىلەن سىردىشىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئادەملىرىگە مەسئۇل بولغان ئاساستا، ئۇلارنى قوراللاندۇرۇپ، بۇيرۇق كۈتۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئوسمان ۋە خاسان قاتارلىقلار ئارازلىغا مەسئۇل بولۇپ، خەلقنى ئومۇميۈزلۈك ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن، ھەقىقىي ئىشەنچلىكلەرنى قوراللاندۇرۇشنى؛ ھەسەن تۇرك قەشقەر خەلقىنى قوزغاپ، جەڭ تەييارلىقى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ، قوزغىلاڭچىلار قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، تەرەپ - تەرەپتىن چېقىپ ماسلىشىشقا يېتەكلەشنى ئۈستىگە ئالدى.

توختى مانجۇ بولسا پەيزاۋات ياشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشتىن سىرت، ئالتە شەھەر تەۋەسىدە قەبىھ ئېزىلىشكە ئۇچرىغان نامرات، ئىسيانكارلىق روھى كۈچلۈك خەلق باتۇرلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ئىشەنچلىك بولغانلىرىغا خەلقنى ئويغىتىش ۋەزىپىسىنى بېرىش، كەنت - مەھەللىلەرنىڭ جۇغرافىيىلىك تۈزۈلۈشى، ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريا - كۆللىرى، يول

ۆه باشقا ئىستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرۈپ خاتىرىگە ئېلىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۈستىگە ئالدى.

كىچىك ئاخۇن تەرەپ - تەرەپكە بۇيرۇق يەتكۈزۈشكە مەسئۇل قىلىنىدى. ئەمما، قوزغىلاڭنى قاچان، قانداق باشلاش ئۈستىدىكى پىكىرلەردە تېخى بىرلىككە كەلمىگەچكە، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توختىي، ھەسەن تۈرك، كىچىك ئاخۇنلارنىڭ قارار قىلىشىغا قالدۇرۇلدى.

ئون ئىككىنچى باب

ئاخىرقى قارار

يىغىلىش تۈگەپ، ئۇزىغانلار ئۆيىگە، قالغانلار تاتلىق ئۇيقۇغا كەتتى. توختى نېمىشقىدۇر تاڭ ئاتقۇچە زادىلا ئۇخلىيالمىدى. ئۇ تۈنۈگۈندىن باشلاپ بۇرۇنقىدەك خالىغان يەرگە بېرىپ، نېمە خىيالىغا كەلسە شۇنى قىلىدىغان توختى ئەمەس، بەلكى يۇزلىگەن، مىڭلىغان، ھەتتا ئون مىڭ - يۇزمىڭلىغان خەلقنىڭ ھايات - ماماتىغا مەسئۇل بولىدىغان ئادەمگە ئايلانغان ئىدى؛ قوزغىلاڭنىڭ چوڭ يانغىن ياكى كەلكۈنگە ئوخشاش دەھشەتلىك ھادىسە ئىكەنلىكىنى، نېمىلەرنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇپ، نېمىلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، ئويلىغانسېرى شۇنچە قورقۇنچ باسقاندەك بولاتتى، كۆز ئالدىدىن قانغا مىلەنگەن جەسەتلەر نېرى كەتمەيتتى. يىغا - زار، ناله - پەريادلار قۇلىقىدا جاراڭلايتتى. ئۇنىڭ ئېسىگە بىردىنلا زىندان ھايىتى، نىمجان مەھبۇسلار، ئازاب - قىيناقلار كەلدى - دە، ۋۇجۇدىدا غەيرەت، ئىشەنچ پەيدا بولۇپ، قەلبىدىكى غەزەپ ئوتى لاۋۇلداشقا، شىجائىتى مەۋج ئۇرۇپ دېڭىزدەك دولقۇنلىنىشقا باشلىدى. خىيال يەلكىنى ھايات كېيىسىنى مايىڭ تامان ئىلگىد-

رىلەتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى، قاچان قوزغىلىش؛ يەنە بىرى، زالىملارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش ئىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا بۇنى قايتىدىن مەسلىھەتلەشمىسە ھەرگىز بولمايتتى.

تاڭ ئېتىپ، بامدات نامىزىدىن كېيىن ناشتىغىچە ئارىلىقتا يەنە تالاش - تارتىش بولدى. توختى مانجۇ بىرىنچى بولۇپ سۆز ئالدى:

— بۇرادەرلەر، بۇگۈن ئىككى مەسىلىنى بېكىتىۋالايلى، ئالدى بىلەن قوزغىلاڭنى قاچان باشلايمىز دېگەن مەسىلىنى قارارلاشتۇرساق دەيمەن. بۇنىڭدا شۇنى نەزەرگە ئېلىش زۆرۈركى، ھازىر 11- ئايغا 28، دېمەك، ئىككى كۈن ئۆتسە 12 - ئاي كىرىدۇ، تەييارلىق تېخى پۈتمىدى. ئەگەر سوغۇق چۈشۈپ كەتسە، جەڭنى ئۆيدە ئولتۇرۇپ قىلىمىزمۇ؟ قوزغىلاڭچى قوشۇن پۈتۈنلەي نامراتلاردىن تەركىب تاپقان، قەھرىتان قىشتا تالا-تۇزلەردە يېتىپ بەرداشلىق بەرمەك قىيىن، شۇڭا قىشنىڭ چىقىشىنى كۈتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا زادى قاچان، قايسى كۈنى قوزغىلىمىز؟ بۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىككىنچى مەسىلىگە ئۆتىمىز. قېنى بىر - بىرلەپ پىكىر بايان قىلايلى، كىچىك ئاخۇنكا، گېپىم توغرىمۇ؟

— مېنىڭچە، — دېدى كىچىك ئاخۇن، — رامىزاندىن كېيىن باشلىساقمىكىن.

— رامىزان قاچان؟ — سورىدى توختى.

كىچىك ئاخۇن بارماقلىرىنى پۈكۈپ ساناپ، جاۋاب بەردى:

— 4 - ئاي، بۇ چاغدا سوغۇق بوشايدۇ، يېلىڭ كىيىم بىلەن سىرتتا ياتسا توڭلاپ قالمايدۇ، توك ئېرىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە سۇ كېلىدۇ. تۇرمۇش قۇلايلىق بولىدۇ.

— شۇنداق بېكىتەيلى! — ھەسەن تۇرك ئاۋاز قوشتى, —

دەرۋەقە يۇقىرىقى ئىككى مەسىلە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، 4- ئايدا قوزغىلىش قارارلاشتۇرۇلدى. توختى يەنە بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

— رامىزاندىن كېيىن قوزغىلىشنىغۇ بېكىتتۇق. ئەمدى كۇنمۇ ئايدىڭ بولۇپ كەتسۇن!

— روزى ھېيتنىڭ 15- كۇنى بولسۇن. بۇ چاغدا ئاي تولۇپ، سۇتتەك ئايدىڭ بولىدۇ. خېلى يىراقتىكى ئادەمنىڭ قولىدا نېمە بارلىقىنى بىلمەك ئاسان، ئادەملىرىمىزنىڭ ھەممىسىدە مىلتىق بولۇشى ناتايىن. ئايدىڭدا «قورقۇنچاق قوش كۆرۈ-نۇپتۇ» دەپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتكەنلەر ئادەملىرىمىزنىڭ قولىدىكى تاياق - كالتەكلەرنىمۇ مىلتىققا ئوخشىتىپ قېلىپ شجائىتى يىمىرىلىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى پەرق ئېتەلەيدۇ، ئەگەر قا-راڭغۇدا قوزغىلىپ قالساق، تەربىيىلەنمىگەن قوشۇنىمىز ئوق-نىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپلا پاتپاراق بولۇپ، ئاسانلا قولغا چۈشىمىز، قانداق دېدىم؟— كىچىك ئاخۇن ئۆز مۇھاكىمىسىدىن مەمنۇن بولغاندەك ئەتراپىغا قاراپ قويدى.

— بۇ پىلان بولىدىكەن، سىزچە قانداق؟— توختى ھەسەن تۇرككە تىكىلدى.

— شۇنداق بولسۇن، مېنىڭچە قوزغىلاڭنىڭ كونكرېت ۋاق-تىنى روزى ھېيتنىڭ 15 - كۇنى يېرىم كېچىگە بېكىتەيلى. قارشى پىكىر بولمىسا، قولۇڭلارنى كۆتۈرۈڭلار.

شۇنداق قىلىپ، قوزغىلاڭنى 1857 - يىل 4 - ئايدا باشلاشتىن ئىبارەت بىرىنچى مەسىلە قارارلاشتۇرۇلدى.

— ئىككىنچى مەسىلە،— دېدى توختى،— بىزدە قورال ئاز، يەنە كېلىپ شۇ ئازغىنە قورالنىڭمۇ ھەممىسى قارا مىل-

تىق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئادەملىرىمىز تەرىپىلەنمىگەن، سان جەھەتتىن كۆپ ئەمەس. يامان يېرى بىزنى خەلق تونۇمايدۇ، خەلقنى ئۆزىمىزگە مايىل قىلالمىساق مەغلۇبىيەت كۈتىدۇ، خالاس. ئەگەر قەشقەر خەلقى بىزگىمۇ 1847 - يىلى ئەتىيازدا كاتتا تۆرە باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا يېغىلىقىدا كاتتا تۆرە تاكى قورغاننى ئالغانغا قەدەر شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرمىگەن-دەك پوزىتسىيە تۇتسا قانداق قىلىمىز؟ شۇنىڭ ئۈچۈن، قوزغالاڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە قەشقەر ئاھالىسىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىشىمىز ھەممىدىن مۇھىم، بىراق بۇ ئۇنداق ئاسانغا توختايدىغان ئىش ئەمەس. بۇنىڭ چارىسى ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى بىر ئادەمنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، شۇنىڭدىن پايدىلىنىشتۇر.

بىردەم جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ئىلگىرىمۇ بىر نۆۋەت كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۈرك تالىشىپ بىرلىككە كېلەلمىگەن بۇ ئىشتا «ھە - ھۇ» بىلەنلا بىرلىككە كېلىش ئوڭاي توختىمايتتى. توختى مانجۇنىڭ بۇ مەسىلىنى ئالاھىدە مۇزاكىرىگە قويۇشى ھازىر ھەسەن تۈرككە ئاشۇنداق بىر ئادەمنىڭ بولۇشى زۆرۈرلۈكىنى تونۇتتى. كىچىك ئاخۇن بولسا بۇرۇندىن ئويلاپ كەلگىنى بىلەن كىمدىن پايدىلىنىشنى بىلەلمەي كېلىۋاتاتتى. بىرپەس داۋاملاشقان سۈكۈتتىن كېيىن ھەسەن تۈرك ئېغىز ئاچتى:

— بىز بۇرۇنمۇ بۇ ئىش ئۈستىدە تالىشىپ بىرلىككە كەلەلمىگەن ئىدۇق. گەپنىڭ راستىنى دېسەم، مېنىڭ زادىلا قوشۇلغۇم يوق ئىدى. ئەمدى ئويلىسام شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىكەن. خۇراپاتلىق ئىسكەنجىسىدىكى ئالتە شەھەردە، بېشىغا سەللە ئورۇۋېلىپ، تېرىسىنى تەتۈر سويىسىمۇ جەننەتكە كىرگۈزۈپ قويىدىغان بولدى، دەپ جىم يېتىپ بېرىدۇ، قەشقەر ئاھا-

للىرىگە تېخىمۇ گەپ توغرا كەلمەيدۇ. بۇنىڭغا خوجىلارنىڭ ۋەھشىيانە قىلمىشى مىسال بولالايدۇ. يەرلىك مۆتىۋەرلىرىمىز «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دېگەن پەتىۋانى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئەقىلگە سىغمايدىغان ئەپسانىلەرنى ئۇلارنىڭ كارامىتى دەپ مۇبالىغە قىلىدۇ. ئاپپاق خوجىنىڭ كۆپتۈرۈلۈشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بىزنى گادايلىققا ئۈندەپ ئۆزلىرى بۇلاڭچىلىق ئارقىلىق مال - دۇنيا توپلايدۇ، يەرلىك ئەمەلدار ۋە ئۆلىمالار ھەققىدىمۇ ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس! كۆپ ئويلاندىم، ئەگەر ئىجتىمائىي ھۆرمىتى چوڭ بىرەرسىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىش توغرا كەلسە، پەيغەمبەر ئەۋلادى دېيىلگەنلەردىن جاھانگىر خوجىنىڭ يالغۇز ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرىنى تەكلىپ قىلساقمىكىن دەيمەن. ئاڭلىشىمچە، ۋەلىخانمۇ بۇزرۇكخانىنىڭ نامىدىن پايدىلىنارمىش. بۇزرۇكخان تۆرە مېھرىبان، مۇلايىم بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ياخشى پەزىلىتى بىلەن يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگىمىش. قەشقەر خەلقى بۇزرۇكخانىنىڭ ئېتى چىقسا، گويا نۇشرىۋاندەك تەرىپلىشىدىكەن...

كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۈرك بىلەن ئىلگىرى قىلىشقان تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن، كۆپ ئويلىنىپ، ھەسەن تۈركىنىڭ دېگەنلىرىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەسكەن دېگەن يەرگە كەلگەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ، ئەل - جامائەت ئېتىراپ قىلىدىغان بىرەر ئابرۇيلۇق كىشىنىڭ نامى بىلەن مەيدانغا چىققاندا، خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكىلى، دۇشمەننى يېتىم قالدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئويلىدى. بۇ ئىش ئۇستىدە بېشى قېتىپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغىنىدا، توختى مانجۇمۇ بۇ ئىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. كىچىك ئاخۇن ھەسەن تۈركنىڭ گېپىنى تۇگىگەندىن كېيىن ئېيتتى:

— مەن قارىشىمنى دەپ باقاي. بىز ئىلگىرىمۇ بۇ ھەقتە بىر نۆۋەت تالاش - تارتىش قىلىپ بىرلىككە كېلەلمىگەن ئىدى.

دۇق. دەرۋەقە، بىزنى ھېچكىم تونۇمىغان، نىيەت - ئىقبالىد-
مىزنى چۇشەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، تەسىر كۆچى بار بىرەر
نام بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئاممىنىڭ ھېسداشلىقىنى قولغا
كەلتۈرمەي ئامال يوق. مەنمۇ ھەسەنجانىنىڭ قاراشلىرىغا قوشۇ-
لىمەن.

توختى مانجۇ ياش جەھەتتىن ئىككىسىدىن كىچىك بولىسە-
مۇ، بىلىم جەھەتتە ئۇستۇن ئىدى. ئۇ ئۇستازى ھەم خوجايىنى
چاڭ شەنسىڭدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، خەد-
زۇچە تارىخىي كىتابلارنى قىزىقىپ ئوقۇيتتى. ئۇنىڭ قارىشى-
چىمۇ بۇزرۇكخان نۆۋەتتىكى قوزغىلاڭدا پايدىلىنىشقا بولىدىغان
ئەڭ مۇۋاپىق شەخس ئىدى. بۇزرۇكخانىنىڭ بوۋىسى سامساق
خوجا، ئاتىسى جاھانگىر خوجىلار ئالتە شەھەر خەلقىگە ئوبدان
مۇئامىلىدە بولغانلار بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنى باراۋەر كۆر-
گەچكە، خەلق پەقەت زالىملار ئۇستىدىنلا ئىسيان كۆتۇرەتتى.
ئاتىسى جاھانگىر خوجا 1826 - يىلى ئالتە شەھەرگە باستۇرۇپ
كەلگەندە، پۇقرالارنى قاقتى - سوقتى قىلىپ زار قاقشاتقان
قەشقەرنىڭ قۇمۇللۇق بېگىنى شەرئەت بويىچە ئۆلۈمگە بۇيرۇ-
غان ئىدى، ئۇ مۇتىدىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ، قەشقەرنىڭ يەر-
لىك بېگىدىن باشقا ھەممە بەگلەرنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىلىرىنى
ساقلاپ قېلىپ، چىڭ پەرەسلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلىش بىلەن
پۇقرالارنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەن. يېڭىسار، يەكەن، خو-
تەن قاتارلىق شەھەرلەردىكى پۇقرالارمۇ جاھانگىر خوجىنىڭ
قەشقەرنى ئالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپلا تۇشمۇتۇشتىن قوزغىلاڭ
كۆتۇرۇپ جاھانگىر خوجىنى قوللىغانلىقتىن «سەيىد جاھانگىر
سۇلتان» دەپ نام ئالغان ئىدى. جاھانگىر خوجا 1827 - يىلى
2- ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان جەڭدە يېڭە-
لىپ، ئەسىر سۇپىتىدە بېيجىڭغا ئاپىرىلغاندا، ئوردا ئۇلۇغلىرى

جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئۆزلىرىنىڭ ئالتە شەھەر خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرى سەۋەب بولغانلىقىنى خان جاھانگىر خوجىنى سوراق قىلغاندا بىلىپ قېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ جازالىنىشىدىن ئەنسىرەپ جاھانگىر خوجىغا ئوغا بېرىپ گەپ قىلالماس ھالغا كەلتۈرۈپ قويمىغان بولسا ئىدى، خان ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، بەدەنلىرىنى خامتالاش قىلىپ، ئىتقا تاشلاپ بەرمىگەن بولاتتى. ئەكسىچە، 1826 - يىل 6- ئايلاردا يۇز بەرگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان 70 كۈنلۈك جەڭدە قەشقەر «گۈلباغ» قورغىنىدىكىلەر تەسلىم بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ يەردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل- دارلىرىنىڭ ئۆلۈۋېلىشى ۋە 8 — 10 مىڭ چېرىك ئىچىدىكى 400 تۇڭگان ۋە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان بىر تۈركۈم ئادەمدىن باشقا ھەممىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئۆزىگە ئارتىلىشى، بەلكى يوشۇرۇنچە زۇلۇم يۈرگۈزگەن ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن نەچچىسى جاھانگىر خوجىغا ئوخشاشلا غالجىر ئىتلارغا تۆئەمە بولۇشى مۇمكىن ئىدى. مانا بۇ تەسىرلىك تارىخنى خەلق ئاممە- سى ناھايىتى ئېنىق بىلەتتى. جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇز- رۇكخان خەلققە يۇز كېلەلمەيدىغان بىرەر ئىش كەلتۈرۈپ چىقار- مىدى، ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى قىسمەن ئاجىزلىق ۋە قابىلىيەت- سىزلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، ئالىيجانابلىقى ۋە مېھرە- بانلىقى بىلەن خەلق ئىچىدە داڭق چىقىرىپ، يۈكسەك ئابرۇيغا ئېرىشكەن ئىدى. ئەگەر بۇ قوزغىلاڭ ئۇنىڭ نامىدىن پايدىلىنا- لمىسىلا ئالتە شەھەر خەلقى ئۆزلۈكىدىن قوزغىلاڭغا قاتنىشىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا، توختى ئىككى بۇرادىرىنىڭ قارىشىغا قوشۇلغان بولسىمۇ، ئۇمىد چوڭ ئەمەس ئىدى، ئەگەر ئۇ تەك- لىپنى قوبۇل قىلمىسا، يەنىلا تەۋەككۈلىسىگە ئىش ئېلىپ بار- ماي بولمايتتى.

توختىمۇ ھەسەن تۇرك بىلەن كىچىك ئاخۇنلارنىڭ پىكىرىگە قوشۇلۇپ ئىپادە بىلدۈردى:

— مەنمۇ قوشۇلىمەن، شۇنداق بېكىتتۇق ئەمىسە، ئەمما ئۇنىڭ قېشىغا كىم بارىدۇ؟

— مەن باراي! — دېدى كىچىك ئاخۇن بىر دەملىك سۈكۈتتىن كېيىن.

— يەنە ئويلىنايلى، — توختى كىچىك ئاخۇننىڭ بېرىشىغا قوشۇلمىغاندەك پوزىتسىيىدە ھەسەن تۇرككە قارىدى.

— مېنىڭچە، — ھەسەن تۇرك دەرھال ئىپادەبىلدۈردى، — رېھىمجان بارسۇن. ئۇنىڭ ھازىرچە ۋەزىپىسى يوق. يەنە بىر جەھەتتىن، چوڭ كارۋان بىلەن نەچچە قېتىم قاتناشقاچقا، ئەھۋاللارنى بەش قولدەك بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە نەچچە يىل شۇ تەرەپتە تۇرۇپتۇ.

— بوپتۇ ئەمىسە، رېھىمجان ئاكام ئۆزى نېمە دەيدۇ ئاڭلاپ باقايلى، سىزچە قانداق؟ — توختى كىچىك ئاخۇنغا قارىدى.

— شۇنداق بولسۇن، ئاكا! ... قېنى سىز بۇياققا كىرىڭ! رېھىمجان كىردى.

— بۇياققا كېلىڭ! — توختى يېنىدىن ئورۇن كۆرسەتتى، سىزگە ھاجىتىمىز چۈشۈپ قالدى.

— قېنى ئاڭلاپ باقاي، قولۇمدىن كېلىدىغانلا ئىش بولسا، مانا مەن تەييار!

توختى ئۇدۇللا ئېيتتى:

— سىزنى قوقەندكە بېرىپ كەلسە دېيىشتۇق.

— نېمە ۋەجدىن؟

— بۇزرۇكخان بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىسىز.

— تۇرار جايى نەدىكىن؟

— بىلمەيمىز.

— بوپتۇ، بۇنىڭ كارارىيىتى چاغلىق، تاپالمىسام ۋەلىخان تۆرەم بىلمەي قالمايدۇ، يوقلاپ ئۆتكەچ ئۇنىڭدىن سورارمەن. قاچان يولغا چىقمەن؟

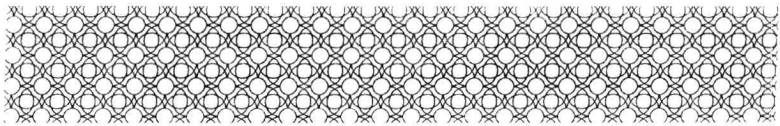
— بۇگۈنلا قەشقەرگە كىرىپ، سارايۇەنلەر بىلەن كۆرۈشۈڭ. ئىشلەپ يۈرۈپ ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ، بولمىسا چاندۇرۇپ قويىمىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە بېرىدىغان راسخوتمۇ كۆپ ئەمەس. قېنى كىچىك ئاخۇنكا، ھېلىقى قورال ئالىدىغان كۇمۇشتىن ئاز - تولا ئايرىپ بېرىڭ، سىلەرچە يەنە نېمە ئىشلار قالدى؟ — توختى ئىككىيلەنگە قارىدى.

— رېھىمجان پىلانىمىزنى ئېنىق بىلىشى كېرەك. بۇزرۇكخان تەكلىپىمىزنى قوبۇل قىلىپ ۋەدە بەرمىگۈچە سىر بەرمەسۇن. نامدار زاتلار سۆزىدىن يانمايدۇ. ئۇ ۋەدە بېرىپ بولغاندىن كېيىن پىلانىمىزنى بىلسۇن. ئۇنىڭ يەنە قانداق ياخشى پىلانى بار، رېھىمجان بىلگەچ كەلسۇن. كېلىش ۋاقتىنىمۇ ئۆزى بېكىتسۇن، ھازىرچە باشقا گەپ يوق،— دېدى ھەسەن تۇرۇك.

مەقسەت - مۇددىئالار تۇغىللەنگەندە كۇن چۈش بولغان ئىدى، رېھىمجان ھەسەن تۇركلەر بىلەن قەشقەرگە ماڭدى. ساۋۇرنى ھەمراھ قىلىپ يولغا چىققان توختى ئۆزىنىڭ پەيزاۋات، دولان ياكى يەكەن دىيارلىرىدىن قايسىسىغا بېرىشنى بىلمەيتتى. ئۇ ئاخىر ئەڭ مۇھىم ئىش قورال غەملەش ئىكەنلىكىنى ئويلىدى. ھازىرقى بار قوراللار 40تىن ئاشمايتتى، يەنە سېتىۋېلىش ئۈچۈن پۇل كېتەتتى، بىراق بۇنچە پۇل نەدە؟ رەيھان بەرگەن 30 سەر كۇمۇشكە چاڭ شەنسىڭ بەرگەن 20 سەرنى قوشقان بىلەنمۇ ئىش پۈتمەيتتى، جەزمەن بىرەر چارە تېپىش لازىم ئىدى. توختى ئاشۇنداق چىگىش خىياللار ئىلكىدە كېتىۋاتقاندا، ساۋۇر زېرىكىشلىك جىملىققا خاتىمە بەردى:

— نەگە بارىمىز؟
— ھازىرچە ئېنىق ئەمەس.
ئۇلار ئۇن - تىنىسىز خېلى ماڭغاندىن كېيىن، ساۋۇر تىت - تىت بولۇپ يەنە سورىدى:
— دېسىڭىزچۇ، نەگە بارىمىز؟
— ھازىرچە پەيزىۋاتقا بارىمىز.
— ئاندىن كېيىنچۇ؟
— بىلمەيمەن.
— نېمە ئۇچۇن؟
— بىزگە پۇل بولسا بولاتتى. قورال ئېلىشقا پۇل كېتىدۇ. لېكىن، ئۇنچىۋالا پۇل نەدە؟
— قورالنى يىگىتلەر ئۆزلىرى ھەل قىلسۇن.
— ھەسەن تۇركتەك ئوغرىلاپما!؟
— شۇنداق قىلالىسىغۇ بەك ياخشى بولاتتى. نېمىدېگەن يۈرەكلىك ئادەم ئۇ، كۆرگەن ئادەمنىڭمۇ تېنى ئەيمىنمىدىكەن. مەنمۇ دەسلەپتە كۆرۈپلا ھەيران قالدىم.
— مېنى دېمەمسەن؟ — توختىمۇ كۈلۈپ كەتتى، — شۇنداقمۇ قاۋۇل، ئۇستىخانلىق ئادەملەر بولمىدىكىنە جاھاندا، ئىشكىتىن كىرىپ كېلىۋىدى، يۈرىكىم ئېغىپ كەتتى. ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى، سېنىڭچە ئامال تېپىلارمۇ؟
— بۇ مەسىلىھەتتى رەيھانغا سالغىن.
توختى دەل مۇشۇنداق جاۋابقا تەشنا ئىدى. چۈنكى، پۇل مەسىلىسىدە رەيھاندىن باشقىسىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايتتى. پۇل بولمىسا قوشۇننىڭ ئىنتىزامىغا كېپىللىك قىلىشمۇ تەس ئىدى. تەربىيە كۆرمىگەن قوشۇن قورسىقى ئاچقاندا ئالدىغا ئۇچرىغاننى بۇلاپ - تالاپ يەپ، خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشسە، مەغلۇبىيەت كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

— شۇنداق بولسۇن، لېكىن...
— «لېكىن» نىڭ كەينىنى يۇتۇۋەتتىڭغۇ، نېمە دېمەكچىسەن؟— سورىدى ساۋۇر.
— نېمە دېيىشىمنى بىلىلمەيۋاتىمەن.
— بىلىلمەيدىغان نېمىسى بار؟
— رەيھاننى ئىزدىسەك ئىزدەيلى، ئەمما پەيزىۋات ياشلىرىنى تەشكىللەپ قويۇپ، ئاندىن ماڭساقمىكىن دەيمەن.
— ھېلىقى چاڭ خۇا دېگەن قىزنىمۇ كۆرگىلى بارىدىغانسەن ھەقىچان؟
— نەدىكى گەپنى قىلما! — توختى ئۆزىنى تۇتالماي كۈلۈپ كەتتى. ئەمما، يۈزلىرى بوينىغىچە قىزىرىپ ئۆيىلىش تۇسىنى ئالدى.
— بولدى قورقما، رەيھانگۈلگە دېمەيمەن.
— بولدىلا، چاقچىقىڭنى قوي!
ئىككىسى ئۆزئارا بېقىشىپ بىرھازا كۈلۈشتى.
— راست گەپنى قىل، ئاۋۋال نەگە بارىمىز؟
— يەكەنگە، — دېدى توختى جاۋاب بېرىپ، شۇئان ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا رەيھاننىڭ سېيماسى گەۋدىلەندى، شېرىن ئارزۇلار يەلكىنى يەكەنگە تېزرەك يېتىپ بېرىپ، رەيھاننىڭ گۈزەل جامالىنى كۆرۈش ۋۇجۇد كېمىسىنى ئالدىراتماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار سەپەر مەنزىلىنى يەكەنگە بېكىتتى.

ئون ئۇچىنچى باب

كۆتۈش

توختى بىلەن ساۋۇر ئاغۇدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، يەكەنگە بېرىشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى. يول ئۈستىدە پەيزاۋاتنى ئارد-لىدى، يوپۇرغىنىڭ سىيەك، ئەشمە، ئاچچىق، تېرىم، ئاخۇن-لۇقۇم... مارالبېشىنىڭ مەكىت كەنتى، پوسكام، يەكەن - قاغىلىقنىڭ دولانلىقلار ئولتۇراقلاشقان نامرات يېزا - كەنتلىرىدە تۇغقان ئىزدەش باھانىسى بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈپ، قاتناش، يەر تۇزۈلۈشى، ئىجتىمائىيەت، پۇقرالارنىڭ ھال - كۈنى، خەلقنىڭ دەرد - ئەھۋالىغچە ئىگىلىدى. ئاڭغۇچە 1857 - يىل كىرىپ، 1 - ئايمۇ ئاخىرلاشتى. ئارىلىقتا ساۋۇر يېڭى مەلۇماتلاردىن خە-ۋەر تېپىش ئۈچۈن ئاغۇغا ئىككى قېتىم بېرىپمۇ كەلدى. ئۇ ئېلىپ كەلگەن خەۋەردە، ئاغۇ، ئارازىل خەلقى قوزغىلىپ، پارتلاش ئالدىدىكى بومبىدەك قوزغىلاڭنى تەقەززا بولۇپ كۈتۈ-ۋاتقانلىقى، قورال سانى 60 قا يەتكەنلىكى مەلۇم قىلىنغان ئىدى. ھەسەن تۇركنىڭ مەلۇماتىدىمۇ، نەق بار قوراللاردىن باشقا، بىر بۆلۈك قىلىچ، نەيزە... تەييارلىنىۋاتقانلىقى ئېيتىل-غان ئىدى. بۇ ئاخباراتلار توختىنىڭ تېخىمۇ تىرىشچانلىق كۆر-سىتىپ، كېيىنكى ئىشلارغا دادىل يېتەكچىلىك قىلىشىنى كۈ-

تۇۋاتاتتى. توختى زىممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ ھەقىقەتەن ئېغىرلى-
قىنى ئويلىغىنىدا، كېچە - كېچىلەپ ئۇيقۇسى كەلمەيتتى. چۈن-
كى، كەلگۈسىدە نەچچە ئون مىڭلىغان ئادەمنىڭ ھاياتىغا كېپىل-
لىك قىلىش ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابە-
ئاتلىرىنىڭ ئاق باغلاپ، ئېچىنىشلىق يىغا - زار قىلىۋاتقىنىنى
كۆرۈشنى خالىمايتتى. بۇنى خىيالىغا كەلتۈرسىمۇ يۈرىكى تىت-
رەيتتى. ئۇرۇشتا قان تۆكۈلىدىغانلىقى ئېنىق، لېكىن غەلىبە
ماتەمنى تەنتەنىگە ئايلاندۇرالايدۇ، بىراق مەغلۇبىيەت مەڭگۈلۈك
مۇسىبەت، غەم - قايغۇ، ھەسرەت - نادامەتتە قالدۇرىدۇ، بۇ
ھەقىقەتنى توختى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، كەلگۈسى جەڭنىڭ
ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ئىشلارنى ئىنچىكە پىلانلىماي بول-
مايتتى. ئالدىراڭغۇلۇق پۈشايمان ئېلىپ كەلمەي قالمايتتى.

توختى بىلەن ساۋۇر يەكەنگە قايتىپ كەلگەندە 2 - ئايغا 15 بولغان، يوللارنىڭ نەم جايلىرى پاتقاقلىشىشقا باشلىغان ئىدى. دېھقانلار ئەمدىلا ئۈستى ئېرىگەن يەرلەرگە توڭغا يۆلەپ يازغى بۇغداي تېرىۋاتاتتى. ئاسمان بۇرە تېرىسىنى كىيىپ، كۈندە دېگۈدەك چىقىپ تۇرىدىغان ئەتىيازنىڭ بورىنى ئەتراپىنى كۆرگۈسىز چاڭ - توزان بىلەن قاپلىغان ئىدى.

زەينەپخان ئانا بىلەن ئابدۇرەھمان توختى ساۋۇرنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن ئۈچ ئايغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارنىڭ دېرىكى-
نى ئالالمىدى. رەيھان بولسا كۈن ئاتلىماي زەينەپخان ئاننىڭ قېشىغا كېلىپ سۈرۈشتۈرەتتى، لېكىن ھەر ئۈچۈر بولمىغاچ-
قا، ئۇمىدسىزلىنىپ كېتىپ قالاتتى. ئاخىر تاقەتسىزلەنگەن رەيھانگۈل زەينەپخان ئانا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئابدۇرەھماننى پەيزاۋاتقا ئەۋەتتى. ئابدۇرەھمان نەچچە كۈنلەردىن كېيىن قاي-
تىپ كېلىپ، توختى بىلەن ساۋۇر چاڭ شەنسىڭنىڭ ئۆيىدە بىرقانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خوشلىشىپ ئاتۇشقا كەتكەنلە-

كىنى، چاڭ شەنسىڭنىڭ يۈزلىرى ئوخشىتىپ قۇيغان ئۆپكە-دەك، قامىتى ئاجايىپ قاملاشقان، ساھىبجامال، چاڭ خۇا ئە-سىملىك بىر قىزى بولۇپ، ئۇ ئابدۇرەھمانغا ئالاھىدە تاپىلاپ، توختىنى تاپقان ھامان ھازىرقى ئەھۋالىدىن ئۈچۈر بېرىپ قو-يۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئۇيغۇرچە راۋان ئېيتقانلىقىنى ئىشىتكەن رەيھاننىڭ ژۇجۇدى رەشك ئوتىدا يېنىپ، يۈرىكى تۇز قۇيغاندەك ئېچىشتى، بۇنىڭغا ھىجران ئازابى قوشۇلۇپ، بورانغا يولۇققان مەجنۇنتالدەك قەددى پۈكۈلدى، ھېچنېمىنى ئاڭقىرالماي گاڭگىرىغىنىچە بېرىپ سۇپىنىڭ قىرىدا ئولتۇرۇپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بەدىنىگە خەنجەر ئۇرۇلىۋاتقاندەك سەزمەيتە-ى. ئۇ بىرھازادا ئېسىنى تاپتى، كۆز ئالدىدىكى قىزىللىق ئاستا - ئاستا سۇزۇلدى. «مەن نېمە بولدۇم؟— دېدى ئۆز - ئۆزىگە،— ياق، توختى مېنىڭ، ئۆز ژاقتىدا ماڭا ژەدە بەرگەن. توختى بولمىسا ماڭا ھاياتنىڭ نېمە كېرىكى؟ ھايات - ماماتمىز باغلانغانغۇ! توختى سۆزىدە تۇرىدۇ. ھېلىقى خوجايىننىڭ قىزىغا كەلسەك، كىچىكىدىن بىر ئۆيدە چوڭ بولغاچقا، بەلكىم مېھرى چۈشۈپ قالغاندۇ ياكى ئاكا - سىڭىللىق رىشتى باغلىنىپ، كەتكىنىگە كۆزى قىيمىغاندۇ. 〈ياخشىنىڭ نامى ئۆچمەيدۇ، يامانىنى ئەسلىمەس ھېچكىم〉دېگەن شۇ. ئۇنى مەنمۇ ياخشى كۆ-رىمەن، باشقىلارمۇ ياخشى كۆرىدۇ، چۈنكى قىزىلگۈلگە بۈلبۈل ئاشىق بولغاندەك...» رەيھان شۇنداق خىياللار بىلەن ئۆزىنى بەزلەپ، زەينەپخان ئانىدىن ئابدۇرەھمانىنى يەنە ئەۋەتىپ، ساۋۇر بىلەن توختىنى تاپتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ، چوڭقۇر ئەندىشە-لىك غەم - قايغۇ ئىچىدە كېتىپ قالدى. رەيھاننىڭ غەمكىن تۇرقى، سارغايغان چىرايىنى كۆرگەن ئانىسى زۇمرەتخېنىمغۇ يالغۇز قىزىدىن ئەنسىرەپ، گاھىدا تۇن بويى كۆز يۇمماي چىقا-تى. ھاپىزبەگ بولسا، رەيھاننى ئاغرىق دەپ بىلەتتى، كۆپ

تەدبىر قوللىنىپ باقسىمۇ بىرەر ياخشىلىنىش ئىپادىلىرى كۆرۈلمىگەچكە تىت - تىت بولاتتى. ئاخىر ئۇ، ھەجگە بېرىش ھەۋىسى بىلەن رامىزاننى مەككىدە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىققا تۇتۇندى.

توختى قايتىپ كەلگەندە، ھاپىزبەگنىڭ ھەجگە سەپەر قىلغىنىغا ئەمدىلا ئۈچ كۈن بولغان ئىدى. ئابدۇرەھمان دەرھال بېرىپ رەيھانغا توختىنىڭ كەلگەنلىك خەۋىرىنى يەتكۈزدى، ئاندىن زۇمرەتخېنىم بىلەن توختىنىڭ ئىز - دېرىكى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتقان رەيھان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندا كۆز ئالدى بىردىنلا يورۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان بۇلۇتلار ئارىسىدا پىنھان بولغان قۇياش ئېغىر پەردىنى قايرىپ جامالىنى كۆرسەتكەندەك شادلىق تۇيغۇسىغا چۆمدى. شۇ خۇشاللىقىدا ئېتىلىپ بارغىنىچە زۇمرەتخېنىمنىڭ مەڭزىگە نەچچىنى سۆيۈۋەتتى، ئاندىن ئۆزىنى تۇزەشتۇرۇپ توزدەك ياسىنىپ، توختىنىڭ قېشىغا راۋان بولدى. بۇ ھال زۇمرەتخېنىمنى ھەيران قالدۇرمىدى. چۈنكى، بۇگۈن رەيھاننىڭ زارىقىپ كۈتكەن ئارزۇسى چېچەك ئاچقان ئىدى. ئاق كۆڭۈل يالغۇز قىزىنىڭ تۇنجى تەنتەنىسى زۇمرەتخېنىمنىڭ دىلىنىمۇ ئېرىتمەي قالمىدى. قىزىنىڭ ئازابلىرىغا تەڭ شېرىك ئانا «بىچارە قىزىم!» دېگىنىچە ئارقىسىدىن قاراپ قالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ياشقا تولۇپ، چانىقىدىن تاشقان ئۇنچىلەر مەڭزى بويلاپ دومىلىماقتا ئىدى.

توختىمۇ رەيھاننى كۆرگەندە ئۆزىنىڭ قانداق بولۇپ كېتىشىنى بىلمەيتتى. كۆز ئالدىدا نە ئادەم، نە ئۆي - ئىمارەتلەر مەۋجۇت ئەمەس، گويا پەرى پەيكەردەك گۈزەل نازىنىن مەھبۇب كېپىنەكتەك پىلدىرلاپ كېلىۋاتاتتى. بۇلبۇلنىڭ خەندان ئۇرۇشى قىزىلگۈلدىن بولسا، گۈل قېتىنىڭ يىرتىلىشى بۇلبۇلدىن بولغاندەك، بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ جۇدالىق ئوتىدا پۈچ-

لانغان يۇرىكى ۋىسال دەملىرىگە تەلپۈنۈپ تەڭ سوقماقتا ئىدى.
مانا كۆتكەن پۇرسەت يېتىپ كەلدى. ئىككىسىنىڭ دىدار-لىشىشى ئارزۇ پىيالىلىرىنى شادلىق شارابى بىلەن تولدۇردى. زەينەپمان ئانا، ساۋۇر، ئابدۇرەھمانلار چاڭقىغان ۋۇجۇدلارغا پۇرسەت بېرىپ، ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. ئىككى تەن بىر-بىرلىرىگە چىرمىشىپ، جۇدالىق كۈنلەرنى ئەسلەپ يىغلاشسا، شېرىن ۋىسال دەملىرىگە ئېرىشكىنىگە ئىچ-ئىچىدىن كۈلۈشەتتى. شۇنداق قىلىپ، توختى ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى بايان ئەيلەپ، ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئۇلۇغۋار پىلانلىرىنى ئەسكەرتتى. شۇ تاپتا رەيھان توختىنىڭ ھەرقانداق بۇيرۇقى ئالدىدا پەرمانبەردار ئىدى. شۇڭا، مەقسىتىنى دەرھال چۈشەندى، پاك ۋىجدانى، باتۇرلۇق جاسارىتى، پارلاق نىيىەت-ئىقبالى ئۈچۈن، ئاشىقىنى باغرىغا كۈچەپ تارتتى.
— توختى! — رەيھان ياش يۇقى كۆزلىرىنى گويا يامغۇردىن كېيىنكى گۈل قۇياشقا باققاندەك تىكىپ ئىلتىجا قىلدى، — مەنمۇ جەڭ قىلالايمەن. داستانلارنى كۆرگەنمەن، خۇددى تۇماريسقا ئوخشاش قورقۇمسىز قىزلارنى تەشكىللەپ جەڭ مەيدانىغا چۈشۈپ، تۇماريس خىسراۋنىڭ كاللىسىنى قانغا چىلاپ قويغاندەك، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ بېشىنى قانغا چىلايمەن. مېنى بوش چاغلىماڭ، قىلىۋاتقان ئىشلىرىڭىزنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. سىزدىن پەخىرلىنىمەن. سىز بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ ئۆمۈرلۈك بەخت-سائادەتتىمىز ئۈچۈن كۈرەش قىلىمەن!
رەيھاننىڭ تال-تال كىرپىكلىرىدىكى ياش مونچاقلىرى خۇددى سەھەردە ئېچىلغان قىزىلگۈل بەرگىدىكى شەبنەمدەك يالتىراپ تۇراتتى. توختى ئۇنىڭ سەمىمىيلىكىدىن، باتۇرلارغا خاس غەيرەت-شىجائىتىدىن پەخىرلەنگەن ھالدا ئالقىنىنى ئاپىرىپ، تۇماريسىمان قەيسەرلىكىدىن ئەندىز ئالماقچى بولۇ-

ۋاتقاندەك ياش دانچىلىرىنى ئاۋايلاپ ئالىقانلىرىغا سىڭدۈرۈۋالـ
دى.

— سىز ھازىرمۇ بىز بىلەن بىر سەپتە! — دېدى توختى پەخىرلىك تەلەپپۇزدا، — سىزنىڭ تۆھپىڭىز بار.

رەيھان دەماللىققا چۈشەنمەي، چاقچاق قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئويلاپ سورىدى:

— مېنىڭما؟

— شۇنداق.

— چاقچاق قىلىشقا ئۇستىكەنسىز.

— چاقچاق قىلىۋاتقىنىم يوق، سىز بەرگەن پۇلغا سېتىـ
ۋالغان قوراللار يىگىتلىرىمىزنىڭ قولىغا تەگدى.

— شۇنداقمۇ؟

— توغرا، پۇل بولمىسا قورال نەدىن كېلىدۇ. قورال بولمىسا دۈشمەننى قانداق يوقاتقىلى بولىدۇ. قوراللىق دۈشمەنـ
گە مۇشت بىلەن تەڭ كەلگىلى بولاتتىمۇ؟! دېمەك، سىز ئاللـ
قاچان جەڭ مەيدانىغا قەدەم باستىڭىز. مەن كۆپچىلىك نامىدىن سىزگە رەھمەت ئېيتىمەن.

رەيھان توختىغا يوللۇق تۇتقان بىر ھەمىيان پۇلنىڭ بۇنچەـ
ۋالا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشىنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ئىدى، ئۇ، توختىنىڭ رەھمەت سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، چەكسىز شادلىققا چۆمدى:

— مەن يەنە ياردەم قىلىمەن، ئەگەر زۆرۈر بولسىلا!

— ھېلىمۇ رەھمەت، ئەمدى سىزنى خىجىل قىلىشنى خالـ
ىمايمەن.

— مەن سىناپ باقاي، ئانامۇ سىلەرنى قوللايدۇ، جەزمەن ياردەم بېرىدۇ.

ئىككىسىنىڭ پارىڭى قىزغىن داۋاملىشىۋاتقاندا، لەمپە تام

ئۇستىدە سۆيۈشۈۋاتقان بىر جۈپ پاختەكنىڭ تۆيۈقسىز ئۇركۈپ ئۇچۇپ كېتىشى دىققىتىنى بۇزدى. ساۋۇر بىلەن دەرۋازا ئالدىغا كەلگەن زەينەپخان ئانا ئۇنلۈك ئاۋازدا ئىككى قېتىم يۆتىلىپ، هويلىغا كىرىدى. ئاڭغۇچە توختى بىلەن رەيهانمۇ ئۆزىنى تۈزەشتۇرۇشكە ئۈلگۈرگەن ئىدى. رەيهان هازىر ئىلگىرىكىدەك غەمكىن، يىغلاڭغۇ قىز ئەمەس، بەلكى نۇزۇگۈم سۈپەت باتۇر ئىسيانكارغا ئوخشايتتى. ئۇ كۆڭلىدە: «توختىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە جەزمەن ياردەم بېرىمەن، ئەگەر ئاشۇ زىنداندىن ئىبارەت رېئال دۇزاخنى يوقىتىدىغانلا بولسا» دېگەنلەرنى ئويلىدى.

ئۇلار ئىلهامبەخش پاراڭغا ئىچىكىپ كېتىپ قۇياشنىڭ پەسلىگىنىنمۇ سەزمەي قالدى. رەيهان ئۆيگە قايتقاندا يېقىندىكى بىر مەسچىتتە مەزىنىڭ نامازغا ئەسىرگە توۋلىغان ئەزىنى ئاڭلاندى. ئادەتتە ئەزان قۇلىقىغا كىرىشى بىلەن يول يۈرۈۋاتقانلار، پاراڭلىشىۋاتقانلار ئورۇنلىرىدا جىم ئولتۇرۇپ، ئەزان تۈگىگەندە ئالىقانلىرىنى يۈزىگە سۈۋاپ دۇئا قىلىۋېتىپ، ئاندىن ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇراتتى. رەيهان شۇ تاپتا شېرىن خىيالىلار ئىلكىدە هەممىنى ئۇنتۇغان ئىدى. رەيهان ئۆيگە يېتىپ بېرىشى بىلەن ئەنسىرەپ دەرۋازا تۈۋىدە يولغا قاراپ تۇرغان زۇمرەتخېنىم ئۇنىڭ چىرايىدىكى خۇشاللىقنى كۆرۈپ يېنىك تىندى ۋە:

— كەلدىڭمۇ، قىزىم! — دەپ ماڭلاي چاچلىرىنى سىلىدى.

— كەلمىسەم بولامدۇ، ئانا! — رەيهان زۇمرەتخېنىمغا ئەركىلىدى.

— ئۇنى ماڭا كۆرسەتمەمسەن؟

— جەزمەن كۆرسىتىمەن! — رەيهان ئاپتاپتەك كۈلۈپ ئېيتتى، — هازىر ۋاقتى ئەمەس.

— نېمە ئۈچۈن؟
— ئۇ خاتىرجەم ئەمەس.
— يەنە نېمە ئىش؟
— چوڭ ئىش، ئانا، چوڭ ئىش!
— سەن بىلەمسەن؟
— ئەلۋەتتە بىلىمەن.
— ماڭا ئېيتىپ بېرەلەمسەن؟
— ياردەم بېرىشكە ۋەدە بەرسىڭىز ئېيتىپ بېرىمەن.
— تېزرەك دېگىن، ياردەم بېرىمەن.
— بىزگە پۇل كېرەك.
— نېمىگە ئىشلىتىسىلەر؟
— ساۋابلىق ئىش ئۈچۈن.
— ئۈچۈق دېگىن؟
— دېيەلمەيمەن، ئانا! مېنى قىستىماڭ، كېيىن بىلىپ قالىسىز.
— قانچە پۇل كېتىدۇ.
— ئىلتىپات سىزدە، لېكىن ئامال بار كۆپرەك بولغىنى ياخشى.
— ئاتاڭ نۇرغۇن پۇلنى ھەجگە ئېلىپ ماڭدى. ئۆيدە يەنە يېتەرلىك بار. بۇ پۇللارنى سېنىڭ ئۈچۈن يىغقان. قاچانلا ئىشلەتسەڭ ساڭا مەنسۇپ، شۇنىڭدىن يېتەرلىك ئېلىپ، توختىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇر.
— ھازىرچە 100 سەر ئالاي.
— شۇنچە كۆپما!؟
— سېتىۋالىدىغان نەرسە قىممەت.
زۇمرەتخېنىم رەيھانىڭ نېمە سېتىۋالماقچى ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇ ھەيرانلىقىنى چاندۇرماي رازىلىق بەردى:

— بوپتۇ ئالغىن. ئەتە ئاپىرىپ بەر.

رەيھان خېلىدىن بۇيان بۇنچىلىك خۇشال بولۇپ باقمىغان ئىدى. زۇمرەتخېنىم ئۇنى بۇ ھالدا كۆرۈپ، قانداقتۇر بىرەر مۇھىم ئىشنى يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى سەزدىيۇ، ئەمما سۇرۇشتۇرۇپ يۈرمەي، ئۆز ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

رەيھان كېچىنى تۇرلۇك خىياللار بىلەن تەستە ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە ساۋۇرنىڭ ئۆيىگە پۇلنى ئېلىپ بارغاندا، ئۇلار ئەمدىلا ناشتا قىلىپ بولۇپ داستىخاننى يىغىشتۇرۇۋاتاتتى. رەيھان 100 سەر كۈمۈش ئورالغان تۇگۇچنى ئېچىپ توختىنىڭ ئالدىغا قويۇۋىدى، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ھەيرانلىقتا قاراپ قېلىشتى، توختى رەيھانغا ۋە زۇمرەتخېنىمغا يېنىشلاپ رەھمەتلەر ئېيتتى. رەيھان توختىدىن ئايرىلىشقا قىيىنسىمۇ ئۇنىڭ چوڭ بىر ئىشنى تەۋرەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، پۇلنى خىراجەت قىلىپ، تەييارلىقنى ۋاقتىدا پۈتكۈزمەسە بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، سورىدى:

— يەنە ئىش بارمۇ؟

— بار، بولغاندىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئىش دەڭە، مەن دەرھال ئاتۇشقا بېرىشىم كېرەك. يەكەندىكى ئىشلار ساۋۇر بىلەن ئىككىڭلارغا قالدى. زۆرۈرىيەت تۇغۇلسا ئابدۇرەھماننى ئەۋەتىڭلار. مېنى كىچىك ئاخۇنكامنىڭ ئۆيىدىن ئىزدەسۇن. تەپسىلىي ئىشلارنى ساۋۇر بىلىدۇ.

— بولىدۇ، بىزمۇ تەييارلىق قىلىمىز. پۇل كېتىدىغان ئىش بولسا، يەنە مەن تەييار. ئۇنداق بولسا، ۋاقتىدا يولغا چىقىمىز. بىز قاچان كۆرۈشىمىز؟

— ھازىرچە بىرنېمە دېمەك تەس، ئىش قىلىپ ئۇزاققا كەتمەيدۇ.

— سىزگە ئىشىنىمەن.

— رەھمەت! — دېدى توختى، ئاندىن ساۋۇرغا تاپلىدى، — ئىشلار ساڭا قالدى. مەن خەۋەرچى ماڭدۇرمەن. ئېھتىيات قىلىڭلار.

ئەتىسى ئەتىگەندە رەيھانمۇ ئاتايىن كېلىپ توختىنى بىرلىكە يولغا سېلىپ قويدى. رەيھان توختىنىڭ ئىشلىرىدىن يۈزەكى خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، زىممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ ئېغىرلىقىنى ۋە خەتەرلىكلىكىنى تولۇق بىلىپ كەتمەيتتى. توختى بولسا بۇزرۇك خوجىنىڭ قېشىغا كەتكەن ئالاقچىنىڭ كەلمىگەنلىكىدىن ئەنسىرەپ، خاتىرجەم بولالمايۋاتاتتى. ۋاقىت قىستاپ را-مىزان ئېيى بارغانسېرى يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى.

توختى نەچچە كۈن پىيادە يۈرۈپ كىچىك ئاخۇننىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە، ھەسەن تۈرك بىلەن كىچىك ئاخۇن توختىغا خەۋەرچى ماڭدۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشۋاتاتتى. توختى-نىڭ كىرىپ كېلىشى ئۇلارنىڭ مۇشكۈلىنى ئاسانلاشتۇرغان ئىدى.

توختى ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگە كىچىك ئاخۇننىڭ ئىتلىرى دەرۋازىدىن يۈگۈرۈشۈپ چىقتى. كىچىك ئاخۇن توختىنىڭ ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولۇپ قالغىنىدىن بىرەر ھادىسە يۈز بەردىمىكىن دەپ ئەنسىرەپ، چىرايىغا سەپسالدى. توختى شۇنچە يولنى پىيادە يۈرگەن بولسىمۇ، ناھايىتى روھلۇق كۆرۈنەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — توختى نېرىدىنلا سالام قىلغىنىچە كېلىپ كىچىك ئاخۇن بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ، سورىدى، — بۇرادەرلەر تىنچلىقمۇ؟ تەييارلىقلار پۈتتىمۇ؟

— ئىشلار ياخشى كېتىۋاتىدۇ.

— ھەسەنجانچۇ؟

— ئۇمۇ بايىلا كەلدى.

— ياخشى بوپتۇ، رېھىمجان ئاكىدىن خەۋەر بارمۇ؟

— هازىرچە يوق.

ئىككىسى ھويلىدا مۇشۇنچىلىكلا ئەھۋاللىشىپ ئۆيگە كىرىگەندە، توختىنى كۆرگەن ھەسەن تۇرك دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ قىزغىن قول سىقىپ كۆرۈشتى، ئاندىن تىنچلىق سوراپ، ئۇنى سېغىنغانلىقىنى ئىپادىلىدى. ئۆيدە يەنە ھەسەن تۇركنىڭ ئىككى ئادىمىمۇ ئولتۇراتتى. توختى ئۇلار بىلەن سالاملىشىپ بولغۇچە ھەسەن تۇرك:

— بۇ ئىككى پالۋان ھېلىقى قوراللارنى ئوغرىلاپ چىققان ئەزىمەتلەر! — دەپ تونۇشتۇردى.

ھەممەيلەن تەڭلا كۈلۈشتى.

— قېنى توختى، نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭىز؟ ئاڭلاپ باقايلى، — كېچىك ئاخۇن توختىغا سوئال نەزىرىدە قارىدى.

توختى جاۋاب ئورنىغا بېلىدىكى يەكەننىڭ بالداقلىق يۇڭ بەلۇېغىنى يېشىپ، بىر ئۇچى تەرەپكە تۇگۇچلەنگەن خالتىنى يەرگە قاراتقان ئىدى، ئىككى دانە ھەمىيان شاراققىدە يەرگە چۈشتى. ئۆيدىكىلەر بۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ئېسەنگىرەپ تۇرۇشقاندا، توختى ھەمياننى كېچىك ئاخۇنغا سۇنۇپ دېدى:

— پۇلنى ساناپ تاپشۇرۇۋېلىڭ، زۆرۈر ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ رەيھان بەرگەن 100 سەر كۈمۈش ئىدى.

— سىزمۇ ئوغرىلىقنى بىلەمسىز نېمە؟ — ھەسەن تۇرك توختىغا چاقچاق قىلغان ئىدى، ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— بىلمەيمەن، بۇنى بىرسى ئىئانە قىلدى.

— مېنىڭكىچە، ھېلىقى شاپائەتچىسى قىز ئىئانە قىلدىغۇ دەيمەن؟ — كېچىك ئاخۇن توختىغا مەنىلىك نەزەردە قارىدى.

— تاپتـــكـــز، ئۇنىڭ ئىسمى رەيھان. ئۆتكەنكى 30 سەرنىمۇ شۇ بەرگەن. بۇ قېتىمقىنى ئانىسىنىڭ رازىلىقى بىلەن بەردى.

— پاھ! نېمىدېگەن سېخىيلىق بۇ! — ھەسەن تۇرکىنىڭ ھەيرانلىقتىن كۆزلىرى پارقىراپ كەتتى.

— ئۇ دېگەن زىندان بېگىنىڭ قىزى، ئاتىسى ھۆكۈمەت ئىشىدىن بىزار بولۇپ ھەجگە كەتتى. بۇ پۇلنى ئايالى بەردى. ئەمەلدارلارنىڭمۇ ھەممىسىنى زالىم دېيىش خاتا. ئۇلارنىڭ ئەچىدىمۇ خەلقپەرۋەرلەر بار. بىراق، كۆڭلىدە ھېسداشلىق قىلسىمۇ، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ئىپادىلىيەلمەيدۇ. رەيھان مەسەپدارنىڭ قىزى بولسىمۇ، تونۇشقاندىن بۇيان بىزنى قوللاپ كېلىۋاتىدۇ. ئەينى چاغدا ھاياتىمىزنى ساقلاپ قالغان، ھېلىھەم يەنە ھاياتىمىزغا كېپىللىك قىلىش يولىدا بايلىق، مەنمەنلىكلەردىن كېچىپ، بىز بىلەن بىر سەپتە كۆرەشكە ئاتلىنىۋاتىدۇ. ئانىسىنىڭمۇ ئايانماي شۇنچە يارەملەرنى قىلىۋاتقانلىقىدىن قارىغاندا، قوزغىلاڭنى قوللىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. ھەپسىدىمۇ ئاتىسى ھاپىزبەگنىڭ بىۋاستە جازاسىغا ئۇچرىمىدۇق. بۇنى بۇرادەرلەرنىڭ چۈشەنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

توختىنىڭ رەيھان ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشى ئورۇنلۇق ئىدى. دېمىسىمۇ توختى ئېلىپ كەلگەن كۆمۈش نۇرغۇن خىراجەتلەرگە يېتەتتى. بۇنىڭ بىر قىسمىغا قورال ئالسىمۇ، قالغىنىنى ياردارلار ئۈچۈن دورا، قاتناش ۋاستىسى، تەمىنات قاتارلىقلارغا ئىشلەتسە بولاتتى. بۇنىڭغا ھازىرچە تۇرسۇننى ۋاقتىلىق مەسئۇل قىلدى. چۈنكى، تۇرسۇن كونا مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت يېزىش ۋە ھېسابات ئىشلىرىنى ئاز - تولا ئۆگىنىۋالغان ئىدى. ئەمدىكى مۇھىم ۋەزىپە قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى جىددىي پۈتكۈزۈپ، ئىشنى پىلان بويىچە باشلاش بولۇپ، توخ-

تىنىڭ ئاغۇدا تۇرۇپ قېلىشىغا توغرا كەلدى. بۇ جەريانداا ئۆزى-
نىڭ ۋە كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۇرك قاتارلىق قوزغىلاڭ
باشچىلىرىنىڭ پاش بولۇپ قالماسلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋاستە
ئارقىلىق ئاممىنى قوزغاش، قورال تەييارلاشقا كىرىشتى، تېخى-
مۇ مۇھىمى رېھىمجاننىڭ كېلىشىنى كۈتتى.

ئون تۆتىنچى باب

شەۋۋالنىڭ 15 - كۈنى

بۈزرۈكخان خوجىنىڭ قېشىغا كەتكەن رېھىمجاننىڭ شۇ كەمگىچە كەلمىگەنلىكى توختى قاتارلىقلارنى ئەنسىرەتمەكتە ئىدى. ئاتۇش، ئاغۇ، ئارازىل خەلقى تەپكىنى باسسىلا ئېتىلىدىغان ئوقتەك بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى. مۇھىم تەييارلىقلار پۈتكەن بولۇپ، بەلگىلەنگەن مۆھلەتتە بۈزرۈكخانغا قارىماستىن ئىشنى باشلىماي بولمايتتى. رېھىمجاننىڭ كەتكىنىگە بىر ئايدىن ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىرەر ئۇچۇر يوق ئىدى. بۇ ھال ئەندىشە پەيدا قىلماي قالمايتتى. تەقەززالىقا ئاخىر خاتىمە بېرىلدى. 1857 - يىلى روزى ھېيتنىڭ 10 - كۈنى رېھىمجان قايتىپ كەلدى. بۇ، 4 - ئاي ئىدى.

رېھىمجان توختىنى ۋە كىچىك ئاخۇنلار بىرلەن كۆرۈشۈپ ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېغىز ئېچىشىنى كۈتمەي كىچىك ئاخۇن تەقەززالىق ئىلكىدە سورىدى:

— ئاكا، قېنى نېمە خەۋەر بار؟ يولىڭىزغا قاراپ كۆزىمىز تۆت بولۇپ كەتتى!

رېھىمجان جاۋاب بېرىش ئورنىغا بەلۋېغىنىڭ بىر ئۇچىغا تۈگۈلگەن بىر تۈگۈچنى يېشىپ، بىر پارچە پالاڭ قەغەزگە

يېزىلغان خەتنى ئېلىپ، كىچىك ئاخۇنغا سۇندى. كىچىك ئاخۇن خەتنى ئېچىپ ئۇنلۇك ئوقۇدى. ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

«ئاتۇشلۇق دېھقان قېرىنداشلارغا: يېتىپ مەلۇم بولۇسۇنكى، سىلەرنىڭ قىلماقچى بولغان ساۋابلىق ئىشلىرىڭلاردىن خەۋەر تاپتىم. مېنىڭ قان تۆكۈلىدىغان ئىشقا رايىم يوق ئىدى. بىراق، بەل باغلىغىنىڭلار ناھايىتى ئۇلۇغ ئىش ئىكەن... سىلەر روزا ھېيتىنىڭ 15- كۈنى قەشقەر شەھىرىگە يوشۇرۇنۇڭلار، مەنمۇ ئاز - تولا ئادەملىرىم بىلەن يېتىپ بارىمەن. ئوردىدا مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، مېنىڭ نامىم بىلەن چۇقان كۆتۈرۈلگەن ھامان، سىلەرمۇ تەرەپ - تەرەپتىن ئوردىنى قورشاپ، مېنىڭ نامىمنى تىلغا ئېلىپ شوئار توۋلاپ ئوق چىقىرىڭلار. شۇ ئارقىلىق شەھەرنى ئالىمىز، ئاندىن خاتىرجەم يۇز كۆرۈشۈپ، كېيىنكى ئىشلارنى مەسلىھەتلىشىمىز.

كەمىنە بۇزرۇكخاندىن.

ھىجرىيە 1273-يىل رامىزاننىڭ 15-كۈنى.»

كىچىك ئاخۇن بىلەن توختى خەتنى كۆرۈپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەندەك بولدى ۋە شۇئان ھەسەن تۇرككە كىشى ئەۋەتتى.

— بۇگۈن ھېيتىنىڭ نەچچىنچى كۈنى؟— سورىدى توختى كىچىك ئاخۇندىن.

— بۇگۈن، — كىچىك ئاخۇن بىردەم ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى، — ئون بىر.

— بېكىتىلگەن ۋاقىتقا تۆت كۈنلا قاپتۇ، ئادەملەرنى تەش-

كىللەيلى، يېتەكچىلىرى ئېنىق بولسۇن. دەل تۆتىنچى كۈنى كېچىسى ھۇجۇم باشلىنىدۇ. كېلىدىغان خەۋەر كېچىكىپ كەتە- كەچكە ئالدىراپ قالىدىغان بولدۇق.

— يەنە نېمە گەپ بار؟— توختى رېھىمجاندىن سورىدى.

— دەپ كەلسەم تۇغمەيدۇ، ئۇكام، مەن قەشقەردىن چە- قىپلا ئالدى بىلەن ۋەلىخان خوجامنى تېپىپ، شۇ ئارقىلىق بۇزرۇكخان خوجىنىڭ دېرىكىنى ئېلىش خىيالىدا ۋەلىخان خو- جامنىڭكىگە بارسام بىر يەرگە كەتكەن ئىكەن. بۇزرۇكخان خو- جامنىڭ تۇرار جايىنى بىلمىگەچكە ئىلاجسىز كۇتمەي بولمىدى. بىر كۈنى ئۇنىڭ قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىغا چىق- تىم، ماڭا قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ ئەھۋال سورىدى، ئاندىن ئۆيگە كىرىپ كېتىپ نەچچە سائەتتىن كېيىن، بىر خىزمەتكارنى چىقىرىپ، مېنى چاقىرتىپتۇ. مەن ھۆرمەت يۈزىسىدىن پەستە قول باغلاپ تۇرسام، ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بېرىپ سورىدى:

— نېمە ئىش بىلەن كەلدىڭ؟

— بۇزرۇكخان خوجامنى ئىزدەپ كەلگەن.

— نېمە ۋەجدىن؟

— ناھايىتى مۇھىم ھەم جىددىي بىر ئىش بىلەن.

— بۇزرۇكخاننى تونۇمسەن؟

— ياق.

— ئۇنداقتا سېنى قوبۇل قىلىشى ناتايىن. بۇزرۇكخاننىڭ تۇرار جايىنى بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس. مۇھىم ئىش بىلەن يىراقتىن كەپسەن، مەن ياردەم قىلاي.

— رەھمەت، خوجام!

— ئۇنىڭ قېشىغا ئادەم ماڭدۇراي، مەقسەتنى ماڭا دېگىن. خەۋەر كەلگۈچە تەخىر قىلىپ تۇرغىن، خەۋەر كەلگەندە سېنى ئۆزۈم يولغا سېلىپ قويىمەن.

مەن ھەممىنى ئېيتتىم، ئۇ بىر مۇلازىمنى چاقىرىپ، مېنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنى تاپىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋەلىخان خوجامنى كۆرمىدىم. بىر ھەپتىدىن كېيىن بىرەيلەن: «خوجام چاقىرىدۇ» دەپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىردى. ئۇ ماڭا بۇ خەتنى بېرىپ، دەرھال قايتقىن دېدى. نەچچە كۈن كارۋانلارنىڭ مېڭىشىنى ساقلاپ، مېڭ بىر مۇشەققەت بىلەن ئەمدى كېلىشىم... رېھىمجان باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتتى.

خەۋەرچى كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر جىددىيلىشىپ قالغان بولسىمۇ، كۆتۈۋېرىپ ناھايىتى تەقەززا بولغاچقىمىكىن ئاخىرقى تۆت كۈن تولىمۇ ئاستا ھەم سۈرلۈك ئۆتۈۋاتقاندەك بىلىنەتتى. ھەممەيلەن ئۆز تەييارلىقى بىلەن ئىدى. مىلتىق يەتمىگەنلەر كالتەك ، نەيزە، قىلىچ دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن قوراللاندى. ئاخىر كۈتكەن كۈن يېتىپ كەلگەندە، بەللىرىگە نانلىرىنى تۈگۈپ، بازارچى سۈپىتىدە ئىلگىرى - كېيىن مېڭىپ، قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، يامۇل ئەتراپىغا تارقاپ كۈننى كەچ قىلدى. قەشقەردەك قوينى كەڭ شەھەردە 8 ～ 9 يۈز ئادەمگە ھېچكىم دىققەت قىلىپ كەتمەيتتى. ھېيتگاھ جامەنىڭ ئالدىدىمۇ ھۆپىگەر تىجارەتچىلەر، ئالارمەن - ساتارمەن، يىراق - يېقىن يېزا - قىشلاقتىن كەلگەن ئادەملەر بىرەر مېڭدىن ئېشىپ كېتەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا، 1000 ئەتراپىدىكى ئاتۇش، ئاغۇ - ئارازلىلىقلار قەشقەر شەھىرىگە سىڭىپلا كېتەتتى، ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى قوزغىمايتتى، پەقەت قورالللا ئاشكارىلانمىسا باشقا چاتاق چىقمايتتى. قورالنىڭ ئاز - تولا ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىنمۇ قورقۇش ھاجەتسىز ئىدى. چۈنكى، بەزىلىرىنى تۆمۈرچىلەر سوقۇپ، ئوۋچىلار بىلەن ئاشكارا سودىلىشاتتى، ھەتتا كوچىلاردا كۆتۈرۈپ يۈرۈپمۇ ساتاتتى. شۇنداقتىمۇ بىپەرۋالىق بە-

لەن توپلىشىپ كۆتۈرۈپ يۈرسە ئەلۋەتتە گۇمان پەيدا قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ھېيتگاھدا ھەر ئاخشىمى دېگۈدەك ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نەچچە مىڭ ئادەم يىغىلىپ تاكى يېرىم كېچىگىچە بازار قىلاتتى. كېچىلىك بازار شۇنداق قىزىپ كېتەتتىكى، بىرەر ئادەمنى تېپىش دېگىزدىن يىگىنە ئىزدىگەندەك ئىش ئىدى. مانا بۇنداق ئەۋزەل شارائىت قوزغىلاڭچىلار ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى.

قەشقەر كوچىلىرىدىكى كېچىلىك بازار ئاخىرلىشىپ، ھۆپىگەرلەر دۈكانلىرىنى تاقىدى، رەستىلەردە ھېچكىم قالمىدى. بۇ چاغدا قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇ يەر - بۇ يەردە ئارام ئېلىشۋاتاتتى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، ھاكىم ئوردىسىنىڭ ئالدىدا «ياشىسۇن بۈزرۈكخان تۆرە!» دېگەن شوئارلار توۋلىنىپ، قىقاس - چۇقانلار شەھەر ئاسمىنىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بۇنى ئاڭلىغان توختى باشچىلىقىدىكى قوشۇن يوشۇرۇنغان جايىدىن چىقىپ ئۇ يەرگە يېتىپ باردى. ئارقا - ئارقىدىن ئېتىلىۋاتقان ئوقنىڭ ئاۋازى پۈتۈن شەھەرنى ئويغىتىۋەتتى. تەرەپ - تەرەپتە ئىتلار قاۋىشىپ، توخۇلار چىللاشماقتا ئىدى. قەشقەر خەلقى ئۇزاقتىن كۈتكەن ئارزۇسى ئىجابەت بولغاندەك روھلىنىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى. ئوق ئاۋازلىرى بارغانسېرى كۈچەيىپ، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ كۈيۈشىدىن كۆتۈرۈلگەن يالقۇن كۆككە ئۆرلىمەكتە ئىدى. كېچە ئىكەنلىكىگە باقماي شەھەر كوچىلىرى ئادەمگە تولدى. ئۈيقۇدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلەر ھودۇققان ھالدا تۆشەكتىن ئالدىراپ قوپۇپ سىرتقا يۈگۈرۈشتى. ئەتراپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن قورشالغان بولۇپ، مىلتىق ئېتىلىۋاتاتتى، قاراۋۇللار كۆرۈنمەيتتى، شۇ تاپتا خەبەر ئامبال مەھكىمىسى (مانجۇ قوراللىق قىسمى) بىلەن ئالاقىلەشكىلىمۇ بولمايتتى. پىداكارلىق كۆرسەتكەن

يەرلىك چېرىكلەرنىڭ جەسەتلىرى قورغىلاڭچىلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا دەسسىلىپ ياتاتتى. مانجۇلار ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن-لىكتىن قەشقەر قورغىنىغا ئارانلا كىرىۋالدى، قۇتۇلۇپ قالغان-لىرى ناھايىتى ئاز ساندا ئىدى. كۆچىلىكى قورشاۋدىن چىقىپ بولغۇچە ئوق تېگىپ ئۆلدى. ۋەلىخان تۆرە بىمالال ئوردىغا بېسىپ كىرىپ تەختتىن ئورۇن ئالدى. ئوردا قورغىنى ئىچىدە-كى قېچىشقا ئۇلگۈرەلمىگەنلەر بىلەن قاچقانلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى «قىر - چاپ» قىلدۇرۇپ ھېچكىمنى تىرىك قويمە-دى. ئۇ ناھايىتى تەدبىركارلىق بىلەن ئۆز ئادەملىرىنى مۇھىم قوۋۇقلارغا پاسىبانلىققا ئەۋەتىپ، شەھەرنى تولۇق ئىگىلىدى، ئەگەشمە قوشۇنلىرىغا ئايرىم بۇيرۇق بېرىپ، تاڭ ئاتقۇچە شە-ھەردىكى مانجۇ مەمۇرلىرىنى ۋە سودىگەرلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. تاڭ ئېتىپ، ئالەم يۇرۇغاندىمۇ نېمىشقىدۇر ئۆزىنى ئاشكارىلاشقا ئالدىراپ كەتمىدى. كېچىلىك قوزغىلاڭغا قاتناش-قانلار ئىچىدە ئاتۇش قوشۇنلىرىدىن باشقا، جاي - جايلاردىن كەلگەن ھەر تەبىقىدىكى ئامما بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى بۇزرۇكخان قىياس قىلىپ، قارىغۇلارچە ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشتى. ئۇ ناھايىتى چېۋەرلىك بىلەن ئۇلاردىن بىر قوشۇن تەشكىللىدى. بۇ قوشۇن تەركىبىدە پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر بار ئىدى. قوشۇن يەنە ئايرىم - ئايرىم قىسىملارغا بۆلۈندى، قىسىملارنىڭ بايراقلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنەتتى. ھەربىر قىسىمدا 500 دىن ئادەم بولۇپ، بىردىن پانسات قويدى. ئاتۇش، ئاغۇ، ئارازىل قوشۇنلىرى ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى، بۇنىڭغا توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن پانساتلىققا تەينىلەندى. قەشقەر پىدائىيلىرىدىن تەشكىللەنگەن قىسىمغا ھەسەن تۆرك پانسات بولدى.

ئۆچۆرىدىكى يېزىلار ۋە شەھەرلەردىن توپلانغان پىدائىيلار-

غا ۋەلىخان تۇرە چېگرىدىن ئۆتكەندە ئەگەشتۇرۇپ كەلگەن قىر-غىزلار ۋە ئۆز ئادەملىرى ئىچىدىن تاللاپ پانسات قويدى. لې-كىن، شۇ چاغقىچە، ۋەلىخان تۆرە ئۆزىنى ئاشكارىلىمىدى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ۋەلىخان تۆرە باشلاپ كەلگەن ئىشەنچلىك ناتۇنۇش ئادەملەر بېجىردى. قوشۇن تەشكىللىنىپ بولغاندىن كېيىن ئوردىنىڭ ئالدىغا رەتلىك تىزىلدى. ئالدى تەرەپكە يوغان بىر كات قويۇلۇپ، ئۇستىگە زىلچىلار سېلىنىش ئارقىلىق سەھ-نە ياسالدى، ئاندىن ئورۇندۇقلار تىزىلىپ، بېشىغا سەللە ئورە-غان، ئۇچىسىغا بەقەسەم تون كىيىپ، بەللىرىنى چاكان ياغلىق بىلەن چىگگەن 10 نەچچە ئادەم ئوردىدىن چىقىپ ئۆز سالاھىيە-تى بويىچە ئورۇن ئالدى. ئۇلار ئارىسىدا بېشىدىكى ئۇچلۇق كۇلاسىغا مەللە رەڭ سەللە ئورىۋالغان، ئەنجان بەقەسەمىدىن تون كىيىپ، بېلىنى گىلاۋا ياغلىقى بىلەن باغلىۋالغان، سېرىق يۇز، ئۇزۇن ئېڭەك، چېقىر كۆزلىرىدىن ياۋا مۇشۇكتەك ۋەھە-شىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان 40 — 45 ياشلار ئەتراپىدىكى ئېگىز بوي ئادەم ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ ئالدىغا ئۆتۈپ، پۈتۈن قوشۇنغا سەپسېلىپ چىقتى، قۇياش تېخى ئەتىگەن بولۇشىغا قارىماي كېچىنىڭ زۇلمەت پەردىسىنى قايرىپ گويا قىزىل ياغلىق چىگگەن قىزەڭ جىلۋە بىلەن شەرق ئۈپۈقە-نى يورۇتقان ئىدى. گەۋدىلىك ئادەم بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قوشۇنغا كوماندا بەردى:

— كۆچىلىك، دىققەت!

كىيىنىشى ھەر خىل، نېرىسى مىلتىقتىن تارتىپ بېرىسى كالتەك - چوماقىچە قوراللانغان دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ قوشۇن قەددىنى رۇسلاپ ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىدى. ئەتراپتا بالىلار ۋە قېرى - چۈرىلەرمۇ بار ئىدى، ئاندىن «گەۋدىلىك» ئادەم سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— كۆچىلىك! مەن بۇزرۇكخان تۆرەم ئەۋەتكەن قەشقەر ئالتە شەھەرنىڭ خانى ۋەلىخان تۆرە بولىمەن!

كۈتۈلمىگەندە قوشۇن ئىچىدە بىردىنلا ۋاراڭ - چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ «دىققەت» كە ئۇندەشلىرىمۇ ھېچكىمنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. ۋەزىيەتنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ئۇلگۈرگەن ۋەلىخان تۆرە ئاللىبۇرۇنلا تەپكىلىك مىلتىق بىلەن قوراللانغان قوغداش قوشۇنلىرىنى ئەتراپقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىدى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ ئارىلىقلىرىدا يەنە پاتروللار-مۇ بار ئىدى. ئۇلار ھەيۋە بىلەن كۆچىلىكنى تىنجىتتى. ۋەلىخان تۆرە سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئالتە شەھەرنى باشقۇرۇشنى بۇزرۇكخان تۆرەم ماڭا تاپشۇردى. ھازىردىن باشلاپ ھەممە شەھەر - يېزىلار ماڭا بەيئەت قىلىشى شەرت. كىمكى ناقايىللىق بىلەن بويۇن تولغايدىكەن، بۇنداق جاھىل باشلارنى كېسىپ، مۇنار قوپۇرىمەن! قوشۇنغا كىرگەن ھەربىر مۇسۇلماننىڭ بۇيرۇقنى رەت قىلىش، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن چېقىپ كېتىش ھوقۇقى بولمايدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا، ھەممە ئادەم جەڭگە چاقىرىلىدۇ. ئۆلگەنلەر شەھىت، قالغانلار غازى بولىدۇ! بۇگۈندىن ئېتىبارەن پايتەخت قەشقەر بولىدۇ. بۇيرۇق قىلىمەنكى، شۇ تاپىنىڭ ئۆزىدىلا يېڭىساڭا قاراپ ئاتلىنىمىز، ئاندىن ئەھۋالغا قاراپ بۇيرۇق بېرىلىدۇ. ھازىر ھەرقايسى پانساتلار بۇيرۇق كۈتسۇن!

ۋەلىخان تۆرە قەشقەر خەلقىنىڭ ئۆزىنى قوللىمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئادەملىرىنى ئەڭ مۇھىم ئورۇنلارغا بېكىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، خان دەپ ئېلان قىلدى، ئۆچۆرىدىكى يېزىلار ئۈنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى. ئەمدى ۋەلىخان تۆرە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى قەشقەرنى قوغداشقا قالدۇرۇپ، قەشقەر ۋە

ئاتۇش قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم نىشانىنى يېڭىسارغا قارىتتى. بۇز-رۇكخان خوجىنىڭ نامى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىنلا تىلغا ئېلىنمىدى، شۇنداقلا ئۆزىمۇ كۆرۈنمىدى. بۇ ھال، پۈتۈن قوزغىلاڭچى ئاممىنى ھەيران قالدۇرسىمۇ، ئىشـ-نىڭ تېگى - تەكتىنى چۈشەنمىگەچكە گۇمانلانغانلارمۇ ئانچە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمىدى. ئەمدى ۋەلىخان تۆرىگە ئەگەشكۈسى كەلمەي، تارقاپ كېتىمىز دېيىش خام خىيال ئىدى. بۇ نۇقتىنى ۋەلىخان تۆرە ئاللىبۇرۇنلا ئويلاپ يەتكەن بولۇپ، قوشۇننى ئالدىراپلا نەچچە قىسىمغا بۆلۈپ، ئىشەنچلىك ئادەملەرنى پانسات-لىققا تەيىنلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ قوشۇندىكىلەرنىڭ ئىختىيارىي تارقىلىپ كېتىشىگە يول قويماسلىق ئۈچۈن ئىدى. توختى، كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۈرك قاتارلىقلار بۇنىڭدىن ھەيرانلىققا چۆمۈپ، قاتتىق چۆچۈدى. توختى باشچىلىقىدىكى ئاتۇش قە-سىملىرى پىيادە قىسىمغا ئايرىلغان ئىدى. كېچىلىك ئېلىشىشتا قولغا چۈشكەن قوراللارنىڭ ھەممىسى يىغۇۋېلىنىپ، ئۆزى تەش-كىللىگەن قوشۇنغا تارقىتىپ بېرىلگەنلىكىدىن ئەجەبسىنگەن توختى شۇئان كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۈركلەرنى چاقىرتـ-تى. ئۇلار كېچىكىپ بىلىدىكى، رېھىمجان ئېلىپ كەلگەن خەت ساختا ئىدى.

— ئىسىت! بىز ئالدىنىپتۇق، — دېدى توختى ئاچچىقتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ، — ئۇچىغا چىققان ياۋۇز باندىتنىڭ يۇرتـ-مىزغا بېسىپ كىرىپ، خەلقىمىزنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ھەمكارلىشىدىغان بولدۇق، ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئويلىشىش ئۈچۈن سىلەرنى چاقىردىم. بىز خاتالىق ئۆتكۈزۈپـ-تۇق. تېزدىن تەدبىر قوللانمىساق بولمايدۇ!

— ۋاقتى ئۆتتى، — دېدى كىچىك ئاخۇن ئۇمىدۋارھالدا، — ئۆتكەن ئىشنى ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. ھازىر يېڭىسارغا

يۇرۇش قىلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىمىز. يېڭىسارنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن يەنە يۇرۇش قىلىمىز. ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئادەملىرى بۇ يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى بىلمەيدۇ، شۇڭا ئۇرۇشقا ئالدى بىلەن بىزنى سېلىشى مۇمكىن. شۇ پۇرسەتتە بىز ئۇنىڭ قول ئاستىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىمىزغا ھەرىكەت قىلايلى. بىز خەلقنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك ئىش قىلساق، خەلق ئامىسى بىزنى قوللايدۇ، بىز قانات - قۇيرۇقىمىزنى يېتىلدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ۋەلىخانىمۇ سۇپۇرۇپ تاشلايمىز. قېنى ھەسەنجانىڭ نېمە تەدبىرى باركىن، ئېيتسېپ باقسۇن.

ئەزەلدىنلا ئادەم تەكلىپ قىلىشقا قوشۇلمىغان ھەسەن تۇرك پەقەت بۇزرۇكخان تۆرىنى تەكلىپ قىلىشقىلا رازىلىق بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئىشنىڭ باشقىچە بولۇپ چىقىشى كىچىك ئاخۇنۇمنىڭ دەسلەپكى قارىشىنى ئىسپاتلىدى. بۇ ھال، ھەسەن تۇركىنى گۇمانلاندۇردى، يەنە بىر جەھەتتىن، دەسلەپتە بۇزرۇكخان تۆرە ئېغىزغا ئېلىنىپ، كېيىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ دەسلەپكى كۆزقارىشىنى رەت قىلاتتى. ئاخىر رېھىمجان ئېلىپ كەلگەن نامەنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇردى:

— بۇرادەرلەر! — دېدى ئۇ جىددىي تەلەپپۇزدا، — رېھىمجان ئېلىپ كەلگەن خەت ساختا ئىكەن. بىز ئالدىنپتىمىز. بىزلا ئەمەس، پۈتۈن قەشقەر خەلقى ئالداندى. ۋەلىخان تۆرىدىن ئىبارەت بۇ ياۋۇز قاراقچى بىزنىڭ قارارىمىزدىن پايدىلىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرىنىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلدى. ئەگەر ئۇ بۇزرۇكخانىنىڭ نامىنى تىلغا ئالمىغان بولسا ئىدى، 1847 - يىلى ئەتىيازدا قوزغالغان «خوجىلار يېغىلىقى» دا ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيلىكى بىلەن سېپسق نامى پۈركەتكەن خوجىلارنىڭ بىرسى بولغان ۋەلىخان خوجىغا ھېچكىم ئەگەشمىگەن بولاتتى.

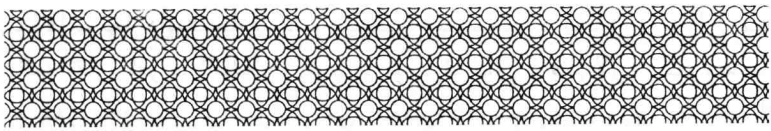
تى. ئەمدى كېيىنكى قەدەمنى كىچىك ئاخۇن ئويلىغاندەك باسماي ئامال يوق. ۋەلىخان ھازىرلا بىزنى يەكلەپ، ئولجا ئالغان قورالنىمۇ ئىختىيارىمىزغا بەرمىدى. ئۇنىڭ غالجىرلىقى تۇپ، نۇرغۇن بىگۇناھ ئاممىنى قىرغىن قىلدى، مېنىڭ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. ئەڭ ياخشىسى، بۆلۈنۈپ كېتەيلى.

ئۇلارنىڭ مەسلىھىتى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، دۇمباق ئۇرۇلۇپ، قىسىملارنىڭ يېڭىسارغا ئاتلىنىشىغا بۇيرۇق چۈشتى.

ئەسلىدە ھەسەن تۇرکىنىڭ ئېيتقانلىرى توغرا ئىدى. رېھىمجان بۇزرۇكخاننىڭ نەدىلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ۋەلىخاننى ئىزدەپ بارغاندا، ۋەلىخان قەشقەر چېگرىسىدا ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، ئالتە شەھەرگە بېسىپ كىرىپ ئادەم توپلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى. ئىشى ئوڭدىن كەلمەي ئۇۋۇسىغا قايتقان ۋەلىخان تۆرە رېھىمجاننى كۆردى. رېھىمجان ئېلىپ بارغان خەۋەرنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى بىلىپ ئىچىدە خۇشال بولدى - دە، نەچچە كۈنلەردىن كېيىن ئۆزى بىر پارچە خەتنى تەييارلاپ بۇزرۇكخان تۆرە نامىدىن رېھىمجانغا بەردى. رېھىمجان بارغان كۈنلەردە بۇزرۇكخان تۆرە تاشكەندتە بولۇپ، بۇ ئىشلاردىن زادىلا خەۋىرى يوق ئىدى. ۋەلىخان تۆرە خەتنى رېھىمجانغا بېرىپلا، ئۆزى دەرھال قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ، نەچچە كۈنلەردىن كېيىن چېگرىدىكى بىرىنچى قاراۋۇلخانا — مىڭيولغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردىكى بىرەر يۈزچە قاراۋۇل چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ چېگردىن ئۆتۈپ، يول بويى بىر تۈركۈم ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتتى. ھەر خىل تەبىقىدىكى بۇ كىشىلەرنىڭ سانى 300 گە يەتمەيتتى. ۋەلىخان ئۆزىنى يوشۇرۇپ، نامىنى بۇزرۇكخان دېۋالدى. بۇزرۇكخاننىڭ نامىنى ئاڭلىغان خەلق ھۆرمەت يۈزىسىدىن پۇل، ئات قاتارلىقلارنى تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋەلىخان ئادەملىرىنى

بىردىن ئانقا ئىگە قىلىپ، دەرۋازا تاقىلىشتىن بۇرۇن شەھەرگە كىرىۋالدى، تۇن نىسپىدىن ئۆتۈپ، ھەممە ئادەم شەرىن ئۇيقۇغا كەتكەندە، بەلگىلەنگەن پىلان بويىچە ھۇجۇم قىلدى. ۋەلىخان ئاتۇش قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ جەڭ لايىھىسىدىن پايدىلىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرىنىڭ نامىنى كۆتۈرۈپ چىقىشى ئۇنۇم بەردى، بىر كېچىدىلا ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىغا يىغىلغانلارنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يەتتى. ئەمدى ئۇ كىشىلەرنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشىگە يول قويمايتتى، شۇنداقتىمۇ ئاتۇش قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئىھتىيات قىلىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق قوراللىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن جەڭدە غەنىيمەت ئالغان قوراللارنى ئىلكىگە ئېلىۋالدى. ئۇنىڭ نىيىتى ئۇلارنى ھۇجۇمدا ئالدىدا ماڭدۇرۇپ، قارشى تەرەپكە يەم قىلىپ بېرىش ئىدى.

بۇگۈنمۇ يېڭىسارغا قىلغان يۈرۈشتە توختى مانجۇ، كىچىك ئاخۇن، ھەسەن تۈركىنىڭ قىسىملىرىنى قوشۇننىڭ ئالدىدا مېڭىشقا بويرۇدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئويى باشقا بولسىمۇ، قىسمىنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. قىسىم قەشقەردىن چىقىپ كۆپ ماڭماستىنلا خەۋەر يېڭىسارغا يەتتى. قەشقەردىكى قىرغىنچىلىقىنىڭ جەريانىدىن ۋاقىپلانغان لاۋا خەلقى مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمدى. يېڭىسار ھاكىمى شۇئان ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ پاناھلىق ئىزدەپ يەكەنگە قاچتى.

ئون بەشىنچى باب

دەسلەپكى چېكىنىش

ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكى بىلەن تونۇلۇپ كەلگەن قەدىمىي شەھەر يەكەن يەنىلا گۈزەللىكىنى يوقاتمىغان ئىدى. پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ تۇرغان بۇك - باراڭسان ئورمانلار، ئەگرى - بۈگرى كوچىلار، بالىخانىلىق ئۆيلەر، كۈنگۈرلۈك ئازادە هويلىلار، يوللارغا سايە تاشلىغان قېرى ئۈجمە دەرەخلىرى، قارىياغاچلار، هەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلەر- گە سېلىشتۇرما بولغان قىڭغىر تاملىق ئېگىز - پەس ئۆيلەر، سودا دۇكانلىرى، كۈنگۈرلۈك سېپىللار بۇ شەھەرنىڭ قەدىمىي- لىكى بىلەن مىللىيلىقىنى ئىسپاتلىسا، جەننەتكە تىمسال باغلار- دىن گۈپۈلدەپ دىماغقا ئۇرۇلىدىغان چېچەكلەرنىڭ خۇش پۇراق- لىرى گويا ئەتتار دۇكىنىنى ئەسلىتەتتى.

شۇنداق ئۇزاق ئۆمۇر، مۇناسىپ گۈزەللىك نېسىپ بولغان قەدىمىي شەھەر نېمىشقىدۇر خورلۇق هېس قىلىۋاتقاندەك، ناپاك تائىپىلەرنىڭ تاپىنى ئاستىدا قالغىنىغا ئەپسۇسلىنىۋاتقاندەك چىرايلىرى تۇتۇلغان، غەمكىن هالەتتە ئىدى.

روزى هېيت كەلگىنىگە خېلى كۈنلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما يىراق - يېقىندىكىلەر تېخىچە هېيتلىشىپ بولالماي، قول-

تۇقلىرىغا داستىخانلىرىدىكى قىسىمچە ئۇيان - بۇيان مېڭىۋاتقان ئەر - ئاياللار، توپ - توپ ئوغۇل - قىزلار، كۆرۈشكۈچىلەرنىڭ بىر - بىرلىرىنى مۇبارەكلەشلىرى روزى ھېيتىنىڭ ھېلىھەم داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. دېمىسىمۇ، بۇ شەھەردە روزى ھېيت شەۋۋالنىڭ ئاخىرىغىچە تۈگىمەيتتى.

يەكەن خان ئوردىسىدىمۇ ھېيت قىزغىن داۋام ئېتىۋاتاتتى. شەھەر - شەھەرلەردىن ھېيت باھانىسى بىلەن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ھېيتىنى مۇبارەكلەپ كېلىۋاتقان سوۋغىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدىكەن ئەمەس ئىدى. ئۆزىنى شاھلارنىڭ شاھىدەك ھېسابلايدىغان ئەفرىدۇن ۋاڭ گويا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ھايات - ماماتلىقى چاڭگىلىدا تۇرغاندەك مەغرۇر ۋە خاتىرجەم ئىدى. شەھەر - شەھەرلەردىن سۈدەك ئېقىپ كېلىۋاتقان ئالتۇن - كۈمۈشلەر ئۇنىڭدا يېڭىدىن يېڭى ئويلارنى پەيدا قىلىپ، ۋېنزۇك (ئىسىنگورويجۇ) خان (1851 — 1861) نى يوقلاپ كېلىش ئىستىكىنى تۇغدۇردى. ئۇ كۈز ئايلىرىنىڭ ئارامبەخش كۈنلىرىدە يولغا چىقىشنى پىلانلاپ، مۇشۇ پۇرسەتتە يەرلىك فېئودال - ئەمەلدارلارنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارغا يېڭى مەنسەپلەرنى بېرىش ئارقىلىق ئۆزىگە مايىل قىلىش غەرىزىدە يۈرەتتى. بىراق، تەختنىڭ كۆزلەپ كېلىۋاتقان «توپان» بالاسىنى ياكى يەر - جاھاننى يالمىغۇدەك دەھشەتلىك يانغىنىنىڭ شىددەت بىلەن يېقىنلاۋاتقانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى.

ئەفرىدۇن بۇگۈن بامداتتىن كېيىن ئەتىگەنلىك ناشتىنى قىلىپ، قوبۇلخانىغا چىقتى. سالامغا كەلگەنلەر تەقەززالىقتا رەت - رەت تىزىلىپ كۈتۈپ تۇراتتى. ئەفرىدۇن كېلىشى بىلەن بەگلەر قول باغلاپ، ئۇزاق ئۆمۈر، سالامەتلىك تىلىدى. ئەفرىدۇنىڭ كەيپى چاغ ئىدى، بەگلەرنىڭ سالىمىنى قوبۇل قىلىپ، تارقىلىشقا ئىجازەت بەردى. بەگلەر 4 — 5 قەدەمچە

ئارقىسىچە چېكىنىپ ئەمدىلا ئۆرۈلۈپ مېڭىشىغا ئەفرىدۇن ۋاڭ خەزىنىچى ۋەزىر مەغرۇلبەگنى چاقىردى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ مەغرۇلبەگ بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇش ئالدىدا تۇرغاندا، قوبۇلخانىنىڭ ئىچىگە:

— ۋاڭ ئالىيلىرى! ۋاڭ ئالىيلىرى! ...— دېگىنىچە يېڭىسار ھاكىمى كىرىپ كېلىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئايىغىغا يىقىلىدى. مانجۇچە فورمىلىرىنى تاشلاپ پۇقراچە كىيىنگەن، يۈز - كۆزلىرىنى چاڭ باسقان، پۈت - قوللىرى دىرىلداپ ماغدۇرىدىن كېتەي دەپ قالغان ھاكىم قار - يامغۇر ياش تۆكۈپ، سەجدىدىن باش كۆتۈرمەي داۋام قىلدى،— شەھەر قولدىن كەتتى، ئالىيلىرى، شەھەر قولدىن كەتتى!

ئەفرىدۇن بولسا بۇ يىل كۈزدىكى بېيجىڭغا بېرىش سەپىرىدە خانغا تارتۇق قىلىدىغان سوۋغا ئۈچۈن توپلانغان نەرسىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ، كۆڭلىنى تىندۇرماقچى بولۇپ تۇراتتى. مۇشۇنداق چاغدا كەلگەن شۇم خەۋەردىن كەيپى ئۇچۇپ، چۆچۈش، غەزەپ ۋە ئەندىشىدىن كۆزلىرىنى چەكچەيتتى، مىخقا ئولتۇرۇپ سالغاندەك ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى:

— نېمە گەپ، تېز سۆزلە!

— قەشقەر قولدىن كەتتى!

— قاچان؟

— شەۋۋالنىڭ 15 - كېچىسى.

— يېڭىسارچۇ؟

—...

— تېز ئېيت!

— ھازىرچە تىنچ.

— نېمىشقا كەلدىڭ؟

— خەۋەر قىلغىلى.

— شەھەر كىمگە قالدى؟

—...

— ئادەم بارمۇ!؟

قوبۇلخانىنىڭ ئىككى تېمىغا تارتىلغان ئۇزۇن پەردىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇلغان قوغدىغۇچىلاردىن تۆتى ئېتىلىپ چىقتى.

— بۇنى ئېلىپ چىقىپ كۆزدىن يوقىتىڭلار!

ئەفرىدۇن پەرمان چۈشۈرۈپ تۇرۇشىغا، قوبۇلخانىغا يەنە بىرقانچىسى ئۇسۇپ كىرىپ:

— پاناھ بولغايلا، ئالىيلىرى! — دېگىنىچە ۋاڭنىڭ ئايىغىغا باش قويدى.

بۇلار يېڭىسارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى (شەرئەت، ھۆكۈمەت پەرمانلىرىنى چۈشۈرگۈچىلەر) بولۇپ، قاچقۇن ھاكىمنىڭ ئارقىسىدىنلا ئوردىغا يېتىپ كەلگەن ئىدى.

— جانابىي ۋاڭ ئالىيلىرى! قەشقەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ئاتلىق، پىيادە يېڭىسارغا ھۇجۇم باشلىدى. بۇنىڭغا سەل قاراش بەك خەتەرلىكتۇر. بىز جېنىمىزنى ئېلىپ قېچىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالىيلىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ، يۇرتنى قوغداپ قېلىش مۇددىئاسىدا ھاكىمغا ئەگىشىپ ھۇزۇرلىرىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ ئاپەتنىڭ يۈز بېرىشى تەقدىرىدىن كەلگەن قازادۇر. دانالار:

قازا گەر يەتسە كۆھ[1] ھەم كاھ [2] بولۇر،
گەر فىلاتۇن بولسىمۇ ئەبلەھ[3] بولۇر.

---

① كۆھ — تاغ.
② كاھ — سامان.
③ ئەبلەھ — دۆت.

دەپتىكەن، ئۆزلىرىنىڭ مىسلىسىز ئەقىل - ئىدراكلىرى بىلەن تەقدىرگە تەدبىر قىلىپ، يۇرتىمىزنى توپىلاڭچىلاردىن ئامان قىلغايلا.

بايا ھودۇقۇپ كەتكەن ئەفرىدۇن ئەمدى سەل ئېسىنى تاپتى. ئۇ، پەسكارىغا چۈشۈپ، تېخى ھېلىلا ھاكىمنى كۆزدىن يوقىتىشقا پەرمان چۈشۈرگەن تۆتىگە تاپىلىدى:

— يېڭىسار بەگلىرى ئوبدان كۈتۈلۈپ، سارايغا ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن!

ئەفرىدۇننىڭ ئىنايىتىگە ئېرىشكەنلىكىدىن تەسىرلەنگەن بەگلەر كۆز يېشى قىلىشىپ، سارايغا يول ئېلىشتى.

ۋاڭ ئوردىسىدا بولسا تېخى 10 نەچچە مىنۇتنىڭ ئالدىدىكى خاتىرجەملىك، خۇشاللىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان ئىدى. ئېغىر غەم - قايغۇغا چۆمكەن ئەفرىدۇننىڭ خىيالىغا قوزغىلاڭچىلار قىيىن سۇيىدەك دەرۋەپ يەكەن شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، ئوردىنىڭ ئىچى قان كۆلچىكىگە ئايلانغان مۇدھىش مەنزىرە كېلىۋالىدى.

كۈتۈلمىگەندە لاۋا شەھىرىنىڭ ئاخۇن - ئەشرەپلىرى ۋە يەنە نەچچىلىگەن بەگلەر مال - دۇنيالىرىنى تاشلاپ، جان قايغۇسىدا ئاھۇپەريات چېكىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئايىغىغا ئۆزلىرىنى ئېتىشتى:

— ئى باھادىر ۋاڭ ئالىيلىرى! — دېدى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ياشتا ھەممىدىن چوڭ، لاۋا شەھىرىنىڭ ئاخۇنى، — يېڭىسار قولدىن كەتتى. قوزغىلاڭچىلار توسقۇنسىزلا كىرىپ، شەھەرگە بەخىرامان ئورۇنلاشتى. بىز نېمە قىلىشىمىزنى، قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلمەي، خەۋەر يەتكۈزگىلى كەلدۇق.

ئەفرىدۇنغا قەشقەر، يېڭىسارنىڭ قولدىن كەتكىنى ئېنىق بولغان ئىدى. ۋەلىخان تۆرە ھېچبىر چىقىمسىزلا مۇداپىئەسىز

شەھەر يېڭىسارنى قولغا كىرگۈزۈپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش-
نى جىددىي تۈتۈۋاتاتتى. ئۇ يەنە قەشقەر ۋە لاۋا خەلقىگە پەرمان
چۈشۈرۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باش كىيىم ۋە ئۇستۇاشلى-
رىنى بىر خىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ھۈنەرۋەنلەرنى ئۈيۈشتۇردى.
ئۇنىڭچە، قوشۇننى بىر خىل فورمىدا كىيىندۈرگەندە مۇنتىزم
تۈس ئالغان جەڭگىۋار ھالەت شەكىللىنىپ، دۈشمەنلىرىگە ھەي-
ۋەتلىك كۆرۈنەتتى. ئەكسىچە ئەھۋالدا، ھەرەڭ - سەرەڭ كى-
يىنگەن بۇ دېھقانلارنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن ئە-
مەس ئىدى. لايمىھە بويىچە بېشىغا ئېگىز يېڭىسار تۇمىقى،
ئۇچىسىغا ئالا چاپان تەييارلاش بېكىتىلدى. قوشۇن بىر خىل
فورمىغا، روشەن بەلگىلەرگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ھۇجۇمغا
ئۆتۈش قارار قىلىندى.

ئەفرىدۇن كۆڭۈلسىز خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئوردا ئەكابىرلىرى-
نى كېڭەشكە چاقىردى، ئۆز دەرىجىلىرى بويىچە ئولتۇرغانلارغا
بىر - بىرلەپ سەپسېلىپ چىقىپ، جىددىي تەلەپپۇزدا چاقىردى:

— شاھمەنسۇربەگ!

— خوش! — دېگىنىچە ئالدىغا چىقتى يۈز - كۆزلىرىنى
قويۇق ساقال باسقان، جىۋەك بىر ئادەم.

— پەرمان! دەرھال 2000 لەشكەر بىلەن يولغا چىقىپ،
كۆكرەباتتا[1] ئىستىھكام قۇرۇپ، دۈشمەنىنىڭ يولى توسۇلسۇن!

— خوپ! — شاھمەنسۇربەگ بۈيرۇقنى قوبۇل قىلىپ،
سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

— ۋاڭ ئالىيلىرى! — دېدى يېڭىساردىن قېچىپ كەلگەن-
لەردىن بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ، — قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى
بەك كۆپ، قوراللىرى خىل، شۇڭا 2000 لەشكەر ئازلىق

---

① كۆكرەبات — ھازىرقى ئاتلىشى كۆرەۋات.

قىلارمىكىن، ئويلاپ كۆرگەيلا.

ئەفرىدۇن ئۇنىڭ تەكلىپىنى مۇڭاپىق كۆردى. يەكەندە بەدەخشان، ھىندىستان، كەشمىردىكى مەشھۇر جەڭلەردە ئەلەمدار بولۇپ داڭق چىقارغانلىقى بىلەن ماختىلىپ يۈرىدىغانلار بار ئىدى. ئەفرىدۇن ئۇلارنى ئەلەمدارلىققا بەلگىلەپ شاھمەنسۇربەگكە قوشۇپ يولغا سالدى. شاھمەنسۇربەگنىڭ ئادەملىرى كۆكەرەباتقا يېتىپ بارغاندا، قارا مىلتىق، نەيزە، قىلىچ، ئايپالتا قاتارلىقلار بىلەن قوراللانغان قوزغىلاڭچىلار گويا كەلكۈندەك دەۋرەپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن بەدەخشانلىق سىپاھ تېخى بىر پاي ئوقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماي تۇرۇپلا تىكىۋەتتى، شاھمەنسۇربەگ قارىسا، ئۇ ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر قاچ-قاچ بولۇپ، كۆكەرەباتنى تاشلاپ چېكىندى. بۇ خەۋەرنىڭ ئوردىغا يېتىپ كېلىشى ئەمىر مەھرەمبەگنى مۇھەممەت يۈسۈپبەگ بىلەن نېمە ئۈستىدىدۇر مەسلىھەتلىشىۋاتقان ئەفرىدۇننى ۋەھىمىگە سالدى. ئۇ پەرمان قىلدى:

— كۆكەرەباتتىن چېكىنگەن قوشۇن دەرھال كېلىپ «بەگىل» دە مۇداپىئەدە تۇرسۇن، پەرمان يەتكۈزۈلسۇن!

قوزغىلاڭچى قوشۇن بولسا شىددەت بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. توختىنىڭ قوشۇنى باش ئەلەمدار بولۇپ ئالدىدا، كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۇركلەر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىۋاتاتتى. ئەگەر ئوخشىتىش توغرا كەلسە، توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن يالماپ كېلىۋاتقان بىر ئوت، ئەفرىدۇن قوشۇنلىرى بولسا كۆك قومۇش ئىدى. توختى باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھۇجۇم بىلەن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، بىگىلدىن ئۆتۈپ، ئۆلكىگە يەتتى.

ۋەلىخان تۆرە يېڭىسارنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يەتتە خوجا يېغىلىقىدىكى جەڭ تەجرىبىسىنى ئېسىگە

ئالدى. خوجىلار قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ كاتتا تۆرە قورغاننى ئالغانغا قەدەر شەھەر ئاھالىسى ئۇنىڭغا دەرۋازىنى ئېچىپ بەرمەي، 8 - كۈنى قوقەندلىك ئاقساقال نامەتخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچقانغا قەدەر كىرەلمىگىنىدەك ساۋاقلار ۋەلىخاننىڭ يادىدا ئىدى. شۇڭا، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ دەرۋازىنى تاقۇۋلىشىدىن ئەنسىرەپ، يېڭىسارنى ئىلكىگە ئېلىپ بولۇپلا قەشقەرگە قايتىپ، ھاكىم ئوردىسىدىن ئورۇن ئالدى. قەشقەر بىلەن يېڭىسارداۋ مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا بولاتتى. لېكىن، ۋەلىخان تۆرە قەشقەرگە ئۇزاق مۇددەتلىك خان بولالايدىغانلىقىغا ئىشەنمەيتتى. ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى مەقسىتى بايلىق توپلاش ئىدى. شۇڭا، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئاتۇشلۇق دېھقان قوزغىلاڭچىلارنى جەڭگە كىرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئەگەشمە قوشۇنلىرىنى زاپاس قالدۇردى؛ ئىككى شەھەرگە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىۋېلىپ، دەسلەپىدە ئۆلتۈرۈلگەن مانجۇ مەمۇرلىرى، سودىگەرلەر، گۆرۈكەشلەرنىڭ ئوقەتلىرىنى «مۇسادىرە» سۈپىتىدە ئىگىلىۋالدى. قالغانلىرىنى داۋاملىق ئۆلتۈرگەندىن باشقا، پۇقرالارغا نەق پۇل، ئاشلىق سېلىقى قويدى، يېڭى نىزاملارنى بەلگىلەپ، يۈزىنى ياپمىغان ئاياللارنىڭ چېچىنى كېسىش، ئالتە ياشتىن يۇقىرى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى بېشىغا سەللە ئوراپ مەسچىتكە بېرىپ، كۈندە بەش قېتىم ناماز ئوقۇش، خىلاپلىق قىلغانلارنى ئېغىر جازالاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. پۈتۈن ئادەمنى ھاشارغا ھەيدەش ئارقىلىق قىزىل دەريا سىنىڭ سۈيىنى توسۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى يېڭىشەھەرنى سۇغا باستۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا قوزغىلاڭچى قوشۇن يەكەنگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۇرۇشقا ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئوردىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى «شەيخ ئىسلام سا-

هىب كەرەم» بىلەن «ئاخۇن مۇنەججىم زامان» ئىككىسى ئىل-
مىي نۇجۇم بىلەن كارامەت كۆرسۈپ، كېيىنكى غايىب ئىشلار
ئۈستىدە خەۋەر بەرمەكتە ئىدى. لېكىن، ئۇرۇش ئەھۋالى ئۇلار-
نىڭ دېگىنىگە ئوخشىمايۋاتاتتى.

بۇگۈن بامداتتىن كېيىن بەگلەر قوبۇلخانىدىن تارقاپ تۇ-
رۇشىغا، باش مىرزىبەگ كىرىپ كەلدى:

— ئۇرۇش مەيدانىدىن خەۋەر كەلدى! — دېدى ئۇ سەجدىگە
باش قويۇپ.

ئەفرىدۇن بىردىنلا جىددىيلىشىپ ئىجازەت بەردى:

— ئىجازەت! قېنى تۇرۇپ سۆزلەڭ!

— توپىلاڭچى ئوغرىلار ھۇدۇتسىز كۆپ ئىكەن. توسالغۇ-
سىز باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ.

— قانداق قىلىمىز، تۆرىلىرىم؟ — ئەفرىدۇن بۇرۇلۇپ
ساھىب كەرەم بىلەن مۇنەججىم زامانغا تەنە نەزىرىدە قارىدى.

باشلىرىغا قازانەك سەللىنى ئوراپ، ئاق يەكتەك بىلەن
گويا بىر ئاندىن تۇغۇلغان قوشكېرەكلەردەك ئولتۇرغان ئاپئاق
ساقاللىق بۇ ئىككى زات دەمال جاۋاب بېرەلمىدى. بىردەم ئويلا-
نىۋالغاندىن كېيىن، مۇنەججىم زامان ئېغىز ئاچتى:

— بىز قىلىدىغان تەدبىرنى قىلدۇق. خەبەر ئامبال جاڭ-
جۇنگە ئىلتىماس سۇنايلى.

— توغرا گەپ بولدى، — دېدى ساھىب كەرەم مۇنەججىم
زاماننىڭ سۆزىگە قوشۇمچە قىلىپ، — ھازىر شەھىرىمىز خەتەر
ئاستىدا تۇرغاندا، خەبەر ئامبال جاڭجۇن قۇلاق يوپۇرسا بول-
ماس، دەرھال ئۇنىڭدىن ياردەم سورايلى.

— شۇنداق بولسۇن! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە شۇئان
فورمىسىنى كىيىنىپ مېڭىشقا تەييارلاندى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ يېڭىشەھەر قورغىنىغا كەلگەندە، مانجۇ قە-

سىملىرىمۇ جىددىي ھالەتتە ئىدى. ئۇ مەپىسى بىلەن ئىچكىرى-لەپ كىرىپ، ھەبەر ئامبال جاڭجۇن مەھكىمىسى ئالدىغا بارغان-دىلا چۈشتى، مۇلازىم قاراۋۇللار ھەمراھلىرىنى سىرتتا قالدۇ-رۇپ، ئۆزىنىلا جاڭجۇننىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

ھەبەر ئامبال ئىشىنىڭ مۇشۇ دەرىجىگە يېتىشىنى ئاللىقاچان بىلىپ ئۈلگۈرگەن ئىدى. بۇگۈن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئىزدەپ كېلىشى دەل ئۇنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقتى. ئەفرىدۇن ۋاڭ-نىڭ كەلگەنلىكى يۈقىرى ئاۋاز بىلەن مەلۇم قىلىنغاندىن كې-يىن، ھەبەر ئامبال ئۇنى كۈتۈۋالغىلى ئىشىك ئالدىغا چىقتى.

— ھەبەر ئامبال جاڭجۇن جانابلىرى! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ قول باغلاپ تۇرۇپ، — قەشقەر، يېڭىسار قولدىن كەتكەن-دىن كېيىن، توپىلاڭچىلار كۆكرەبات ۋە بىگىلدىن ئۆتۈپ، ئۆلكىگە بېسىپ كىردى. پات ئارىدا يەكەن شەھىرىگە ئاياغ باسسا، ھەممىمىز ساق قالماسلىقىمىز مۇمكىن. مېنىڭچە، پۈ-تۈن ئۇلۇغ - ئۇششاق ئاۋامنى شەھەر ئىچىگە جۇغلىساق، دەرۋا-زىنى چىڭ ئېتىپ ساقلىساق، ئاتارمەن، چاپارمەن بولۇپ 1000 كىشى چىقارساق، ھىندى ۋە كەشمىرلىكلەرنىڭ ئەلچىخانىلىرىدا 5 — 6 يۈزچە قوراللىق كۈچ بار. ئۇرۇش جابدۇقلىرى تەل. قوشۇنغا مانجۇ قىسىملىرىنىڭ چېرىكلىرىدىن قوشۇپ ئەۋەتە-سەك، دەيمەن. شۇنداق قىلمىغۇچە ئامان قالماقنىڭ ئامالى بولماس.

— ناھايىتى ياخشى! — دېدى جاڭجۇن يوتىسىغا ئۇرۇپ، — شەھەرنى ئالالمايدۇ بىز تۇرۇپ، مەن چىقىراي 500 چېرىك، ھىندى، كەشمىرلىك بىلەن قوشۇلۇپ، ئوغرىلاردىن بىرنىمۇ قويمىسۇن تىرىك. بىراق، بۇ قوشۇنغا شاھ ئورنىدا كىم تۇغدار بولۇپ تۇرىدۇ؟ بۇنىڭغا قابىل كىشى بولۇشى كېرەك.

— قوۋۇق بېگى (ئىشىك ئاغىسى) چىقسۇن! — دېدى

ئەفرىدۇن ۋاڭ.

جياڭجۇن بىلەن ئىككىسى قوۋۇق بېگىنى سەردارلارغا باش قىلىپ، ئەلەمدار، سەرۋازلارنى تەيىنلىدى. تولۇق قوراللانغان بىرلەشمە قوشۇن گويا پۈتۈن ئالەمنى سۈپۈرۈپ ماڭىدىغاندەك ھەيۋەتتە قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئاتلاندى. ئۇلاردىكى قوراللارنى تېخى كىشىلەر كۆرۈش تۈگۈل خىيالىغا كەلتۈرۈشكىمۇ ئۇلگۈرمىگەن ئىدى. بىرلەشمە قوشۇن شۇ ئاتلانغانچە يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنى توستى. سول تەرەپتە مانجۇ قىسىملىرى جاڭ ئۇرۇپ سەپراس تۇرسا، ئوڭ تەرىپىدە ئاۋغانلار ناغرا چالماقتا ئىدى. بۇ ئىككى قوشۇننىڭ روبىروسىدا توختى مانجۇ قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن جەڭ دۈمبىقىغا سۈنايىنى تەڭكەش قىلاتتى. جەڭ ساداسىدىن ئىلھاملانغان توختىنىڭ ئاتلىق يىگىتلىرى قوشۇندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، قوللىرىدىكى ئۆتكۈر نەيزىلەرنى پۇلاڭلاتقان ھالدا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ جەۋلان قىلغىنىچە سەپ تۈزۈپ تۇرۇشتى.

تۈيۇقسىز چىڭ لەشكەرلىرى مەخپىي يوسۇندا يۆتكەپ كەلگەن تەيفو بىلەن زەمبىرەكلەرنى قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قارىتىپ ئېتىشقا باشلىدى. بۇنىڭغا مىلتىق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ دەھشەتلىك گۈمبۈرلەش ساداسى پەيدا قىلدى. ھاۋانى ئىس ـ تۈتەكلەر قاپلىدى. چىڭ قوشۇنلىرى تەيفو ـ زەمبىرەكنىڭ ھمايىسىدە بىردەك ئات سېلىپ، ھۇجۇمغا ئۆتتى. چاڭ ـ توزانلار دەستىدىن خېلى يېقىندىكى ئادەملەرنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شىددەتلىك ئېتىشىش بىرپەس داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئوق ئاۋازى ئازايدى. كۈچەپ ئۇرۇلغان جاڭ ئاۋازى بىلەن لەشكەرلەر ئۆز سەپلىرىنى تاپتى. ھاۋا سۈزۈلگەندە مەلۇم بولدىكى، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاللىقاچان چېكىنىپ كەتكەن ئىدى، پەقەت ئۇلاردىن تالاپەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ بىرقانچە جەسىتىلا تۇراتتى. بۇ

قېتىمقى جەڭدە توختى مانجۇ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، زىيان ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. ئەگەر ۋاقتىدا چېكىنمىگەندە ئاددىي قوراللانغان قوزغىلاڭچىلار تامامەن قىرىلىپ تۈگىگەن بولاتتى.

قوزغىلاڭچى قوشۇن شۇ چېكىنگىنىچە كۆكرەباتتىن ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. يىغىلىشقا سۈناي چىلىنغاندا، ۋەلىخان تەرەپتىن قوشۇلغان لەشكەرلەرنىڭ قارشىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يېڭىسار قورغىنىغا قاراپ قاچقان بولۇپ، بەزىلىرى خىلىدىن كېيىن يوشۇرۇنغان جايلىرىدىن چىقىپ كېلىشتى.

— قېرىنداشلار! — دېدى توختى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوڭ قولىدىكى مىلتىقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ پۈلاڭلاتقان هالدا. ئۇ مۇنۇالغان تورۇق ئارغىماق جەڭگە ئىنتىلىپ چاپچىيتتى. ئەپتىدىن لەشكەرلەر توپىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، جەڭگە ئاتلانماقچى بولۇۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى، — بىزنىڭ چېكىنىشىمىز يېڭىلگەنلىك ئەمەس، بەلكى زۆرۈرىيەت! جەڭ دېگەن شۇنداق بولىدۇ، گاهىدا چېكىنىمىز، گاهىدا هۇجۇم قىلىمىز. ئۆزىمىزنى قوغداپ دۇشمەننى يوقىتىش جەريانىدىكى قېچىشىمۇ - قوغلاشمۇ ئوخشاشلا غەلىبە. بىز بۈگۈن ئازراق بەدەل بېرىش هېسابىغا دۇشمەن تەرەپنى ئىككى هەسسە ئارتۇق زىيانغا ئۇچرىتىپ، 25 دانە پەرەڭ مىلتىقى ئولجا ئالدۇق. شۇنى جاكارلايمەنكى، چېكىنىش بۈنىڭدىن كېيىن بۈگۈنكىدەك بولماسلىقى كېرەك. هۇجۇمۇ - چېكىنىشمۇ بۈيرۇق بىلەن بولىدۇ. ئەگەر جەڭدىن قورقىدىغانلار بولسا شۇ تاپىنىڭ ئۆزىدىلا كېتىشكە رۇخسەت. جەڭ مەيدانىدىن ئىختىيارىي قاچىدىغانلار دۇشمەن قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. پىكرىڭلار بارمۇ؟

قوزغىلاڭچىلار تەڭلا ئىنكاس قايتۇرۇشتى:

— يوق! ئەفرىدۇن ۋاڭنى يوقىتايلى! ئۇنىڭ غالچىلىرىنى

يوقىتايلى! يوقالسۇن زالىم ئەمەلدارلار!

شوئار ساداسى قوزغىلاڭچىلارغا غەيرەت - جاسارەت بەخش ئەتتى. يىگىتلەر جەڭگىۋار هالەتتە ئىدى. توختى هەرقايسى قىسىملارنىڭ پانساتلىرىنى چاقىرىپ، ئادەملەرنى تەرتىپكە سېلىشنى تاپشۇرماقچى بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا كىچىك ئاخۇن بىلەن هەسەن تۇركلا قالغان بولۇپ، پانساتلاردىن بىرسى ئۆلگەن، بىرسى ئازراق ئادەملىرى بىلەن يېڭىسارغا قاچقان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن «ئىگىسىز» قوشۇندىن بىر قىسىم تەشكىللىنىپ، تۇرسۇن پانساتلىققا تەينىلەندى. قەشقەر تەرەپتىن هېچقانداق خەۋەر يوق ئىدى. يېڭىسار بىلەن بولغان ئارىلىق تېخى يىراقلىشىپ كەتكەن، قوشۇن زاپاس تەييارلىۋالغان تەمىنات يەنە 1 — 2 كۈنلۈك بولاتتى. ئەگەر هوجۇمغا ئۆتۈپ ئۆلكىگە ئۇلاشمىغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئاچ قېلىپ ئۆزلۈكىدىن تۇگىشەتتى. بىر تۈركۈملەرنىڭ قەشقەرگە چېكىنىشى، بىر قىسىملارنىڭ تارقىلىپ كېتىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان قوشۇننىڭ پارچىلىنىش خەۋپى توختىنى ئەنسىرەتتى. ئۇ ئادەملەرنى ئىستراهەتكە قويۇپ بېرىپ، پانسات، يۈزبېشى، ئونبېشى قاتارلىقلارنى يىغدى.

— قېرىنداشلار! — دېدى ئۇ ۋەزمىن تەلەپپۇزدا، — بىز دەسلەپتە غەلىبە قىلغان بولساقمۇ، بۇ نۆۋەت كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالمىدۇق. ئۇلار قوراللىرىنىڭ ئىلغارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئادەملىرىنىڭمۇ بىزدىن نەچچە هەسسە كۆپلۈكى بىلەن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغاچقا، چېكىنىپ بەردۇق. ئەتە يەنە يۇرۇش قىلىمىز. يامان يېرى، تەمىنات ئۈزۈلدى. بۇنى قانداق هەل قىلىمىز؟ تەدبىرلەر ئۈستىدە مەسلىھەتلىشەيلى...

توختىنىڭ گېپى تۈگىمەستىنلا كۆلتېرىم تەرەپتىن چاڭ-توزان كۆتۈرۈلدى. كېلىۋاتقانلارنىڭ دۈشمەن قوشۇنى ئىكەنلىكىنى هېس قىلغان پانسات - يۈزبېشىلار ئۆز ئادەملىرىنى «دىقە-

قەت» كە چاقىرىپ، جەڭ تەييارلىقى ھالىتىگە ئۆتتى. چاڭ - توزانلار بارغانسېرى يېقىنلىشىپ، نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات - ئېشەكنىڭ قارىسى كۆرۈندى. يېقىنلاپ كەلگەندە ئايدىڭلاشتىكى، ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ئۇلاغ - چارۋىلارغا نەرسە - كېرەكلەرنى ئارتىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ئارىسىدىن قارا نوچى تۇماقلىنىڭ ئالدى تەرىپىنى قىستۇرۇپ كىيىپ، ئۆشنىسىگە قارا مىلتىق ئېسىۋالغان 30 ياشلار چامىسىدىكى قارىمۇتۇق تەمبەل يىگىت ئالدىغا ئۆتۈپ سورىدى:

— توختى مانجۇ دېگەن كىم؟

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم! توختى مانجۇ مەن بولىمەن، — توختى خۇش چىراي ھالدا ھېلىقى يىگىتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، كۆرۈشۈش ئۈچۈن قول تەڭلىدى.

يىگىتمۇ دەرھال قول بېرىپ كۆرۈشتى:

— مېنىڭ ئىسمىم يولۋاس، — دېدى ئۇ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، — بۇلار موغال، كۆلتېرىملىق دولانلىقلار بولىدۇ. بىز تۇرۇۋاتقان ئىككى كەنتنىڭ يېرى قەشقەرگە، سۇيى يېڭىسارغا تەۋە ئىدى. بىز دولانلىق بولغانلىقىمىز ئۈچۈن ھەر ئىككى يۇرتتىن يەكلىنىپ، بىر خىل سېلىقنى ئىككى يۇرتقا تەڭ تۆلەپ، ياشىغۇدەك ماجالىمىز قالمىدى. سۇ بەرمەي دېھقانچىلىق قىلالمىدۇق. يېقىندا، توختى مانجۇ دېگەن كىشى پۇتۇن يوقسۇزلارنىڭ ھاكىمى بولۇپ، ئەزگۈچىلەرنى جازالىغىلى تۇرۇپتۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. شۇڭا، يىگىتلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىپ، سېپىڭلارغا قوشۇلۇشقا كەلدۇق.

يولۋاسنىڭ گېپى تۈگىشىگىلا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئادەملەر:

— زالىم ئەمەلدارلارنى يوقىتايلى!

— ئەفرىدۇن ۋاڭنى يوقىتايلى!

— ياشىسۇن ئەركىنلىك! — دەپ شوئار توۋلاشتى.

ئۇلار 600 ئەتراپىدا ئىدى. بىرەر يۈزچە ئېشەك، 30 نەچچە ئاتقا ئارتىپ ئەكەلگەن ئاشلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ زاپاس تەمىناتى قىلىنىدى. بۇ، قوزغىلاڭچىلارغا نىسبەتەن «خۇدا كەچ قويسىمۇ ئاچ قويماس» دېگەندەك زور خۇشاللىق ئىدى.

— ئۆزىڭىز بۇلارنىڭ باشچىسىمۇ؟ — توختى يولۇۋاستىن سورىدى.

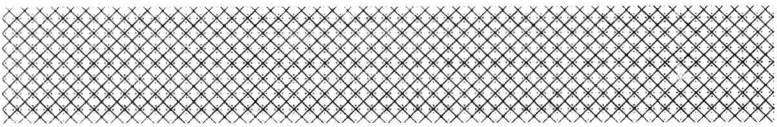
— مەن ئىككى كەنتنىڭ يىگىتۇبشى.

— سىلەرنى قارشى ئالىمىز، قېنى كۆپچىلىك، يېڭى كەلگەن قېرىنداشلىرىمىزنى قارشى ئالايلى!

قوزغىلاڭچىلار خېلى ئۇزاققىچە چاۋاك چېلىشتى.

— كۆپچىلىك! — دېدى توختى تەمكىن هالدا، — موغال، كۆلتېرىم پىدائىيلىرىغا ئىككى يۈرتنىڭ يىگىتۇبشى يولۋاسنى پانسات بېگى قىلىپ تەينىلىسەك قوشۇلامسىلەر!؟

«قوشۇلىمىز!» دېگەن ئاۋاز تەڭلا ياڭراپ، يىراق-يىراقلارغا كەتتى. كۆكرەباتتا ئولجا ئېلىنغان مىلتىقلار يولۋاسنىڭ ئادەملىرىگە يېتىشچە تارقىتىپ بېرىلدى. ئاتلار ئاتلىق قىسىمغا، ئېشەكلەر بولسا ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىغا ئىشلىتىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قىسىملار باشقىچە روهلانغان بولۇپ، «ئېزىتقۇ» غا يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئون ئالتىنچى باب

ئادەتتىكىدىن قىسقا بىر كۈن

قوزغىلاڭچى قوشۇن يەكەندە تۇرۇشلۇق مانجۇ قىسىملىرى-
نىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ كۆكرەباتقىچە چېكىنىپ، مۇھاسىرە
رايونلىرىنى قولدىن بېرىپ قويدى. جەڭدە ئۆلگەنلەر 20 ئەترا-
پىدا بولۇپ، زىيان ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، قەشقەردىكى 15 -
شەۋۋال غەلىبىسىدىن كېيىن قوشۇلغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر
قىسمى قاياققىدۇر قېچىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمى يېڭىسار
قەلئەسىنى كۆزلەپ تىكشۈەتكەن ئىدى، ئۇرۇش مەيدانىدا ئاتۇش
دېھقانلىرىنى ئاساس قىلىپ قەشقەر ۋە يېڭىسار يېزىلىرىدىن
قوشۇلغان 3000 ئەتراپىدىكى ئاتلىق، پىيادىلار يەنىلا جەڭگىۋار
ھالىتىنى ساقلاپ تۇراتتى.

نۆۋەتتىكى جەڭ غەلىبىسى چىڭ قوشۇنلىرىنى شادلاندۇر-
غان بولسىمۇ، نامەلۇم قورقۇنچ خۇشاللىقنى بېسىپ چۈشەتتى.
زەپەر قازانغان مانجۇ قىسىملىرى شەھەرگە يېتىپ كېلىشتىن
بۇرۇن ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ پەرمانى بىلەن پۇتۇن ئاھالە يولنىڭ
ئىككى تەرىپىدە تىزىلىپ تۇرغان ئىدى. مانجۇ قىسىملىرى
كېلىشى بىلەن تاكى ئۆتۈپ بولغۇچە چاۋاك بىلەن قارشى ئېلىنە-
دى. چېرىكلەر يېڭىشەھەرگە جۇنگەندىن كېيىن، ئەفرىدۇن

ۋاڭ ئوردىنىڭ ئەكابىر - ئەشرەپلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ قوبۇلخانىغا كىردى. ئۇنىڭ چىرايىدا تېخى بىرنەچچە مىنۇت ئىلگىرى خەبەر ئامبال جاڭجۇن بىلەن نېمىلەرنىدۇر دېيىشىپ كۆلۈشكەن چاغدىكى خۇشاللىقتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بېسىپ كىلىشىدىن قورقۇپ قوزغالغان يۈرىكى ئورنىغا چۈشمەي، ھېلىھەم ئەندىشىلىك سوقۇۋاتاتىتى. ئۇ ساڭگىلىغان قاپاقلىرىنى تۇرۇپ بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بۇگۈن دۇشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، يۇرتنى ئامان قىلدۇق، — دېدى ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغان ئەمەلدارلارغا تەكشى قاراپ چىقىپ، — توپىلاڭچىلارنىڭ كۆزدىن يوقالغانلىقى يامان نىيەتلىرىدىن يېنىپ تارقاپ كەتكەنلىكىمۇ ياكى يوشۇرۇنۇپ پۇرسەت كۈتۈۋاتقانلىقىمۇ، بۇنىسى ئېنىق ئەمەس. ھازىردىن باشلاپ پۈتۈن سەركەردە - سەرۋازلار قول ئاستىدىكى لەشكەرلەرنى سەپراس قىلسۇن. چېرىكلەر تارقاقلاشتۇرۇلۇپ يول - يوللارغا ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن. مۇھىم نىشان كۆكرەبات بىلەن كۆلتېرىم بولسۇن. بۇ جايلارغا لەشكەرلەرنىڭ ئاساسلىق قىسمى بىلەن بەگلەرنىڭ ئەڭ يارامليقلىرى تەينىلەنسۇن. پەرمان تېزدىن ئىجرا قىلىنسۇن!

ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يارلىقى بىلەن قىلىچ، نەيزە، توپەڭ بىلەن قورالالنغان لەشكەرلەر ۋە كالتەك-چوماق بىلەن قورالالنغان ئاۋامدىن بولۇپ كۆچلۈك پىيادە - ئاتلىق قوشۇن توپلاندى.

كۆلتېرىمغا مېھتەر ئۆمەر باردىغان بولدى، ئۇنىڭغا 1000 چېرىك بېرىلدى. ئەڭ مۇھىم ئېغىزلارنىڭ يەنە بىرسى بولغان ئېزىتقۇغا مىردىۋان شېرىپبەگ بىلەن مەنسۇرقازى 1000 لەشكەرنى باشلاپ بېرىشقا تەينىلەندى. ھەقىقەتتە بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ بارغۇسى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۆمەربەگ كۆلتېرىمغا

ئەمەس، بەلكى دوزاخقا كېتىۋاتقانلىقىنى ئىلاجسىزلىق ئىچىدە ماڭدى، شېرىپبەگ بىلەن مەنسۇرقازى ئېزىتقۇدا مۇداپىئەدە تۇردى. قالغان بەگلەر ئۆزىگە تەۋە قوشۇنلارنى باشلاپ يەكەننىڭ چوڭ - كىچىك يول ئېغىزلىرىنى ساقلاشقا يۈرۈپ كەتتى.

ئۆمەربەگنىڭ كۆڭلىدىكى تەرەپكە كەلگۈسى يوق ئىدى. «— خۇدا، — دەيتتى ئۇ ئىلتىجا قىلىپ، — ھەممە قۇدرەت ئۆزۈڭنىڭ ئىلكىدىدۇر، ئامانلىق بەرگەيسەن! » ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە ئىگىلىگەن بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سايىسىنى كۆرمەي تۇرۇپ يېمەك - ئىچمەكتىنمۇ قالغان ئىدى.

— بېگىم، مەلۇم بولغايكى! — خەۋەرچى يۈگۈرگىنىچە كىرىپ مەلۇمات يەتكۈزدى، — بىز تەرەپكە قاراپ بىر توپ ئادەم كېلىۋاتقانلىقىنى قىلىدۇ، چاڭ - توزانىنىڭ ئارىسىدا پەرق ئېتەلمىدۇق.

بۇ خەۋەر ئۆمەربەگكە گويا بېشىغا گۈرزە بىلەن ئۇرغاندەك تۇيۇلۇپ، كۆزلىرىگە قىزىللىق تېقىلدى، بەدەنلىرىنى تىترەك باستى، خىيالىدا خوتۇن - بالىلىرى مۇسىبەتكە چۆمۈپ ياقا يىرتىپ يىغلىشىۋاتقان كۆرۈنۈش پەيدا بولۇپ، تېخىمۇ ۋەھىمە باستى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانلىرى بار ئىدى: «ئەگەر دۈشمەن كېلىپ قالغۇدەك بولسا، جېنىمنى ساقلاپ قېلىشىم كېرەك! » ئۇ شۇنداق روھىي بېسىم ئىچىدە يۈرگەندە ئىشتىكەن بۇ خەۋەر خۇددى ئۇۋدىن قاچقان توشقاندەك ئۇركۈتۈۋەتتى. بىچارە «توشقان» چاتقاللار ئارىلاپ قېچىۋېرىپ، ئادەمزات يوق بىر دەشتكە چىقىپ قالدى. دەشتتە نەچچە كۈن يۈردى. يول تاپالمايى گاھىدا شەرققە، گاھىدا غەربكە ماڭاتتى. ئاچ - زارلىقىتىن ماغدۇرىدىن كەتكەندە ئاخىر بىر چىغىر يولنى تاپتى - دە، مۆدۈرۈپ - چوقۇرۇپ ئېزىتقۇغا كەلدى.

ئۆمەربەگ يېتىپ كەلگەندە، يەرلىك بەگلەرمۇ قاتتىق ۋەھ-

ھەممىدە قالغان ئىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — سالامنىڭ چوڭىنى قىلدى ئۆ-مەربەگ. ئۇنىڭ چىرايىدىن قانداقتۇر شۇملۇقنىڭ ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى.

— نەدىن كەلدىلە؟ — سورىدى قازىبەگ ئەندىشىلىك تەلەپ-پۈزدا.

— توپىلاڭچى دولانلىقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ھۇدۇدىنى بىل-گىلى بولماس. ئۇلار قومۇشلۇققا تۇتاشقان ئوتتەك قەھر - غەزىپى بىلەن بۇ تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ، بۇرادەرچىلىكنىڭ يۈزىنى قىلىپ، ئۆزلىرىنى خەۋەرلەندۈرگىلى كەلدىم.

ئۆمەربەگ يەتكۈزگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان قازى شۇ كۈندىن باشلاپ لەشكەرلەردىن يىراق تۇردى.

ئۆمەربەگنىڭ كۆرگەنلىرى توختى مانجۇ قوشۇنىغا قېتىل-مىش ئۇچۇن كېتىۋاتقان موغال ۋە كۆلتېرىملىق پۇقرالارنىڭ ئىككىنچى تۇركۈمى بولۇپ، غەزىپى تاشقان ئەر - ئايال، قېرى-ياشلاردىن تەركىب تاپقان، نەيزە، كالتەك - چوماق بىلەن قورال-لانغان دېھقانلار ئىدى.

يول ھارغىنلىقى يەتكەن ئۆمەربەگ سەھەرنىڭ ئۇيقۇسىدا ياتقاندا، دولانلىق قوزغىلاڭچى قوشۇن بىردىنلا ھۇجۇم سىگنالى ياڭراتتى. ئۆمەربەگنىڭ خەۋىرى دەھشەتكە پاتۇرغان قازى مەن-سۇر بىلەن مىردىۋان شېرىپبەگ لەشكەرلەردىن ئۆزلىرىنى چەت-كە ئېلىپ ياتقان ئىدى. تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن پىتراپ كەتكەن باشلىقسىز لەشكەرلەر ئۇيقۇدىن ئۆنەدەرەپ تۇرۇپلا نېمە قىلىشى-نى بىلەلمەي قېچىشقا باشلىدى.

باشلىقسىز قالسا گەر جاھان لەشكىرى،
ئازغىنا ئادەمنىڭ بولۇر ئەسىرى.

تولا قويغا گەر بولسا بىر پاسبان،
نەچچە بۆرىدىن تاپقۇسىدۇر ئامان.

دېگەندەك، بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا نەچچە يۈز ئەسكەرنىڭ جەسىتى ئاياغلار ئاستىدا پايمال بولدى، پەقەت ئاز بىر قىسمى قېچىپ، يەكەنگە تىكىۋەتتى.

دولانلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ قەھر - غەزىپىنى كۆرۈپ جان - ئىمانى چىققان شېرىپبەگ شەھەرگە قاراپ قاچتى، قازىبەگ بولسا، ئارقىسىدىن تاپ بېسىپ ئەگەشتى. شېرىپبەگ جېنىنى ئاران قۇتقۇزۇپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى - دە، بېشىغا چۈشكەن قىسمەتتىن زارلاندى:

— ئالىيلىرى، توپىلاڭچىلار بۇ تەرەپكە توپان بالاسىدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ، ئۇلارنى توسۇش يولىدىكى جەڭدە لەشكەرلەردىن نۇرغۇنى ئۆلدى، قوراللار ئولجىغا كەتتى. پېقىر ئالىيلىرىغا بىرەر خەۋپ يېتىشىدىن ئەنسىرەپ جاننى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ خەۋەر يەتكۈزگىلى كەلدىم.

ئۇشتۇمتۇت كەلگەن ۋەھىمىلىك خەۋەردىن چۆچۈگەن ئەفرىدۇن پەرمان چۈشۈردى:

— ئوردا ئۇلۇغ - ئۇششاقلىرى ھازىرلانسۇن!

خۇددى ئىشىك تۈۋىدە كۈتۈپ تۇرغاندەك نەچچە مىنۇت ئىچىدىلا ئوردا ئەكابىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنۇپ بولدى.

— قېنى قايسىڭلار ئاتلىنىپ توپىلاڭچىلارنىڭ ئەدىپىنى بېرەلەيسىلەر!؟ دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ، يۈرتنى ساقلاپ قالغانلار ئالىي ئىنئام بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ!— دەپ چاقىرىق قىلدى ئەفرىدۇن ۋاڭ.

يىغىلىشتا كەشمىرلىك ئەھمەد ئەلى ۋە يەنە بىرقانچە ھىندى، كەشمىر، كابۇللۇقلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن

دىن: «مەن باراي! مەن باراي!...» دەيىشىپ ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئەفرىدۇن ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۇلارنى قوشۇپ قوشۇن تەشكىللىدى. ئۇلار قوراللانغان پەرەڭ قوراللىرى چىڭ قوشۇنلىرىدىمۇ يوق ئىدى، بۇ «پىدائىيلار» نىڭ ھەرقايسىسى ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ فورمىسىدا ھەيۋەتلىك كىيىنىپ كېلىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭدىن ئىجازەت سورىدى.

— سىلەرگە ئۇتۇق تىلەيمەن! — ئەفرىدۇن ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويدى.

ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە چىقىپ كەتتى. توختى مانجۇنىڭ قوشۇنلىرىمۇ ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتاتتى. ئىككى قوشۇن تاغارچىدا دوقۇرۇشۇپ، بىر - بىرىگە ئات سالدى. ئەفرىدۇن تەرەپتىن كەلگەنلەر ئىچىدە دانۇ ھىندى دەپ بىر پالۋان بار ئىدى، ئۇنىڭ يوغان گەۋدىسى بىلەن قاپقارا چىرايى گويا ئوت كەتكەن دەرەخكىلا ئوخشايتتى. ئۇ كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە توختىنىڭ ئالدىغا باردى. ئېتىنى بوراندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن توختى قورال ئىشلەتمەيلا ئۇنى بىر پەشۋا بىلەن موللاق ئاتتۇردى، ئاندىن كېيىن ئېتىنى قايدۇرۇپ كېلىپ بىر نەيزە ئۇرۇپلا بېشىنى ئىككى پارە قىلىۋەتتى. ئېتىشىش - چېپىشىش شۇنداق كەسكىن داۋام ئەتتىكى، توختىنىڭ ئۇدۇلى ۋە ئىككى يېنىغا روبىرو بولغانلارنىڭ بىرسىمۇ ساق قالمىدى. ئۇنىڭ بىر قولىدا قىلىچ، بىر قولىدا نەيزە بار ئىدى. زەربە يېگەن دۇشمەننىڭ بەدىنىدىن ئېتىلىپ چىققان قانلار كىيىم - كېچەكلىرىنى قىپقىزىل قىلىۋەتتى. ئادەم ئۆلۈكلىرىدىن ئۆتۈش تەسكە توختىدى. قوزغىلاڭچىلار دۇشمەنگە جان تىكىپ ھۇجۇم قىلىپ، بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلەتمىدى. ئەتىگەندىن تاكى كەچكىچە داۋاملاشقان كەسكىن جەڭدە دولان قوشۇنلىرىدىن 500

ئەتراپىدا، دۇشمەن تەرەپتىن بولسا 1500دىن ئارتۇق ئادەم ھايا-
تىدىن ئايرىلدى. ئاخىرىدا دۇشمەن تەرەپنىڭ ئۆلمەي قالغان
200چە ئادىمى قاچتى.

قوزغىلاڭچىلار قاچقانلارنى قوغلىماستىن، ئۆلگەنلەرنىڭ
قوراللىرىنى يىغىۋېلىشقا كىرىشىپ، 1300دىن ئارتۇق پەرەڭ
مىلتىقى ۋە خېلى كۆپ ئوق - دورىلارنى غەنىيمەت ئالدى. جەڭ
ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، توختى تەرەپ ئۆلگەن ئادەملىرىنىڭ
جەسەتلىرىنى تېپىپ، دەپنە قىلدى. كىچىك ئاخۇن، ھەسەن
تۇرسۇن، يولۋاس پانساتلارمۇ يۇزلەپ دۇشمەننى ئۆلتۈ-
رۈپ، جەڭدە نۇسرەت قازانغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار ئۆز سەر-
دارلىرىنىڭ پالۋانلىقىنى كۆرۈش بىلەن غەلىبىگە بولغان ئە-
شەنچىسى ئېشىپ، ئەتىكى جەڭگە تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.
يارىدارلار بىخەتەر جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

دانۇ ھىندىنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقان ئەفرىدۇن ۋاڭ
خەبەر ئامبال بىلەن كۆرۈشۈپ لەشكىرىي يارىدەم تەلەپ قىلدى.
خەبەر ئامبال بۇنىڭغا جىددىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، تولۇق قوراللا-
غان نەچچە مىڭ ئاتلىق، پىيادە چېرىكنى كېچىلەپ جەڭ مەيدا-
نىغا يولغا سالدى. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئاخىرى باغدا
بولسا، بېشى چۆللۈككە ئۇلاشتى. ئۇلار تاڭ ئېتىشىغىلا ئۇرۇش
مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. كەسكىن ئېلىشىش يەنە باشلىنىپ
كەتتى. مەيدانىنى جەسەت ۋە داد - پەرياد قاپلىدى. يارىدارلارمۇ
ناھايىتى كۆپ ئىدى. قوزغىلاڭچىلاردىن 300 چە، دۇشمەن
تەرەپتىن 1800 ئەتراپىدا ئادەم چىقىم بولدى. ئاخىر چىڭ
قوشۇنلىرى چېكىنىش ھېيلىسىنى ئىشلىتىپ، تەيفو - زەمبە-
رەك، توپەڭ بىلەن ھۇجۇم قىلدى. كەچ كىرىشى بىلەن ھەر
ئىككى تەرەپ ئۆز تۇرالغۇلىرىغا ياندى. دۇشمەن تەرەپنىڭ ئا-
دەملىرىدىن تولىسى ئۆلۈپ، ئازراقلىرىلا تەيفو - زەمبىرەكنىڭ

ھمايىسىدە تىرىك قالغان ئىدى. توختى بۇرادەرلىرى بىلەن جەڭ مەيدانىنى ئارىلاپ، كەشمىرلىك نەبىنىڭ جېنى تېخى چىقماغانلىقىنى بايقىدى. ئۇنىڭ بىر قولى مۇرىسىدىنلا كېسىپ تاشلانغان بولۇپ، توختى كۆرۈپلا تونۇۋالغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ زەئىپلىكىگە باقماي قىلىچىنى ئويناتقىپ يۈگۈرۈپ كېلىۋىدى، توختى مانجۇ بىر زەرب بىلەن يەنە بىر قولىنىمۇ مۇرىسى بىلەن قوشۇپ ئۆزۈپ تاشلىدى. جەڭ مەيدانىدا خارتىلداپ ياتقان چالا ئۆلۈك ئات، ئىگىراۋاتقان چەت ئەللىك يالالانمىلارنىڭ ئۆز تىللىرى بويىچە ئېيىلەرنىدۇر سۆزلەپ ۋايسىشاتقان ئاڭلىنىپ تۇراتتى. توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ تۆتۈنلىرى، ئادەملەرنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزانلار تەسىرىدىن كۈندىكىدىن بالدۇر قاراڭغۇ چۈشكەندەك بىلىنەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرىنى چىقىرىپ قورساق ئەستەرلەشكە كىرىشتى. قاراڭغۇ چۈشكەندە ئەتراپقا قاراۋۇللارنى قويۇپ، چاپانلىرىنى بېشىغا قويۇپ ئۇيقۇغا كېتىشتى.

بىر كۈنلۈك كەسكىن جەڭدە ھارغىنلىق يەتكىنىگە قارىماي، ئۇيقۇسى قاچقان توختى يىگىتلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، كىچىك ئاخۇن بىلەن ھەسەن تۇركنى تاپتى:

— بۇرادەرلەر! — دېدى ئۇ سەپداشلىرىغا مەسلىھەت سېلىپ، — بۇگۈن جەڭگە ئاتلانغىنىمىزغا 10 نەچچە كۈن بولدى. نۇرغۇن قېرىنداشلاردىن ئايرىلدۇق، يەنە نۇرغۇن كىشىلەر سېپىمىزگە قوشۇلدى. ئىشتىلگەن خەۋەردە، ۋەلىخان تۆرە قەشقەر، يېڭىسار ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەردىن ۋە تاغدىكى قىرغىز، قازاقلاردىن توپلىغان لەشكىرىنى 20 مىڭغا يەتكۈزۈپتۇ. لەشكىرىي تەمىناتنى ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ساقلاۋاتقانمىش. ئەمما، قوشۇنلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋەرگەچكە، پۇقرا-

لارنىڭ دۇشمىنىگە ئايلىنىپتۇ. بىز ئالدىنقى سەپتە قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتساق، ۋەلىخاننىڭ ئادەملىرى ئارقىمىزدىن بۇلاڭچىلىق قىلغىلى تۇرۇپتۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، ئىلگىرى دۇشمىنىمىز ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرى ئىدى. ئەمدى ۋەلىخانمۇ دىققىتىمىزنى قوزغاۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن سىلەرنى ۋاقىپلاندۇرماقچىمەن. ئىككىنچى ئىش، ئەمدى توپلىشىپ جەڭ قىلىش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتەيلى، قوشۇن ئۇچقە بۆلۈنسۇن، كىچىك پانسات قوشۇنلىرىنى باشلاپ مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئۆتەر يولىنى توسسۇن؛ ھەسەن پانسات چۆل تامان ئاتلىنىپ، ئارقا تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئالسۇن؛ زاپاس قىسىم بولسا بۇيرۇق كۈتسۇن. بىرى، كۆلتېرىم، يەنە بىرى، كۆكرەبات تەرەپتىن قىستاپ، دۇشمەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلايلى. زاپاس قوشۇندىن بىر بۆلۈك ئادەم ئاجرىتىپ قارىقۇم، تاغارچى تەرەپكە ئەۋەتەيلى. شۇ ئارقىلىق مانجۇ چېرىكلىرىگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنى بىر قەدەم ئىلگىرىلىگۈسىز قىلىۋېتەيلى...

توختى مانجۇنىڭ گېپىنى تېخى ئاخىرلاشمىغان ئىدى، كىچىك ئاخۇن لوقما سېلىپ ئېيتتى:

— ئادەملىرىمىز كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىدى. چارە - ئامال تېپىپ تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. سۆتلۈك مازار، ئاجرىتقۇ، سۆگەتلىك، جاھانباغ قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار ئۆزلىرى تەشكىللىنىپ، ئەمەلدارلارنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، قوزغىلاڭنى باشلىۋېتىپتۇ. بىز تېزدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوراللاندۇرۇپ، قىسىمغا قوشۇشىمىز زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندا، دۇشمەنلەرنىڭ سېپىلدىن باش چىقىرىشى مۇمكىن ئەمەس.

— شۇنداق، — دېدى توختى مانجۇ كىچىك ئاخۇننىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — خەلق ئۆز دۇشمەنلىرىنى تونۇپ يېتىدۇ. ھەممىلا جايدا بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز بار، ھەتتا يەكەن شەھىرى-

ىنىڭ ئىچىدىمۇ...

توختى بىردىنلا توختاپ قالدى. يەكەننى تىلغا ئېلىشى ھامان ئېسىگە رەيھان، ساۋۇرلار كەلگەن ئىدى، كۆز ئالدىدا رەيھان پەيدا بولۇپ، «توختىكا!...» دەپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان- دەك، جەڭ مەيدانىدا يۈزلىرىگە قونغان چاڭ - توزانلارنى مەڭ- زىنى مەڭزىگە ياققاندا ئاققان ئىسسىق ياشلىرى بىلەن يۇيۇۋاتقان- دەك، تەشنالىقتىن قۇرۇپ كەتكەن لەۋلىرىگە ئوتتەك لەۋلىرد- نى جۇپلەپ ھاياتلىق سۈيى بىلەن نەمداۋاتقاندەك گۈزەل كۆرۈ- نۇشلەر لىپ قىلىپ ئۆتتى. رەيھاننىڭ ئايرىلىدىغان چاغدا ئاش- كارىلاشقا جۈرئەت قىلالماي پەقەت كۆز ياشلىرى بىلەنلا ئىپادد- لىگەن يۈرەك سىرلىرىنى ئەسلىگىنىدە يۈرەك - باغرى ھىجران ئوتىدا كاۋاپتەك پۈچىلاندى. توختى رەيھاننىڭ كېچە - كۈندۈز ۋىسال ئىزدەپ قانچىلىك ئازاب چېكىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەتتى، ئۆزى يۇقىرى تەبىقىدىن بولسىمۇ، زالىملارغا ئۆچلۈكىنى، پۇق- راپەرۋەرلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ۋىجدانىنى ئۆزىنىڭكىدىن ھەر- گىز كەم كۆرمەيتتى. شۇ ۋەجدىن، يەكەن شەھىرى قوينىدىمۇ ئەفرىدۇن ۋاڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈچلەرنى تەشكىللەۋاتقان- لىقىغا ئىشىنىپ، يەكەن شەھىرىنىڭ ئىچىدىمۇ بىزنىڭ قوشۇن- لىرىمىز بار دېمەكچى ئىدى.

توختى ھەرگىز خاتا پەرەز قىلمىغان ئىدى. رەيھان توختد- نى ئۆزىتىپ قويغاندىن كېيىن ھەر كۈنى دېگۈدەك زەينەپخان ئانىنىڭكىگە كېلىپ تۇردى. ساۋۇر، زەينەپخان ئانا، ئابدۇرەھ- مانلارنى كۆرسە خۇددى توختىنى كۆرگەندەك بولۇپ، كۆڭلى ئاز - تولا تەسەللى تاپاتتى. ياخشى كۆرگەن ئادەمنىڭ باسقان ئىزلىرىمۇ گۈل كۆرۈنگەندەك، زەينەپخان ئانىنىڭ كىچىككىنە ھويلىسى ئۆزىنىڭ ھەشەمەتلىك قەسىرىدىن مىڭ ھەسسە ئارتۇق بىلىنەتتى. چۈنكى، بۇ يەردە ئاشقىنىڭ باسقان ئىزلىرى بار

ئىدى.

توختى مۇشۇنداق شېرىن ھەم ھەسرەتلىك ئەسلىمىلەر قايىنىمىدا ئۇزۇۋاتقاندا، ھەسەن تۇرك قوشۇمچە قىلدى:

— بىز دەسلەپتە ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىلا دۇشمەنلىرىمىز دەپ تونۇپ، پەقەت شۇلارنى يوقىتىپ ئورنىغا ئادالەتپەرۋەر كىشىلەرنى دەسستىش نىيىتىدە قوزغالغان ئىدۇق. ئەمدى بىلدۇقكى، ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ غالچىسى بولۇپ، چىڭ ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ رايىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزى چەتتە تۇرۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئەمەل - مەنسەپ بىلەن گوللاپ، شۇلارنىڭ قولى بىلەن بىزنى ئەزگىلى تۇرۇپتۇ. بىز بۇنى بىلمەي، ئۇيغۇر بەگلىرىدىن كۆرە مانجۇلارنىڭ ھوقۇق تۇتقىنى ياخشى ئىدى دەپ يۈرۈپتىمىز. نۆۋەتتىكى جەڭدە ئەفرىدۇنغا ئوق ئاتساق، ئۇلار «ئەيىبۇ» لاپ چىقىۋاتىدۇ. بۇ، سىنىڭ پۈتۈڭگا سانجىلغان تىكەن، مېنىڭ كۆزۈمگە كىرگەن بىلەن ئوخشاش دېگەنلىكقۇ؟ مەن ئىلگىرىمۇ ئېيتقان ئىدىم، ۋەلىخان تۆرىمۇ مانجۇلار بىلەن ئوخشاش، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ قەبىھ ھالىدىكى ئۈچىغا چىققان زالىم. بىز بۇ دۇشمەنلەر بىلەن كۈرەش قىلىپ يوقاتمىساق، ئۇلار بىزنى يوقىتىدۇ. مانجۇلار ئەفرىدۇندىن پايدىلانغاندەك ۋەلىخان تۆرە بىزدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتىدۇ. لېكىن، ھازىر ئۇنىڭغا قارشى جەڭ قىلىدىغان چاغ بولمىسمۇ، يامان نىيەتلىرىگە ھوشيار تۇرۇشىمىز كېرەك. بىز يۇقىرىقى پىلان بويىچە بۆلۈنۈپ يولغا چىقىپ، يېزا - كەنتلەرنى ئىگىلىشىمىز، ئۆزىمىزگە تۇرغۇدەك جاي، چېكىنگۈدەك يول تەييارلاپ قويۇشىمىز كېرەك، بىراق ئۆز ھەلەكچىلىكىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بىزنى قوللىغان پۇقرالاردىن دۇشمەنلىنىڭ ئۆچ ئېلىشىغا ئىمكان بەرسەك ھەرگىز بولمايدۇ. قالغان ئىش-

لارنى توختىنىڭ مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئىشىنىمەن.

— مەسلىھەت شۇنداق بولسۇن! — دېدى توختى، — ھازىر ئادەملىرىڭلارنى پەم بىلەن ئويغىتىپ، شەپسىز يولغا چىقىڭلار، كىچىك ئاخۇن پانسات قوشۇننى باشلاپ كۆكرەبات تەرەپ بىلەن ماڭسۇن! ھەسەن پانسات كۆلتېرىم بىلەن ماڭسۇن! ئىككى قىسىمنىڭ ئۇچرىشىدىغان نىشانى تاغارچى بولىدۇ.

توختى پىلان بويىچە ھەرقايسى قىسىملارنى بىر - بىرلەپ ئورۇنلاشتۇردى. قوشۇن ئىچىدە پىدائىيلار بولۇپ چىققان خوتۇن - قىزلارمۇ بىرەر يۈزدىن ئاشاتتى. ئۇلار ياردارلارنى پەرۋىش قىلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش، ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرى مۇلازىمىتىگە قالدۇرۇلدى.

دۇشمەن تەرەپكە كەلسەك، بۇگۈنكى مەغلۇبىيىتىدىن ئەدىشىگە چۈشكەن ئەفرىدۇن ۋاڭ خەبەر ئامبالغا مەلۇم قىلىشقا ئادەم ئەۋەتتى، ئارقىدىن مەپىگە ئولتۇرۇپ كېچىلەپ ئۆزى باردى. بۇ چاغدا خەبەر ئامبال مەسلىھەتچى ئەمەلدارلىرى بىلەن سۆھبەت ئۇستىدە ئىدى.

ئەفرىدۇن ئىشىكتىن كىرىپلا:

— خەبەر ئامبال جانابلىرى! — دېگىنىچە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى، ئاندىن ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن يېنىدىن ئورۇن ئېلىپ گېپىنى داۋام قىلدى، — جانابلىرى، بىز جەڭدە شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ ئارقا - ئارقىدىن تالاپەتكە ئۇچراپ، يېڭا - كەنتىلەرنى قولدىن بېرىپ قويدۇق. يېڭا قولدىن كەتسە، سىلەرگە تاپشۇرىدىغان ئوزۇق - تۇلۇك، ئوتۇن - سامان، پۇل - مالغا تەسىر يېتىدۇ. ھازىر ھەممىمىز بىر - بىرىمىزنى ئەمەس، ئۆز مەنپەئىتىمىزنى قوغداۋاتىمىز دېسەكمۇ بولىدۇ. يەكەننىڭ ۋەزىيىتى قىل ئۇستىدە تۇرۇۋاتىدۇ. قەشقەر بىلەن يېڭىسار ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئىلكىگە

ئۆتۈپ كەتتى. ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەرلەرنىڭ يوللىرى توسۇلۇپ قالغاچقا، بىزگە تاپشۇرىدىغان ئولپاننى يەتكۈزۈپ بېرەلمىدى. خوتەندىن كېلىدىغانلارمۇ ئۆتەلمەپتىمىش. مۇشۇنداق خەۋپ خىرىس قىلىۋاتقاندا، تەدبىر قوللانمىساق بولماس. شۇڭا، ئىزدەپ كەلدىم.

— بىزمۇ ئاشۇ مەسلىھەت ئۈستىدە ئىدۇق، — دېدى خەبەر ئامبال تولا چوتكىلاپ گۆشلىرى قاچقانلىقتىن قېرى ئېشەكنىڭ كىدەك بولۇپ كەتكەن ھېڭگاڭ چىشلىرىنى كۆرسىتىپ يالغاندىن كۈلۈپ، — سىز ناھايىتى ۋاقتىدا كەلدىڭىز. بىز سوغۇقنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشەيلى...

ئامبالنىڭ بايىقى كۈلكىسى بىردىنلا غايىب بولۇپ تەلەتى سۆرۈنلەشتى، دورداي كالپۇكلىرى تۆمۈر رەڭگە كىردى، پاناق بۇرنىنىڭ تۆشۈكلىرى كېڭەيدى، ياپما قاپاقلىرى كۆتۈرۈلۈپ، گازىر كۆزلىرىنىڭ پاختىسى گەۋدىلەندى، قىلىچسىمان قاشلىرى، ساقال دىدارى يوق ئېڭەكلىرى غەلىتە تۈس ئالدى. ئالۋاستى سىياقىدىكى بۇ ئادەم جىددىي تەلەپپۈزدا ئەفرىدۈندىن سورىدى:

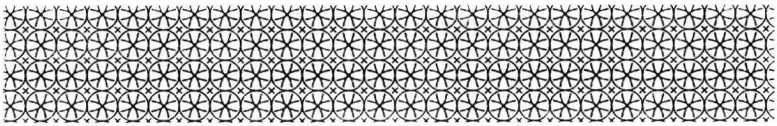
— نېمە دېمەكچىسىز؟

— مېنىڭچە سىزنىڭ قىسىملىرىڭىزدىن ئىككى گۇرۇپپا لەشكەر كونىشەھەرنى قوغداپ، پاسىبانلىق قىلسا دېمەكچىمەن. چۈنكى، قوراللىرىڭلار بىزنىڭ يەرلىك قىسمىنىڭكىدىن خېلىھەم تولۇق. ھەرقانچە كۈچلۈك دۈشمەن ھۇجۇم قىلىپ كەلسە، زەربە بېرەلەيدۇ.

— دېگىنىڭىزدەك بولسۇن! بىرقىسىم لەشكەرلەر شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشسۇن، يەنە بىر قىسىم چېرىكلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر تۈركۈمى بىگىل يولىنى، يەنە بىر تۈركۈمى تاغارچى يولىنى توسسۇن. مىشار كۆۋرۈكى ۋە جاھانباغقىمۇ

مەلۇم ساندا چېرىك ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن. بۇلار كېچە - كۈندۈز ھوشيار تۇرۇپ، يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەرنىڭ پاسىبانلىقىنى قىلسۇن.

يەكەن تەۋەسىدىكى كەنتلەرنىڭ كۆپ قىسمى توختى مانجۇ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئىككى شەھەر يەنىلا دۈشمەن ئىلكىدە ئىدى. يەنە كېلىپ شەھەر ئەتراپى مانجۇ قىسىملىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە بولۇپ، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم ئىدى. شۇڭا، قوزغىلاڭچىلار كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ، مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى بۆسەلمىدى. نەتىجىسىز ئۇرۇنۇش بىلەن نەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلاردا زەمبىرەك، تەيفو بولمىغاچقا، شەھەر سېپىلىگە ھۇجۇم قىلىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاخىر توختى مانجۇ چارە - تەدبىر ئۇستىدە باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى.

ئون يەتتىنچى باب

ئۆز مۇشتىدا يېرىلغان باش

يەكەن يېزىلىرى ئاساسەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئۆتۈپ، دۇشمەن قوشۇنلىرى ئىككى شەھەرنىڭ ئەتراپلىرىدىلا قالدى، ھاۋا كۇندىن - كۇنگە ئىسسىپ، دېھقانلار تېرىقچىلىقىنى باشلىۋەتتى. دېھقانلارنىڭ كۇزدە جۇغلىۋالغان ئاشلىق - تۇلۇكلىرىمۇ تۇگەش ئالدىدا تۇراتتى. بۇ ئەھۋال قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇچۇنمۇ پايدىسىز ئىدى. ئۆزىنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەركىبى چاغلايدىغان ۋەلىخان تۆرە قەشقەردىن بىر قېتىممۇ تەمىنات ئەۋەتىپ باقمىدى. ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۇتكىلى بولمايتتى. نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ ھايات - ماماتى توختى قاتارلىق بىرنەچچە باشچىغا باغلىق بولۇپ قالدى. دۇشمەن تەرەپ جىم تۇرۇۋالغاچقا، ئىستىھكاملىرىنى بۇزۇش ئاسانغا چۇشمەيتتى. ئاخىر توختى تەدبىر ئويلاپ، ئاتۇشلۇق يىگىتلەردىن بىرسىنى دۇشمەننى ئالداپ ئېلىپ چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ۋەزىپىگە تاللانغىنى بەشيۇزبېشى كېرەم ئىدى. كېرەم شۇ كۇنلا يولغا چىقىپ، چەت كەنتلەر بىلەن يۇرۇپ، دۇشمەن قىسىملىرى توسۇپ تۇرغان جايدىن ئۆتۈپ، يېڭىشەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا باردى. دەرۋازىنى پاسىبانلار مەھكەم قوغداۋاتاتتى.

— مېنىڭ مۇھىم بىر سۆزۈم بار ئىدى! — دېدى ئۇ قورۇقچىلارغا، — بۇنى پەقەت خەبەر ئامبال جاڭجۇنگە دەيمەن، مېنى ئۇنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىڭلار. كېچىكىشكە زىنھار بولماىدۇ.

— يوقال! — دېدى قاراۋۇل قاپىقىنى تۇرۇپ.

— بوپتۇ، ئۆزۈڭگە پايدىلىق ئىشقا يول قويۇشمۇدۇڭ! — دېدى كېرەم ئارقىسىغا يېنىپ، — خەبەر ئامبال كاللاڭنى ئالسا ئۆزۈڭدىن كۆر!

— توختا! — قاراۋۇل كېرەمنى توختىتىپ سورىدى، — شۇنداق مۇھىم نېمە گەپ ئىدى؟

— مەلۇمات.

— ئېيتە، مەن يەتكۈزسەممۇ بولىدۇ.

— مەلۇماتنى خەبەر ئامبالنىڭ ئۆزىگە دېگەن بولسام، ئۆلتۈرسىمۇ، ئىلتىپات قىلىسىمۇ ئارمىنىم قالمايتتى. ئەگەر بۇنى سىرتتا ئېغىزدىن چىقىرىپ، ئىش بۇزۇلسا كىم ئىگە؟

پاسىبان چېرىك شېرىكىگە بىرنېمىلەرنى دېدىيۇ، كىرىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن قايتىپ چىقىپ كېرەمنى باشلاپ ماڭدى:

— مەن بىلەن ماڭ!

ئۇلار دەرۋازىدىن كىرىپ خېلى ماڭدى، ئاندىن لەشكەرلەر گازارمىسىدىن ئۆتۈپ، خەبەر ئامبالنىڭ تۇرارگاھىغا كەلدى. كېرەم بوسۇغىدىن كىرىپلا ئالدىراپ سەجدىگە باش قويۇپ ئېيتتى:

— ياشىغايلا! ياشىغايلا! تۇمەن مىڭ يىل ياشىغايلا!

كېرەمگە «ياشىغايلا» دېگەن خەنزۇچە سۆزنى توختى ئۆگىتىپ قويغان ئىدى.

كېرەمنىڭ نەچچە ئېغىز مەدھىيە سۆزى خەبەر ئامبالنى

سۆيۈندۈرۈۋەتتى. ئامبال ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كەتكەن ھىيلىگەر-لىك ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئىجازەت بەردى:

— ئورنۇڭدىن تۇرۇپ، قانداق گېپىڭ بولسا ئېيتىۋەر!

— مەن ئاتۇشتىن كەلدىم. ئاتۇشنىڭ كۆكبېشى ئىدىم. بىز يۇرت بەگلىرى ۋاڭ خوجامنىڭ سايىسىدا كۆپ راھەت كۆر-گەن بولساقمۇ، ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولال-مىغان ئىدۇق. ھازىر ئوردىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەنلىكىنى، خەبەر ئامبال جاڭجۈن كۈچ چىقىرىپ يەكەننى قولدىن بەرمەي ساقلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاتۇشنىڭ بايلىرى ۋە پۇقرالار بىرلىكتە نەچچە ئون جىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، نۇرغۇنلىغان ئاشلىق، چارۋا تەييارلاپ، قەشقەرنىڭ سىرتىدىكى يول بىلەن يەكەنگە مېڭىش ئالدىدا تۇرغاندا، ئارىمىزدىن خائىن چىقىپ ۋەلىخان خوجىنى باشلاپ كېلىپ، مال - مۈلۈكلەرنى ئىگىلىۋال-دى. ئۇ ھازىر ئاتۇش خەلقىنى باي كۆرۈپ ئۆيمۇئۆي ئاختۇرۇپ بۇلاۋاتىدۇ. كۆپچىلىك مەسلىھەتلىشىپ خىزمەت كۆرسىتىش پەيتى كەلگەنلىكىنى بىلىپ، قانداق قىلىش ئۈستىدە ئۆزلىرىگە مەسلىھەت سالغىلى مېنى ئەۋەتتى. ھازىر ئاتۇشتا ۋەلىخان خو-جىنىڭ 400 دەك ئادىمى بار. لېكىن، قوراللىرى خىلدەك قىلى-دۇ. ئەگەر مۇۋاپىق كۆرسىلە، زەمبىرەك، تەيفو، توپەڭ بىلەن قوراللانغان چېرىكتىن نەچچە مىڭنى ئەۋەتسىلە، بىزگە يىراقتا تۇرۇپ مەدەتكار بولۇپ بەرسە، ۋەلىخان خوجىنىڭ ئادەملىرىنى ئاتۇشلۇقلار ئۆزىمىز تۇتۇپ، ۋەلىخان خوجىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئالدىلىرىغا ئېلىپ كېلىمىز. ۋەلىخان خوجا ئۆل-سىلا، قەشقەر ئۆزلۈكىدىن قوللىرىغا قايتىپ كېلى-دۇ، ئەمما بۇنىڭغا ھەمدەم بولمىسىلا، ئۆزلىرىگە تەۋە جۇغلانمىنى ۋەلىخان خوجا ئېلىپ كېتىدۇ. قاراپ تۇرۇپ شۇنچە دۇنيانى ئۇنىڭغا بەرسەك قانداق بولىدۇ؟ بۇنىڭدىن

كۆره ئۆلگىنىمىز ياخشى ئەمەسمۇ!

پۇل بىلەن ئاشلىقنىڭ گېپىدىن ئاڭلىغان ئامبال تاقەتسىزلىنىپ تۇرالماي قالدى. ئۇ خۇشاللىقىدا ئورنىدىن تۇرۇپ پايپاسلاپ بېرىپ، كېرەمنى ئۆزى يۆلەپ تۇرغۇزدى ۋە سورىدى:

— بۇ كەمگىچە تىكىۋەتكەن بولسا قانداق قىلىمىز؟

— ئاتۇش خەلقى يول - يوللارنى توسۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ۋەلىخانىڭ مىڭ جېنى بولغان تەقدىردىمۇ قاچالمايدۇ.

— ناھايىتى ياخشى! — دېدى ئامبال چىرايى ئېچىلغان ھالدا، — بىرىڭلار كىرىڭلا!

فورما كىيگەن بىرسى كىرىپ كەلدى. ئامبال بۇيرۇق چۈشۈردى:

— بۇ ئادەمگە بىر يامبۇ ئىنئام بېرىلسۇن!

مۇلازىم دەرھال يامبۇدىن بىرنى ئېلىپ كىرىپ كېرەمگە بەردى. كېرەم يېنىشلاپ «رەھمەت» ئېيتىپ مانجۇچە تەزىم بەجا كەلتۈردى.

— بۇ ئازغىنە كۆڭلۈم، — دېدى خەبەر ئامبال، — ئىش رويابقا چىققاندىن كېيىن ساڭا يەنە مەنسەپ بېرىمەن، ئاتۇش خەلقىنىڭ ھەممىسىنى تارتۇقلايمەن. چېرىكلەر سەن بىلەن يولغا چىقىپ، ئاتۇشتىكى ئوغرىلارنى تۇتۇپ، ۋەلى خوجىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلسۇن. بۇگۈن تەييارلىقىنى پۈختا قىلىپ، ئەتە ئاتلىنىڭلار!

شۇنداق قىلىپ، كېرەمنىڭ ھىيلىسى خەبەر ئامبالنى ئىشەندۈردى، ھەتتا ئۇنىڭ ئىنئامىنى ھەم مەنسەپ ئۈچۈن بەرگەن ۋەدىسىنىمۇ ئالدى. كەچ كىردى، كېرەم كېچىنى لەشكىرىي گازارمىدا ئۆتكۈزۈپ، ئەتىسى سەھەردە خىل قوراللار بىلەن قوراللانغان 3000 چېرىكنى باشلاپ ئاتۇشقا قاراپ يولغا چىقتى.

زەمبىرەك، تەيفولىرىنى ئاتلارغا سۆرىتىپ ئىلگىرىلەۋاتقان چېرىكلەر يېڭىشەھەرنى كەينىدە قالدۇرۇپ تېز سۈرئەتتە كېتىپ باراتتى. قۇياش تىكلەشكەنسېرى ئاپتاپ تەپتىدىن بوشاشقان چېرىكلەرگە قوراللىرىمۇ ئېغىرلىق قىلىپ، هارغىنلىق يەتمەكتە ئىدى. ئالدى تەرەپتە كىچىككىنە بىر ئېرىق بارلىقىنى بىلگەن كېرەم ئۇلارنىڭ باشلىقىغا:

— بۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتسەك خېلى ماڭمىغۇچە سۇ يوق. لەشكەرلەر بىرئاز ئارام ئېلىۋالغاچ، ئۈسسۈزلۈقىنى قاندۇرۇۋالسا بولارمىكىن! — دەپ مەسلىھەت سالدى.

شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەرلەر قوراللىرىنى قويۇپ، ئېرىق بويىدا يۇز - كۆزلىرىنى يۇيۇشقا كىرىشتى. پۈرسەتنى كۈتۈۋاتقان توختى مانجۇنىڭ بۆكتۈرمە قوشۇنلىرى ئاسماندىن چۈشكەندەكلا تەرەپ - تەرەپتىن پەيدا بولۇپ، چېرىكلەرنى قورشاپ چاناشقا باشلىدى. هودۇقۇپ كەتكەن چېرىكلەر مىلتىقلىرىنى ئېلىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي پىتراپ قېچىشقا باشلىدى. ئالاهازەل بىرەر سائەتچە داۋاملاشقان قىر - چاپتا 3000 چېرىكتىن پەقەت ئاز قىسمىلا قېچىپ كېتەلىدى. توختى مانجۇ تەرەپتىن بولسا بىرمۇ ئادەم چىقىم بولمىدى. 3000 مىلتىق باغلانغان 14 سولۇاس①، تۆت دانە زەمبىرەك، تۆت دانە تەيفو، تۆپەڭ قاتارلىقلار ئولجا ئېلىندى. قوشۇن كەينىدىن ئېلىپ مېڭىلغان 80 تۆمۈر هارۋىدىكى تاغارلاپ ئۇن - گۈرۈچ ، تۈڭلاپ ياغ قاتارلىق تەمىناتلار قولغا چۈشتى، يەنە خېلى كۆپ راسخوت خىراجەتلىرىمۇ بار بولۇپ، ئاتۇشنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن قەشقەرنىمۇ قايتۇرۇۋېلىش خام چوتى بويىچە هەر ئېهتىمالغا قارشى تەييارلىق چوڭ قىلىنغان ئىدى.

---

① سولۇاس — ئوت قويۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال.

ئەفرىدۇن سالامەت قېچىپ بارغان چېرىكلەردىن بۇ خەۋەر-
نى ئاڭلاپ، سېپىل دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاتتى. خەبەر ئامبال
ئالدانغانلىقىنى بىلىپ ھەرقانچە ئەپسۇسلانسىمۇ ئورنىغا كەلمە-
دى، بەلكى توختى مانجۇ ھازىرلا كېلىپ بوغۇزلاپ تاشلايدىغان-
دەك ۋەھىمىگە چۈشۈپ، شەھەر دەرۋازىسىنى تاقاتقانىنىڭ ئۈس-
تىگە تۇرالغۇسىدىن چىقىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. توختى
ئادەم تەشكىللەپ مەھەللىلەرنى ئارىلاپ، جەڭدە ئۆلگەنلەرنىڭ
ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى يوقلىدى. قېرى - چۈرى، يوقسۇزلارغا
مېھىر - شەپقەت يەتكۈزدى. ئۇنىڭ نامى جەڭدىكى باتۇرلۇقى
بىلەنلا خەلقە پۈر بولۇپ قالماستىن، ئىنسانپەرۋەرلىك خىسلە-
تىمۇ ئەتراپقا تارقالدى.

دۇشمەن قوشۇنلىرى سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ چىققە-
لى ئۇنمايۋاتاتتى. توختى مانجۇ دۇشمەننى ئىندىن چىقىرالماي
جىلە ئىدى. توساتتىن ئېشەكلىك بىر قېرى بوۋاي پەيدا بولۇپ
قالدى. ئۇنىڭ جۇل - جۇل قىشلىق كىيىملىرى ئافۇزالداققىلا
ئوخشايتتى. ئۇ ئەسلىدە پەيزاۋاتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قال-
غان دولانلىق بولۇپ، بۇ يۇرتتىن چىققان توختى ئىسىملىك
پالۋاننىڭ يەكەننى قولغا كىرگۈزۈپ، پۇقرالارغا راپاۋەتچىلىك
قىلغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايەتلەر قۇلىقىغا يەتكەن. نەتىجىدە،
يەكەنگە بېرىپ بىر كۆرۈشمەك ئىستىكى قەلبىنى ماكان ئەت-
كەن. ئۆزى بىلىملىك كىشى بولغاچقا، «قۇرۇق قول» دىدار-
لىشىشقا رايى قويماي بىر پارچە شېئىرىي ئەرزنامە پۈتكەن.
ئۇنىڭ بۇگۈن يەكەن دىيارىغا ئاياغ بېسىپ قوزغىلاڭچى قوشۇننى
تاپقاندىن كېيىن ئىزدەپ - سوراپ يۈرۈپ توختىنىڭ قېشىغا
كېلىشىنى ئىكەن. ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرقىغا كۆ-
زى چۈشكەن توختى ئەھۋالنى ئۇقۇش ئۈچۈن ئالدىغا بېرىشىغا،
ئۇ قوينىدىن چىرايلىق قاتلانغان ۋاراقچىنى ئېلىپ سۇندى.

قەغەزگە مۇنۇلار يېزىلغان ئىدى:

«پەيزاۋاتتىن چىقىپتۇدەك توختى باتۇردەك تۆرە،
قىلغىنى خاندىنمۇ ئارتۇق قەھرىمانلىقتا ئۆرە.
ئاڭلىدۇق خانىنى بېيجىڭدا، خەلىپىنى رۇمدا دەپ،
نېمە پايدا سورىمىسا ياتتىڭمۇ دۈم يا ئوڭدا دەپ.
توختى مانجۇ[1] باتۇرۇمغا مەن پېقىرنىڭ ئەرزى بار،
توغرىسى، مەنلا ئەمەس ئامۇخاسنىڭ دەردى بار.
ھۇزۇرۇڭغا تەستە كەلدىم ئەرزۇھالىم ئېيتقىلى،
پەھلىۋانىم، رەھىم ئەيلەپ ئەتكىن خالاس دەردتىن مېنى.
«ئىشى ئوڭ» نىڭ ئېتىزىدا تۇرسا قىردىن تېشىپ سۇ،
مەن بىچارە سۇ تۇتالماي بولدى يېرىم پوستەك — شۇ.
يەردىن ھوسۇل چىقتى ئاز، ئالۋانغا بەردىم بارىنى،
ئاق ئاشلىقنى ساڭغا تۆكتۈم، بالىلار يېدى چالىنى…
يەرنى ئاران قىلسام ئوسا چاچقىلى يوقتۇر ئۇرۇق،
تولا قاتراپ ئۆتىگە يالاڭ تاپان بولدى يورۇق.
تەستە بىر قوش ئۆينى تاپسام يوق ئىكەن بۇقۇسىسى،
قىلغۇچە تەل ئۇنى، ھەيھات! كەتتى يەرنىڭ ئوسىسى.
نېمى يوق ئېتىزنى ھەيدەپ سۈندى بۇقۇسا چىشى،
ئۈي ئورۇقلۇقتىن ماڭالماي تىرىدى يەرنى بېشى.
سالغۇلۇق مۇمكىنمۇ سۆرەم تۇرسا ئېتىز چالمىلىق،
تاشلىۋەتسەم شۇ پېتى ئاپتاپتا بولغاي سالمىلىق.
ئاش ۋە نان پىشۇرغۇدەك يوقتۇر بىساتىمدا ئوتۇن،
بەش قىزىم يانتاق چېپىپ، چاۋار تېرەر تىنماي خوتۇن…
ئىلتىپاتىڭ بىزگىمۇ يەتسۇن دىبان قىلدىم دۇئا،
مەن كەبى بىچارىلەر كۆتىدۇ سەندىن پاناھ.»
ناتۇنۇش يۇرتداشنىڭ بۇ ئەرزنامىسى باتۇرلارغا مەدھىيە،

---

① مانجۇچە تىل بىلگەچكە «مانجۇ» دەپ لەقەم قويۇۋالغان.

قوشۇنغا ئىلھام ئىدى. كۆپچىلىك تەسىرلىنىپ، ئاتىغانلىرىنى ئىئانە قىلىشتى. توختىمۇ ئۇنىڭغا يېتەرلىك خىراجەت بېرىپ چىرايلىق ئۇزىتىپ قويدى. ئۇ توقۇغان بېيىتلار شۇنىڭدىن باشلاپ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئورۇن ئالدى. بۇنىڭ مۇئەييەن تەشۋىقاتلىق رولى بولۇپ، ۋەلىخان تۇرە دېھقانلار قوزغىلىڭ-نىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، بۇلاڭ-چىلىق، قىرغىنچىلىق قىلمىشى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەركىنلىك يولىدا زۇلۇمغا قارشى جەڭدە تۆككەن پاك قانلىرىنى بۇلغاۋاتقان بىر پەيتتە، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ ھېكايە دولان تەۋەسىگە تارقا-لىش بىلەن زور بىر تۈركۈم دېھقان ياشلىرى ئىختىيارىي ھالدا كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. توختى مانجۇنىڭ قوشۇنلىرى ۋەلىخان تۆرە بىۋاستە باشقۇرىدىغان قوشۇنلاردىن پەرقلەنسىمۇ، قەشقەر تەرەپتە يەنىلا ۋەلىخان تۆرە قوشۇنلىرى دېگەن نامدا ئاتىلاتتى. ۋەلىخان خوجا بۇ قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىنى بىلگەچكە يۈز ئۆرۈپ كېتىشتىن قورقۇپ، ئارىلىشىۋالمىدى. ئەمما، تەمىنات ۋە خىراجەت بەرمەي، قۇدرەت تېپىشىغا ئاستىرتىن توسالغۇلۇق قىلىپ تۇردى. ئەمەلىيەتتە ۋەلىخان خوجا بىلەن ئاللىقاچان چەك - چېگرا ئاجراتقانلىقى ئېنىق ئىدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ كۆزلىگىنى بىلەن دېھقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ مەقسىتى تۈپتىن ئوخشىمايتتى. لېكىن، بىلمىگەنلەر بۇنى دەماللىققا پەرق ئېتەل-مەيتتى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ بولسا، شەھەرگە بېكىنىۋالغانچە قارىسىنى كۆرسەتمەيۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ ئەتراپىنى مۇستەھكەم قورشاۋغا ئالغان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قوراللىرى سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللارغا بەتلەكلىك ئىدى.

ئون سەككىزىنچى باب

تاقالغان شەھەر

خەۋەر ئامبال خىللانغان 3000 كىشىلىك قوشۇننى ئاتۇشقا يولغا سالغاندىن كېيىن، ئۆزىگە تاغدەك ئىشەنچ باغلاپ «بۇلار-نىڭ ئاتۇش، قەشقەر، يېڭىسارنى قايتۇرۇپ ئېلىشىغا يەكەندىن قوشۇن چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى بىراقلا تازىلاپ تۇگىتىدە-غان بولدۇم» دېگەن خام خىيال بىلەن، قىزغىن شىشخال ئويناپ ئولتۇراتتى، تەرلىگىنىدىن سۇغا پىشىلغان ئىتتەكلا بو-لۇپ كەتكەن ئۇچ نەپەر چېرىك بوسۇغىدىن پۇت ئېلىپلا توۋلاش-تى:

— جاڭجۇن ئالىيلىرى! جاڭجۇن ئالىيلىرى...

ئۇلارنىڭ چىرايلىرى تاتىرىپ، ياغاق يۇزلىرى تېخىمۇ تار-تىشىپ كەتكەن ئىدى.

ئەنسىز ژارقىرىغىنىچە كىرىۋاتقان ئۇچ چېرىكنى كۆرگەن ئامبال شىلاۋاتقان شىشخالنى تاشلاپ ئورنىدىن تۇردى. چېرىك-لەر ئۇچىسىدىكى فورمىسى بىلەنلا قالغان بولۇپ، مىلتىق، بېشىدىكى موزىلىرىمۇ كۆرۈنمەيتتى. بۇنىڭدىن بىرەر يامان ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگىنىنى سېزىش تەس ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئامبالنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— دوكىلات! — دېگىنىچە سالام بېرىپ تىك تۇرۇشتى.
— بىرىڭ سۆزلە ! — دېدى خەبەر ئامبال تاقەتسىزلىنىپ.
— قوشۇن يول ئۈستىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۇچراپ، قارشىلىق بىلدۈرۈشكە ئۇلگۈرەلمەي پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىلىپ تۈگىدى، بىز يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ ناھايىتى قىيىنىدا قېچىپ كەلدۇق.
— يول باشلىغۇچى چەنتۇ قېنى؟
— قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.
ئامبال بۇنى ئاڭلاپ، هوشىدىن كەتكىلى تاسلا قالدى.
— يوقىلىش! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ چېرىكلەرگە.
ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قىزىللىق تىقىلغان، يۈزلىرى تاتارغان بولۇپ، تۇرغان جايىدىن جىددىي قەدەم بىلەن ئالدى - كەينىگە ماڭاتتى. تامغا ئېسىقلىق قىلىچنى زەرب بىلەن ئېلىپ قىنىدىن يېرىم سۇغۇرۇپ يەنە قىنىغا سېلىپ قويياتتى. غەزەپتىنمۇ ياكى قورقۇنچتىنمۇ، ئەيتاۋۇر، پۈت - قوللىرى بەزگەك كېسىلى تەگكەندەك تىترەيتتى. بۇنداق كەيپىيات نەچچە مىنۇت داۋاملاشقاندىن كېيىن بىردىنلا گۈرۈچى چىقىپ كەتكەن هېسىپتەك بوشىشىپ، ئۆزىنى ئورۇندۇققا تاشلىغىنىچە ئولتۇردى. ئاڭغۇچە شىشخال ئوينىشىپ بېرىۋاتقان ئۇلپەتلىرى ئۇنىڭ قەهرىدىن قورققان بولسا كېرەك، بىر - بىرلەپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالغان ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن 3000 كىشىلىك خىللانغان قوشۇن، ئىلغار قورال - ياراغ ۋە قاپ - قاپلاردىكى تەمىناتلار نېرى كەتمەيتتى. تۇرۇپ - تۇرۇپلا « خېي! ... » دەپ يوتىسىغا شاپىلاقلايتتى. مىجەزى بىردىنلا غەلىتىلىشىپ، ئۆينىڭ ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا توختىماي ماڭاتتى.
ئامبال نۇرغۇن ئويلىنىشلاردىن كېيىن ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تەن ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا چېقىلىشنىڭ پايدىسىز

ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. چۈنكى، قوزغىلاڭچى قوشۇن ھازىر بۇرۇنقىدەك تاياق - توقماق بىلەن قوراللانغان بىر توپ تەرتىپسىز دېھقانلار ئەمەس، بەلكى باشلىرىغا بىر خىل قارا نوچى تۇماق كىيگەن، ئۇچىسىدىكى كىيىملىرىمۇ ئوخشاش، ئادەم سانىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان رەڭگارەڭ تۇغ - ئەلەملەرنى كۆتۈرگەن، قوراللىرى خېلى ئىلغار، مۇكەممەل تەرتىپ - ئىنتىزامغا ئىگە يېرىم ئارمىيە قاتارىغا كىرىپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيىتى ئادەتتىكى قوراللاردىن باشقا، تەيفو - زەمبىرەك، توپ، 14 دانە سولۇاس بىلەن تەمىن ئەتكەندىن باشقا، 3000 ئادەمنىڭ بىر ئايدىن ئارتۇق تەمىناتىغا يەتكۈدەك ئاشلىق ۋە خېلى كۆپ نەق پۇلغا ئېرىشتۈرگەن ئىدى.

خەبەر ئامبال مەھكىمىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچىنى مۆلچەرلەپ، ھازىرچە سېپىلنى تاقاپ مۇداپىئەدە تۇرۇش، ئىلى جاڭجۈنىگە مەلۇمات يوللاپ ئادەم تەلەپ قىلىش قارارىغا كەلدى.

ئامبالنىڭ چاقىرىشى بىلەن كاتىپ يۈگۈرۈپ كىردى.

— بۇيرۇق! — دېدى ئامبال قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، — ھازىردىن باشلاپ شەھەر دەرۋازىلىرى تاقىلىپ، قاراۋۇللۇق كۈچەيتىلسۇن! ھەرقانداق ئادەمنىڭ يول خېتىسىز شەھەرگە كىرىش - چىقىشى مەنئى قىلىنسۇن! قارشىلىق بىلدۈرگەنلەر ئېتىپ تاشلانسۇن! لەشكەرلەر قوۋۇقلارغا بۆلۈنۈپ، سېپىل ئۈستىگە ئورۇنلاشسۇن! ئىچكى توپىلاڭدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شەھەر خەلقىمۇ ياخشى نام بىلەن سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىلىپ كونتروللۇقتا تۇتۇپ تۇرۇلسۇن! پۇتۇن قىسىم جىددىي ھالەتكە ئۆتۈپ، ئۇرۇش تەييارلىقىدا تۇرسۇن! پەرمان ئەفرىدۇن ۋاڭغا يەتكۈزۈلۈپ، ماسلىشىپ ئىجرا قىلىنسۇن!

كاتىپ خەبەر ئامبالنىڭ بۇيرۇقىنى تولۇق خاتىرىلەپ،

چىقىپ كەتتى. ئاربىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىپ، كىرىش - چىقىش مەنئى قىلىندى. چېرىكلەر توپ - توپ بولۇشۇپ سېپىل ئۈستىدىن ئورۇن ئېلىشتى. شەھەر خەلقى ئەندىشىگە چۈشۈپ، كېيىنكى كۈنلىرىدىن ئەنسىرىمەكتە ئىدى.

شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىش بىلەن تەڭ سودا دۇكانلىرىمۇ ئېچىلمىدى. بىر ھەپتە ئىچىدە پۇتۇن تىجارەت توختاپ، قەدىمىدىن تارتىپ گۈزەللىكتە ۋە تۇرمۇش ئاسايىشلىقى جەھەتتە جەننەتكە تېمسال يەكەن شەھىرى ئىمارەتلىرىنىڭ قۇببە - پەشتاقلىرىدا ھۇۋۇقۇش سايرايدىغان غەمخانىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. يوقسۇزلارنىڭ كۈن ئۆتكۈزمىكى قىيىنلىشىپ، نارازىلىق كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتاتتى، غەلۋە - ماجىرا ھە دېگەندە يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئەفرىدۇن ۋاڭ چۆچۈش ئىچىدە دىققەت نەزىرىنى ئاغدۇرۇپ، كۆپ ئويلىنىشلاردىن كېيىن تەدبىر قوللىنىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭچە، ئامال تېپىپ شەھەر خەلقىنىڭ كۆڭلىنى ھۆكۈمەتكە مايىل قىلىش، پۇقرالارنى تەشكىللەپ، باشقۇرۇشنى ئەمەلدارلارغا تۇتقۇزۇش، قالغان ئىشنى ئاللادىن تىلەشتىن باشقىسى ياخشىلىق ئېلىپ كەلمەيتتى. يەكەن شەھىرىدە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىككى كىشى بار ئىدى، ئۇنىڭ بىرى، قازى كالان بولۇپ، يەكەن خەلقى دانىشمەنلىكتە خوجا جۇمھۇرغا، ئادالەتپەرۋەرلىكتە نۇشىرىۋان ئادىلغا ئوخشىتاتتى؛ يەنە بىرى، كىشىلەر ئۇلۇغ ھېسابلاپ چوقۇنىدىغان ھەزرىتىم دېگەن كىشى بولۇپ، دۇئا ۋە قارغىشىلىرىغا پەۋقۇلئاددە ئېتىبار بىلەن قارىشاتتى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە بۇ ئىككى كىشىدىن پايدىلىنىش نىيىتىگە كەلدى، ئۇچ ئات تەييارلاپ، قازى كالانىنى ئوڭ تەرىپىگە، ھەزرىتىمنىڭ سول تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ، كوچىمۇ - كوچا يۈرۈپ، پۇقرالارنى خاتىرجەملەندۈرمەكچى بولۇ-

دى. ئۇنىڭدىن باشقا، بارغانلا يېرىدە مەسچىت - مەسچىتلەرنىڭ ئالدىغا جامائەتنى يىغدۇرۇپ ئۆزى ۋەز ئېيتاتتى:

— ئەي خالايىق! — دەيتتى ئۇ كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلىپ، — سىلەرگە شۇنى جاكارلايمەنكى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئەمەلدارلار سىلەرنىڭ دەرد - ھالىڭلارنى ماڭا يەتكۈزمەپتۇ. مەن ئۇلارنى جازالايمەن. مانا ھازىردىن ئېتىبارەن سىلەرنى ئۆزۈم يوقلاپ تۇرىمەن. مەندىن ئۆتكەن سەۋەنلىكلەرنى كۆڭلۈڭلاردىن چىقىرىۋېتىپ، توپىلاڭچىلارغا يانتاياق بولماڭلار. سىلەرگە خۇدانى گۇۋاھ قىلىپ كېپىللىك بېرىمەنكى، بۇگۈندىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر خەلقىگە باي - كەمبەغەل دېمەستىن قارىقويۇق تۇرمۇش پۇلى تارقىتىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭغا يېنىمدا تۇرغان قازىكالان بىلەن ھەزرىتىم گۇۋاھتۇر.

ئەفرىدۇن دېگىنىنى ئەمەلدە كۆرسىتىش ئۈچۈن خەزىنىنى ئېچىپ ھەممە ئادەمگە پۇل تارقاتتى. ئەمەلدارلارغا خەلقتە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۆزىگە مايىل قىلىشنى تاپىلىدى.

بىر كۈنى ئەفرىدۇن ۋاڭ كۆڭلى بىئارام ھالدا سارىيىدا خەبەر ئامبال بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئولتۇراتتى، توساتتىنلا كىرىپ كەلگەن خەزىنىچىبەگ مۇھەممەتئىمىن ئېيتتى:

— ۋاڭ ئالىيلىرى! شەھەر خەلقىگە پۇل تارقىتىش تېخى ئاخىرلاشماستىنلا خەزىنىنىڭ يېرىمى تۈگىدى. شۇڭا، پۇل تارقىتىشنى توختاتساقمىكىن دەيمەن.

— بولمايدۇ! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ، — داۋاملاشتۇرۇلۇپ ئاخىرى ئۇزۇلسۇن. تارقاتقان پۇل شەھەردىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. ۋاقتى كەلگەندە بىرىگە 10نى قېتىپ قايتۇرۇۋالىمىز.

ئەفرىدۇن ئۆز سۆزىنى تەستىقلاتماقچى بولغاندەك خەبەر ئامبالىنىڭ كۆزىگە قارىغان ئىدى:

— شۇنداق! — دەپ ئىپادە بىلدۇردى خەبەر ئامبال، — بۇ

پۇللارنى سىز تاپقان، يەنە تاپالايسىز. سىز ئامان بولسىڭىز، بىز ھەم خاتىرجەم.

مۇھەممەتئىمىنبەگ «خوپ!» دېگىنىچە چىقىپ كەتتى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن خەبەر ئامبال كېيىنكى ئىشلار ئۈستىدە مۇزاكىرىلىشىشكە كىرىشتى، گەرچە ئەفرىدۇن ئۆزىنى «پادىشاھ، خان» دەپ بىلسىمۇ، خەبەر ئامبال خۇددى گەجگەسىگە بەتلىنىپ تۇرغان تاپانچىدەك ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى نازارەت قىلىپ، باسىدىغان قەدىمىدىن تارتىپ ھەربىر ئېغىز سۆزلىرىگىچە بەلگىلەپ بېرەتتى، يەرلىك ئەمەلدارلارنى مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ توقال خوتۇنىغا ئوخشاش كۆرۈپ، لازىم بولغاندا ئىشلىتەتتى، ئېھتىياجى تۈگىگەندە كۆزگە ئىلىپمۇ قويمايتتى. خەبەر ئامبال ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ چىقىپ كەتتى. نېمىلا بولمىسۇن ھازىرقى مۇھىم ئىش شەھەر مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئىدى. شۇڭا، خەبەر ئامبال دىۋانبېگى، باش مىرزىبەگ ۋە چوڭ - كىچىك ھەممە بەگلەرنى تىزىملاپ، سېپىل دەرۋازىسىنى بېقىشقا تەيىنلەشنى ئەفرىدۇنغا تاپىلىدى. ئەفرىدۇن ۋاڭ خەبەر ئامبالنىڭ دېگىنى بويىچە بەگلەرنى بىر - بىرلەپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ مەرتىۋىلىك بەگلەردىن بىرقانچىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئاۋۋال «دەرۋازەئى ئالتۇن» غا باردى، ئاندىن باش مىرزىبەگكە پەرمان چۈشۈردى:

— تىزىم بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن!

مىرزىبەگ ھەرقايسى ئورۇنلارغا بىر - بىرلەپ ئادەم بەلگىلىدى:

— «دەرۋازەئى ئالتۇن» غا لاۋا ھاكىمى مەسئۇل بولۇپ قاراۋۇللۇق قىلسۇن! شاڭ بەگلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، كېچە - كۈندۈز پاسىبانلىقنى بوشاشتۇرمىسۇن! شەھەر خەلقى كالتەك -

چوماقلىرىنى ئېلىپ، سېپىل ئۈستىدە كۆزەتچىلىك قىلسۇن! ئاخۇنلار «ۋەزائىق» ئوقۇپ، مۇشكۈل ئىشقا ئاسايىشلىق تىلەسۇن! بۇ يەرگە تەيىنلەنگەن چېرىكلەر مەسئۇل بەگنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلىپ، جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرسۇن! — مىرزىبەگ تىزىمنى ئوقۇپ تۈگىتىپ، ۋاراقچىنى قاتلاپ قوينىغا سالدى، ئاندىن ئەزان ئېيتقاندەك توۋلىدى، — تەيىنلەنگەن ئادەملەر ۋاقىت ئالىيلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا پاسىبانلىق ئورۇنلىرىغا قارار تاپقاي!

ئىسمى تىلغا ئېلىنغانلار شۇئان ھازىر بولدى.

ئەفرىدۇن ۋاقىت «دەرۋازەئى ئالتۇن» دىن ئايرىلىپ، «دەرۋازەئى خانىقا» غا كەلدى. بۇ يەردە ئىنايەتبەگ ئىسمىلىك بىرسى بار بولۇپ، يېڭىسار ھاكىمىدەك شەھەرنى تارتقۇزۇپ قويۇپ قېچىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ تېبابەت ئىلمىدىن خەۋەردار بولغاچقا، كۆزەتچىلەرنىڭ سالامەتلىكىنى تەكشۈرۈشكە تەيىنلىدى. شەيخۇلئىسلام ساھىب كىرام بىلەن ئاخۇن مۇنەججىم زامانىنى ئىلمى نۇجۇم ئاساسىدا ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىپ، كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ئىشلاردىن خەۋەر بېرىپ تۇرۇشقا بەلگىلىدى. بۇ جايغا تەيفو ۋە نەيزىلىك لەشكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، پات - پات ئوق چىقىرىپ، ھەيۋە كۆرسىتىشنى تاپىلىدى.

«دەرۋازەئى قابىغات» قا ئەلەم ئاخۇننى مەسئۇل قىلىپ، يېتەرلىك لەشكەر ئاجرىتىپ بەردى. شاھ نەسەبىدىن بولغان زاھىت خوجامنى نىگاھبان (قاراۋۇل) لىققا ئورۇنلاشتۇردى. خەزىنىچى مۇھەممەتئىمىنبەگنى ئەلەمدارلىققا تەيىنلەپ، قولىغا نۇرغۇن چېرىك تۇنقۇزۇپ، پاتروللۇق ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. قاراۋۇللۇققا قويۇلغانلار ئىچىدە يەنە ئۇلۇغ - ئۇششاق بەگلەر، ئاخۇن، موللا - ئىمامىلارمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيتتى.

«دەرۋازەئى مەسخىرە» گە مۇپتى ئاخۇن (قەبرىسى ھازىر سىبىسق كۆلدە) سەردار، خاتىپ ئاخۇن ۋە خەزىنىچى مەغرۇلـ

بەگ ئىككىسى ياردەمچى بولدى. بىر بۆلۈك چېرىك ھەمدە شەھەر ئاھالىسى قاراۋۇللۇققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

«تېرەكباغ دەرۋازىسى» غا قازى ئاخۇن مەسئۇل قىلىنىپ، زەپەر ئاخۇن دېگەن تېۋىپ كىشى يانداپ بېرىلدى. ئۇ كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ ھەممىسگە ئوخشاشلا «قەشرىماش» بۇيرۇش بىلەن مەشھۇر ئىدى، ئەلەمداربەگ شاھ مەنسۇر بۇ يەردىكى ئەلەمدار ۋە چېرىكلەرگە مەسئۇل قىلىندى. پاششاپ بەگ نەئمان مىراب ئەتراپقا مەخپىي ئادەم چىقىرىپ، جاسۇسلۇق قىلىشقا قويۇلدى. بۇ ئەتراپ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، روبىروسىدىكى «سۇتلۇك مازار» دا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئادەملىرى بار ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مۇھىم دەپ قارالغان جايلارغا كۆپ-لەپ قاراۋۇللار قويۇلدى. مەسچىتنىڭ ئىمامىلىرى كېچىنى مەسچىتتە ئۆتكۈزۈپ، ئاللادىن ھۆكۈمەتكە بىخەتەرلىك، پادىشاھغا نۇسرەت تىلەشكە بۇيرۇلدى. شەھەردىكى ئاخۇن - ئەشرەپلەرمۇ نامىزىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئامانلىقىغا ئاللادىن مەدەت تىلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئىشلار قانائەتلىنەرلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەفرىدۇن ئورىدىغا قايتتى، ئەمما نېمىشقىدۇر كۆڭلى تىنمايۋاتاتتى.

— پەرمان! — ئەفرىدۇن باش مىرزىبەگكە بۇيرۇق چۈشۈردى، — پۇتۇن مازار، مەسچىتلەردە داشقازان ئېسىلىپ، خەتمىقۇرئان قىلىنسۇن، مەسچىت - خانىقالاردا خەتمە باشلانسۇن. تالىبۇل ئىلىملەر يىغىلىپ كېچە - كۈندۈز ئۆزۈلدۈرمەي «ۋەزائىف» ، «ئەۋراد» ئوقۇپ، ئامانلىقىمىز ئۈچۈن ئاللاغا ئىلتىجا قىلسۇن. بارلىق تەلەپكارلار پادىشاھغا ئامانلىق تىلەپ، ھەممە كارى - بارىغا خەيرىيەت تىلىسۇن. پەرمان دەرھال ئىجرا قىلىنسۇن!

مىرزىبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شۇ سائەتنىڭ ئۆزىدە

دىلا جاكارچىلار كوچىمۇكوچا ئايلىنىپ يۇرۇپ ۋارقىراشقا باشـ
لىدى:

«ئى خالايىق! قۇلاق سېلىڭلار، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار،
ھازىردىن باشلاپ ئۆي - ئۆيدىن قازان ئاچقىپ زاراتـ
گاھلىققا، مەسچىت - خانىقالارنىڭ ئالدىلىرىغا ئېسىپ
زاراخەتمە قىلىنىپ خەتمىقۇرئان ئوقۇلسۇن!»

شۇنداق قىلىپ، قۇرئان ساۋاتى بارلارنىڭ ھەممىسى يىغـ
لىپ مەسچىت - مەسچىتلەردە خەتمە باشلاندى، قاري - موللـ
چاقلارنىڭ قىرائەت ئاۋازلىرى شەھەرنى لەرزىگە سالدى. «پىرـ
يانە يەكەن» دۇئا - تىلاۋەت ساداسىدىن زىلزىلىگە كېلىپ،
ئامۇخاس يەتمىش ئىككى مىڭ مالائىكىنىڭ ھەممىسى ئەرشتىن
چۈشۈپ، ئۆزلىرى ھەمداستىخان بولۇپ ئولتۇرغانەك ھاياجانغا
چۆمدى. تېخى نەچچە سائەت ئىلگىرىلا ئەفرىدۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ
ئەمەلدارلىرىغا قارغىش - نەپرەت ياغدۇرۇپ غەزەپلەنگەنلەر قەـ
رائەتنىڭ مۇڭدىدىن دىللىرى ئېرىپ، ھېساب - كىتابلىرىنى
قىيامەتكە قالدۇرۇشتى.

پۈتۈن شەھەر خەلقى چېرىكلەر بىلەن بىر قاتاردا سېپىل
ئۈستىگە ھەيدەپ چىقىلدى. پۇقرالارنىڭ قولىغا چوماق، كالـ
تەكلەر تۇنقۇزۇلغان ئىدى. نۇرغۇن ئائىلىلەردە ئاشلىق ئۇزۇـ
لۇپ قالغاچقا، بالىلار ئاچلىقتىن قىرىلىپ كېتىۋاتاتتى. چوڭلار
ئىچىدىمۇ ئۆلۈم - يېتىم كۈنسېرى كۆپىيىۋاتاتتى. دەرۋازىسى
مەھكەم تاقالغان يەكەن شەھىرى گويا دېڭىزدىكى يېگانە كېمىـ
دەك قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدە قالغان ئىدى.
توختى مانجۇنىڭ قوشۇنلىرى ئىككى شەھەر ئارىلىقىدا ئات چاپـ
تۇرۇپ يۇرۇپ دۇشمەننى جەڭگە چاقىرىپ، مازاق قىلاتتى.

خورلۇققا چىدىمىغان ئەفرىدۇن ۋاڭ سېپىل ئۈستىدە تۇرغانلار-غا: «ئېتىڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى، ئەمما سېپىل ئۈستىدىن ئېتىشقا جۈرئەت قىلغانلارنى قوزغىلاڭچىلار ئۈدۈللۇق ئوجۇقتۇر-ۇۋېتەتتى. ئاخىر ئەفرىدۇن تەرەپ ھىندى، ئاۋغان، بالتو، پەنجابىلاردىن 1000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ، قوز-غىلاڭچىلارغا قارشى ئاتلاندۇرغان ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەمەلدارلە-رىنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ، تىرىك قالغانلىرى ئېغىر يارىلىنىپ شەھەرگە ئاران كىرىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار شەھەرنى ئالالمىغا-نىغا خاپا بولسا، شەھەر خەلقى قاپسىلىپ قالغىنىغا خاپا ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ تەقەززالىقىغا ھېچنېمە توغرا كەلمەيتتى. ئۇ-رۇشنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىشى شەھەر خەلقى ئوچۇنمۇ، دېھقانلار ئوچۇنمۇ پايدىسىز ئىدى. بۇنى ھېس قىلغان توختى مانجۇ پانساتلار بىلەن كېڭىشىپ ئىشنى باشقا تەرەپتىن باشلىماق-چى بولدى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئوت ئىچىدىن كەلگەن كۈلكە

ياز پەسلى كىرىپ، ئېكىنزارلىقلار يېشىلىققا پۈركەنمەكتە ئىدى. باغلاردا غورىلارنىڭ ئالدى سارغىرىشقا باشلىدى. لېكىن، يەكەن شەھىرىنىڭ ئورمانزارلىق ئارىسىدىكى قەبرىستانلىقتەك جىمجىتلىقى ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇراتتى. بۇرۇنقىدەك ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنلىرىدىن باشلاپ ئۇجمە يېگىلى سەھراغا ماڭىدىغان باللار، ئۇجمە سەيلىسىدىكى چېلىشنى قىزىتىش ئۈچۈن ئالدىرايدىغان تەمبەل يىگىتلەر، ئەپكەشلىرىگە ئالا غورا قاچىلانغان سېۋەتلەرنى ئىلىپ، ئەپكەشنىڭ سىلكىنىشىگە پۈتىنى كەلتۈرۈپ يېنىك دەسسەپ كېتىۋاتقان باققاللار، ئۇستۇېشى ئاددىي، يۈزلىرى يېرىم يېپىقلىق قېتىقچى قىز - جۇۋانلار، ھەر ھەپتىنىڭ بازار كۈنلۈكى يوللارغا سىغمىغاي شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ - چىقىۋاتقان ھارۋىلار، مەپىلەر، ئاتلىق - پىيادىلەر، «پوش - پوش! پوش!» دەپ ۋارقىرايدىغان ئوتۇنچىلار، ئۇلاغ بازىرىغا چارۋا ھەيدەپ ماڭغان دېھقان - چارۋىچىلار، يول بويلىرىدا باشلىرىغا تېۋەكلىرىنى ئېلىپ «يوغان نان!» دەپ كۆتۈرۈپ يۈرگەن ناۋايلار... نىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنەمەيتتى. چىڭ لەشكەرلىرى سېپىل ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنى پۈتۈن-

لەي كۆيدۇرۇپ، باغ - ئورمانلارنى بۇزۇپ تۇزلىۋەتكەچكە، نەچچە يۈز مېتىرلاپ ئارىلىقتا تۇزلەڭلىك ھاسىل بولغان ئىدى.

شەھەردىكى ئەرلەر ھەر كۈنى ئەتىگەندە سېپىل ئۈستىگە ھەيدەپ چىقىلاتتى. ئۇلارنىڭ قوللىرىغا تۇنقۇزغان ئاق كالتەك-لەر يىراقتىن كۆز پەسلىدىكى ئورۇلۇش ئالدىدا تۇرغان پالاڭ-سىز قوناق شاخلىرىدەك كۆرۈنەتتى. ئەمەلدارلار خەلقنى زورلاپ قوزغىلاڭچى قوشۇننى تىللانقۇزاتتى. ئەمما، قوزغىلاڭچى قو-شۇن تەرىپىدىن بىر پاي زەمبىرەك ئوقى ئېتىلىشى ھامان «مىڭ قاغىغا بىر كېسەك تېتىپتۇ» دېگەندەك ھەممىسى دۈم يېتىۋېلە-شاتتى. يەنە بىر كەملەردىن كېيىن پەيدا بولۇپ چۇقان سېلىشات-تى. نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئۆزلىرىدىن بۆلەك ھېچكىم بىلمەيت-تى. بۇنىڭغا جاۋابەن قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىنكاس قايتۇرمايتتى ياكى بىرنەچچە پاي ئوق چىقىرىپ قويۇاتتى.

ئالاھازەل سېپىل دەرۋازىسى تاقالغىنىغا بىر ئايدىن ئېشىپ كەتتى. شەھەر خەلقى سېپىل ئىچىگە قامىلىپ، سىرت بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى. مەنسەپدار، چېرىكلەرمۇ شۇ قاتاردا بۇغ-نۇقۇۋاتاتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن شەھەرنى ھەر تەرەپتىن قور-شاپ، بىرقانچە نۆۋەت ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، بۆسۈپ كىرەلمىدى، بۇنداق بولۇۋەرسە قوزغىلاڭچى قوشۇنغىمۇ پايدا-سىز ئىدى. قوزغىلاڭچىلار دېھقانلاردىن تەشكىل تاپقاچقا، بىر جەھەتتىن بەزىلىرىنىڭ يەرلىرى تېرىقسىز، بەزىلىرىنىڭ ئائى-لىسىدە قېرى - چۈرىلەرگە قارايدىغان ئادەم يوق بولۇشتەك ئەھۋاللار ئۇلارنى خاتىرجەمسىزلەندۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن قوشۇن ئىچىدە پىدائىي قېرى - ئاجىزلارمۇ بار ئىدى. ۋاقىت ئۇزىرىپ كەتسە، كۈتۈلمىگەن قىيىنچىلىقلارنىمۇ يۈز بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭنى كۈتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلاردا دۈشمەن قوشۇنلىرىدىن

ئولجا ئالغان ئاشلىقتىن باشقا، زاپاس ئوزۇق - تۇلۇك يوق ئىدى. ۋەلىخان تۆرە بولسا قەشقەر، يېڭىسار، ئاتۇش يېزىلىرىغا قەدەم بېسىپ، بىر تەرەپتىن چېرىك توپلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلققە ئالۋان سېلىپ بايلىق توپلاۋاتاتتى. قوزغىلاڭچىلار يېڭىسارداىن يەكەنگە يۇرۇش قىلغاندىن باشلاپ ۋەلىخان تۆرە ئۆزىنىڭ ئادەملىرىنى قالدۇرۇپ قېلىپ، توختى باشچىلىقىدىكى جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنغا يېقىن تۇرمىدى. ھازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇناسىۋەت قالمىدى دېيىشكىمۇ بولاتتى، لېكىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئۇلارنى ئالدىراپ قويۇۋەتكۈسى يوق ئىدى. چۈنكى، توختى باشچىلىقىدىكى قوشۇننىڭ يەكەننى ئىشغال قىلىپ تۇرۇشى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن خاتىرجەملىك بېرەتتى. بۇنىڭغا چېتىشلىق ئىشلارنى ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى بىلىشەتتى.

توختى مانجۇ تولىمۇ زېرەك، ئەقىللىق يىگىت ئىدى. تەدبىر قوللىنىپ پايدىسىز ۋەزىيەتنى ئوڭلاش ئۈنىڭ قولىدىن كېلەتتى.

ئادەملەر نۆۋەت بىلەن غىزالىنىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئورۇنلىرىدا دۈشمەننى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقاندا، توختى خەۋەرچى ماڭدۇرۇپ، «ئونبېشى» دىن يۈقىرى دەرىجىلىكلەرنى چاقىرتتى:

— قېرىنداشلار! — دېدى ئۇ سالماق تەلەپپۇزدا، — بۇ يەردە تۇرۇۋاتقىنىمىزغا بىر ئايدىن ئاشتى. قوشۇنىمىزدىكى 3500 دىن ئارتۇق ئادەم ئىچىدە قېرىلار 500 دىن ئاشىدۇ، يارىدارلارمۇ بار، جەڭگە يارايدىغانلار 2500 ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى تاماق يېيىشى لازىم. بىراق، يەكەنىڭ زاپاس ئاشلىقى شەھەر ئىچىدە، مەن مۇنداق بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن:

بىرىنچى، قېرى - چۈرلەرنى قىسقارتىپ، ئائىلىسىگە

قايتۇرۇپ خاتىرجەم تۇرمۇش شارائىتى يارىتىپ بېرىش؛

ئىككىنچى، قىسمىنى ئىككىگە ئايرىش: بىر بۆلىكى داۋاملىق شەھەرنى قورشاپ دۇشمەنگە زەربە بېرىش؛ يەنە بىر بۆلىكى دەريادىن ئۆتۈپ دولان دىيارىغا تارقاپ، ھەرقايسى يېزا - كەنت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھارام ماللىرىنى خەلققە ئۈلەشتۇرۇپ بېرىپ، پۇقرالارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۇرۇش؛

ئۈچىنچى، قاغىلىق، پوسكام، گۈما قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، ھۆكۈمەت ئامبىرىدىكى ئاشلىقنى قولغا كىرگۈزۈپ زاپاس ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاش، مالىيىدىكى پۇلنى خىراجەت قىلىپ، كىيىمنى بىرلىككە كەلتۇرۇش ئارقىلىق تەشكىلىي قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىش؛

تۆتىنچى، پىدائىيلارنى قوبۇل قىلىپ، ئادەملىرىمىزنى توغۇلاش.

ئەگەر يۇقىرىقى لايىھىگە قوشۇلساڭلار، مەخپىيەتلىكنى قاتتىق ساقلاپ، كېچىسى يول يۈرۈپ، تاڭ سەھەردە دەريادىن ئۆتىمىز.

توختىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرى ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىگە يېقىپ، كۆپچىلىكنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتتى.

— ھەسەن پانسات بىلەن كىچىك ئاخۇن پانسات يەكەن شەھىرىنى داۋاملىق قورشاشقا مەسئۇل بولىدۇ! — دېدى توختى بۇيرۇق قىلىپ، — كېرەم بىلەن تۇرسۇننىڭ قىسىملىرى دەريادىن ئۆتۈپ بۇيرۇق بويىچە ھەركەت قىلسۇن!

— پىكرىم بار! — دېدى ھەسەن تۇرك، — كۆتۈپ يېتىۋېرىپ ئىچىم تىتىلداپ كەتتى. ھىچبولمىغاندا دەريادىن ئۆتىدىغان قىسمىنى ئۇزىتىپ قويسام دەيمەن.

— بولمايدۇ! — توختى ئۇنىڭ پىكرىنى كەسكىن رەت قىلدى، — يەكەننى مۇھاسىرە قىلىش ھەممىدىن مۇھىم، بۇيە-

رۇقنى ئىجرا قىلىڭ.

— خوپ! — ھەسەن تۇرك بۇنىڭدىن باشقا زۇۋان سۇرمىدى.

ئەمدىكى ئىش دەريادىن ئۆتۈش مەسلىسى ئىدى. دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە دولانلىقلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يەكەنگە كىرىپ - چىقىدىغانلار دەريانىڭ شەرق تەرىپىدىكى كىشىدىن ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دەريا دولقۇنلاپ ئاقاتتى، سۇنىڭ شىددىتىگە گەپ توغرا كەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، كۆۋرۈك سېلىش مۇمكىن بولمىغاچقا، ھۆكۈمەت چوڭ - كىچىك كىشىدىن ئالتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، 1000 چېرىكنى كېچە - كۈندۈز قاراۋۇللۇق قىلىشقا قويغان ئىدى. كىشىلەر يىغىشتۇرۇۋېتىلىسلا يەكەنگە كىرىشكە بولمايتتى. دەريا بويىغا سېلىنغان ھەربىي گازارمىدىكى قوشۇن كۆچلۈك قوراللانغان ئىدى. قوزغىلاڭ يۈز بېرىپ، شەھەر خەۋپ ئاستىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئەفراد-دۇن ۋاڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، يەنە 500 چېرىك بىلەن خىل قوراللارنى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن يەنىلا خاتىرجەم بولالمىغان مىڭبېشى ئەتراپقا چارلىغۇچى ماڭدۇرۇپ، نۆۋەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇددىئاسى شەھەرنى ئىشلىش بولۇپ، دەريادىن ئۆتۈش غەربىزى يوقلۇقىدىن خەۋەر تاپتى. شۇنداقتىمۇ، بىرەر پىشكەللىك يۈز بەرسە، كىشىلەرنى تاشلاپ قېچىشنى پىلانلاپ قويغان ئىدى.

كېرەم بىلەن تۇرسۇنلار ئىلگىرى بۇ تەرەپلەرگە كۆپ كەلگەچكە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىدىن خەۋەردار ئىدى. ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ، چېرىكلەر ئۇيقۇغا پاتقاندا شەبخۇن ئۇرۇپ، كىشىلەرنى قولغا كىرگۈزۈش قارارىغا كەلدى-دە، كېچىلەپ يۇرۇپ سۇبھى يورۇشتىن بۇرۇن دەريا بويىغا باردى. بۇ چاغدا، مىڭبېشى تېخى ئۇخلىمىغان ئىدى. كېرەم پەم بىلەن

قاراۋۇلنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كېلىپ، ۋارقىراپ بولغۇچە كانىيە-
دىن بوغۇپ، بىقىنىغا شەمشەر تىقتى. بۇنى سېزىپ قالغان
ئىككىنچى قاراۋۇلنى ئوقيا بىلەن ئاتتى، قاراۋۇل نەچچە قەدەم
قېچىپلا يىقىلدى. ئاڭغۇچە قوزغىلاڭچى قوشۇن گازارما ئەتراپى-
نى قورشاپ، تەرەپ - تەرەپتىن ئوق چىقاردى. ئالاقزادە بولغان
مىڭبېشى ۋە چېرىكلەر باشلىقلىرىدىن بىرنەچچىسى قېچىپ كەت-
تى. باشلىقسىز قالغان چېرىكلەر پىتراپ قالايمىقان ئوق چىقە-
رىشقا باشلىدى، قېچىشقا ئۇلگۈرمىگەن چېرىكلەردىن نۇرغۇنى
ئۆلدى. ئوق ئاۋازلىرى ئەتراپنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. يورۇق
چۈشكەندە دەريا بويىدا چېرىكلەردىن بىرسىمۇ قالمىغان ئىدى.
ئوق ئاۋازىنى ئاڭلىغان مەكىت، تاسقىمە خەلقى تەرەپ - تەرەپ-
تىن يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بىلەن كۆ-
رۈشتى. بېلىقچىلار قايغۇچاقلىرىنى سۆرىشىپ كېلىشتى. قوز-
غىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئادەملىرى ئالتە كېمىگە پاتمايتتى. دېھقانلار
ياغاچ كەلتۈرۈپ سال ياسىدى. شۇنداق قىلىپ، دولانلىقلار
1000 كىشىلىك قوشۇننى قارشى ئېلىپ، كېمە، قايغۇچاق،
ساللارغا ئولتۇرغۇزۇپ تۆۋەنگە ئاقتۇرۇپ، مەكىت تەۋەسىگە
ئېلىپ باردى. ئۇلار كېمىدىن چۈشۈپ مەكىت بازىرىغا كىرگەن-
دە، نەچچە يۈزلىگەن كىشىلەر ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى.
بۇلار دولانلىق دېھقانلار بولۇپ، دەريا تەرەپتە ياڭرىغان ئوق
ئاۋازىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، مەكىت بازىرىدا تۇرۇشلۇق مەمۇ-
رىي ئەمەلدارلار بىلەن چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، پىدائىي بولۇش
ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇرغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار يېڭى قوشۇل-
غانلار بىلەن بىرلىشىپ بەشكەنت بازىرىغا باردى. ئۇ يەردىكى
ئەمەلدارلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ يوقسۇزلارغا
ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. قوزغىلاڭچى قوشۇن پوسكامغا يېتىپ بار-
غاندا، مەمۇرىي ئەمەلدارلار چېرىكلەرنىڭ ھىمايىسىدە قاغىلىققا

قاچقان ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن پوسكامنى ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، مۇڭاپىق ئادەم قالدۇرۇپ، «ئىككىسۇ» ئارىسى بىلەن قاغىلىققا يۈرۈپ كەتتى.

قاغىلىق ئەڭ گۈزەل يۈرتلارنىڭ بىرى بولۇپ:

«ئېتى قاغىلىق، لېكىن بۇلبۇلغا جاي،
بۇلبۇلغا ئەمەس، بەلكى جايى ھۇماي.»

دېگەن مىسرالار تەرىپىگە مۇڭاپىق ئىدى، مۇداپىئەسى جەھەتتىن مۇ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، قاچقان ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەر ئەمىر مەھرەمنى پاناھ تارتىپ ئۇنىڭ قول ئاستىغا توپلانغان ئىدى. بۇ يەردىكى 2000 چېرىكىكە مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى پانسات بولغىنىغا ئۇزاق بولمىغان ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن كېلىشتىن بۇرۇن بازارنىڭ دوقمۇش - دوقمۇشلىرىغا پوتەي سېلىنىپ، كېچىلىرى خەلقنىڭ كوچىلارغا چىقىشى چەكلەندى. ئاتلىق چېرىكلەر بازار ئەتراپىدا ئات چاپتۇرۇپ كۆزەتچىلىك قىلىپ، گۇمانلىق ئادەمنى ئۇچراتقان ھامان تۇتۇپ باغلاپ، مىڭبېشىغا تاپشۇراتتى. مۇشۇنداق ئەنسىزلىك قاپلىغان قاغىلىققا بىر كۈنى سەھەردە قوزغىلاڭچىلار بېسىپ كىردى. ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ ئوق ياغدۇرۇپ ئاھالىنى تېخىمۇ پاراكەندىچىلىككە سېلىۋەتتى. ئەمما، ئۇزاقتىن بۇيان يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىماي قارشىلىق كۆرسەتكەن دېسە قولىدا قورال بولمىغاچقا، ئامالسىز يۇرۇڭانقان بىر تۇركۈم ياشلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ يېتىپ كېلىشى تاغدەك ئىشەنچ بەخش ئەتتى. ئۇلارنىڭ بارات ئىسىملىك يىگىت ۋاقتى بولۇپ، قاغىلىق خەلقى ئۇنىڭ سۆزىگە كىرەتتى. مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى قول ئاستىدىكى چېرىكلىرىنى ئىشقا

سېلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى ئىلگىرىلىگىلى قويماي قاتتىق جەڭ قىلىۋاتقاندا، بارات بىرقانچە چېۋەر يىگىتنى تاللاپ، بەگ ئوردىسىغا قاراپ يۈگۈردى. چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى جەڭدە بولۇغاچقا ئوردىدا 10 نەچچە بەگ بىلەن ئەمىر مەھرەم بېگىلا قالغان ئىدى. يىگىتلەر قولىدىكى كالتەك - چوماقلار بىلەن بەگلەرنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى، بارات ئەمىر مەھرەمنى تۇتۇۋېلىپ، شەمشىرى بىلەن مالىنى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلىۋەتتى. يىگىتلەر ئۇنىڭ بېشىنى ئۈزۈن خادىغا ئېسىپ، كوچا ئېغىزىدا جەڭ قىلىۋاتقان مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشىنىڭ ئارقىسىدىن خەلقنى ئەگەشتۈرۈپ چۇقان كۆتۈرگىنىچە باستۇرۇپ كەلدى. مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى كۈتمىگەندە ئۆزلىرىنىڭ قورشاۋ ئىچىدە قالغانلىقىنى، چېكىنىش يوللىرىنىڭمۇ ئۈزۈلگەنلىكىنى كۆردى - دە، چېرىكلەرگە بەلگە بېرىپ، بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولدى. چېرىكلەر ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىزلىقىنى بىلىپ تەمتىرەپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچى قوشۇن ھۇجۇمغا ئۆتتى. تۈرسۈن ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ، قېچىپ كېتىۋاتقان مىڭبېشىنى بىر نەيزە ئۇرۇپ ئاتتىن يىقىتتى، ئاندىن ئاتتىن چۈشۈپ بوغۇزلىۋەتتى. مىڭبېشى ئۆلگەن ھامان چېرىكلەرنىڭ سېپى قالايمىقانلاشتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ تىرىك قويماي قىرىپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى، قاغىلىقنى غەلىبىلىك قولغا كىرگۈزۈپ، باراتنى بەگ قىلىپ تەينىلىدى، ئاندىن كېرەمنى قاغىلىقتا قالدۇرۇپ، تۈرسۈننى گۈمىنىئېلىشقائەۋەتتى.

ئەمىر مەھرەم بىلەن مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئۇزاق يىللىق سىناقلىرىدىن ئۆتكەن سەركەردىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ پاجىئەسى ئەفرىدۇننى قاتتىق ساراسىمگە سېلىۋەتتى. ۋاڭنىڭ ئوردىسىدا موللا ئابدۇغاپپار، موللا ياقۇپ مىكروپى دەپ ئىككى شائىر بار ئىدى، ئۇلارنىڭ كۈنى ئەفرى-

دۇن ژاڭ ۋە خەبەر ئامبال (خان ئامبال) نى ماختاش - مەدھىيە-لەش بىلەن ئۆتەتتى. خوشامەتچىلىكتە شۇنچىلىك ۋايىغا يەتكەن ئىدىكى، ئۇلارنىڭ پوقىنى «ئالتۇن»، سۆيدۈكىنى «ئابىھايات» دەپىشتىن يانمايتتى. ئەمەلدارلارنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ماختاپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئەڭ پەسكەش ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇشاتتى. ھەرئىككىسى ئەفرىدۇن ژاڭنىڭ پۈشتىدىن قىز بولۇپ تۇرۇ-لىپ، خەبەر ئامبالغا خوتۇن بولالمىغىنىغا ئەپسۇسلىنىدىغان-لاردىن ئىدى.

— موللا ئابدۇغاپپار! — ئەفرىدۇن ژاڭ چاقىردى.

— خوش!

— بۇگۈنكى جەڭ خاتىرىسىگە مەھرەم بېگى بىلەن مۇھەم-مەت يۈسۈپ مىڭبېشىنىڭ نام - شەرىپلىرى يېزىلسۇن!

— خوپ! — موللا ئابدۇغاپپار قەسىدە دەپتىرىنى ژاراقلاپ ئاق بېتىنى تېپىپ مۇنداق يازدى:

«دەرىخاكى ئەيلەپ ئازابى شەدىت،
تۇتۇپ مىرمەھرەمنى قىلدى شەھىت.
مۇھەممەت يۈسۈپ مىڭبېشى دەرىخ،
تۇتۇپ بى دەرىخ ھەلقىگە سۇردى تىغ.»

موللا ياقۇپ مىكروپى ھەم شۇ يەردە ھازىر ئىدى، ئۇمۇ خاتىرىسىگە نەزم پۈتۈشتىن قىسىر قالمىدى:

«قاغىلىقتا ئىشقاۋۇل ئەمىر مەھرەمنى دولانلار
شاھادەتكە يەتكۈزدى بوغۇزلاپ نابىكار ئىسيان،
مىڭبېشى يۈسۈپ بىلەن ۋە باشقا نەچچە مىڭ چېرىك
شېھىت بولغاچ جەڭلەردە خۇدايىم بېرىدۇئىمان.»

— يازغىنىڭلارنى ئوقۇڭلار! — دېدى ئەفرىدۇن ۋاڭ كۆزدىن مۇشۇكتەك يۇمۇپ ئولتۇرۇپ.

موللا ئابدۇغاپپارنىڭ نەزمىسى تۈگەپ، موللا ياقۇپ ئوقۇۋاتاتتى، تىڭشاپ ئولتۇرغان ئەفرىدۇن ۋاڭ ئېيتتى:

— ئاخىرىغا يەنە ئىككى مىسرا قوشۇلسۇن!

— خوش! — موللا ياقۇپ ئەفرىدۇننىڭ مۇددىئايىنى ئاڭقىرالماي توختاپ قالدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ چاقىردى:

— موللا ئابدۇغاپپار!

— خوش!

— «قاراقچىلار ھۇجۇم قىلىپ شەھەرگە يېتىپ كەلسە، ئۆچىنى ئالۇر بىر كۈن خەبەمبان شاھ باھادىرخان» دەپ يازساق بولامدۇ؟

خۇشامەتچىلەر ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ تالانتىنى شۇنداق ماختاشتىكى، بىرسى «پاساھەتلىك» دېسە، بىرسى «يارقىن» دەيتتى. ئىشلەتمىگەن تىللىرى قالمايۋاتاتتى.

قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، كېرەمنىڭ قوشۇنلىرى قاغىلىنقتا قالدى. تۈرسۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ گۇمىغا يول ئالدى. مۇساپە سايلىق، قۇملۇق بولسىمۇ قوشۇننىڭ ئىرادىسىنى تەۋرەتەلمىدى. ئۇلار يېتىپ كەلگەندە شەھەر قۇرۇقدىلىپ قالغان، ھەممە ئادەم تاغقا قېچىپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار «قاچقۇن» لارنىڭ مۆككەن جايلىرىنى تېپىپ، چېرىكلەرنى ئۆلتۈردى، خەلقنى ماكانىغا قايتۇرۇپ كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، تۈرسۇن بىلەن كېرەمنىڭ قوشۇنلىرى مەكىت، تاسقىمە، بەشكەنت، پوسكام، ئىككىسۇ ئارىسى، قاغىلىق، توققۇزكەنت، كۆكيار، يولئېرىق، شىخو، چىغان، ئازغان، سالكوس، كۇلياڭ، سانجۇ، شىخشۇ، ئوساس، قوش

ئەرەپ، راباتچى، يېڭىئاۋات، سۇلتانئېرىق، قىزىلمەسچىت، ئالبۇقچە، خانئېرىق، ئوتۇنچىلىق، كامرا، ئوردا ئۆستىكى، ئارال، تاتار، سوپىلانە، ئاسلانبېغى، يارباغ، ياڭاقلىق، دارخان-شە، قارازاغ، قورۇلچاش، تاغارچى، چىغىرىمشار، ئېزىنتقۇ، موغال، كۆلتېرىم قاتارلىق جايلارنى چاقماق تېزلىكىدە ئىگىلە-دى، يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان پىدائىيلارنى قوشقاندا ئادەم نەچچە مىڭغا يەتكەن بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار ھەيۋەتلىك زور قوشۇنغا ئايلانغان ئىدى. ئالدىدا تۇغ - ئەلەمدارلار، ئارقىدىن خىللانغان قوراللىق قىسىم، ئاندىن يېڭى ئەسكەرلەر، ئاتلىق قىسىم، ئاشلىق ھارۋىلىرى رەت - رەتى بىلەن زەپەر مارشى ياڭرىتىپ ماڭغاندا، دولان خەلقى ئۆز يىگىتلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك جاسارىتىنى كۆرۈپ، ھەركىم تاپقىنىنى ئايىماي، كۆڭۈللىرىنى ئىزھار قىلىشتى.

ئازغىنە ۋاقىتتا قازانغان غەلىبە قوزغىلاڭچى قوشۇننى غەيـ-رەتكە كەلتۈرۈپ قالماي، يەكەن خەلقىدە ئىشەنچ پەيدا قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بىر تەرەپتىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردە-كى زالىملىقى، يەنە بىر تەرەپتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ تەرەپدارلىرى-نىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇننى «بۇلاڭچى قوشۇن» دەپ قارىلاپ تەرغىبات تارقىتىشى نەتىجىسىدە يەكەن خەلقى گۇمانلىنىپ يۈر-گەن ئىدى. يەكەن شەھىرىدە ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلارنىڭ ئىغۋا-لىرىغا ئىشىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنى يامان ئادەملەر بولسا كېـ-رەك، دەپ قارايدىغانلارنى يوق دېگىلى بولمايتتى. پەقەت سا-ۋۇرنىڭ بىرەر يۈز ئەتراپىدىكى مەسلەكداشلىرى بىلەن رەيھان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى زۇمرەتخېنىملا توختى باشچىلىقىدىكى قوزغـ-لاڭچىلارنىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى چۈشىنەتتى. بۇگۈن كېـ-رەم، تۇرسۇنلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن گۇما، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن قوزغىلاڭچىلار سېپىگە

قوشۇلغان پىدائىي يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى يەكەن سېپىلى ئەتراپىغا جەم بولدى. ساۋۇر بىلەن ئىنىسى ئابدۇرەھمانمۇ سېپىل ئۈستىگە مەجبۇرىي ھەيدەپ چىقىلغان ئىدى. ساۋۇر قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئۇياقتىن - بۇياققا ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەنلەكىنى، رەڭگارەڭ تۇغ - ئەلەملەر ئاستىدا قوراللىرىنى سېپىلگە قارىتىپ كۈتۈپ تۇرغان قوزغىلاڭچىلارنى كۆرگىنىدە ئۆزىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇغان ھالدا ھاياجانغا چۆمدى: «ئۇ يەردە توختى بار، ئۇ قوزغىلاڭچىلارنى يېتەكلەپ جەزمەن غەلىبە قىلىدۇ. ئەنە ئاۋۇلار بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز، بايلار، زالىم ئەمەلدارلار پەس كۆرۈپ كەلگەن دولان يىگىتلىرى! ئەمدى ئەمەلدارلار خەلقنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى كۆرۈپ قويسۇن، ئوقلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن، نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك تۇغ - ئەلەملەر، بىر خىل كىشىنگەن سەر خىل جەڭچىلەر! ئەمدى گەپ بىزدە قالدى. دەرۋازىنى ئېچىپ بېرەلىگەن بولساقلا ئىش پۈتەتتى. بىراق، بىز يەنىلا مانجۇلارنىڭ كونترولىلۇقىدا تۇرۇۋاتىمىز. رەيھان قانچە ئازابلىنىۋاتىدىغاندۇ، ئۇنى تاپاي، تەسەللى بېرەي، ئۇ ھازىر بەك يالغۇز، بىچارە...» ساۋۇر خىياللار قاينىمىدا ئۇزۇۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى ۋايساش تەلەپپۇزىدا:

— قاراڭلار، ئوغرىلارغا ئەلەم كۆتۈرگەن يەنە نۇرغۇن ئوغرىلار قوشۇلدى! —... دېدى.

ساۋۇر يېنىغا قاراپ، يالاڭ ئاياغ، ئاق ماتادىن ئۇزۇن كۆڭلەك، سوغدەك ئاق دوپپا كىيگەن 25 — 30 ياشلاردىكى بىرسىنىڭ قولىنى شىلتىپ سۆزلەۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئەمما، شۇنچە ئادەملەردىن ھېچكىم ئۇنىڭ سۆزىگە ئىپادە بىلدۈرۈپمۇ قويمىدى.

— ئۇنداق ئەمەس! — دېدى ساۋۇر، — ئۇلار سىز - بىزگە ئوخشاش نامراتلار، ئۇلارنىڭ «ئوغرىلار» دېگەنىدىن كۆرە

«ئوغرىلار» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلار دېسىڭىز جا-
يىغا چۈشەتتى.
— ئۇنداقتا ئوغرىلار كىم؟— سورىدى ھېلىقى ئادەم.
— پۇقرالارنىڭ تاپقانلىرىنى بۇلاپ - تالىغانلار بولمامدۇ!
— ئۇنداقتا...
ساۋۇرنىڭ قىسقا، ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك بۇ جاۋابى ھېلە-
قى ئادەمنى ئېسەنگىرىتىپ قويدى. يېنىدا تۇرغانلار ساۋۇرغا
قاراشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق سۆزلەرنى يەنە قانچىلىك بولسا شۇن-
چىلىك ئاڭلىغۇسى بارەدەك قىلاتتى. «ئارتۇق گەپ ئېشەككە
يۈك» دېگەندەك، ساۋۇر باشقا گەپ قىلمىدى.
— بۇ يىگىت ئوبدان جاۋاب بەردى!— دېدى چارساقال بىر
كىشى،— كەتمەن چاپقانلار نېمە ئۈچۈن نامرات؟ قامچا، قورال
تۇتقانلار، مۆھۈر تۇتقانلار نېمە ئۈچۈن باي؟ ئەمگەكچىلەرنىڭ
قان - تەر ئاقتۇرۇپ تاپقىنى نەگە كەتتى؟ بايلارنىڭ مال -
دۇنياسى نەدىن كەلدى؟ بۇنىڭ تەكتىگە يەتسەكلا، كىمنىڭ
ئوغرى، كىمنىڭ توغرىلىقىغا جاۋاب تاپالايمىز.
— ئۇنداقتا، ئۇلارچۇ؟— سورىدى ئارىدىن بىرسى.
— ھېسابات‌چى دېيىش كېرەك،— چارساقال ئادەم جاۋاب
بەردى،— ئۇلار ھېساب - كىتاب قىلمىز دېيىشۋاتىدىغۇ!
— كىم بىلەن؟
— ئوغرى بىلەن، ئوغرىلارنىڭ ئەڭ چوڭى بىلەن - دە!
مەنىلىك سوئال - جاۋابلار كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىۋاتـ
قاندا، ئۇزۇن كىرپىچ قامچا كۆتۈرۈۋالغان يۈزبېشى توپلىنىۋال-
غانلارغا ۋارقىرىدى:
— نېمە گەپ!؟
— ئوغرىنىڭ گېپى، بېگىم!— ھېلىقى چارساقال ئادەم
جاۋاب بەردى.

— قايسى ئوغرىنىڭ؟

— قولىدا قامچا، ئاستىدا ئات بار، مىلتىق، تەيغو - زەمبىرەكلەرگە، زورلۇق - زومبۇلۇققا تايىنىپلا تەشنالىقى ئۇ- چۇن قان ئىچىدىغان ئوغرىلارنىڭ.

— ياخشى! ئوغرىلاردىن نەپرەتلىنىش كېرەك!

يۇزبېشى شۇنداق دەپ ئارقىسىغا يېنىشىغا، تۇرغانلار پا- راققىدە كۇلۇشۇپ كەتتى. بۇ كۇلكىنىڭ نېمە ئۈچۈنلىكىنى ئاڭقىرىش ئۈنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. شۇڭا، كۆپچىلىككە قو- شۇلۇپ كۇلۇپ قويۇپ يولىغا ماڭدى. كۇلكە بارغانسېرى ئەۋجە- گە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. يۇزبېشى بىردىنلا ئەقلىنى تاپقاندەك بولدى - دە، ھېلىقى ئادەم سۆزىنى ئۆزىگە ھەم ئەفرىدۇن ۋاڭغا دارىتمىلىغانلىقىنى بىلدى. بىراق، بۇنى ئىس- پاتلىيالمايتتى، چۈنكى قوزغىلاڭچى قوشۇندىمۇ ھېلىقى ئادەم ئوتتۇرىغا قويغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەۋجۇت ئىدى، يۇزبېشى ئويلىدىكى، شۇنچىلىك ئوخشىتىشلارنى تۈيدۇرماي جا- يىغا تەگكۈزۈپ قىلغان ئادەم ھەرقانداق سوراقتا سوراقچىنى تەمتىرىتىپ قويالايتتى. يۇزبېشى پات - پات ئارقىسىغا قارىغا- نىچە توپنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

كەچ كىرىپ، نامازشام ۋاقتى بولغان ئىدى، ساۋۇر ئادەملەرنى ئارىلاپ تەكشۈرۈپ يۈرگەن ئونبېشىنى تاپتى، ئۇ بىر مەھەللىلىك بولغاچقا، ساۋۇرغا تونۇش ئىدى.

— بېگىم! ئانام ئاغرىپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېگۈدەك نەرسىمۇ قالمىغان، كۆرۈپ كېلەي دېگەن ئىدىم، — رۇخسەت سورىدى ساۋۇر.

— بارغىن! — دېدى ئونبېشى رۇخسەت بېرىپ، — ئەتە كەلسەڭمۇ بولىدۇ، — ئاندىن ساۋۇرغا سېپىلدىن چۈشۈش باغاق- چىسىنى بەردى.

ساۋۇرنىڭ ئۆيگە بېرىش نىيىتى يوق ئىدى. ھاپىزبەگ ھەجەگە كەتكەندىن كېيىن زۇمرەتخېنىم بىلەن رەيھاننىڭ ئوتۇن-ياغاچ، يېمەك - ئىچمەككە ئوخشاش ئۆي ئىشلىرىدىن رۇستەم خەۋەر ئالغاندىن باشقا، ئۆز ۋاقتىدىكىدەك سۇۋۇنىپ خۇشامەت قىلىپ بوسۇغىدىن كەتمەيدىغانلارنىڭ ئەمدى قارىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. ساۋۇر ياكى ئابدۇرەھمان زۇمرەتخېنىملارنىڭ يېرىقىنى يېقىن قىلىپ بېرىپ يۇرۇپ، بۇ ئائىلە بىلەن ئوبدانلا چىقىشىپ قالغان ئىدى. ساۋۇر كېتىدىغان چاغدا زۇمرەتخېنىم: «ئانىڭىزغا ئالغاچ كېتىڭ» دەپ گاھىدا يېمەكلىك، گاھىدا كىيىم - كېچەك قاتارلىقلارنى كۆتۈرتۈپ قويىاتتى. سېپىل تاقالغاندىن بۇيان نۇرغۇن شەھەرلىكلەر تەمىناتلىرى تۈگەپ سېرىقتال ھالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ساۋۇرنىڭ ئۆيىدىكىلەر تېخى بىر كۈن ئىلگىرى ئۆيىدە يېگۈلۈك قالمىغان تۇل خوتۇن زەيتۇنخان بىلەن يەنە بىر قوشنىسىغا بىرەر ھەپتە يەتكۈدەك ئاق ئۇن، ياغ قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلدى. بۇ ئەسلىدە زۇمرەتخېنىم بەرگەن نەرسىلەر ئىدى.

ساۋۇر سېپىل ئۈستىدىن چۈشۈپ ئۇدۇللا ھاپىزبەگنىڭ قەسرىگە باردى. ساۋۇر كىرىپ كەلگەندە رەيھان كىتاب كۆرۈپ ئولتۇراتتى، ساۋۇرنى كۆرۈپلا كەلگەن بەتكە خەتچۈك قىستۇرۇپ قويۇپ، ساۋۇرنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى:

— ئابدۇرەھمانچۇ؟

— سېپىل ئۈستىدە.

— قانداق كەلدىڭىز؟

— رۇخسەت سورىدىم.

— ئىش بارمىدى؟

— يوق، توختىنى ئەسلەپ قالدىم. ئۇلارنىڭ قوشۇنىغا يەنە نەچچە مىڭ ئادەم قوشۇلدى، تۇغ - ئەلەملىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن

قارىغاندا ئادەم بەك نۇرغۇن بولسا كېرەك. ئەپسۇسكى، بىز ھېچ ئىش قىلالمىدۇق. سىزدىن ئەنسىرەپ تۇرالماي...

ياندىكى ئۆيدە گەپ تېگىشاپ تۇرغان زۇمرەتخېنىم چىقىپلا ساۋۇرنىڭ سۆزىنى بۆلدى:

— سىلەر نېمە ئۈچۈن ھېچ ئىش قىلالمايسىلەر؟ قىلاي دېسەڭلەر ئىش دېگەن كۆپقۇ؟ توختى نېمە ئۈچۈن جەڭ قىلىدۇ، بىلەمسىلەر؟

— خەلقنى قۇتقۇزىمەن دەپچۇ! — دېدى رەيھان.

زۇمرەتخېنىم سورىدى:

— سىلەرچۇ؟ ئۇنىڭ قىلغىنىنى قىلالمامسىلەر؟

— بىز قانداق قىلالايمىز، ئانا!؟ — رەيھان كۆڭلىدە ئاندىسىنى بىزنى مازاق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلاپ ئاغزىنى ئۇمچەيتتى.

— ساۋۇر! گەپ قىلمايسەنغۇ؟ — دېدى زۇمرەتخېنىم.

ساۋۇر زۇمرەتخېنىمنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى (قوللاۋاتامدۇ ياكى مەسخىرە قىلىۋاتامدۇ) بىلەلمەي، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

— سىلەرمۇ خەلقنى قۇتقۇزۇڭلار-دە! — زۇمرەتخېنىم جىددىي تەلەپپۇزدا ئېيتتى، — بېگىم ئۆزىنى قۇتقۇزغىلى پۇل - پۇچەكنى كۆتۈرەلمىسچە ھەجگە ئېلىپ ماڭدى. مەنمۇ ئاخىرەتلىكىمگە ئاز - تولا تەييارلىق قىلىپ قويايمىكىن دەيمەن. ئاڭلىشىمچە، سوئال - سوراق پەرىشتىلىرى يېمەيمىش - ئىچمەيمىش، ئۇلارغا پەقەت ساۋابلىق كېرەكمىش. شۇڭا، مەنمۇ ئاران قالغان جېنىمنى تىكىپ سىلەرگە ئەگىشىپ، توختى پالاۋاندەك خەلقنى قۇتقۇزايمىكى دەيمەن.

زۇمرەتخېنىمنىڭ ھۆكۈمدىن پوك چىققاندەك بۇ سۆزلىرى ساۋۇر بىلەن رەيھاننى ھەيران قالدۇردى، ساۋۇر كىنايە قىلىۋاتقىنى كېرەك دېگەن مەنىدە چۈشەندى. ئەمما، ئاغزىنى ئېچىپلا قالغان رەيھانغا ئانىسى ئاغزىغا كەلگەننى دەۋاتقاندەك بىلىنەتتى.

— ئەجەبلىنىۋاتامسەن، قىزىم! — زۇمرەتخېنىم رەيھان-نىڭ كۆڭلىدىكىنى سېزىۋالغاندەك ئېيتتى، — مەن چاقچاق قىلمىدىم، راست گەپ قىلىۋاتىمەن. سەن ئۇچۇن بولسىمۇ شۇنداق نىيەتكە كەلدىم. سېنىڭ باتۇرۇڭ ئاجايىپ قەيسەر يى-گىت، ئۆچمەس ئىز قالدۇردى، ئۇنى تاللاپ توغرا قىپسەن. ئۇنىڭدىن مېنىڭمۇ پەخىرلەنگۈم كېلىۋاتىدۇ. ئۇ ھازىر يېڭىل-مەس قاپلانغا ئايلاندى. ۋاڭ غوجام قورقۇپ سېپىلنىڭ ئىچىگە مۆكۈۋالدى. قانداق، گېپىم توغرىمۇ؟! — ساۋۇر بىلەن رەيھان تەڭلا كۈلۈشتى. زۇمرەتخېنىم سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — قىزىم، سەن ئۇنى تاللىغان ئىكەنسەن ئۆلۈمدىمۇ - كۆرۈمدىمۇ بىللە بولۇشۇڭ كېرەك. ئۇمىدىم، سىلەرمۇ ئەلنى قۇتقۇزۇڭ-لار. ئەل - يۇرت سىلەردىن رازى بولسۇن!

— نېمە دەيدىغانسىز، ئانا، مېنى گاڭگىرىتىپلا قويدى-ڭىزغۇ! — رەيھان ئەركىلەپ ئانىسىنىڭ بېلىگە ئېسىلدى ۋە ئۇنىڭ مېھرىبانلىقىدىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ، يۈزىنى كۆكسىگە ياقتى.

ئانىنىڭ قەلبى شۇتاپتا يالغۇز قىزىنىڭ ئىسسىق ياشلىرى بىلەن پۈچىلانماقتا ئىدى. كۆڭلى بۇزۇلغان ئانا رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ ئېيتتى:

— يىغلىما، قىزىم، قەيسەر بول! سىلەرمۇ توختىمىدەك جېنىڭلارنى تىكىپ خەلقنى ئازابتىن قۇتقۇزۇڭلار. شەھەر دەر-ۋازىسى تاقالغىلى ئىككى ئاي بولاي دېدى، شۇنىڭدىن بېرى ئېلىم - سېتىم توختىدى. ئاچارچىلىق باشلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ، تىلەمچىلەر ئاۋۇپ قاپتۇ. مەن بۇگۈن ئارقا - ئارقىدىن ئون نەچچىنى ئۇزاتتىم. سۈرۈشتۈرسەم، ئۆمرىدە تىلەمچىلىك قىلىپ باقمىغانلار ئىكەن. بىزدە ئاشلىق - تۇلۇك، پۇل - پۇچەكلەر ئاز - تولا بار. سىلەر ئوزۇق - تۇلۇكى تۇگەپ

جان تەلپىزىدە قالغانلارنى قۇتقۇزۇڭلار. مەن ساۋۇرنى مىڭبە-شىدىن ئۆي خىزمىتىگە سورايمەن. مېنىڭچە بۇمۇ ئوخشاشلا جەڭ، لېكىن ھەممىسى مەخپىي بولسۇن. ماڭا ئىش تېپىپ بەرمەڭلار، مېنىڭ بەرگەنلىكىمنى ھېچكىم بىلمىسۇن، قانداق؟

زۇمرەتخېنىمنىڭ مۇنداق دېيىشىنى ئويلاپمۇ باقمىغان رەيھان بىلەن ساۋۇر خۇشاللىقلىرىنى قانداق ئىپادىلەشنى بىلەلمەي قېلىشتى.

شۇنداق قىلىپ، رەيھان بىلەن ساۋۇر يەنە بىرقانچە ئىشەنچلىك بۇرادەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ يوشۇرۇن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، قۇتقۇزۇش ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. رەيھان مۇشۇ ئارقىلىق توختىنى ياخشى كۆرگەنلىكىنى، قوللىغانلىقىنى، سېغىنغانلىقىنى ئىپادىلىمەكتە ئىدى. رەيھاننىڭ توختىغا بولغان مۇھەببىتى شۇنداق پاك ئىدىكى، ئۇنىڭغا كېلىۋاتقان ھەرقانداق ئاپەت ئۆچۈن ئۆز جېنىنى پىدا قىلىشتىن يانمايتتى. بۇنى زۇمرەتخېنىم ئېنىق چۈشىنەتتى. شۇ ۋەجدىن يىلدىن - يىلغا ئېشىپ تۇرىدىغان زاپاس ئۇن، ياغ، گۈرۈچ، پۇل قاتارلىقلارنى ئاچ - زار بېچارىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ئۇنىڭ بۇ سېخىيلىقى قىزىنىڭ كۆڭلى ئۆچۈنمۇ ياكى ئاخىرەت ئۆچۈن ساۋابلىق ئىزدىگەنلىكتىنمۇ بىلگىلى بولمايتتى.

يىگىرمىنچى باب

بوھراندىكى ناله - زار

يەكەن شەھىرى كۈندىن - كۈنگە چۆلدەرەپ، ئاپتاپ تەپتىدىن كۆيۈپ سارغايغان سېپىل تاملىرى 1000 يىللاردىن بۇرۇنقى كونا قەلئە سىياقىغا كىرىپ قالغان ئىدى. تۆت ئەتراپى تۈپتۈز، ئادەمزاتسىز بولۇپ، ئۇچار قاناتلارمۇ كۆرۈنمەيتتى. بۇنداق غېرىبانە ھالى بىلەن ئۇ گويا «مىڭبىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى سىرلىق شەھەرگە ئوخشايتتى. سېپىل دەرۋازىلىرى بىر تاقالغىنىچە ئېچىلمايۋاتاتتى.

قوزغىلاڭچى قوشۇن سېپىل ئەتراپىدىكى ئايلاندۇرۇپ ئەگرى - بۈگرى خەندەك كولاپ سۇ توشتۇرۇۋېتىپ، يىراقتىن دۈشمەن ھەرىكىتىنى كۆزەتمەكتە ئىدى، ئۇلار كۈندە كۈتۈۋېرىپ جىلە بولۇشاتتى. بەزىلىرى كەلگۈسى ئارزۇلىرىنى ئويلاپ شادلانسا، بەزىلىرى ئۆتمۈشىنى ئېسىگە ئېلىپ غېرىبلىق تۈتۈپ، پەس ئاۋازدا ناخشا ئېيتىشاتتى. غىڭشىپ ئېيتىلىۋاتقان مۇڭلۇق ناخشا بۇرادەرلىرىنىڭ دىللىرىنى ئېرىتەتتى. بەزىلەر تەقدىرنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن زارلىناتتى، ئاھ ئۇرۇپ ئاللاغا ئىلتىجا قىلىشاتتى.

سېپىل ئىچىدە بولسا ئەھۋال تېخىمۇ بەتتەر ئىدى. شەھەر

خەلقنىڭ تارتىۋاتقان كۈنلىرىگە تاقەت قىلغىلى بولمايتتى. شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىپ، كىرىپ - چىقىش چەكلەنگىنىگە توپتوغرا ئىككى ئاي بولغان بولۇپ، تولا ئۆيدە دېگۈدەك يېگۈلۈك تۇگەپ، ئوچاقلا ئوت يېقىلمىدى. كۆللەر قۇرۇپ كەتتى. كەشىلەر شەھەرنىڭ تېگى قۇرغاق بولۇشىغا قارىماي ئۆيلىرىگە قۇدۇق قېزىشتى. بۇرۇنقى تۈگمەنلەرنىڭ ئورنىدا قۇيۇنلار پىقىرايتتى. ئاندا - ساندا ئۆيلەردە ئىلگىرىكى چاقنىڭ ئورنىنى يارغۇنچاق ئېلىپ، غولدۇرلىغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. تۇزسىز يارما ئېشى يېلىڭداپ كەتكەن قورساقنى ئېسىپ، ئۇچەيلەردە «ھارۋا» ھەيدەيتتى. گۆش توغرالغان ئاش دورىلىققىمۇ تېپىلمايتتى. ماش - كۆكتات دېگەن نەرسىدىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى. كۆكتات يېگۈسى كەلگەنلەر ئىككى ئاي ئىلگىرى تاشلىۋېتىلگەن قۇرۇق چامغۇر كۆكلىرىنى تازىلاپ يەيتتى. ئەگەر بىر باش پىياز بەرگەن كىشىنىڭ ئېتى «سېخىي» دەپ ئاتىلىپ، «ساھىب نىياز» دېگەن نام بېرىلەتتى. ئوتۇن يوقلۇقىدىن ئۆي - ئۆيدە تېزەك قالانغاچقا، سىرتىنىڭ ھاۋاسى قىغ پۇرايتتى. ئات - ئېشەكلەرمۇ ئاچ قېلىپ، قورساقلىرى قۇرۇق ساناچقا ئايلانغان ئىدى. پۇتۇن شەھەر خەلقىدە ئاشلىق غېمى ئەۋج ئېلىپ، ئاشلىقى بارلارمۇ كېچىلىرى ئۇخلىماي ئۆيلىرىنىڭ ئاستىغا كۆمۈپ، ئۇنتۇرلۇق ئېلىپ يەيتتى. ئەگەر بىرەر ئۆيدە بولمىسا مىڭ پاتمان ئاش، بىراۋنىڭ ئاچلىقتىن جان تالىشىۋاتقىنىنى كۆرسەمۇ بەرمەيتتى بىر تال ماش. شەھەردە قەھەتچىلىك بولۇپ، پۇلغا ھېچكىم نەرسە ساتمىدى. ساڭدىكى ئاشلىقلارنى چېرىكلەر يەپ تۈگەتتى. باشقا شەھەرلەردىن كېلىدىغىنى توختىدى. بىچارە شەھەر ئاھالىسى كېچىنى ئاچ قورساق تەستە ئۆتكۈزۈپ، كۆزى مىڭ تەستە ئۇيقۇغا بېرىپ بولغۇچە مەزىنلەرنىڭ ئەزانلىرى ئاڭلىناتتى. تەيەممۇم قىلىپ نامازنىڭ رەسمىيەتلىرىنى بە-

جىرىپ ئۇلگۇرگۈچە، سېپىل ئۈستىگە ھەيدىلەتتى. قورساقنىڭ ئاچلىقى ئادەملەرنى دۈمچەيتىپ قويغاچقا، چوڭ - كىچىك ھەممىسىنىڭ قولىدا بىردىن ھاسا، پۈتۈن ئادەم بوۋاي - مومايلارغا ئايلانغان ئىدى.

ئاخۇن - ئەشرەپلەرنى، موللا - ئىمامىلارنى خەبەر ئامبال ئوبدان تويدۇرۇپ ئەل ئارىسىغا چىقىرىپ، خەلقنى كۆرگەن كۈنىگە شۈكۈر قىلىشقا ئۈندەش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان ئىدى. ئۇلار دەيتتى:

— ئى خالايىق! سىلەر نامازغا چىقماي، ئۆشرە - زاكات بەرمەي، ئەرلەر سەللە ئوراشتىن، ئاياللار يۈزىنى يېپىشتىن باش تارتىپ، ئىنساپ كۆتۈرۈلگەنلىكتىن ئاللا سىلەرنى جازالىدى. مۇشۇ ئالەمدە چىداپ گۇناھىڭلارنى تۈگىتىۋالساڭلار، ئۇ ئالەملىكىڭلەر ئوبدان بولىدۇ، پۈلسىراتتىن ئاسان ئۆتەلەيسىلەر، كۆرۈۋاتقان كۈنۈڭلار ئاللانىڭ سىلەرگە قىلغان سىناق ئىلتىپاتىدۇر!

ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ھەممە ئادەم ئاخۇن - ئەشرەپ، ئىمام - مەزىنلەرنىڭ دالالىتى بىلەن ئەمەلدارلارغا ماسلىشىپ، ئېتىقاد يۈزىسىدىن ساۋابلىق تېپىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئۇلار جېنىمۇ ئېغىر كېلىۋاتقىنىغا قارىماي سېپىل ئۈستىگە خىش، تاش توشۇشقا مەجبۇرلىناتتى. ئەمەلدارلار ئادەم بېشىغا ۋەزىپە قويۇپ، ئورۇندىغانلارغا بىردىن نان مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. خەلق ھالىدىن كېتىپ ماغدۇرسىزلانغان بولسىمۇ، ناله - زار قىلىپ يۈرۈپ ئىشلەيتتى، پەقەت چوڭ - كىچىك مەنسەپدارلار، كوچا - مەھەللە ئاقساقاللىرى، ئىمام - مەزىندىن يۇقىرى دىنىي زاتلار، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئائىلە تاۋابئاتلىرىلا يۇقىرىقى زۇلۇمدىن مۇستەسنا ئىدى. ئىككى ئاي مابەينىدە سېپىل ئۈستىگە تۇمەن مىڭلاپ تاش - كېسەكلەر

دۆڭلىنىپ، ئۇستى - ئۇستىگە چۆرىدەپ تىزىلدى. شەھەر ئىچىدە تاش - كېسەك تېپىدىكى نەرسىلەر تۇگەپ، ھەتتا پۇقرالار-نىڭ تاملىرى ئۆرۈۋېتىلىپ، ئاستىغا ياسقان تاش - كېسەكلەرمۇ ئامان قالمىدى. ئەمەلدارلار ھەددى - ھېسابسىز[1] سەركوپ باغلاپ سېپىل ئۇستىگە تىزدۇردى. 5000 ئۇستا مەرگەننى سېپىل كۈنگۈرىلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار خەلقنىڭ بىردەم جىم تۇرۇشىغا يول قويمايتتى. پۈتۈن خەلق كاناي بىلەن باشقۇرۇلاتتى، كاناي قەيەردە چېلىنسا شۇ يەرگە بېرىشقا مەجبۇر ئىدى.

خەزىنىچى ئىمىنبەگ، زاھىتبەگ، سادىق پاششاپ، ۋاھىتخان، مىراپبەگ خوجا نەئمانلار كېچە - كۈندۈز خەلقنى سېپىل ئۇستىدە كونترول قىلىپ، «جان - دىل بىلەن خىزمەت قىلغۇچى» دېگەن نام بىلەن شەھەرپىلىنىپ ۋاڭدىن ئىنئام ئالدى.

ئىمام ئابدۇلھېكىم ئاخۇنۇم، ئاۋۇت ئاخۇنۇم ۋە باش رەئىستاندىن مۇھەممەتيار «يامانلار» غا ئاگاھ بولۇشقا بەلگىلىنىپ، كېچە - كۈندۈز شەھەرنى ئايلىنىپ يۈرەتتى، ئۇلار تەرىپىدىن نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئەھۋالغا نارازىلىقى سېزىلگەن ئادەم ئۆزىنى يوق دېسە بولاتتى. نىياز ھاجى، شېرىپ ئاخۇنۇم ۋە يەنە خوجا ئىسمائىل، ئىبراھىمباي، ھەسەنباي جاسۇسلۇق ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى، ئۇلار قولىغا تاياق چاغلىق قورال ئالماي، بىچارە سىياقىدا خەلق توپلاشقان يەرگە باراتتى، كېچىلىرى خەلقنى تۇتۇپ باغلاپ ئۇرۇش بىلەن خىزمەت كۆرسىتەتتى. 15 ياغاچچى سېپىل تاقالغاندىن بۇيان ئەلنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن كالتەك ياساش بىلەن ھەلەك ئىدى. ناۋادا جېدەل چىقىرىپ غوۋغا پەيدا قىلغۇچىلار يولۇقسا، شۇ يەردىلا ئۇجۇقتۇ-

① سەركوب — باش يانچىغۇچى.

رۇۋېتىلەتتى. بىر قىسىم يالاقچىلار ھەتتا خىزمەت كۆرسىتىش نىيىتىدە بىگۈناھ ئادەملەرنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئۇرۇپ، خەلقنى ئەمەلدارلارغا تىكلىپ قارىغۇسىز، گەپ قىلغۇسىز قىلىۋېتەتتى. نەيزە بىلەن قوراللانغان 300 كىشى كېچە - كۈندۈز سېپىلنى چۆرگىلەپ، يامان ئادەملەرنى چارلاش باھانىسىدە ھەر - بىر ئادەمنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى، گەپ - سۆزى ياكى مېڭىش - تۇرۇشى باشقىچە دەپ گۇمان قىلىنغانلارنى شۇئان تۇتۇپ بەگلەرگە تاپشۇراتتى. ئوبدان نەرسە ئۇچراپ قالسا، ئىگىسىنى قورقۇتۇپ ئەرزان ئېلىۋېلىپ قىممەت ساتاتتى. شەھەردە داۋاملاشقان قەھەتچىلىك تۈپەيلىدىن بەش تەڭگىلىك گۈرۈچ دەسلەپتە 13 تەڭگىگە چىقتى، كېيىن بولسا ئالتۇنغىمۇ تېپىلمىدى. «پىرىيانە يەكەن» نامىنى ئالغان بۇ شەھەر مىسلى زىندانغا ئايلانغان ئىدى، ئاچ - زېرىن قېلىپ قىينالغان كىشىلەر ئاللادىن ئۆزلىرىگە ئۆلۈم تىلەيتتى، شۇ مىنۇتىنىڭ ئۆزىدىلا باقىيغا كېتىشنى ئىستەيتتى. شەھەر خەلقىنىڭ خارابلاشقان تۇرمۇشىدىن مەھبۇسلارنىڭ كۈننى مىڭ مەرتىۋە ياخشى دېيىشكە بولاتتى. چۈنكى، مەھبۇسلارغا كۈنلۈكى ئۆلۈپ قالماسلىق ئۈچۈن بېرىلىدىغان بىر ھېجىر ئۇماچ كەم بولمايتتى، پۇقرالارنىڭ ئۆلۈپ - تىرىلىشى بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى يوق ئىدى.

جاكارچىلار پۇقرالارنى ئارىلاپ يۈرۈپ: «توپىلاڭچىلار بېسىپ كىرىپ قالسا، ھەممە ئادەم ئۆزى تىزغان تاش - كېسەكلىرىنى تاشلاپ مۇداپىئە كۆرىدۇ، چىنەپ ئاتقانلار نان بىلەن مۇكاپاتلىنىپ، بىكار ئاتقانلار جازالىنىدۇ» دەپ، كانىيى يىرتىلغۇدەك توۋلاپ يۈرەتتى. پۇقرالار ئارىسىدا شۇنداق كىشىلەر مۇ بار ئىدىكى، بىر قېتىم تويغۇزۇپ قويۇپ، نېمە قىل دېسە، باش تارتمايتتى، «بۈيرۇق بېجىرىش» ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىغا تاش ئېتىشتىن ئايانمايتتى.

توختى سېپىل ئۇستىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەركىتىدىن شە-
ھەر خەلقىنىڭ پاجىئەسىنى مۆلچەرلەپ ئۇلگۈردى. ئۇنىڭ سې-
پىلگە ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن دولان يۈرتلىرىنى ئىگىلەپ
تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشى ئېزىلگەن خەلقە ئۆز مۇددىئاسىنى
چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن
بولسا، پوسكام، قاغىلىق، گۈما قاتارلىق جايلارنى فەتھ قىلە-
شى قوشۇننىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىنى زاپاسلاشتۇرۇشنى مەقسەت
قىلاتتى. ھەقىقەتتە ھەر ئىككىلا تاكتىكا سېپىلگە ھۇجۇم قە-
لىش تەييارلىقى ئىدى. مانا ئەمدىكى گەپ ھۇجۇم تەييارلىقىنى
پۈتكۈزۈپ، شەھەرگە بۆسۈپ كىرىشتە قالغان ئىدى. قوشۇندە-
كىلەرنىڭ غەيرىتى ئۇرغۇپ قوماندا بېرىلىشنى كۈتۈۋاتاتتى.
توختى ياش بولۇشىغا قارىماي مەلۇم بىلىمگە ئىگە ئىدى.
ئۇ چاڭ شەنسىدىن كىتاب ئوقۇش، خەت يېزىشنىلا ئۆگىنىپ
قالماستىن، باشقا تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك تەلىماتلارنىمۇ ئالغان
ئىدى. ھازىر قوزغىلاڭچىلارنىڭ ۋەزىپىسى تۇمەنلىگەن ئادەمنى
زالىملارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىپ، كىشىلىك ئەركىنلىكىنى
قولغا ئېلىپ بېرىش، خاتىرجەم ياشاش مۇھىتى يارىتىش ئە-
دى. توختى شۇڭا سېپىل ئىچىدىكى خەلقنى ئويلاپ خاتىرجەم
بولالمىدى، شەھەر بىلەن يېزىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىككى ئايغىچە
ئۇزۇلۇپ كەتسە خەلق تۇرمۇشىغا قانداق ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدە-
غانلىقىنى ئەقىل - ھوشى جايىدا بولغان ئادەم ئوبدان بىلەتتى.
توختىنى ئازابلاۋاتقىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. توختى ۋاقىت تاپسە-
لا قوشۇندىكىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، گاھىدا قىزىق چاقچاقلارنى
قىلىپ چېقىشىپ قويساتتى، گاھىدا ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈش
توغرىسىدا ئاگاھلاندۇراتتى. مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان نەچچە قې-
تىملىق جەڭلەردىن كېيىن توختىنىڭ ئىلگىرىكى «توختى ما-
جۇ» دېگەن نامى ئۆزگىرىپ، توختى پالۋانغا ئايلانغان ئىدى.

بۇ نام يۇرت - يۇرتلارغا پۇر كەتكەن ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ جەڭدە توختىنىڭ ئالدىدىن دۇشمەن تىرىك قۇتۇلالمايتتى، توختى مانجۇ دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنسا، خەبەر ئامبالمۇ چۆچۈيتتى.

بىر كۈنى خەبەر ئامبال ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ:

— كىشىلەر «توختى مانجۇ» دېسە، مەن ئۇنى مانجۇلاردىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلاشقان بولسا كېرەك، دېمەك ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ئىلاجسىزلىقتىن بولغان، يامان يېرى كەلسە بىز تەرەپكە ئۆتىدۇ دەپ ئويلىغان ئىدىم، ئاڭلىسام ئۇ مانجۇ ئەمەسكەن. شۇنىڭغا ھەيرانمەن، ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئۆز ئادىمىگە «مانجۇ» نامىنى بېرىدۇ؟— دەپ سورايدۇ.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئېغىز ئېچىپ بولغۇچە مىرزىبەگ قەستەن جاۋاب بېرىدۇ:

— جانابلىرى، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىپ كېلىۋاتقان تىل ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بىر ئادەمنىڭ يۇرتى، كەسپى، بەيئەت قىلغان بەگلىرى، يەيدىغان ئەڭ ئامراق نەرسىلىرى ياكى قازانغان بىرەر غەلىبىسى ۋە ياكى ھۈنەر - خۇسۇسىيەتلىرىنى خۇددى فامىلىگە ئوخشاش ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ ئاتايدىغان ئادەت بار. ئاڭلىشىمچە، توختى مانجۇلارغا ئۆچ بولغاچقا، پاقلان گۆشىگە ئامراقلارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «پاقلان» دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتىدىغانىدەك، مانجۇ گۆشىنى يېگۈچى دېگەن مەنىدە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «مانجۇ» دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتىۋالغانمىش!— دېگەن.

بۇنى ئاڭلىغان خەبەر ئامبالنىڭ تەنلىرى سىرقىراپ كەتكەنلىكى چىرايىدىن بىلىنگەن.

بىر كەچلىكى توختى ئاكۇپلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ ھەسەن تۇركىنىڭ قېشىغا كەلدى. قوشۇندىكىلەر ھەسەن تۇركىنى

«تۇرك» دېگەندىن كۆرە، پۈتۈن قوشۇننىڭ تۇڭرۇكى بىلىپ ھۆرمەتلەيتتى. بىر قېتىملىق جەڭدە ھەسەن تۇركىنىڭ ئالدىغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل كېلىپ قالغان بىر مانجۇ، ئۇنىڭ چۆچەكلەردىكى دۇندەك ھەيۋەتلىك تەقى - تۇرقىنى كۆرۈپلا قورققىنىدىن قىلىچ تېگىپ بولغۇچە ئۆرۈلۈپ كېتىپ، ئارقىسىدىن كېلىۋاتقانلار چېكىنىپ مالدەك قاچقانلىقى جەڭچىلەر ئارىسىدا خېلى چاغلار-غىچە ھېكايە قىلىنىپ كۈلۈشمەك بولغان ئىدى. ئۇنىڭ يىگىت-لىرىمۇ بىر - بىرىدىن قېلىشمايتتى.

ھەسەن تۇرك يېنىدىكى بىر جەڭچىنىڭ قولىدىكى ئوقيانى ئېلىپ، سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇلنى قارىغا ئېلىۋاتقاندا، توخ-تى ئۇنىڭ مۇرىسىنى تۈتتى. ئۇ شۇنداق قاراپلا قولىدىكى ئوقيا-نى جەڭچىگە بېرىپ، كۈلگىنىچە دېدى:

— ئاتاي دەپ تۇرغاندا كېلىپ ئۇنى قۇتقۇزۇپ قالدىڭىز - دە!

— جەڭ توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشسەكمىكىن دەيمەن. سىز ئادەم ئەۋەتىڭ، ئونبېشىدىن يۇقىرىلارنىڭ ھەممىسى ئارقا سەپكە يىغىلسۇن!

توختى گېپىنى تۈگىتىپ ئاكوپنىڭ ئىچى بىلەن يۈرۈپ كەتتى. ئۇ ئۇچرىغانلىكى جەڭچى بىلەن كۆرۈشۈپ ھال سوراپ ماڭدى. مۇداپىئە ئاكوپلىرىدىن تەخمىنەن بىر چاقىرىم يىراق-لىقتا بىر دېھقانىنىڭ ئۆيى بار بولۇپ، شەھەرگە قارايدىغان تەرىپى كۆجۈم باغ ئىدى. بۇ يەردىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قوماندانلىق ئورنىنى دۇشمەن تەرەپ كۆرەلمەيتتى.

توختى جەڭچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ يېتىپ بارغۇچە چاقى-رىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى بېرىپ بولغان ئىدى. قالغانلارمۇ ئار-قا-ئارقىدىن ئۇلگۈرۈپ كېلىشتى.

— كۆچىلىك! — دېدى توختى تەمكىن تەلەپپۇزدا، — بىز

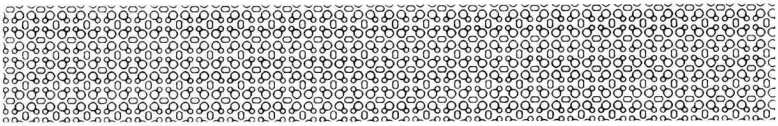
بۇ نۆۋەت بۆلۈنۈپ جەڭ قىلىپ يەكەن يېزا - كەنتلىرىدىن باشقا، دولان يۇرتلىرى بىلەن قوشۇپ پوسكام، قاغىلىق، گۈما قاتار-لىق جايلارنى ئېلىپ، نۇرغۇن قورال - ياراغ، تەمىناتلارغا ئىگە بولدۇق، ئۇ جايلار ئىلكىمىزگە ئۆتۈپ، دۈشمەن كونترولىلۇقى-دىن قۇتۇلدى. هازىرقى ۋەزىيىمىز يەكەن شەھىرىنى ئېلىش. ناۋادا ئۇرۇش سوزۇلۇپ كەتسە، شەھەر ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، بىگۈناھ كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشىمىز مۇم-كىن. شۇڭا، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، شەھەرنى ئېلىشىمىز كېرەك، بىراق سىپىللىرى ئېگىز، دەرۋازىلىرى مۇستەھكەم، پۈختا مۇداپىئە كۈچىگە ئىگە بۇنىڭدەك جايىنى كۈچلۈك دۈشمەن-نىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئاسان ئەمەس، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، دەرۋازىدىن ھەم سىپىلىنىڭ ئۈدۈل كەلگەن يېرىدىن كىرىپ، تەرەپ - تەرەپتىن چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىزدە باتۇر جەڭچىلەر-دىن باشقا، سىپىلگە چىقىدىغان شوتا، ئوق ئۆتمەس مۇداپىئە هارۋىلىرى، ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئوق مەشئىلى، پارتلاتقۇچ دورا يېتەرلىك تەييارلىنىشى لازىم. هەرقايسى قىسىملار ئەترايتىكى دېھقانلاردىن ياغاچ ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىپ، هازىردىن باشلاپ ئىككى كۈن ئىچىدە تولۇق تەييارلىق قىلىپ بۇيرۇق كۈتسۇن. قىسىمدىكى ھۈنەرۋەتلەرنىڭ هەممىسى ئاجرىتىلىپ، شوتا، چاقلىق ھۇجۇم هارۋىسى، ئوت تۇتاشتۇرغۇچى كامالچە ياسال-سۇن. كۆپلەپ سەركوپ باغلانسۇن، ياخشى تەدبىرى بارلار سۆزلىسۇن. بولمىغاندا مۇشۇ مىنۇتتىن باشلاپ تەييارلىق قى-لىنسۇن!

— مېنىڭچە، بىر بۆلۈك پالاڭ تەييارلىقىنى قىلىپ، — دېدى هەسەن تۇرك، — تەرەپ - تەرەپتىن سىپىل ئۇستىگە شوتا قويۇشتىن باشقا، شەھەر دەرۋازىلىرىغا پالاڭ

دۆۋلەپ ئوت قويۇشمىز كېرەك. دۇشمەننىڭ شەھەرگە بېكىنىۋېلىپ دەرۋازىنى تاقىۋالغانلىقى بىزدىن ئاجىزلىقىنى ئىسپاتلىدى. شۇنداقتىمۇ خەلقنى ئالدىغا سېلىۋالغاچقا ئېغىر قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە ئەپسىز. شۇڭا، دەرۋازىغا ھۇجۇم قىلغاندا ئوقياچى قوشۇن ئوق ئۇزۇپ، دۇشمەننى باش كۆتۈرگۈزمەسۇن. دەرۋازىغا ئوت تۇتاشقان ھامان ئاتلىق، پىيادە قىسىم تەڭ ھەرىكەتكە كېلىپ ھەر تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتسۇن.

— شۇنداق بولسۇن!

كۆپچىلىك قوشۇلدى. يېغىن ئاخىرلىشىپ، ھەممىسى ئۆز ئىشلىرىغا مېڭىشتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئوتلۇق قەسەم

ھىجرىيە 1273 - يىلى زۇلھەججە (ئەرپات ئېيى) نىڭ 25 - كۈنى (مىلادىيە 1857 - يىلى قۇربان ھېيىتتىن 15 كۈن ئۆتكەندە) ئەتىگەندە، توختى ھەسەن تۇرك بىلەن ئالدىنقى كۈندىكى ئۇرۇش تەييارلىقى توغرىسىدىكى تەدبىرلەر ئۈستىدە سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى، چارلىغۇچى يىگىتلەر كىيىنىشى قەلەندەرلەردەك، تەقى - تۇرقىدىن مىللىتىنمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان، 30 ياشلار ئۆپچۇرىسىدىكى ساقال - بۇرۇتسىز بىر ئادەمنى باغلاپ ئېلىپ كىردى.

— دوكلات! — دېدى چارلىغۇچىلارنىڭ باشلىقى، — يىگىتلىرىمىز تەكشۈرۈشكە چىققان ئىدى، كېچىدە قوشۇنىمىزدىن ئۇچ ئادەم ئايرىلىپ تېرەكباغنىڭ ئارقىسى بىلەن مېڭىپ سېپىلنىڭ تۆۋىگە بارغاندا، بىرسىنى سېپىلدىن ئارقان تاشلاپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ، يەنە بىرسى يەردىن يېرىم كۆتۈرۈلگەندە ئوق تېگىپ ئۆلۈپتۇ، بۇنى بولسا تىرىك تۇتۇپ كەپتۇ.

— ئىسمىڭ نېمە ؟ — دېدى توختى سوراق قىلىپ.

— سەلمان.

— نېمە ئادەمسەن؟

— تىكتىكچى.
— كىمنىڭ؟
— خەبەر ئامبالنىڭ.
— نەگە باردىڭ؟
—...
— سۆزلە! ؟— توختى دەس ئورنىدىن تۇردى.
— قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىگىلى كەلگەن.
— ھېلىقى ئىككىسى نېمە ئادەم؟
— ئۇچىمىز ئوخشاش.
— ئەھۋال ئىگىلەپ نېمە قىلماقچى؟
— ئاساسلىق يوقىتىش توچكىسىنى ئېنىقلاپ، ھۇجۇم قىلماقچى ئىكەن.
— قاچان ھۇجۇم قىلىدىكەن؟
سوراق تۇگىمەستىنلا گۇمبۇرلەپ زەمبىرەك ، تەيفو ئېتىلىشقا باشلىدى، ئارقىدىن مىلتىق ئاۋازى ۋە چېرىكلەرنىڭ ئۆز تىللىرى بىلەن بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىراشلىرى ئاڭلاندى.
توختى:
— ئېتىۋەت بۇ مەلئۇننى! — دەپ سەلماندىنى چارلىغۇچىلارنىڭ باشلىقىغا تاپشۇرۇپ، جەڭچىلەرنىڭ قېشىغا يۈرۈپ كەتتى.
بۇ چاغدا نۇرغۇن ئادەم تۇنۇگۇنكى ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە ئەتراپتىكى كەنتلەرگە ياغاچ توشۇغىلى كەتكەن ئىدى. قارىغاندا، سېپىلدىن ئارقان تاشلاپ تارتىۋېلىنغان ھېلىقى تىكتىكچى مەلۇمات يەتكۇزۇش بىلەن دۇشمەن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ھۇجۇم باشلىغاندەك قىلاتتى.
قوزغىلاڭچى قوشۇنىمۇ دەرھال ئۆزىنى ئوڭلاپ جەڭگە ئاتلاندى. ئوقياچىلار پىيادە جەڭچىلەرگە يول ئېچىپ نورۇز دۆڭگە

قارىتىپ ئوق ياغدۇردى. تۇنجى ئوق سەپىل ئۈستىدىكى پۇقرا-لارنى جەڭگە دەۋەت قىلىۋاتقان ھاجىنىڭ پېشانىسىگە تېگىپ، جېنىنى جەھەننەمگە يوللىدى. ئوقيانىڭ ئوقى كۆپلۈكىدىن نور دۆڭگە دۆۋىلىنىپ كەتتى. ئەمما، ئوقنى كىم ئاتقانلىقىنى، نەدىن كېلىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. دۈشمەن تەرەپنىڭ ئەندىشىگە چۈشكىنىنى سېزىپ قالغاندەك قوزغىلاڭچى قوشۇن شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. قورققان ئاۋۋال مۈشت كۆتۈرەر دېگەندەك، سەپىل ئۈستىدىن زەمبىرەك، تەيفو، تۆپەڭ ئېتىش داۋاملىشىۋاتاتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر قوراللارنى توختاتىمىغانىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن شۇنداق جەڭ قىلدىكى، ئوق تېگىپ بىرسى يىقىلسا، ئورنىغا ئونى كېلىپ سەپلىنەتتى. نەچچە يۈز كىشى پالاڭ كۆتۈرۈپ دەرۋازىغا يۈگۈرۈشتى، دۈشمەن قىسىملىرىمۇ ئوت كۈچىنى كۆپەيتتى. دەرۋازىغا ئوت تۇتىشىپ كەتكەچكە، جەڭچىلەر كىرەلمىدى. ھەسەن تۇرك جىددىيلىشىپ قالدى. زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ تۈتۈنلىرى ھاۋانىڭ گىرىمسەنلەشتۇرۇۋەتكەن ئىدى. ئاخىر بولماي ھەسەن تۇرك جەڭگە ئۆزى ئاتلىق ئاتلىنىپ «دەرۋازەئى خانىقا» غا قاراپ چاپتى. دۈشمەن تەرەپ قوماندانلىرى ھەيرانلىق ئىلكىدە كۆردىكى، ئاتلىق بىر ئادەم ئاتنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ، گاھى دۈم يېتىپ، گاھى ئۆرە تۇرۇپ، گۆرۈي بەدىنىنى گاھى ئوڭ تەرەپكە، گاھى سول تەرەپكە تاشلاپ ئوق تەگكۈزمەي، سول قولىدا تىزگىن، ئوڭ قولىدا مىلتىق تۇتقان ھالدا سەپىل ئۈستىدىكى چېرىكلەردىن نەچچىنى ئارقا - ئارقىدىن موللاق ئاتتۇردى. يىراقتىن بۇنىڭغا كۆزى چۈشكەن ئەفرىدۇن ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي خەبەر ئامبالىنىڭ قېشىغا يۈگۈردى. ھەمىساتتا قاپاق دەرۋازىسىدىن 500 لەشكەر چىقىرىپ، ھەسەن تۇرك قوشۇنلىرىغا روبىرو قىلدى. ھەسەن تۇركىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى شىددەت بىلەن قوزغىلىپ

چېرىكلەرگە ئوت ئاچتى. ھەسەن تۇرك چەبدەسلىك بىلەن ئېگەرگە قىستۇرۇلغان نەيزىنى ئالدى. چېرىكلەر تۆت تەرەپتىن قاپسىلىپ، چېكىنىش يولى ئۈزۈلگەن ئىدى. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنى سۇر - توقاي قىلىپ قوغلاپ جاھانباغ ئالدىدىكى تۈزلەڭگە ئاپىرىشىغا شۇنداق دەھشەتلىك جەڭ بولدىكى، ھەسەن تۇركنىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالغانلىرىنىڭ غازاڭ تۆكۈلگەندەك ئۆلۈمى چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى سۇندۇرۇۋەتتى، ھەسەن تۇرك ھەربىر نەيزە ئۇرغاندا، گاھىلىرىنىڭ قانلىرى ئاغزىدىن شاخىنا ئۇلاغ ساڭقىغاندەك ئېتىلىپ چىقسا، گاھىلىرى نەيزىنىڭ زەربىدە خېلى نېرىغا قاڭقىپ چۈشەتتى. ھەسەن تۇرك جەڭدە گويا تانكىدەك يول ئېچىپ ماڭسا، جەڭچىلىرى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بورانىدەك ئىلگىرىلەيتتى. چېرىكلەر قاچقان بىلەنمۇ شەھەرگە كىرەلمەيتتى. دەرۋازىنى ئاچسا، ئۇلاردىن بالدۇر قوزغىلاڭچى قوشۇن كىرىۋېلىشتىن ئەنسىرەيتتى. شۇنداق قىلىپ، چىڭ قىسىملىرىدىن بىرسىمۇ قالماي يەر چىشلىدى. زەمبىرەك، تەيفو، تۆپەڭ قاتارلىق ئېغىر قوراللار سېپىل ئۈستىنى ئوققا تۇتتى. چاڭ - توزان، ئىس - تۈتەكلەر يەكەن ئاسمىنىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى توستى. ئوقيا ئوقىدىن قورقۇپ كەتكەن چېرىكلەر سېپىلدىن باش چىقىرالماي، كۈنگۈردىنىڭ دالدىسىدا نىشانغا قارىمايلا قارىسىغا ئوق چىقارماقتا ئىدى. 1000غا يېقىن لەشكەردىن ئايرىلغان دۈشمەن بۇرغا چېلىپ چېرىكلىرىنى يىغدى. توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار دۈمباق چېلىپ غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئېتىشىشتىن توختىدى. خەبەر ئامبال بىلەن ئەفرىدۇن ئەتە يەنە ئۇرۇش قىلىشنى ياكى مۇداپىئەدە تۇرۇۋېرىشنى تېخىچە قارار قىلمىغان ئىدى. بۇگۈنكى ئۇرۇشنىڭ چىقىمى خەبەر ئامبالنىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇرۇۋەتتى. زەمبىرەك، تەيفودىن ئېتىلغان ھەر-

بىر پاي ئوق گويا ئۆز مۇشتى ئۆز بېشىغا تەگكەندەك تۇيغۇ بېرەتتى. «ئۆزۈمدىن ئۆتكەن، قولۇمدىن كەتكەن» دېگەندەك، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تەدبىرلىرىگە ئالدىنىپ، تەيفو - زەمبىرەك، توپەڭ، مىلتىق، تەمىنات قاتارلىقلارنى قولدىن كەتكۈزگەنلىگى تاشايىنىدا 3000 لەشكەرنىڭ جېنىغا زامىن بولمىغان بولسا، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بۇگۈنكىدەك كۈچلىنىپ كېتەلمەگەن بولاتتى، ئۆزىنى دانا چاغلاپ ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان ئەخمەق سانغۇن ئۆز تىغىنى ئۆز قولى بىلەن كۆكسىگە ئۇردى. بۇنى ئەفرىدۇن ۋە باشقا بەگلەردىن تارتىپ چېرىكلەرگىچە ئوبدان بىلەتتى. خەبەر ئامبالمۇ دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر ئىدى.

قوزغىلاڭچى قوشۇن ئېھتىياتى يۇزىسىدىن تۇرارگاھىنى تىكتىكچىلار كۆرگەن جايدىن ئىككى يول بېشىغا يۆتكىدى. ئاندىن كېچىنى قولدىن بەرمەي ھەرىكەتكە كېلىپ ئەتىگى جەڭگە تەييارلىق قىلدى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ يىراقلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن خەبەر ئامبال بولسا دەرۋازىنى ئاچالمىغانغا ئىچى پۇشۇپ، توپىلاڭچىلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتىن ۋاز كەچتى بولغاي دەپ پەرەز قىلدى. ئەمما، ئۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ پۈختا تەييارلىق كۆرۈۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى.

كەچ كىرىش بىلەن ئۇرۇش توختىغاندەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن بولسىمۇ، كېچە يەنىلا جىمجىت ئەمەس ئىدى. كۈتۈلمىگەندە ئوقيا ئوقلىرى تەگكەن چېرىكلەرنىڭ «ئەييۇ» لىشى پاتپات ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئوقنىڭ نەدىن كېلىۋاتقانلىقىنى، كىمنىڭ ئاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. لەشكەرلەر ھازىرلا پىشىنسىگە ئوقيا ئوقى تېگىپ جېنىدىن جۈدا بولىدىغاندەك دەككەدۈككە ئىچىدە تاڭنى ئاران ئاتقۇزدى. تاڭ يورۇغاندا باش -

كۆزلىرى يېرىلغان، ئوقيا ئوقى سانچىلغان ئۇلۇكلەر مەلەقتەك ياتاتتى، نىمجانغا ئايلانغان نەچچە يۈز چېرىك ئىگىرىشاتتى. بۇ ھال سېپىل ئۈستىدىكىلەرنى ئەندىشىگە سېلىپ، شۇ سائەتتىن باشلاپ ئالدى تەرەپكە شەھەر خەلقىنى ئۆتكۈزدى. چېرىكلەر سېپىل ئۈستىدىكى ئۆلۈكلەرنى يىغىشتۇرۇۋاتقاندا، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىنى قورشاپ نەچچە مىڭلىغان قوراللىق ئادەم يېتىپ كەلدى. ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن يەكەن شەھىرى گويا قاينامغا چۆكۈپ كېتىۋاتقان كېمىگە ئوخشايتتى. «كۆزگە ئىلمىغان پۈتقا چوماق» ياكى «خەسنى سەل چاغلىساڭ كۆزۈڭگە كىرەر» دېگەندەك، شۇنچە ئېغىر قوراللار قايرىلىپ قېلىپ، ئوقيا ئوقلىرى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋەتكەن ئىدى. چىڭ قوشۇنلىرى ئېسىنى يىغىشقا ئۈلگۈرمەي تۇرغاندا، قوزغىلاڭچى قوشۇن توپاندەك بېسىپ كەلدى. بىر كەمدە بىر راۋاق پەيدا بولدىكى، شەكلى مەدرىسەدىكى پەشتاقتا ئوخشايتتى، ئادەمسىز مېڭىپ دەرۋازا تەرەپكە كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن دۇشمەن قىسىملىرىنىڭ ھەيرانلىقى ئېشىپ، كۆرۈۋاتقىنىنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىشەلمىدى. راۋاق بولسا بارغانسېرى يېقىنلاۋەردى. ئايان بولدىكى، بۇ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان ئىكەن. يەنە نۇرغۇن ئۇن ساندۇقى ۋە تاختايلارمۇ بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇلارنى تۆپى - تۆپىگە تىزىپلا پوتەيگە باراۋەر قىلىپ قويۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ بىمالال ئۇرۇش قىلغىلى ۋە سېپىل ئۈستىگە چىققىلى بولاتتى، ھەتتا ئىچىگە تەيفو ئوروۇنلاشتۇرسىمۇ ئېپلىك ئىدى. ئەفرىدۇن بۇنىڭمۇ ياغاچتىن ياسالغانلىقىنى بىلدى. دۇشمەن تەرەپمۇ ئوت قويۇش ئۇچۇن ئوقتىن مۇداپىئە كۆرىدىغان مۇشابەھەت[1] ياسىغان

---

① مۇشابەھەت — بىر - بىرىگە ئوخشاش، ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق بار نەرسە، كۆچمە مەنىسى ئىككى تەرەپنى تۇتاشتۇرۇپ ئوت قويۇش قورالى.

ئىدى.

ئەفرىدون ۋاڭ بۇيرۇدى:

— يۈرەكلىك دىلاۋەرلەردىن 500 كىشى مۇشابەھەت بىلەن دۇشمەننىڭ نەرسىلىرىگە ياغ چېچىپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتسۇن!

شۇنداق قىلىپ، چېرىكلەردىن نەچچە يۈزىنىڭ قوغدىشى بىلەن بىرنەچچىسى چاقماق تېزلىكىدە ياغاچ پوتەيگە يېتىپ بېرىپ ياغ چېچىپ ئوت يېقىۋېتىپ قاچتى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا راۋاق بىلەن ياغاچ پوتەي كۆيۈپ كەتتى. ئاڭغۇچە قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرەپ - تەرەپتىن شوتىلارنى كۆتۈرۈپ كېلىپ سېپىلگە قويدى، قوللىرىدا پالتا، بازغان بارلار «دەرۋازەئى مەسخىرە»نى چېقىشقا باشلىدى.

يەنە بىر بۆلۈك قوشۇن سۇتلۇكمازار تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، غەزەپ بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. دۇشمەن بۇ يەرگە ئالدىن ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار شوتا ئارقىلىق سېپىلگە چىقىشقا باشلىغاندا، ئۈستىدىن تاش - كېسەكلەرنى تاشلاپ زەربە بەردى. مەسئۇل بەگ نىدا قىلىپ:

— كىمكى شوتىنى تارتىپ سېپىل ئۈستىگە ئالسا، ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئاشلىق ۋە كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ! — دەپ ئېلان قىلغان ئىدى، پۇلنىڭ قىزىقتۇرۇشىدا بىر دەمنىڭ ئىچىدە نەچچىسى ئوق تېگىپ ئۆلدى. قوزغىلاڭچىلار ئارقا - ئارقىدىن شوتا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئاش بىلەن پۇلنىڭ قىزىقتۇرۇشى ياكى زورلۇق ئاستىدا سېپىل ئۈستىدىن تاش - كېسەك ياغدۇرىدىغانلار كۆپىيىپ، قوشۇننى زادىلا ئىلگىرىلەتمىدى. بىر تۈركۈم چېرىكلەر گاھ سېپىلدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، گاھ قېچىپ كېتىپ، قوزغىلاڭچىلارنى گاڭگىرىتىپ قويدى. ھەسەن تۈرك غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

— سىز كىرمەك! — توختى ھەسەن تۇركنى توستى، — دۇشمەننىڭ گاھ قېچىپ، گاھ چىقىپ يۇرۇشىدە ئوپئوچۇقلا نەيرەڭ بار. بىزنى غەزەپلەندۇرۇپ قوشۇندىن ئايرىپ چىقىپ، بىر - بىرلەپ يوقىتىشنى كۆزلەۋاتىدۇ. قوشۇن چېكىنسۇن!

ئەمما، ھەسەن تۇرك بۇنىڭدەك جەڭدە ئۆزىنى زادىلا تۇتالمايتتى. دۇشمەن چېرىكلىرى يەنە سېپىلدىن چىقىپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ھەسەن تۇرك توروق ئارغىماقنى مىنىپ قوغلاپ يېتىشىپ، غەزەپتە چاناشقا باشلىۋىدى، بىردەمدىلا ئىككى پارە بولغان، پۇت - قوللىرى ئۇزۇلگەن چېرىكلەر بىرەر يۇزگە يەتتى، قالغانلىرى ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ھەسەن تۇركنىڭ يىگىتلىرى بولسا ئوڭ - سول تەرەپتىن شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ئەفرىدۇن ئەسلىدە ھەسەن تۇركنى ئايرىپ چىقىش مەقسىتىدە بۇ تەدبىرنى قوللانغان ئىدى. ھەسەن تۇركنىڭ يېقىن كىشىلىرى كۆتۈپ تۇرغان يۇزبېشى يېنىدىكى چېرىككە ھەسەن تۇركنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— ئات!

شۇئان ئۇزۇلگەن ئوق تېگىپ ئات يىقىلدى. چېرىكلەر شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇپ تۇردى. يۇزبېشى يەنە ۋارقىرىدى:

— بېشىنى ئىلىپ چىق!

قوزغىلاڭچى قوشۇن جەڭچىلىرى يېتىپ كەلگۈچە دۇشمەنلەردىن نەچچىسى چۇشۇپ، ھەسەن تۇركنىڭ جەسىتىنى سېپىل ئۈستىگە ئاچىقىپ كەتتى.

— بېشىنى كىسىپ بېرىڭلار! — دېدى ئەفرىدۇن ھېلىقى يۇزبېشىغا.

— پەتنۇس ئىلىپ كىلىڭلار!

كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا بىر پەتنۇس كەلتۈرۈلدى. ئەفرىدۇن ۋاڭ ھەسەن باتۇرنىڭ بېشىنى پەتنۇسقا ئىلىپ

خەبەر ئامبالىنىڭ قېشىغا ماڭدى.

بۇ چاغدا خەبەر ئامبال ھەسەن تۇرۇك ۋە دېھقان قوشۇنلىرى-نىڭ باتۇرلۇقىغا ھەيرانۇھەس بولۇپ تۇراتتى، ئەفرىدۇن:

— جانابلىرى! جانابلىرى! — دېگىنىچە ھەجىيىپ بېرىپ، پەتنۇستىكى باشنى ئالدىدا قويدى.

— بۇ كىم؟ — سورىدى خەبەر ئامبال.

— ھەسەن تۇرۇك دېگەن شۇ!

كاللىنىڭ كۆزلىرى ئوچۇق بولۇپ، خۇددى ھايات ۋاقتىدا غەزەپلىنىۋاتقاندەك قورقۇنچلۇق ئىدى. خەبەر ئامبالنىڭ يۈرىكى قارتتىدە قىلدى ۋە شۇئان چەتكە قارىۋالدى - دە، قولىنى شىلتىدى:

— ئاپىرىڭلار!

— جانابلىرى! — دېدى ئەفرىدۇن، — ئۇنىڭ بېشىنى ئېسىپ قويايلى، تېنىنى پارچىلاپ جانابلىرىنىڭ ئىتلىرىغا تاشلاپ بېرەيلى. ئالتە شەلىك لومۇدىلارنىڭ ئەدىپىنى شۇنداق بېرىش كېرەك!

ھەسەن تۇركىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئىچىدە كۈتۈلمىگەن قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى، سەپ پاتپاراق بولۇپ، پۈتۈن قوشۇن ھەسەن تۇركىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولماي دەرۋازىغا قاراپ ئېتىلدى. دۇشمەن سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ بىر - بىرلەپ چەنلەپ ئېتىۋەر-گەچكە، يىگىتلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇربان بولدى. توختى دەرھال قوشۇننىڭ جەڭدىن چېكىنىپ چىقىشىغا بۇيرۇق بې-رىپ، دۇمباق چالدۇردى جەڭ ۋاقتىنچە توختاپ، ھەسەن تۇركىنىڭ يىگىتلىرى كۆزلىرى قىزارغان ھالدا قايتىپ كەلدى. شۇ ئارىلىقتا ھەسەن تۇركىنىڭ بېشى سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە بېكىتىلگەن ئېگىز خادىنىڭ ئۈچىغا ئېسىلغان ئىدى.

بۇ ھال دۇشمەننىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان رەھىمسىزلىكىنى ئىسپاتلاپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆچمەنلىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

توختى، كىچىك ئاخۇن قاتارلىقلار جانجىگەر سەپدىشى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تۇڭروكى — پالۋان ھەسەن تۇرككە چوڭقۇر ماتەم بىلدۇرۇپ كۆز يېشى قىلىشتى. قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىن ئادەم تەشكىللەپ جەڭ مەيدانىدىكى جەسەتلەرنى تېپىپ، تاڭ ئاتقۇچە دەپنە قىلدى، ئاندىن قوشۇننى ئارقىغا چېكىنىدۇرۇپ، ئىككى يول بېشىغا ئاپاردى، جىددىي يىغىلىش قىلىپ، كېيىنكى جەڭ توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشتى. پوسكام، قاغىلىق، گۈما، دولان قاتارلىق جايلاردىكى زاپاس قوشۇننى مۇڭاپىق ئىخچاملاپ، قالغانلىرىنى جىددىي ئېلىپ كېلىشكە ئادەم ماڭدۇردى.

خەبەر ئامبال بىلەن ئەفرىدۇن بولسا، ھەسەن تۇركنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭدىن رايى يانىدى دەپ ئويلىشىۋاتاتتى. قوشۇننىڭ مۇسىبەتنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى.

توختى ھەسەن تۇركنىڭ پاجىئەسىدىن كېيىن، گەۋدىسىنىڭ يېرىمىدىن ئايرىلغاندەك بولدى، ھەسەن تۇرك چالا ساۋات بولسىمۇ، نۇرغۇن ئىشلاردا تەجرىبىلىك بولۇپ، كۆزقاراشلىرى توختىغا ياقاتتى. ھەسەن تۇركنىڭ قۇربان بولۇشى قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولغىنى بىلەن، قوشۇننىڭ دۈشمەنگە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى كۈچەيتىپ، جەڭگىۋارلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغان ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ مىللىي قەھرىمانى، رەھبىرى، جەڭلەردىكى سەپدىشى ھەسەن تۇركنىڭ سېپىل ئۈستىدىكى خادىغا ئېسىقلىق بېشى گويا ھەممەيلەننى جەڭگە چاقىرىۋاتقاندەك كۆز ئالدىدىن نېرى كەتمەيتتى. مىڭلىغان پىدائىيلار

ئۇنىڭ ئۇچۇن ھەسرەت چېكىپ تۇرغاندا، توختى باشلىق قوماندانلار قوشۇننى ئارىلاپ، جەڭچىلەرنىڭ كەيپىياتىنى ئىگىلىدى، ئاندىن توختى زەمبىرەكنىڭ ئۇستىگە چىقىپ مىلتىقىنى ئېگىز كۆتۇرۇپ تۇرۇپ دېدى:

— قېرىنداشلار! بىز بۇگۇن دۇشمەن قوشۇنلىرىنى زور چىقىمغا ئۇچراتتىپ، 1000دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتقان بولساقمۇ، 1000، 10مىڭ، ھەتتا 100مىڭ ئادەمگە تەڭ قىلغىلى بولمايدىغان پالۋانىمىز ھەم يولباشچى رەھبەر ھەسەن باتۇردىن ئايرىلدۇق. دۇشمەنلىرىمىز شۇنداق رەھىمسىز ئىكەنكى، جەسەتلىرىمىزدىنمۇ ئۆچ ئېلىپ، بەدەنلىرىمىزنى پارچىلاپ ئىتقا تاشلاپ بەرسە، باشلىرىمىزنى ئېسىپ قويۇپ خەلقىئالەم ئالدىدا خورلىدى. مانا بۇ قىساسنى جەزمەن ئېلىشىمىز، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋەسىيەت قالدۇرۇشىمىز، جۇملىدىن دۇشمەننىڭ ياۋۇز خۇيى - پەيلىدىن قېرىنداشلىرىمىزنى ئەبەدىلئەبەد ئاگاھلاندۇرۇشىمىز لازىم، بىز پۈتۈن كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ يەكەن شەھرىنى ئېلىپ، ھەسەن باتۇرنىڭ بېشى ئېسىلغان خادىغا ئەفرىدۇن ۋە ئۇنىڭ خوجايىنلىرىنىڭ بېشىنى ئېسىپ، ئالتۇن تۇپراقلىرىمىزنى ئىپلاس ئاياغلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇشىمىز كېرەك! ...

نەچچە مىڭلىغان قوشۇن بىردەك ئاۋازدا توۋلاشتى:

— يوقالسۇن ئەفرىدۇن ۋاك!

— يوقالسۇن مىللىي زۇلۇم!

— دۇشمەندىن ئىنتىقام ئالايلى!

— ياشىسۇن مىللىي ئازادلىق كۈرەش!

شوئارلار ئەتراپنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ جەڭچىلىرى پانساتلارنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىپ:

— ھەسەن پانساتنىڭ بېشىنى قايتۇرۇپ كەلمىگۈچە تاماق

يېمەيمىز، بىزگە رۇخسەت قىلىڭ، ھازىرلا جەڭگە چىقمىمىز! — دەپ خىجىل قىلىشاتتى.

جەڭچىلەر مۇشۇنداق روھىي كەيپىيات ئىچىدە تۇرغاندا، چارلىغۇچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ تىڭتىڭچىلىرى ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ توختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ:

— مۇھىم خەۋەر! — دېدى.

توختى ئۇلارنى بىر چەتكە ئاپىرىپ، باشلىقىغا ئېيتتى:

— ئەمدى سۆزلەڭ!

— دۇشمەن يارەمچى قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەپتۇ. ۋەلىخان تۆرە 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ «خانكۆۋرۈك» دېگەن يېرىدە دېھقانلارنى بۇلاپ - تالاپ، ئاشلىق، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرىگىچە قويماي يىغىپ يۈرگەندە، قالماق، مانجۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن زور قوشۇننىڭ ئىلى تەرەپتىن يەكەنگە يارەدەم بەرگىلى كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى تارقىلىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان يەرلىك خەلق ۋەلىخان تۆرە قىسمىلىرىغا قارشى چىقىشقا باشلاپتۇ. ۋەلىخان تۆرە ئىلى قوشۇنلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، دېھقانلاردىن ئۆچ ئېلىشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەي قەشقەرگە قاراپ قېچىپتۇ. دۇشمەن قوشۇنلىرى بىز تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقۇدەك...

— ھەسەن پانساتنىڭ دېگىنىدەك بوپتۇ! — دېدى توختى ۋەلىخان تۆرىدىن نەپرەتلىنىپ، ئاندىن سەل خىيال سۈرۈپ تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى، — ۋەلىخان تۆرە بۇ كەمگە قەشقەردە بۇلاڭچىلىق قىلىۋاتقاندۇ ياكى بۇلايدىغانلىنى بۇلاپ ئەنجانغا تىكىۋەتكەندۇ. ھەسىنكام ماڭا، ئۇنىڭ يەتتە خوجا توپىلىڭىدىمۇ، ئۆزلىرىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قى-

لىپ يۈرگەن يەتتە قاراقچىنىڭ مانجۇلار ئاقسۈغا كەپتىمىش دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپلا، توپلىغان مال - دۇنياسىنى ئېلىپ قاچقانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى، شۇڭا خوجىلارنىڭ گېپى چىقسىلا رەھمەتلىكنىڭ ئەرۋاھى ئۇچاتتى. يەنە نېمە ئىنكاس بار؟

— ئاڭلىشىمىزچە، — دېدى تىڭتىڭچىلار باشلىقى توختۇنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، — ئۇ تەرەپتىكى پۇقرالار بىزنىمۇ ۋەلىخان تۈرىنىڭ قاراقچىلىرى دەيدىكەن.

— بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق، — توختى يېنىدا تۇرغانلارغا چۈشەندۈرمەكچى بولغاندەك تەكشى قاراپ چىقىپ دېدى، — دەسلەپكى سەۋەنلىكىمىز بۇنىڭغا سەۋەبچى بولغان، ئەينى چاغدا بۇزرۇكخان خوجىنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ ئاممىنى قوزغىۋېلىش پىلانىمىز توغرا ئىدى. چۈنكى، بىزدە ئۇ چاغدا قارا مىلىتىقتىن باشقا نەرسە يوق ئىدى، قارا مىلىتىقمۇ تېخى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. ئەپسۇسكى، تەجرىبىسىزلىك ۋە ئېھتىياتسىزلىقىمىزدىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئالدىمىغا چۈشتۇق. تېخىمۇ يامان يېرى بىز ئېسىمىزنى تېپىپ بولغۇچە ھەممە ئادەم ئالدىنىپ، ئۇنىڭ ئىتاەئىتىگە كىرىپ قالدى، «ئۆزىمىزدىن ئۆتكەن، قولىمىزدىن كەتكەن» دەپ بىزگىمۇ ئامال بولمىدى. ۋەلىخانىنىڭ بىزنى يەكەنگە ماڭدۇرۇپ، ھېچقانداق ياردەم بەرمەي يېتىۋالغانلىقىمۇ يوقىلىشىمىزنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ بىزنىڭ يەكەنىدىكى زور قوشۇننى توسۇپ تۇرۇشىمىزنى كۆزلىدى. بىزمۇ ئۇنىڭ يېڭىسارنىڭ يېڭى شەھەردىكى مانجۇ قىسىملىرىنى باش چىقارتماي توسۇپ تۇرۇشىدىن پايدىلاندۇق. ئۇنداق قىلمىساق ھەر ئىككى تەرەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايتتۇق. ۋەلىخانىنىڭ مەقسىتى — بايلىق توپلاش. بىزنىڭچۇ؟ ئەركىنلىكنى ئىزدەش. ۋەلىخان تۆرە خەلقنى قاقشاتتى. بىزچۇ؟ قاقشىغانلارنى

قوتقۇزدۇق. ۋەلىخان تۆرە دەسلەپتىلا ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئالىي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى ئۈچۈنلا بىزنىڭ ناممىز ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، نەپرەتلىك نامغا ئورتاقلىشىپ قالدۇق. بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق، خەلق كەلگۈسىدە جەزمەن پەرق ئېتىۋالىدۇ. ئەھۋال مانا شۇنداق، قانداق دېدىم؟

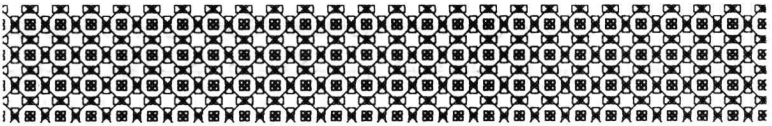
— ئەلھەق راست! — دېدى كىچىك ئاخۇن، — بۇ چاتاقنى تاپقان ئادەم دەل مەن. ۋەلىخان تۆرىنىڭ مەقسەتلىك قۇرغان قاپقىنىغا دەسسەپ، ئۇنى خاتا تونۇپ قاپتىمەن، ئۇنىڭ ئەپىت - بەشىرىسى ئاشكارىلاندى. بىلمىگەنلەر بىزنى ۋەلىخان تۆرىنىڭ نامى بىلەن ئاتاپ، ھەق - ناھەقنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىشى مۇمكىن. بىز خەلقنىڭ ئازادلىقى، ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچىلار، ئۇلار (ۋەلىخان تۆرە) ئەكسىيەتچى بۇلاڭچىلار، بىزنىڭ ئادالەت ئۈچۈن تۆككەن پاك قانلىرىمىزنى خەلق دۈشمىنى ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئىپلاس نامى بىلەن بۇلغىۋەتسە ئادالەتسىزلىك بولىدۇ. تارىخنىڭ بۇنى جەزمەن پەرقلەندۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. بىزنىڭ ئەركىنلىك يولىدا تۆككەن قانلىرىمىزنى قارىلاپ، ۋەلىخان تۆرە نامى بىلەن دېھقانلارنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىگە تۆھمەت قىلغۇچىلار تارىخنى بۇرمىلىغۇچىلاردۇر.

— بولدى، بۇ پاراڭ شۇ يەرگىچە بولسۇن، ئەمدى بىز بىر بۆلۈك قوشۇننى بۇ يەردە قالدۇرۇپ، ئاساسىي قوشۇن مانجۇ قىسمىلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن مارالبېشىغا يۈرۈش قىلسۇن. يۈزبېشىدىن يۇقىرى دەرىجىلىكلەر دەرھال يىغىلسۇن!

توختى گەپنى خۇلاسىلەپ، بارگاھقا قاراپ ماڭدى. كىچىك ئاخۇن ئۇقتۇرۇش قىلىشقا ئادەم تەينىلەپ بولۇپ، توختىنىڭ

ئارقىسىدىن ئەگەشتى.

شۇنداق قىلىپ، 3000 ئادەم يەكەندىن مارالبېشىغا ئاتلىنىدىغان، يولدا بۆكتۇرمە قىلىنىپ ئۇنىڭغا كىچىك ئاخۇن مەسئۇل بولىدىغان بولدى، توختى 10 مىڭ ئادەمنى ئېلىپ مارالبېشىغا يول ئالدى. يەكەن شەھىرى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىدە بولغاچقا، خەبەر ئامبال يارداملىرى قوشۇنىنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلسىمۇ، سىرت بىلەن ئالاقىلىشالمايتتى، ئۇلارنىڭ ئالدى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

قان ئىزدىگۈچىلەر

قەشقەر ۋە يېڭىسارنىڭ كونا شەھىرى ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى يەكەندىكى مانجۇ دېۋىزىيىسىنىڭ ئەمەلدارى خەبەر ئامبالغا يەتكەندىن كېيىن، شۇئان مەخسۇس كىشى ئارقىلىق مەلۇمات يوللاپ، خانغا مەلۇم قىلغان ئىدى. ۋېنزۇڭ خان يەكەندىن بارغان مەلۇماتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئېرىشكەن ئاغزىدىكى بىر پارچە لوق گۆش قولدىن كېتىۋاتقاندەك ئەندىكتى، ئاندىن يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇرۇمچى، قارا شەھەر، تارباغاتاي ۋە لەنجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ، ئىلى قاتارلىق شەھەرلەردىن ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا زور قوشۇن تەشكىللەپ ئەۋەتىش تاپشۇرۇلغان ئىدى.

يارلىق كەلگەن كۈندىن باشلاپ لەشكىرىي قىسىملار جەڭگە تەييارلاندى. جايلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر خىراجەت ئۈچۈن خەلقتىن تۈمەن - تۈمەن سەرلەپ كۈمۈش يىغىپ تاپشۇردى.

بۇ پۇللار چېرىكلەرگە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن تارقىتىپ بې-
رىلدى. پۇلنىڭ كۆپلۈكىدىن كۈمۈشلەر مىس ئورنىدا بولۇپ
قالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، باش قوماندان زۇڭدۇ، تىدۇ،
جاڭجۈنلەرنىڭ باشچىلىقىدا تەيفو - زەمبىرەك، جىفو، مىلتىق،
ئوقيا ۋە شەمشەر، خەنجەر، سىپەرلەر بىلەن قوراللانغان زور
قوشۇن ئاتلىق، پىيادە بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ يولغا
چىقتى. زاپاس قورال - ياراغ، ئوزۇق - تۇلۇك يۈكلەپ قوشۇ-
نىڭ كەينىدىن ماڭغان تۆگە - هارۋىلارمۇ نەچچە مىڭغا يېتەتتى.
تۇغ - ئەلەملەرمۇ شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى، هەربىر ئەلەم 1000
ئادەمنى كۆرسىتەتتى. ئەلەم - ئەلەملەر بويىچە ئارىلىق قالدۇ-
رۇپ، ئارقا - ئارقىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئاخىرى قەيەر-
دە ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېنىقكى، چىڭ
سۇلالىسى نامراتلىقنىڭ دەستىدىن بىر تال دان دوزاخقا چۈشۈپ
كەتسە جاندىن كېچىپ ئارقىسىدىن سەكرىگۈدەك دەرىجىدە تۇرۇ-
ۋاتقاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭدەك ئاشلىق ماكانىنى قولدىن بېرىپ
قويۇشقا هەرگىز قىيمايتتى. شۇڭا، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى قە-
سىملىرىنىڭ هەممىسى ئىشقا سېلىنغان ئىدى. ئىلىدىن قوز-
غالغان لەشكەرلەر مۇزداۋان بىلەن مېڭىپ ئاقسۇغا هەممىدىن
بۇرۇن يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا هۇجۇم قىلىش ئۈچۈن
ئايكۆلۈنىڭ خانكۆۋرۈك دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەن ۋەلىخان
تۆرە تىڭتىڭچىلاردىن ئىلى قوشۇنلىرىنىڭ ئاقسۇغا كەلگەنلىك
خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ قەشقەرگە قارار
تاپتى، ئاندىن ئاراممۇ ئالماي شەهەردىكى ئاتاقلىق بايلار، تىجا-
رەتچىلەر، هۈنەرۋەنلەر ۋە ئالدىغا ئۈچرىغانلا خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى
ئاختۇرۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىشنى باشلىۋەتتى. قارشىلىق كۆر-
سەتكەنلەرنى قول ئاستىدىكى نەچچە مىڭ لەشكەرنى ئىشقا سېلىپ
ئۆلتۈردى. يۈزىنى ياپمىغان، بېشىغا سەللە ئوراپ كۈندە بەش

ژاق مەسچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇمىغانلارمۇ تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار دەپ قارىلىنىپ تىرىك قالمىدى. گۇناھكارلارنىڭ كاللىسىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىش ۋەلىخان تۆرە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئىشلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا بىرەر «ئورۇنسىز» سۆز - ھەرىكەت قىلىپ قويغان، ھەتتا ئاغزىنى ئېچىپ ئەسنەپ سالغان ئادەممۇ چېچىپ ئۆلتۈرۈلەتتى. كېسىلگەن باشلار مۇنار-دەك دۆۋىلىۋېتىلگەن ئىدى. قىزىل دەريا سىنىڭ بويىدا خەنزۇلار ۋە يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن قوپۇرۇلغان بىرمۇنار خېلى نېرىدىن كۆرۈنەتتى.

ۋەلىخان تۆرە بۈگۈن كېچە قەشقەر شەھىرىدە يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق ئېلىپ بېرىپ، توپلىغان مال - دۇنيالىرىنى ئات - ئۇلاغقا ئارتىپ، بىر تۈركۈم ئەگەشكۈ-چى قوشۇنلىرى بىلەن قوقەندكە يولغا سېلىۋەتتى. ئۆزى بىر تۈركۈم ئاتلىق قوشۇنلىرى بىلەن پۈرسەت كۈتۈپ قەشقەردە قالدى. يەكەن شەھىرىدە بولسا خەبەر ئامبال يارەمچى قوشۇ-نىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلمىسىمۇ، توختى باشچى-لىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ يەكەننى تاشلاپ كەتكەنلىكىدىن بىرئاز كۆڭلى تىنىدى، شۇنداقتىمۇ قاراۋۇللۇقنى بوشاشتۇرمە-دى. ئۇ يەرلىك خان ئەفرىدۇن قاتارلىقلار بىلەن بىر - بىرلە-رىنى تەبرىكلىشىپ، مەي - شارابلار ئىچىشەتتى.

بىر كۈنى تاڭ ئېتىپ خېلى ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەفرىدۇن ۋاڭ ئاخشامقى كەيپىچىلىڭ تەسىرىدىن تېخى ئورنىدىن تۇرمىغان ئىدى، مىرزىبەگ ئىشىكنى چەكتى.

— كىم؟— ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۇيقۇسىنى بۇزغۇچىنىڭ قاپ يۈرەكلىكىدىن نارازى بولۇپ چالۋاقىدى.

— مەن مىرزىبەگ، ئالىيلىرى.

— ھە، نېمە ئىش؟

— ھەسەن تۇركىنىڭ كاللىسى يوقاپ كېتىپتۇ.
— نېمە دېدىڭ! ؟
— ئېسىقلىق باش ئالمىشىپ قاپتۇ.
ئەفرىدۇن تېزدىن كىيىنىپ ھۇجرىسىدىن قوبۇلخانىغا چىقتى.
— ئەمدى سۆزلە!
— ھەسەن تۇركىنىڭ كاللىسىنىڭ ئورنىدا ئۇنىڭ بېشىنى كەسكەن يۇزبېشىنىڭ كاللىسى ئېسىقلىق تۇرىدۇ.
— قېنى؟
— ئېسىقلىق جايىدا قالدى.
— كالۋا! — ئەفرىدۇن ۋاڭ چالۋاقىدى، — خاتا كۆرۈپسەن، سېپىل ئۈستىدە شۇنچە قاراۋۇل، ئادەملەر تۇرۇپ ئۇنىڭ بېشى نەگە كېتىدۇ؟
ئەفرىدۇن شۇنداق دېسىمۇ يۈرىكى پوك - پوك ئىدى. شۇڭا، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن سېپىل ئۈستىگە قاراپ ماڭدى. كۆردىكى، ھەقىقەتەن باشقا بىر ئادەمنىڭ كاللىسى ئېسىقلىق تۇراتتى. كاللا خان جەمەتى زاھىت خوجامنىڭ ئوغلى ئەخمەت يۇزبېشىنىڭ بولۇپ، ھەسەن تۇركىنى ئانقانمۇ، جەسەتلىرىنى پارچىلاپ، كاللىسىنى كېسىپ خادىغا ئاسقانمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ پۇت - قوللىرى كېسىلىپ، گەۋدىلىرى پارچىلىنىپ، ھەسەن تۇرك قانداق پاجىئەگە ئۇچرىغان بولسا، ئۇمۇ شۇنداق قىلىنغان ئىدى. يېنىدا جەسەتنى قاچىلاپ كەلگەن بىر تاغار تۇراتتى. بۇ، باشقا جايدا ئۆلتۈرۈلۈپ، سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىلغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. ئەفرىدۇن ۋەقەنى شەھەر خەلقىدىن كۆرۈپ، شۇئان خەبەر ئامبالغا مەلۇم قىلدى.
خەبەر ئامبال يېتىپ كېلىشى بىلەن ئەفرىدۇن ۋاڭ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ، خوجايىنىغا ھاللاندى:

— كۆرسىلە، جانابلىرى! شەھەر ئىچىدىمۇ ئوغرىلار بار ئىكەن. دەرھال بىرىنىمۇ قويماي تازىلاش كېرەك. ھازىردىن باشلاپ ئۆي - ئۆينى ئاختۇرۇشنى بۇيرۇيمەن، بۇنىڭغا ئۆزلىرى نېمە دەيلىكىن؟

— شۇنداق بولسۇن. بۇ ئىشنى يەرلىك قىسىملىرىڭىز بېجىرسۇن! — دېدى خەبەر ئامبال، ئاندىن ئارقىغا يېنىپراق بۇرۇلۇپ قوشۇپ قويدى، — بۇ ئادەمنىڭ پارچىلىرىنىمۇ ئىتنىمىغا ئاپارغۇزۇپ بېرىڭ!

خەبەر ئامبال ئەفرىدۇننىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭ مۇنداق دېيىشىدە مەلۇم مەقسەت بار ئىدى. گەرچە ھەسەن تۈرك ئەشەددىي دۈشمىنى بولسىمۇ، باشقا مىللەت ئىچىدىن چىققان بۇ پالۋاننىڭ جەڭدىكى كارامىتىنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ئىشەنمىگەن چاغلار ئېسىدە ئىدى. ئۇنىڭ شەمشەر ئۇرۇشلىرى، نەيزە بىلەن چېرىكلەرنىڭ بەدىنىنى ئۆتمىتۈشۈك قىلىپ، ئاندىن ئېلىپ تاشلاشلىرى، لەشكەرلەرنىڭ ھالى دەھشەتلىك بوراننىڭ شىددىتىدىن يەرگە چاپلاشقان ئۆسۈملۈكتەك بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىن كېلە - كەلمەي يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ جاندىن ئايرىلىشلىرىنى كۆرۈپ، قىسسەلەردىكى جاڭ فېي، لى كۇيلەرگە سېلىشتۇراتتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئوبرازىمۇ بۇنىڭغا يەتمەيتتى. خەبەر ئامبال ئۆزىنى باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان دىلاۋەرلەردىن سانايتتى، ئاسانلىقچە قايىل بولمايتتى. دەرۋەقە باتۇرلۇقى بىلەن تونۇلۇپ دېۋىزىيىنىڭ خەبەر ئامبالللىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. ھەسەن تۈرك ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقاندا تىرىك تۇتۇپ، ئۆزىگە قايىل قىلىشنى، چوڭ مەنسەپ بېرىپ پايدىلىنىشنى ئويلاۋاتقاندا ئەفرىدۇن ئاتتۇرۇۋەتتى. شۇ چاغدا، دۇنياغا كەمدىن - كەم كېلىدىغان بىر پالۋاننىڭ ئۆز ئىچىدىن چىققان كېرەكسىز، تەمەخور غالچىنىڭ قولىدا ئۆلۈپ

كەتكىنىگە ئەپسۇسلانغان ئىدى. شۇڭا، ئەفرىدۇننىڭ كۆز ياش-لىرىدىن پاجىئەگە يولۇققۇچىنىڭ ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن ئىكەنلە-كىنى پەملەپ، مازاق قىلىشى ئىدى.

ئەفرىدۇننىڭ بولسا خەبەر ئامبالىنىڭ دېگەنلىرىنى بەجا كەلتۈرمەي ھەددى ئەمەس ئىدى. چۈنكى، مەنسەپنى شۇلار بەر-گەن، خالىسا بېرىدۇ، خالىسا قايتۇرۇۋالىدۇ. دە! ئۇ پەقەت قول كۆيدۈرمەسلىك ئۈچۈن پايدىلىنىۋاتقان كۆسەي ئىدى، خالاس. يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇلارنىڭ سايىسىدا گىدىيىپ، كىشىلەرنى كۆزگە ئىلماي كۆرەڭلەپ يۈرگەن بىلەن خوجائاكىلىرىنى كۆر-گەندە قۇيرۇق ئاستىنى ياغلاپ قويغان ئېشەكتەك ھاڭرىيالماي ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كېتەتتى. شۇ سەۋەبتىن ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خەلقنى بوزەك قىلىشتا ئۇلارنىڭ چۈشىگىمۇ كىرمەيدە-غان تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپ، خۇشامەت يولىدا ھوقۇق قۇدرە-تىنى ئۆز خەلقىگىلا كۆرسىتەتتى.

ئەفرىدۇن خەبەر ئامبالىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن پارچىلانغان جەسەتنى نائىلاج تاغارغا سېلىپ يېڭى شەھەرگە چىقارتتى. بۇ، «كىشىگە سانسىڭ ئۆزگە، قاشقا سانسىڭ كۆزگە» دېگەننىڭ ئۆزى ئىدى. ئەمما، بۇنىڭ دەرد - ئەلىمى يۈرەك قېتىدا لاۋۇل-داپ، خىزمەتكارلار تاغارنى زەمبىلگە سېلىپ ئېلىپ ماڭغاندا كۆز ئالدىدا تۇرغان ئادەمنى پەرق ئېتەلمەيۋاتقاندەك توۋلاپ سالدى:

— باش مىرزىبەگ!

— خوش!

— پەرمان! چوڭ - كىچىك بەگلەر چېرىكلەرگە ماسلە-شىپ، پۇتۇن ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، قان ئىزلىرىنى تاپسۇن، ھەسەن تۇركنىڭ بېشى...

تۇرۇپلا ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ئەفرىدۇن ئەسلىي

«ئۆز جايىغا ئېسىلسۇن!» دېمەكچى ئىدى. بىردىنلا ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ بېشى ئېسىلىپ قالمىغاندەك دەھشەتلىك خىيالار كۆڭلىگە كېلىپ:

— بولدى، ئاختۇرۇش باشلانسۇن! — دەپ سېپىلدىن چۈشۈپ كېتىشكە تەمشىلىۋاتاتتى، مىرزىبەگ سورىدى:

— بەگلەرنىڭ ئۆيلىرىنىچۇ؟

— ئوردا ئىچى، قەسىرلەردىكى ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆيلىرىدىن باشقىلىرى تۈگەل ئاختۇرۇلسۇن!

بىرەدەمدىن كېيىن پۈتۈن شەھەرده ئاختۇرۇش باشلاندى. قىيا - چىيالار، قارغىش - تىللاشلار ھەممە يەرنى قاپلاپ، خەلقنىڭ يوتقان - كۆرپە، كىگىز - بىساتلىرى كوچىغا تاشلاندى. چېرىكلەر ئەر - ئايال دېمەستىن ھەممە ئادەمنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى قايرىپ، قان يۇقىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۆزىنى قاچۇرغانلار تەن جازاسىغا ئۇچرايتتى. ئۇلار شۇ تەقلىتته بىر كۈن ئاختۇرۇپ ھېچقانداق دەلىل - ئىسپات تاپالمىدى. شۇنداقتىمۇ، شەھەر ئىچىدە دۈشمەن بار دېگەن گۇمان بىلەن كوچىلاردا كۆزەتچىلەرنى كۆپەيتتى. لېكىن، ھەرقانچە ئاختۇرسىمۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيتتى، ئىنتىقام ئالغۇچىلار ئاللىقاچان شەھەردىن چىقىپ كەتكەن ئىدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئەھۋالنى خەبەر ئامبالغا مەلۇم قىلغاندا، قىلچىلىك ھەيرانلىقى قوزغالمىدى. پەقەت ھەسەن تۈرك ئۆلگەن بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ شۇنچە كۆپ قاراۋۇل، ئادەملەرگە تۈيدۇرماي ئېسىقلىق باشنى ئالماشتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنلىكى خەبەر ئامبالغا ھەسەن تۈركتىنمۇ ئېشىپ چۈشكۈدەك باتۇردىن يەنە بارلىقىنى ھېس قىلدۇرغان ئىدى.

— ئەمدى بولدى قىلىڭلار! — دېدى خەبەر ئامبال ئەفرىدۇن ۋاڭغا، — شۇنچە كۆپ قاراۋۇلنى كۆزگە ئىلماي باشنى

ئېلىپ كەتكەن ئادەم سىلەرگە تۆتۈق بېرەمدۇ! ئۆپكەڭلارنى بېسىپ، ئۆزۈڭلارنىڭ بېشىنى يوقىتىپ قويماي ئوبدان ساقلاڭ-لار ئەمدى. تىڭتىڭچىلار شەھەردىن چىقىپ ئوغرىلارنىڭ (قوز-غىلاڭچى قوشۇننى دېمەكچى) ھەربكىتىنى ئىگىلىسۇن. نەتىجە-سىنى ماڭا مەلۇم قىلىپ تۇرۇڭ. گۇمانلىق ئادەم بايقالسا، تەخىرسىز تۆتۈپ سوراق قىلىنسۇن. باشقا ئىشلارنى ئۆزىڭىز بىر تەرەپ قىلىڭ. يەنە گەپ بارمۇ؟

ئەفرىدۇن خەبەر ئامبالنىڭ تەنە سۆزلىرىدىن خىجىللىق ھېس قىلسىمۇ، چاندۇرمىدى. خوجايىنىنىڭ تاپشۇرۇقلىرىنى قوللۇق بىلدۇرۇپ قوبۇل قىلىپ، خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى. ئەمما، ئەفرىدۇننىڭ كاللىسىنى «زادى بۇ ئىشنى كىم قىلدى» دېگەن سوئال زادىلا ئارام تاپتۇرمايتتى. ئەفرىدۇنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شەھەر خەلقى ئاشۇ سوئال ئۈستىدە ئويلانماقتا ئىدى. ئەمما، ھېچكىم جاۋاب تاپالمايۋاتاتتى، بۇلۇڭ - پۇچقاق-لاردا، سېپىلنىڭ كۆلگە سۇ كىرىدىغان سۇڭگۇچىدىن سىرتقا چىقىپ كەتكەن ئەر - ئاياللارنىڭ ئىزلىرىنى تىڭتىڭچىلار بايقاپ-تىمىش، ئۇلاردىن بىرسى سۇڭگۇچ بىلەن ئۆمۈلەپ سېپىلنىڭ سىرتىغا چىقىپ تۇرۇشىغا، قاياقتىندۇر كەلگەن ئوقيا ئوقى پىشانىسىگە تېگىپ ئۆلۈپتىمىش. شۇنىڭ بىلەن باشقىلىرى چە-قالماي تۇرۇپ قاپتۇمىش، دېگەندەك مىش - مىش گەپلەر پەيدا بولدى. ئەمما، مانا مەن كۆردۈم دېگەن ئادەم يوق ئىدى.

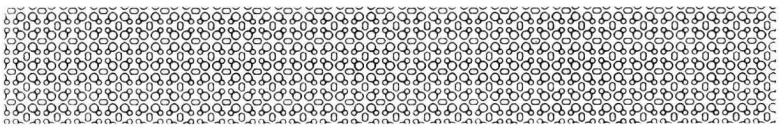
بەزىلەر «قان ئىزدىگۈچى» چېرىكلەر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، خوتۇن - قىزلىرىنىڭ كۆڭلەك - ئىشتانلىرىنى قايرىپ يۇرگەن ئىكەن، ئەلەم ئاخۇنۇم «ھۇ بىھايالار!» دەپ ئۇلارغا ئېتىلىپتۇ. ۋاڭ بېگىمنىڭ «قارشىلىق بىلدۇرگەنلەرنى ئەدەپلەپ قويۇڭلار» دېگەن تاپشۇرۇقى بويىچە تازا ئۇرۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئەلەم ئاخۇنۇم ۋاڭ بېگىمنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ:

يۇزى يېپىقلىق خوتۇن - قىزلىرىمنىڭ كۆڭلەك - تامباللىرىنى قايرىپ قان ئىزدەيمىز دەپ ھاقارەتلىدى دەپتىكەن، ۋاڭ خوجام-نىڭ يېنىدىكى ئەكابىر - ئەشرەپلەر يوتىلىرىنى شاپىلاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىپتىمىش، دېيىشىپ چاقچاققا ئايلاندۇرسا، يەنە بەزىلەر تىلغا ئالغىلى بولمايدىغان تېخىمۇ تېتىقسىز گەپلەرنى توقۇپ، «قان ئىزدىگۈچى» لەرنى مازاق قىلىشاتتى.

بۇ گەپ - سۆزلەر ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ قۇلىقىغا يېتىۋىدى:

— مەن قاتىلنى ئىزدەڭلار دېسەم، «قان ئىزدەش» ۋەقە-سىنى كىم پەيدا قىلدى؟ — دەپ چالۋاقىدى.

دېمەك، ئەفرىدۇن ۋاڭ ئاختۇرۇشتىنمۇ ھېچبىر ئۇنۇم قازىنالمىدى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

ئالماشقان باش

ھەسەن تۇركىنىڭ ئۆلۈمى پۈتۈن قوزغىلاڭچى قوشۇننى چوڭقۇر قايغۇغا چۆمدۈردى. كاللىسى كېسىلىپ سېپىل ئۈستىدىكى خادىغا ئېسىلغانلىقى پۈتكۈل شەھەر خەلقىنىڭ يۈرىكىنى تىترىتىۋەتتى. ئۇ كۈنى ساۋۇر زۇمرەتخېنىمنىڭ ئىش - كۈشىلىرىگە قاراشقىلى كەتكەن بولۇپ، ئابدۇرەھمان سېپىل ئۈستىدە ئىدى. ساۋۇر ھويلىدا ئوتۇن كەسلەۋاتقاندا، ئابدۇرەھمان چىرايى تاتارغان ھالدا ھاپىزبەگنىڭ قەسرىگە كىرىپ كەلدى - دە، چاقىردى:

— ئاكا!

ساۋۇر بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئىنىسىنىڭ ئۆمسە چىرايىدىن بىرەر ھادىسە يۈز بەرگەنلىكىنى سەزدى.

— نېمە ئىش؟

— ئاكا! ئەفرىدۇننىڭ ئادەملىرى ھەسەن باتۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، گەۋدىسىنى پارچىلاپ خەبەر ئامبالنىڭ ئىتىغا ئېلىپ كەتتى. بېشىنى سېپىل ئۈستىگە خادا قاداپ، ئۈچىغا ئېسىپ قويدى.

— كىم پارچىلىدى؟

— ھېلىقى زاھىت خوجامنىڭ ئوغلى ئەخمەت يۈزبېشى.
— كىم ئۆلتۈرۈپتۇ؟
— ھەممىنى شۇ ئەخمەت يۈزبېشى قىپتۇ ...
ئۇلار سۆزلىشىپ تۇرغاندا، رەيھان ئۆيدىن چىقتى:
— ئابدۇرەھمان، كەلدىڭىزمۇ، نېمىشقا ئۆيگە كىرمەيسىز؟
— جىددىي خەۋەر! — ئىنىسىنىڭ ئورنىدا ساۋۇر ئىنكاس قايتۇردى.
رەيھان ساۋۇرنىڭ ئەپتىدىن توختىغا بىرەر ئىش يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، ۋۇجۇدىنى جىددىيلىك قاپلىغان ھالدا ساۋۇرنىڭ ئالدىغا كەلدى. قىزنىڭ چىرايى بىردىنلا ئۆزگىرىپ باشقىچىلا تۈس ئالغان ئىدى.
— قېنى تېز ئېيتىڭ!
— ھەسەن باتۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى كېسىپ سېپىل ئۈستىگە ئېسىپ قويۇپتۇ. جەسىتىنى پارچىلاپ يېگۈدەكلەرگە خەۋەر ئامبالىنىڭ ئىتلىرىغا تاشلاپ بېرىپتۇ.
رەيھان بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ بېشىغا ئاسماندىن تاش يامغۇرى چۈشكەندەك ئەندىكىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ كەتتى.
— ئىنتىقام ئېلىش كېرەك! — دېدى رەيھان، — جەزمەن ئىنتىقام ئېلىپ، ھەسەن باتۇرنىڭ جېنىنى كىم ئالغان بولسا، بىزمۇ شۇنىڭ جېنىنى ئالايلى، ئۇلار قانداق قىلغان بولسا، بىزمۇ شۇنداق قىلايلى.
— ئامال يوق! — ساۋۇر بېشىنى تۆۋەن سالدى.
— ئامال تېپىلىدۇ. كىم ئۆلتۈرۈپتۇ؟
— ھەممىنى زاھىت خوجامنىڭ ئوغلى ئەخمەت يۈزبېشى قىپتۇ.

شۇ چاغدا ئۆيدىن زۇمرەتخېنىم چىقىپ، ئۇلارنىڭ پاراڭىغا ئارىلاشتى:

— نېمە ۋەجدىن ئۇ جاللاتنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ قالىدىڭلار؟

— ئۇنىڭ جاللاتلىقىنى قانداق بىلىسىز، ئانا؟— رەيھان ئانىسىنىڭ شۇنچە پەس ئاۋازدىكى پاراڭىنى ئاڭلاپ قالغانلىقىدىن ھەيران بولۇپ سورىدى.

— مەن نېمىشقا بىلمەيمەن!— زۇمرەتخېنىم غەزەپلىك تەلەپپۇزدا ئېيتتى،— ئۇ مېنىڭ تاغامنى چاناپ ئۆلتۈرگەن!

— قاچان؟

— سەن كىچىك چاغدا.

— نېمە سەۋەبتىن ئۆلتۈرگەن؟

— بىر كۈنى كەچتە ئەخمەت ئاتىسى زاھىت خوجام بىلەن ئوردىدىن چىقىپ ئۆيى تەرەپكە كېتىۋاتقان ئىكەن، تاغام نامازشامغا تەرەت ئېلىشتىن بۇرۇن كىچىك تەرەت قىلىپ تۇتقان چالمىنى تاشلىشىغا ئۇلگۈرۈپ ئەخمەت كېلىپ قاپتۇ. چالما دۇمۇلاپ بېرىپ ئەخمەتنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. پەسكەش جاللات «مېنى ھاقارەتلىدى» دەپ تاغامنى شۇ يەردىلا چاناپ ئۆلتۈرۈپتۇ.

— شەرىئەتكە بارمىدىڭلارمۇ؟

— شەرىئەتتە خوجا ئەۋلادىغا ئۆلۈم كەلمەيدىكەن.

— نېمە ئۈچۈن؟

— پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغانلىقى ئۈچۈن.

— ئادالەتسىزلىك بوپتۇ!— رەيھان غەزەپلىنىپ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى.

— شۇنداق، قىزىم، ئۇنى ئۆلتۈرگىلىمۇ ئادەم چىقىپ قالار.

— بۇ ئىنتىقامنى بۇگۈنلا ئېلىشىمىز لازىم! قاتىلنىڭ بېشىنى ھەسەن باتۇرنىڭ بېشى بىلەن ئالماشتۇرىمىز.

رەيھاننىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ساۋۇرنىڭ ۋۇجۇدىغا بىردىنلا كۈچ-قۇۋۋەت كىرگەندەك بولدى-دە، دەرھال ئىپادە بىلدۈردى:

— جەزمەن ئالماشتۇرىمىز، بۇگۈن كېچىدىن قالمايدۇ!

— قەۋەت ھوشيار بولۇپ، چاندۇرۇپ قويغۇچى بولماڭلار، ئۇنىڭ ئۆيى بۇ يەرگە يېقىن، بىزنىڭ دەرۋازىنىڭ ئالدى بىلەن ماڭىدۇ! — زۇمرەتخېنىم سەل تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شەھەردە قىرغىنچىلىق يۈز بېرىشى مۇمكىن، ياخشىسى سىلەر توختىنى تېپىپ ئۇنىڭغا يارىلاشساڭلا بولاتتى.

بۇ گەپلەر رەيھان ئۇزاقتىن بۇيان دېيەلمەي كېلىۋاتقان ئارزۇلار ئىدى. گەرچە زۇمرەتخېنىم بۇنى ساۋۇر، ئابدۇرەھىمانلارغا قارىتىپ ئېيتقان بولسىمۇ، رەيھان ئۆزىنىمۇ شۇلار قاتارىدا ھېسابلىدى.

— قانداق قىلىمىز؟ — رەيھان ساۋۇردىن سورىدى.

— مەن ھازىرلا بېرىپ ئادەملىرىمىزگە خەۋەر قىلاي، ئۇلار تەييارلانسۇن. بىز بىرنەچچىمىز مۇشۇ ئەتراپتا يول توسۇپ، ئەخمەت يۈزبېشىنى تۇتايلى...

رەيھان گەپنى بۆلۈپلا ئېيتتى:

— بىخەتەر بولسۇن دېسەك، بىزنىڭ قەسىرگە ئەكىرىپ ئۇجۇقتۇرايلى.

زۇمرەتخېنىم قوشۇلغاندەك تەلەپپۇزدا:

— قانداقلا بولمىسۇن دىققەت قىلىڭلار! — دەپ ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

— ئەمدىكى ئىش بىزگە قالدى، — دېدى رەيھان ساۋۇرغا، — سىزچە قانداق قىلىمىز؟

— مېنىڭچە شەھەر ئىچىدىكى ئادەملىرىمىز 500دىن ئاشىدۇ، بىراق بىزدە كالتەك - چوماقتىن باشقا قورال يوق، شۇڭا شەھەردىن چىقىپ، توختىنىڭ قوشۇنلىرىنى تاپساق دەيمەن. ئۇنىڭ ئۇچۇن دوستلۇقنى يەتكۇزىدىغان پەيت كەلدى.

— توغرا ئېيتتىڭىز، — رەيھان ساۋۇرنىڭ پىكرىنى قوللىدى، — دوستلۇق، مۇھەببەت دېگەنلەرنى باشقا كۇن كەلگەندە سىناش كېرەك. قۇم بىلەن ئالتۇن سۇدا ئايرىلغاندەك، پاك مۇھەببەت، ھەقىقىي دوستلۇق مۇشۇنداق كۇنلەردە سىنىلىدۇ. بىز ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ ھايات - ماماتتا ھەمىشە بولمىساق، ھەرگىزمۇ يۇز كېلەلمەيمىز، ناۋادا ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولغان بولسام، مەنمۇ كەچۇرمىگەن بولاتتىم.

— سىز دېگەن قىز بالا.

— قىز بالا جەڭ قىلالمامدۇ؟ سىز ئوقۇمىغان ئادەم، كۆپ ئىشلارنى بىلمەيسىز. تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلار ئىچىدە قىزلارمۇ ئاز ئەمەس. ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىدا يەتتە قىز تارىختا ئۆچمەس ئىز قالدۇردىغۇ! سىزنىڭ نەچچە يۇزلەپ يىگىتلىرىڭىز بولسا، مېنىڭمۇ نەچچە ئونلاپ قىز دوستلىرىم بار. ئۇلارمۇ تەييار تۇرۇۋاتىدۇ. مەن توختىنى تېپىپ، ئۇنىڭغا ھەمدەم بولىمەن. ئۇنىڭغا تېگىدىغان ئوقنى پاك گەۋدەم بىلەن توسىمەن!

— توختى ئۆلمەيدۇ، ئۇ ئۆلسە بولمايدۇ! — ساۋۇر ئىتتىكلا دېۋەتتى.

— شۇنداق! — دېدى رەيھانمۇ قۇۋۋەتلەپ، — ئۇ مەڭگۇ ئۆلمەيدۇ. ئەمدى بۇگۇنكى گەپكە كېلەيلى، ئەخمەت يۇزبېشىنى تونۇمسىز؟

— تونۇيمەن. بىز ئىشنى مۇشۇ جايدا پۇتكۇزەيلى. زۇمرەتخېنىممۇ بىلىپ قالمىسۇن. ئابدۇرەھمان، سەن بېرىپ ئا-

دەملىرىمىزگە يەتكۈزگىن، دۆربقازا كوچىسى تەرەپتىكى چوڭ كۆلگە سۇ كىرىدىغان سۇئگۈچ ئەتراپىغا يوشۇرۇنسۇن. يىگىت-لەردىن باتۇر بىلەن غالىب دەرھال بۇ يەرگە كەلسۇن. دېگەنلە-رىمنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىدىكى خەلقلەرگە ئارىلىشىپ، باش ئېسىلغان جايدىكى ئادەملەرنى كۆزەتكىن.

ئابدۇرەھمان ۋەزىپىنى ئانقۇرۇش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ھېلىقى ئىككى يىگىت كىرىپ كەلدى - دە، ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە قەسىرگە يوشۇرۇنۇپ دالدىلاندى. ئارد-دىن ئىككى سائەت ئۆتۈپ، شام بىلەن خۇپتەن ئارىلىقىدا ئەخ-مەت يۈزبېشى غىڭشىپ غەزەل ئوقۇغىنىچە ئوردا تەرەپتىن چى-قىپ كەلدى. قەسىر دەرۋازىسىغا روبىرو بولۇشىغا، كۈتۈپ تۇرغان رەيھان كىچىك ئىشىكتىن چىقىپ:

— خېلىدىن سىلىنى ساقلاپ تاقىتىم تاق بولدى. ئانام ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشمەن دېگەن ئىدى، — دېدى ۋە دەرۋازىنى ئېچىپ ئەخمەتنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى ئارقىغا چېكىندى.

ئەخمەتنىڭ كۆڭلىگە «ھاپىزبەگ يوق، 〈قورساق توق، كۆڭۈل شوخ〉 دەپ، زېرىككەن بولسا كېرەك، ھاپىزبەگ بولغاد-دىمۇ قېرىپ قالدى ئەمەسمۇ» دېگەن خىياللار كەچتى. ئۇ زۇمرەتخېنىمنىڭ كىچىك چاغلىرىنى ئوبدان بىلەتتى، تولىمۇ گۈزەل قىز ئىدى. شۇڭا «مانا بۇگۈن قول يەتمىگەن شاپتۇل نېسىپ بولىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ:

بوۋاي كىرىچنى تارتار ئوق ئاتالماس،
ئەگەر ئۇ ئاتسا ئوقنى چىڭ قادالماس.
ناۋادا ياتسا ياندا نازىنىن قىز،
كېچە تاڭ ئاتقۇچە ھەزلە قاتالماس.

دېگەن مىسرالارنى ئىچىدە ئوقۇپ، كۈلۈپ قويدى ۋە رەيھانغا:
— قېنى باشلاڭ! — دەپ دەرۋازىدىن كىرىشىگىلا، ئىككى تەرەپتە ساقلاپ تۇرغان يىگىتلەر كاپپىدە گېلىدىن بوغقىنىچە دارقىرىتىپ سۆرەپ ئاقتىخانىغا ئېلىپ كىردى.
بۇ يەردە ھەرقانچە توۋلىغان بىلەنمۇ ھېچكىم ئاڭلىمايتتى.
— ئۇنىڭ گېلىنى قويۇپ بېرىڭلار! — دېدى ساۋۇر يىگىتلەرگە، ئاندىن خىتاب قىلدى، — ئاڭلاپ تۇر، مۇناپىق! شەرىئەتتە خوجا ئەۋلادىغا ئۆلۈم جايىز بولمىغان بىلەن، خەلقنىڭ قانۇنىدا قاتىللار كىملىكىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاشلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىۋېرىدۇ. سەندىن زۇمرەتخېنىمنىڭ تاغىسى بىلەن ھەسەن باتۇرنىڭ خۇنى ئۈچۈن ھېساب ئالىمىز، ھەسەن باتۇرنى قانداق پارچىلىغان بولساڭ سېنىمۇ شۇنداق پارچىلاپ، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ئورنىغا سېنىڭ بېشىڭنى ئاسىمىز. قېنى يىگىتلەر، بۇنى پارچىلاڭلار!
ساۋۇرنىڭ گېپى تۈگىگۈچە قورقۇنچىدىن يېرىم جېنى چىقىپ بولغان ئەخمەت ئەمدى قانچە توۋا قىلسىمۇ كارغا كەلمەيتتى.
يىگىتلەر ئەخمەتنى بوغۇزلاپ بېشىنى كېسىپ بولۇپ، تېنىنى پارچىلاپ تاغارغا تىقتى، كېچىنى ئۈيقۇسىز ئۆتكۈزۈپ، تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغاندا سېپىلگە چىقىدىغان پەلەمپەيگە يېتىپ باردى. قاراۋۇل چېرىك بۇلارنى كۆرۈپ توۋلىدى:
— كىم! ؟
— ئاخشام سېپىل ئۈستىدىكىلەرنىڭ كەچلىك تامىقىنى بېرەلمىگەن ئىدۇق، نان ئېلىپ ماڭدۇق!
يىگىتلەر شۇنداق دەپ، زەمبىلنى كۆتۈرۈپ ئۈستىگە چىقىپ كەتتى. سېپىل ئۈستىدە بولسا، ئادەم بېشىنىڭ ئېسىقلىق تۇرغىنىغا ئىچى ئاغرىپمۇ ياكى قورقۇپ تېنى ئەيمىنگەنلىكىدىن

تىنمۇ، ئەيتاۋۇر، ئادەملەر نېرىراق بېرىپ ئۇخلىشىۋاتاتتى. ساۋۇرلار تاغاردىكى جەسەتنى تاشلاپ قويۇپ، باشنى ئالماشتۇرۇپ سېپىلدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقاندا، قاراۋۇل چېرىك ھېچ ئىش يۈز بەرمىگەندەك ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى. تاكى ئاتقاندا تەكشۈرگەندە، ئۆزىگە گەپ كېلىپ قېلىشتىن قورقتىمۇ «ھېچكىم كەلمىدى» دەپ تۇرۇۋالدى.

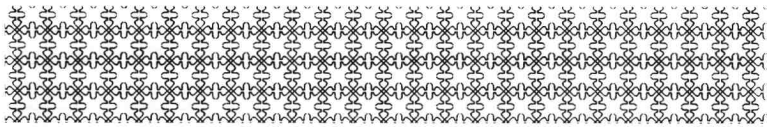
ساۋۇرلار ئەخمەت يۈزبېشىنى پىلان بويىچە بېسىقتۇرۇپ بولۇپ قايتىپ بارغاندا، 10نەچچە قىز بىلەن زۇمرەتخېنىم يىغىلىشىپ ئولتۇراتتى.

— ئۇكام ساۋۇر! — دېدى زۇمرەتخېنىم، — سەن بۇ ئاماننەتنى ساق - سالامەت ئۆز ئىگىسىگە، يەنى توختىغا تاپشۇر. مەن ئارزۇيۇمنىكى ئەكسىچە بۇنىكى ئاتىسىغا چۈشۈپ مەغلۇپ بولغان ئىدىم. ئەمدى قىزىم بولسىمۇ مۇرادىغا يەتسۇن. مانا بۇ قىزلار ئۇنىكى دوستلىرى، پاك ۋىجدانى بىلەن زۇلۇمغا قارشى ئاتلانغان جەڭچىلەر، ھېچبولمىسا، يارىدارلارنى بېقىشقا ۋە ئاش - غىزا تەييارلاشقا يارايدۇ. تاكى ئېتىشتىن بۇرۇن چىقىپ كېتىڭلار!

زۇمرەتخېنىم گېپىدىنى تۈگىتىپ، تەييارلاپ قويغان كىيىم - كېچەك، يېمەكلىكلەرنى بەردى. ئانا - بالا يىغلاشقىنىچە خوشلاشتى. ئۇلار قاراڭغۇدا دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى. دېدەك قىز سوراپ كەتكەچكە، زۇمرەتخېنىم كېچىنى يالغۇز ئۆتكۈزدى.

ساۋۇر سۈڭگۈچكە بارغاندا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى، بىر ئىسقىرتىش بىلەن يىگىتلەر يوشۇرۇنغان جايلىرىدىن چىقىپ كەلدى. ئۇلار بىر - بىرلەپ سۈڭگۈچتىن چىقىپ، سېپىل ئەتراپىدىكى تۈزلەڭدىن ئۆمىلەپ ئۆتۈپ قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كولىغان خەندەكلەرگە يوشۇرۇندى. توختى قوشۇننى باشلاپ ئىككى يول بېشىغا كېتىپ قالغان ئىدى، ئىزدەپ ھېچ يەردىن

تاپالمىدى. سېپىلنى قورشاپ تۇرۇشقا قالدۇرغان پوسكام قىسىملىرىمۇ كۈندۈزلىرى يوشۇرۇنۇپ، كېچىلىرى ئوق چىقىرىپ دۈشمەننى پاراكەندە قىلىپ يۇرەتتى. سېپىل ئەتراپىدىكى جەڭ مەيدانلىرىدا يىغىشتۇرالمىغان جەسەتلەر ھەممىلا يەردە تۇراتتى. ساۋۇر توختىنى تاپالمىغانسېرى تىت - تىت بولدى، ھېچبولمىغاندا ئۇنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۇچرىشالىسىمۇ بىر نۆرى ئىدى. ھازىر ساۋۇرنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا 100دىن ئارتۇق ئوقياچى مەرگەنلەر بار ئىدى. ئۇلار خەندەكلەر بىلەن يېقىنلاپ بېرىپ سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللارنى پاراكەندە قىلىشقا باشلىدى. خەبەر ئامبال قوزغىلاڭچىلارنى قاچتى دەپ خاتا ئويلىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، سېپىل دەرۋازىسىنى داۋاملىق چىڭ تاقىدى. سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇل چېرىكلەرنىڭ غايىب ئوقتا ئۆلۈپ تۇرغانلىق خەۋىرى تېڭتېڭچىلار ئارقىلىق توختىغا يەتكەندە، كىمنىڭ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلەلمىدى، ھەتتا پوسكام قوشۇنلىرىمۇ ئويلاپ يېتەلمىگەن ئىدى. ساۋۇر ئاخىر شەھەرنى قورشاپ تۇرۇشقا قالدۇرۇلغان پوسكام قوشۇنلىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىرلەشتى. بۇنى توختى، كېچىك ئاخۇنلار تېخىچە بىلەمەيتتى. ئۇلار تاكى دۈشمەننىڭ يارەمچى قوشۇنلىرى كەلگەندە، توختىدىن بۇيرۇق چۈشۈپ «مارالبېشىنىڭ ئاچال ئەتراپىغا يېتىپ بېرىپ، زور قوشۇن بىلەن بىرلەشسۇن» دېگەنگە قەدەر دۈشمەننى ئۈستىلىق بىلەن ئەدەپلەپ، باش كۆتۈرگۈزمىدى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

تۈيۈقسىز زەربە

ۋەلىخان تۆرە ئاقسۇنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ خانكۆۋرۈككە كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ بۇ يەرگە ئايىغى يەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئارقىغا چېكىنىپ قاچتى. ئەمما، ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە ياكى يەكەنگە بارىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، ئۇلار قايسى تەرەپكە ماڭمىسۇن، ئۆزىنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆتەڭ - ئۆتەڭدە ئادەم قالدۇرۇپ يول توسۇپ كاشىلا تۈغدۇرۇش ئارقىلىق قەشقەرگە بېسىپ كىرىش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ، قېچىش تەييارلىقى ئۈچۈن پۇرسەت چىقارماقچى بولدى.

ئاقسۇ خەلقى بولسا، ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردىكى ياۋۇز-لۇقىنى ئاڭلىغان ئىدى. بۇ نۆۋەت ئاقسۇنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، غەم - ئەندىشىگە چۈشتى. ئويلىمىغاندا ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ كېلىشى نىجاتلىق ئاتا قىلىدىغاندەك ياخشىلىق كۆتۈپ، ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى.

ئىلى لەشكەرلىرى ئاقسۇدا توختىمايلا يەكەنگە يول ئالدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ قالدۇق قارشىلىق بىلدۈرگۈچى قىسىملىرى چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىنى كۆرمەيلا تىكىۋەتتى. نەتىجىدە

ئىلى لەشكەرلىرى يۈرۈشنى قارشىلىقسىز داۋاملاشتۇرۇپ مارال-بېشىغا كەلگەندە توختى مانجۇنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك بۆكتۇر-مىسىگە ئۇچرىدى.

ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ قەدىمى مارالبېشىغا يەتكەندە ناماز پېشىن بولغان ئىدى. ھاۋادا قوغۇشۇنده‌ك ئېسىلىپ تۇرغان بۇلۇتلار شەرق تەرەپتىن چىققان شامالنىڭ ھەيدىشى بىلەن ما-رالبېشى ئاسمىنىغا توپلىنىپ، بىردەمدىلا مۆلدۈر ئارىلاش يامـ-غۇر بولۇپ چۈشتى. چىڭ لەشكەرلىرى يامغۇردىن پاناھلىنىش ئۈچۈن توختىشغىلا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۆكتۈرمە قوشۇنلىرى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئېتىلىپ چىقتى. مىلتىق ئاۋازىدىن كېيىن بىر توپ ئاتلىق قوزغىلاڭچىلار يېتىپ كەلدى. ئىلى لەشكەرلىرى ئۆزلىرىنى ئوڭلاشقا ئۈلگۈرمەي نەچچە يۈز ئادەمـ-دىن ئايرىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي يامغۇرمۇ توختىدى. ئىككى تە-رەپنىڭ گىرەلەشمە جېڭى باشلىنىپ كەتتى. مىلتىق قايرىلىپ قېلىپ، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر ئىشلىتىلمەكته ئىدى. ھېرىق-قان چىڭ لەشكەرلىرى قىرىلىپلا كەتتى، تەيفو - زەمبىرەكلىرى كارغا كەلمىدى. نامازشامغىچە داۋاملاشقان جەڭدە دۈشمەن تە-رەپ كۆپ چىقىمغا ئۇچرىدى . ئەمما، لەشكەرلىرىنىڭ تولىلـ-قىدىن بىرمۇ ئادەمى ئۆلمىگەندە‌ك قىمىرلاپ يۈرۈشەتتى. ئەمە-لىيەتته دۈشمەن تەرەپتىن 2500 ئەتراپىدا، قوزغىلاڭچىلاردىن 500دىن ئارتۇق ئادەم چىقىم بولغان بولۇپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئادەملىرىنى يىغىۋالدى.

ئىلى جاڭجۈنى بۈگۈنكى كۈتمىگەن مەغلۇبىيەتتىن ساۋاق ئېلىپ، تەدبىرىنى ئۆزگەرتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن بۈگۈنكى غەلىبىسىدىن خۇشالده‌ك كۆرۈنسىمۇ، ئۆلگەن بۇرادەرلىرى ئۈ-چۈن ياش تۆكمەكته ئىدى. ھەممىي تۈن قاراڭغۇسى چۈشكەندە ئەتراپقا كۆزەتچىلەرنى يېتەرلىك قويۇپ، قالغانلار مىلتىقلىرىنى

قۇچاقلاپ يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. كۈندۈزدىكى جەڭدە ھارغان جەڭچىلەر ئۇخلاۋاتقاندا، بىردىنلا قىيا - چىيا ئاۋاز ئاڭلىنىپ، ئەتراپنى مىلتىق، تەيفو - زەمبىرەكلەرنىڭ گۈمبۈرلەشلىرى قاپلىدى. چۆچۈپ ئويغانغان جەڭچىلەر ئېسەنگىرەپ قالدى. تاڭ تېخى سۈزۈلمىگەن ئىدى. قوشۇن قاراڭغۇدا پاتپاراق بولۇپ قالايمىقانلاشتى. ئەمدى ئېلىشقانمۇ بىكار ئىدى. توختى دەرھال چېكىنىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈشى بىلەن دۈمباق چېلىندى. شۇنداق قىلىپ، دۈشمەن تەرەپنىڭ كېچىلىك ھۇجۇمىدا قوزغىلاڭ چىلار 3000 ئەتراپىدا ئادەم ۋە قورالدىن ئايرىلىپ، چېكىنىپ سالجىلىققا كېلىپ توختىدى.

توختى مارالبېشىغا ماڭىدىغان چاغدا، كىچىك ئاخۇننى يەكەندىكى دۈشمەننى سېپىلدىن باش چىقارتماسلىق ئۈچۈن پات-پات ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇشقا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىدى. كىچىك ئاخۇن ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ ئالامەت كۆپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، پوسكام، قاغىلىق، گۈمىدىكى زاپاس قىسىملارغا ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، پەقەت پوسكامدىكىلەرلا يېتىپ كېلەلىدى. كىچىك ئاخۇن ئۇلارنى يەكەننى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆز قىسمىنى ئېلىپ توختىنىڭ قىسىملىرىغا ياردەمگە ماڭدى. ياردەمچى قوشۇن سالجىلىققا يېتىپ بارغاندا، توختىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىككى قوشۇن بىرلەشتى.

توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن قوشۇنلىرى ئەمدىلا بىرلىشىپ تۇرۇشىغا، ئىلى لەشكەرلىرى ئىز بېسىپ قوغلاپ كەلدى. جەڭ شۇنداق شىددەتلىك بولدىكى، تەيفو - زەمبىرەك، جىڧولار ئۇزۇلدۇرمەي ئېتىلىپ، قۇلاق - مېڭىنى يەيتتى. ئاسماننى قويۇق ئىس - تۈتەك قاپلىغان ئىدى. گۈمبۈرلىگەن دەھشەتلىك ئاۋازلار، ئادەملەرنىڭ قىيا - چىيالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى،

ساينىڭ تېشىدەك ياتقان جەسەتلەر، كۆزدىن ، پۈتتىن، قولدىن ئايرىلغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق ناله - پەريادلىرى، قان پاتقىقىغا مىلىنىپ نىمجان هالەتته ياتقانلار جەڭ مەيدانىنى قورقۇنچلۇق تۈسكه كىرگۈزگەن ئىدى. يەكەندىكى مانجۇ دېۋىزىيىسىنىڭ ئەمەلدارى خەبەر ئامبال تېخىچه يارەمچى قوشۇننىڭ ئۇچۇرىنى ئالالماي تەقەززالىق ئىلكىده تۇرغاندا، سالجىلىقتىكى زەمبىرەك ئاۋازى «قۇلقى» غا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يارەمگه ئادەم ئەمەس، بەلكى خىسلەتلىك سۈمۈرغ كەلگەندەك خۇشال بولۇپ كەتتى ۋە پۈتۈن لەشكەر باشلىقلىرىنى يىغىلىشقا چاقىرتتى.

— يۇرتداشلار! — دېدى خەبەر ئامبال ناهايىتى خۇشال كەيپىياتتا. ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ بۇگۈنكىدەك خۇشال بولغىنى هېچكىم كۆرمىگەن ئىدى، — بىزگه ئامەت كەلدى. ئەنه تىڭشاڭلار، ئېتىلىۋاتقان زەمبىرەكلەر، جەزم قىلمەنكى، بىزنىڭ قوشۇندىن باشقىلاردا يوق.

زەمبىرەك، تەيفونىڭ كائىناتنى لەرزىگه سالىدىغان ئاۋازى توختىماي كېلىۋاتاتتى. بۇنى يىغىلىشتىكى هەممەيلەن ئاڭلىدى. خەبەر ئامبال سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— هازىر سېپىلنى قورشاپ تۇرغان توپىلاڭچىلارمۇ شېرىكلىرىگه يارەمگه كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا دەرهال سېپىلدىن چىقىپ هۇجۇم قىلايلى، جەڭگه ئاتلىنىڭلار!

خەبەر ئامبالنىڭ پەرىزى توغرا بولۇپ، سېپىلنى قورشاپ تۇرغانلار ئازلا ئادەم ئىدى. ئۇلار چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ كۆرۈپ ئۆزىنى دالدىغا ئالدى. خەبەر ئامبال لەشكەرلىرىگه شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ سالجىلىقتا قاراپ كېتىۋاتقاندا، ئوق ئاۋازى بىردىنلا توختاپ قالدى. دەرۋەقه، توختىنىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، بىگىلگه چېكىنگەن ئىدى. ئىلى لەشكەرلىرى قوغلىماستىن يەكەنگه مېڭىپ، ئارا يولدا خەبەر

ئامبال بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى قوشۇن بىرلىشىپ يەكەن شەھىرىگە كىردى.

توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن گەرچە ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، خىل قوراللار بىلەن قورال-لانغان، ئادىمى نەچچە ھەسسە ئارتۇق كېلىدىغان كۈچلۈك دۈش-مەنگە تاقابىل تۇرۇش ئاسان ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوزغىلاڭچى قوشۇن مارالبېشىدىكى كېچىلىك جەڭدە ئىلى لەش-كەرلىرىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچراپ نۇرغۇن چىقىم تارتقاند-ىن باشقا، سالجىلىقتىكى ئۇرۇشمۇ پايدىسىز بولۇپ چىقتى. قوزغىلاڭچىلار بىگىلگە چېكىنگەندە ئەسلىدىكى ئادەملىرىنىڭ يېرىمى قالغان ئىدى. گۇما، قاغىلىقتىكى قوشۇن تېخىچە يې-تىپ كېلەلمىگەچكە توختى جىددىيلەشمەكتە ئىدى.

دۈشمەن تەرەپكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يارەمچى لەشكەرلەر ئەفرىدۇنغا يېڭىدىن جان كىرگۈزگەن ئىدى. ئۇ ۋېنزۇڭ خان ئىنئام قىلغان كىيىملىرىنى كىيىپ داقا - دۈمباقلىرىنى چال-ىدۇرۇپ شەھەر خەلقىنى باشلاپ ئىلى لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىغا قارشى ئالغىلى چىقتى.

ئىلى لەشكەرلىرى يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەرنىڭ ئارد-ىسىغا چۈشۈپ، رەتمۇرەت بارگاھ قۇردى. خەبەر ئامبال بىلەن ئىلى جاڭجۈنى مۇدائىپە ئارقىلىق كېيىنكى لەشكەرلەرنى ساقلاپ تۇردى. شەھەر ئەتراپىدا بىر تۈركۈم قوزغىلاڭچى قوشۇن بو-لۇپ، كۈندۈزلىرى كۆرۈنمەيتتى، كېچىلىرىلا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىلى لەشكەرلىرىگە ئارامىلىق بەرمەيتتى. توختى، كد-چىك ئاخۇنلارمۇ بۇنى زادى كىمنىڭ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمەيد-تى. ئەمما، بۇ نامەلۇم ئادەملەرنىڭ يەكەندىكى دۈشمەننى پارا-كەندە قىلىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، بىگىلگە چېكىنگەن قوزغد-لاڭچى قوشۇن قارىقۇمدىكى تارقاق ئادەملىرى بىلەن جەم بولد-

ۋالدى. ئەپسۇسكى، گۈما، قاغىلىقتىكى قوشۇنلار ۋاقتىدا كې-
لەلمەي، كۈچنى زورايتىش مۇمكىن بولمىدى. خەبەر ئامبال
توختى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى دولانلىقلارنىڭ قارىقۇمدا
توپلىنىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ دېۋىزىيە بويىچە لەشكەر تارتىپ ماڭ-
غاندا، قارشى تەرەپتىن توختىنىڭ قوشۇنلىرى كېلىپ قالدى،
ئىككى قوشۇن يېڭىباغ دېگەن جايدا ئۇچراشتى. دۇشمەن تەرەپ-
نىڭ قوراللىمۇ خىل، ئادەمسىمۇ كۆپ ئىدى. يېرىم كۈن داۋام-
لاشقان قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن توختىنىڭ قوشۇنلىرى ھەف-
رىگە چېكىندى، ئاندىن بىگىل كۆۋرۈكىنى توستى. بىگىل
كۆۋرۈكى توسۇۋېلىنسا باشقا جايدىن ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى. خەبەر ئامبال بۇ نۆۋەت ئۆزىدە بار لەشكەرلەردىن باشقا،
ئىلى لەشكەرلىرى تەركىبىدىكى موڭغۇل قىسىملىرىنىمۇ ئېلىپ
كەلگەن ئىدى، ئىلى موڭغۇللىرى ئاتلىق سۈدىن ئۆتۈپ، ھەف-
رىدىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى، ئۇلارنىڭ قوغدىشى بىلەن
چېرىكلەر كۆۋرۈكتىن بىخەتەر ئۆتۈۋالدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن
ئادەم جەھەتتە نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان، قوراللىرى خىل
لەشكەرلەر بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، كۆپ چىقىم
تارتىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئالدىنقى جەڭدە چىڭ قو-
شۇنلىرىدىن ئولجا ئالغان ئىككى تەيفو، بىرقانچە زەمبىرەك،
مىلتىق قاتارلىق قوراللار دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن
باشقا، يەنە بىر قىسىم تەمىناتلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. شۇنداقتىمۇ
قوزغىلاڭچى قوشۇندىكى پىدائىيلارنىڭ جاسارىتى قىلچە بوشاش-
مىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا ھەيران قالغان خەبەر
ئامبال خاتىرىسىگە مۇنداق يازدى:

ھەيران مەن جەڭلەردە يەپ نەچچە ئەدەپ،
ئوت، ئوقتىن قورقماسقا نېمىدۇر سەۋەب.

ئەتيانى مەشئەلدەك كۆيۈپ تۇرسىمۇ،
ئېتىلىپ رەقىبكە كەلگىنى ئەجەب.

ئىككى تەرەپ كەسكىن جەڭ ئۇستىدە تۇرغاندا، ئۇرۇمچى، ماناس لەشكەرلىرى بىلەن قارا شەھەر تۇرغۇتلىرىنى ئېلىپ شى دارېن يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا خەبەر ئامبالىنىڭ لەشكەرلىرىنى مەغلۇبىيەت كۇتۇۋاتاتتى، نەچچە تۇمەن لەشكەرنىڭ قىزىل ۋە سېرىق ئەلەملەرنى كۆتۇرۈپ، تەيفو - زەمبىرەكلەرنى سۆرىشىپ كېلىشى يېڭىلىش ئالدىدىكى لەشكەرلەرنى جانلاندۇرۇۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئېتىز - ئېرىق، زىرائەتلەر هەددى - هېسابسىز لەشكىرىي قوشۇننىڭ ئايىغى ئاستىدا يانجىلىپ، بەيگە مەيدانىغا ئوخشاپ قالدى. بىرلەشكەن ئىككى قوشۇننىڭ لەشكەر سانى 40 مىڭدىن ئاشاتتى. شۇنداقتىمۇ، قوزغىلاڭچى قوشۇن غەلىبە قازىنىشتىن ئۇمىدىنى ئۇزمىگەن ئىدى. ئۇلار چېكىنىپ قارىقۇمغا بارغاندا چىڭ بىر-لەشمە لەشكەرلىرى بىلەن يېرىم كۈن جەڭ قىلدى، جەڭدە 1000چە ئادىمىدىن ئايرىلدى. چىڭ لەشكەرلىرىمۇ ئېغىر تالا-پەتكە ئۇچراپ، قارىقۇم قىزىل قۇمغا ئايلانغان ئىدى. توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن ئىككىلىسى يارىلانغاچقا، ساغۇچاق دېگەن جاينى ئارامگاھ قىلدى. ئۇ يەرنىڭ ئوت - چۆپلىرى مول ئىدى. مۇھاپىزەتچىلەر توختىنىڭ يارىسىنى تازىلاپ تېڭىپ تۇرۇشىغا، ئاتلىق تېڭىتقۇچى يىگىتلەر كەلدى. ئۇلارنىڭ باشلىقى توختىدىن ئەھۋال سوراپ، ئاندىن دوكلات قىلدى:

— مەلۇمات!

— قېنى سۆزلەڭ! — توختى ئالدىدا تىك تۇرغان بۇرۇتلۇق تەمبەل يىگىتكە ئىجازەت بەردى.

— تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىزچە، چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئا-

خىرقى تۈركۈمى «تىدۇ» نىڭ قوماندانلىقىدا ئاقسۇغا كەپتۇ. ئادەمى 30 نەپەر ئىكەن.

«شى داربن» قوماندانلىقىدىكى لەشكەرلەر بۇ يەرگە ئايىغ باسقىنىغا 15 كۈن بولغاندا، «تىدۇ» قوشۇنلىرى كەلگەن ئىدى. يېڭى كەلگەنلەر ئۇرۇمچى، ماناس قوشۇنلىرى ۋە قاراشەھەر تۈرغۈتلىرى بىلەن بىرلىشىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ تولىقىدىن جەڭ قىلىپ يوقىتىش ئەمەس، بەلكى جىم تۇرۇپ بەرسىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىشكە تۇرغۇن ۋاقىت كېتەتتى.

— كىچىك ئاخۇنكا! — توختى جاراھەتىنى تاڭدۇرۇۋېتىپ چاقىردى.

پىشانىسى تېڭىقلىق كىچىك ئاخۇن توختىنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى:

— بىز ئىككىگە ئايرىلايلى، — دېدى توختى، — بىزدە ھەممىسى بولۇپ يەنە 8000 ئادەم بار. قاغىلىق، گۇمىدىكىلەر كەلسە 4 — 5 مىڭ ئادەم قوشۇلىدۇ. سىز 5000 ئادەم بىلەن دۇشمەننى چۆللۈككە باشلاپ ئايرىپ زەربە بېرىپ، ئاندىن چېكىنگەن بولۇپ قەشقەر تەرەپكە مېڭىڭ، ئۇلار جەزمەن قوغلايدۇ. ۋەلىخان تۆرە كەتمىگەنلا بولسا، بىزنى قوغداش ئەمەس، ئۆز جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بولسىمۇ ھەمدەمدە بولۇشى مۇمكىن. مەن 3000 ئادەمنى ئېلىپ، دولان يۇرتلىرىنى ئارلاپ مېڭىش جەريانىدا قوشۇننى زورايتىپ مارالبېشى ئاچالغا يېتىپ بېرىپ، كېلىۋاتقان دۇشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرەي. سىز قەشقەردىن چىقىپ پەيزىۋات بىلەن مارالبېشىغا كېلىڭ، سىزچە بۇ پىلان بولامدۇ - قانداق؟

— شۇنداق بولسۇن! — كىچىك ئاخۇن دەرھال قوشۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، توختى 3000 ئادەمنى باشلاپ، تۈيدۇر-ماي مارالبېشىغا يۇرۇپ كەتتى. كىچىك ئاخۇن 5000 ئادەمى

بىلەن كۆكرەباتتىن ئۆتۈپ «قىزىل» دا بارگاھ قۇردى. چىڭ بىرلەشمە چوڭ قوشۇنى ئىز قوغلاپ كۆكرەباتقا كىرىش بىلەن، بىپايان دەشتلىك چىڭ چېرىكلىرىگە تولدى. گاھى كۆك، گاھى قىزىل بايراقلار زېمىن ئۈستىنى قاپلىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ غوۋغاسىغا تۈرۈپ بولمايتتى. بۇ يەردە «مایاق جىلغىسى» دەپ بىرمەنزىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇدھىش قەدىمى يېتىش بىلەن «ئایاغ جىلغىسى» غا ئایلاندى. لەشكەرلەر قىزىلغا يەتكەندە كىچىك ئاخۇننىڭ قوشۇنلىرى ئاللىقاچان تاماقلىرىنى يەپ قوزغىلىپ كەتكەن ئىدى. قىزىل خەلقىمۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قېتىلىپ كەتكەچكە بۇ ئەتراپ توختاۋسىز چىقىپ تۇرىدىغان قۇيۇنىڭ ماكانىغا ئایلانغان ئىدى.

كىچىك ئاخۇن قوشۇنلىرى توپلۇقتىمۇ توختىماي «سۆگەتبۇلاق» ئۆتكىگە ئۇلاشتى. بۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، يولنىڭ بىر تەرىپىدە چەش قۇم، بىر تەرىپىدە تاغ بار ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانلار تاغدىكى يول بىلەن يۈرمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تاغ يولى ئىنتايىن تار بولۇپ، چارۋا مال تىزىلىپ تەستە ئۆتەلەيتتى. ئادەملەرنىڭ مېڭىشى تېخىمۇ تەس ئىدى. بۇ يولنى توسۇۋالغان بىر ئادەم 1000 ئادەمگە تېتىيتتى. كىچىك ئاخۇن قوشۇنى چىڭ لەشكەرلىرىنى نەق مۇشۇ جايغا باشلاپ كەلدى. قوشۇندىكىلەر ئەپلىك جايغا يوشۇرۇنۇپ دۈشمەنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى.

چىڭ لەشكەرلىرى تەركىبىدىكى نەچچە يۈزلىگەن ئاتلىق چېرىكلەر توپلۇققا كەلگەندە پىيادە قىسمىدىن ئايرىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى قوغلاپ ئالدىدا كەتكەن ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاپ كېلىشى بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ ئادەملىرى ئوقيادىن ئوق ياغ-

دۇردى. ئاتلىق چېرىكلەر خۇددى پىشقان مېۋىلەردەك تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ئۆلمىگەنلەر نېمە قىلارىنى بىلمەيلا قېلىشتى. ئاخىر بىر پاي ئوق چىقىرالماي، زور قوشۇن يېتىپ كەلگۈچە ھەممىسى ئۆلۈپ تۈگىدى.

شى دارېن، خەبەر ئامبال، ئىلى جاڭجۈنى قوشۇننى باشلاپ يېتىپ كەلگەندە ئاتلىق چېرىكلەر تۈگەل چېكىنىگە تاش پاتقان، كۆزلىرى يۇمۇلماستىن تىللىرىنى چىشلىگەن ھالدا ياتاتتى. ئۇلار ئەھۋالنى ئۇقۇپ بولغۇچە تەرەپ - تەرەپتىن يېغىۋاتقان تاش يامغۇرىدا قېلىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا نەچچە يۈز ئادىمىدىن ئايرىلدى. قورقۇپ كەتكەن لەشكەرلەر ئۆلۈم نۆۋىتىگە ئۆزىگە قاچان كېلىشىنى كۈتۈشۈپ تۇرغاندا، چېكىنىش كانىيى چېلىندى، ئاندىن چىڭ لەشكەرلىرى تاغقا قارىتىپ توپ-زەمبىرەكتىن شىددەتلىك ئوق ياغدۇردى.

تاغ ئۈستىدە داۋاملىق يوشۇرۇنۇپ تۇرۇش پايدىسىز ئىدى. كىچىك ئاخۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەڭگە ئاتلاندى. ئۆلگەن چېرىكلەرنىڭ ئاتلىرى يېنىغا ئادەم كەلتۈرمەي ھەريان پىتراپ يۈرۈشەتتى. قوزغىلاڭچىلار يوشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ ئېتى بارلار ئۆز ئېتىنى، پىيادىلەر چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئېتىنى مىنىپ جەڭگە ئاتلاندى. كىچىك ئاخۇن قوشۇنىنىڭ ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ دۈشمەن لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. ئۇ ھەربىر ھۇجۇمغا ئۆتكەندە مانجۇ، موڭغۇل، سولۇن، چەمپەن چېرىكلىرىدىن يۈزلەپ - يۈزلەپ ئۆلتۈرەتتى. جەڭ شۇنداق شىددەتلىك ئېلىپ بېرىلدىكى، قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ باش - ئاخىرىغا كۆز يەتمەيدىغان زور قوشۇننى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۆزىنى جەڭگە ئۇرۇۋاتقانلىقىغا ھەيرانلىقى ئاشقان شى دارېن ئۇرۇش

خاتىرىسىگە مۇنداق يازدى:

تەگدى تاش يېرىلدى باش، كىم ئاتتىكىن كۆرەلمىدۇق،
ئەنسىرەپ جان ۋەھىمىدىن بىز ئالغا ھېچ يۈرەلمىدۇق.
قولىدا نەيزە - قىلىچنى ئويىنىتىپ كەلسە دولان،
زەمبىرەك، جىغو تۇرۇپمۇ قورقۇتۇپ سۈرەلمىدۇق.

شۇنداق قىلىپ، سۆگەتبۇلاقتىكى جەڭ قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋاملاشتى. ئىككى تەرەپ ئۆز ئادەملىرىنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك بولغاندا جەڭدىن توختاشتى. بۈگۈنكى جەڭدە دۈشمەن تەرەپ كۆپ چىقىم تارتقان ئىدى. ئەمما، قانچىلىك ئادەم ئۆلگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. كىچىك ئاخۇن كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تاغ يولى ئارقىلىق يېڭىسارنى يانداپ مېڭىپ خانئېرىققا چىقىپ، يوپۇرغا بىلەن مارالبېشىنى قارارلاپ يۈرۈپ كەتتى.

چەڭ لەشكەرلىرى سۆگەتبۇلاقتىكى تاغ يولىدىن ئىككى كۈندە ئۆتۈپ بولدى. ئۇلار قوزغىلاڭچى قوشۇننى قەشقەرگە كەتتى دەپ پەرەز قىلىپ يېڭىسارغا كەلگەندە شەھەردە ئادەم كۆرۈنمەيتتى، پەقەت ناھايىتى ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەنلىكتىن قېرىپ ئىككى مۇرىسى بېشى بىلەن تەڭلەشكەن، تۈگۈلگىنىدىن تىزلىرى قۇلىقىدىن ئېشىپ كەتكەن، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ ئالدى - كەينىدىن كۆرىنىغان ئەينەكتەك بولۇپ قالغان بىر بوۋاي ئېڭەك سۆڭىكىنى كۆكرىكىگە تىرەپ ئولتۇراتتى.

چەڭ لەشكەرلىرى يېڭىشەھەر دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ، ئامباللار بىلەن كۆرۈشتى، يېڭىسارنى ئىگىلەپ ئىككى كۈن تۇردى، ئاندىن مەسلىھەتلىشىپ، 3- كۈنى قەشقەر شەھىرىگە تىكتىكچى چېرىكتىن ئۈچنى ماڭدۇردى. تىكتىكچىلار كۆردىكى، شەھەر كوچىلىرى ئۆلۈكلەر بىلەن تولۇپ، ئۆزىنىڭ قەدىر-

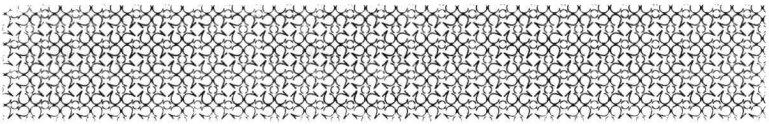
مىيلىكى، گۈزەللىكى، بايىاشاتلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭ-قى مەشھۇر گۈزەل قەشقەر مۇدھىش قەبرىستانلىققا ئايلانغان ئىدى. تېكتېكچىلار سورىدى:

— بۇ نېمە ئىش؟

— ۋەلىخان تۆرە ئاقسۇدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر تۈركۈم ئادەملىرىنى قاياققىدۇر يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزى يەنە بىر قىسىم قوشۇنلىرى بىلەن قالغان ئىدى، — دېدى تۇرغانلار ئارىسىدىن بىر كىشى جاۋابەن، — نەچچە كۈنلەر ئىلگىرى چېكىڭ لەشكەرلىرى يەكەن تەرەپتىن جەڭ قىلغاچ كېلىۋاتقۇدەك دېگەن گەپ تارقالدى. بىر كۈنى ۋەلىخان تۆرە قوشۇنلىرىنى باشلاپ يېڭىسار تەرەپكە مېڭىۋىدى، ئۇرۇشقىلى بارغۇدەك دەپ ئاڭلىدۇق، ئۇلار يېڭىسارغا بېرىپ چېكىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قارىسىنى كۆرمەي ئۇركۈپ، ئالدىغا ئۇچرىغانىنى بۇلاپ قايتىپ كەلگەندە قەشقەر خەلقى دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ شەھەر ئىچىگە كىرگۈزمىدۇق. ۋەلىخان تۆرە ئاچچىقىغا پايلىماي دەرۋازىغا ئوت قويۇپ كىرىپ، ئۇچرىغانلا ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلگەنلەر بېشىدىن ئىككى مۇنار قوپۇرۇپ قويۇپ، توپلىغان بايلىقىنى ئېلىپ، ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قېچىپ كەتتى.

دەرۋەقەۋەلىخانتۆرىنىڭ ۋەھشىيلىكى قەشقەر كوچىلىرىنى جەسەت بىلەن تولدۇرۇپ گۆرىستانلىققا ئايلاندۇرغان ئىدى. كوچا دوقمۇشىغا دۆۋىلەپ قويۇلغان ئادەم باشلىرى يىراقتىن يېرىلغان ئانارلارنى ئۈستى - ئۈستىلەپ تىزىپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى.

تېكتېكچىلار خەبەر ئامبالغا ئەھۋالنى دوكلات قىلغاندا، چوڭ بەگلەردىن ئىككىنى تاللاپ 100چېرىك بىلەن ئالدىدا ماڭدۇردى، كەينىدىن زور قوشۇن ئاتلاندى. ئۆزىچە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسىنى قاچۇردۇق دەپ ئويلىغان خەبەر ئامبال ئۇلارنىڭ مارالبېشىغا يېغىلىپ يول توسۇپ تۇرغانلىقىنى بىلمەيتتى.

يىگىرمە بەشىنچى باب

قانلىق ئېدىر

توختىنىڭ قىسىملىرى مارالبېشى بازىرىدىن چىقىپ، قەشقەرگە قايتىلىدىغان ئاچالغا يېقىن جايدىكى ئېدىرلىقنى ئۆزدەگە ئىستىھكام قىلدى. ئېدىرلىقنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئاستى شېغىللىق بولۇپ، ئۇستىنى بورانلار قۇمغا باستۇرۇۋەتكەن ئىدى. قالغان قىسمى ئەسلىدىنلا قۇملۇق بولۇپ، ئېتىز قىرلىرىسمان قۇم دۆۋىلىرى پايانسىز ئېدىرلىق ھاسىل قىلغان ئىدى. ھۆل - يېغىن پەسىللىرىدە ياغقان يامغۇرلار تارام - تارام ئېقىنلار بىلەن خالىغان تەرەپكە راۋان بولسا، بىر قىسىم جاي شۇنچە يامغۇر بىلەنمۇ تەشنالىقى قانماي قاغجىرىغان پېتى تۇراتتى. ئارىلاپ - ئارىلاپ ئۆسۈملۈكلەر دالدىسىدا دۆۋىلىنىپ قالغان قۇم دۆۋىلىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك رولنى ئويناپتتى. بىراق، بۇ يەردە ئۇزاق تۇرغىلى بولمايتتى. چۈنكى، سۇ يوق ئىدى، قۇدۇق كولىغان بىلەنمۇ سۇيى تۇزلۇق چىقاتتى.

توختىنىڭ قوشۇنلىرى بۇ جايدا تۇرۇۋاتقىنىغا ئۈچ كۈن بولغان بولسىمۇ، كېلىدىغان دۈشمەن تېخىچە كۆرۈنمەيتتى. گۇما، قاغىلىقتىكى قىسىملارنىڭ كېلىشى بىلەن ئادەم سانى 10

مىڭغا يەتتى، توختىنىڭ خىيالى بولسا كىچىك ئاخۇندا ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى ئېلىشىۋاتقان دۇشمەن 30 مىڭدىن ئاشاتتى. توختى ئارقا - ئارقىدىن تىڭتىڭچىلارنى ماڭدۇرغان بولسىمۇ، تېخىچە خەۋەر يوق ئىدى. 5- كۈنى بولغاندا، ئاقسۇ تەرەپكە كەتكەن تىڭتىڭچىلار قايتىپ كېلىپ، توختىغا مەلۇمات يەتكۈزدى:

— مەلۇمات!

— سۆزلەڭ.

— «تىدۇ» دېگەن ئامبال 14 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ ئاقسۇغا كەلدى. بۇ نۆۋەت كەلگەنلەر لەنجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ لەشكەرلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە 15 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ «زۇڭدۇ» دېگەن ئامبال كېلىۋاتقىدەكمىش. دۇشمەن قوشۇنى ئالتىشتا 14 مىڭ بولغان بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا كېرەك، ئاقسۇ شەھىرىگە سىغمايدىغان قىزىل كۆۋرۈك ئەتراپىدىكى يەرلەرنى ئىگىلەپ، يوللارمۇ توسۇلۇپ كېتىپتۇدەك ...

— ئۇقتۇم، ئارام ئېلىڭ!

توختى ئۇنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلاپ بولۇپ، دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئويلىنىۋاتاتتى، مارالبېشى تەرەپتىن چاڭ - توزان كۆتۈرۈلدى، ئارقىدىن قىزىل ئەلەملەر كۆرۈندى. توختى جەزم قىلدىكى، بۇلار كىچىك ئاخۇنىڭ قوشۇنى بولۇپ، هازىر 2000 ئەتراپىدا ئادەمى قالغان ئىدى. توختى تەقەززالىق ئىلكىدە كىچىك ئاخۇنىڭ ئالدىغا باردى. كىچىك ئاخۇنمۇ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ توختىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئىككىيلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كىچىك ئاخۇن ئادەملىرى تەرەپكە بۇرۇلۇپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

— كۆڭلىڭىزدىكىنى چۈشەندىم، — توختى كىچىك ئاخۇنغا تەسەللى بېرىپ ئېيتتى، — شۇنچە كۆپ دۇشمەنگە ئازغىنە ئادەم بىلەن تاقابىل تۇرۇپ هايات قېلىشنىڭ ئۆزى بىر مۆجىزە.

دۇشمەن لەشكەرلىرى نەدە قالدى؟
— سۆگەتبۇلاقتا ئايرىلدۇق. ھازىر قەشقەردە بولسا كېرەك.
— ۋەلىخان تۆرىچۇ؟
— سىزنىڭ پەرىزىڭىز توغرا چىقتى.
— قانداق؟
— 15 مىڭ ئادەمنى ئەگەشتۇرۇپ قېچىپتۇ.
— نەگە؟
— قوقەندكە بولماي نەگە بولاتتى!
— قەشقەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى ئۇقتىڭىزمۇ؟
— ئۇقتۇم.
— قانداقكەن؟
— چىڭ قوشۇنلىرى بېسىپ كىرگەن كۈنى ۋەلىخان تۆرە-دىن بىزار بولغان قەشقەر خەلقى چىڭ لەشكەرلىرىدىن ياخشىلىق كۈتۈپ ئالدىغا چىققان ئىكەن، چىڭ لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ بولغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرى، ئاشلىق - تۇلۇكلىرى، ئوت - سامانلىرىنى بۇلاپ - تالاپتۇ. قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنى ناھايىتى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئاپتۇ. سەللا گۇمانلىق دەپ قارالغانلارنى قاتتىق قىيناپتۇ. قىيىن - قىستاققا چىدىماي يالغان ئىقرار قىلغان نۇرغۇن بىگۇناھ ئادەملەر جىنا-يەتچىلەر قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىپتۇ. خەلقنىڭ دەسلەپكى كۇلكىسى ئەمدىلىكتە يىغا - زار، ھەسرەت - نادامەتلەر بىلەن ئالمىشىپتۇ. ۋەلىخان تۆرە بىلەن كەتكەنلەرمۇ ئامالسىزلىقتىن كېتىپتۇ. كەتمىگەن بولسا، مۇشۇ قاتاردا بەربىر ئۆلتۈرۈلەر ئىكەن.
— يېڭىسارچۇ؟
— يېڭىسار خەلقى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قىرغىنچىلىقىدا قې-

چىپ تاغلارغا چىقىپ كەتكەن ئىكەن. ئېھتىمال بۇ كەمگە ئۇلار-نى تاپتۇرۇپ كېلىپ، قەشقەردە قىلغانىنى قىلىۋاتىدىغاندۇ.

توختى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ھەسەن تۇرك پاجىئەسى، جەڭگىۋار ئوبرازلار بىر-بىرلەپ ئۆتتى، يەكەن خەلقىنى ئويلىغاندا ۋۇجۇدىنى تىترەك باستى. ساۋۇر، ئابدۇرەھمان، سۆيۈملۈك مەھبۇبى رەيھان ۋە زۇمرەتخېنىملارنى ئويلىدى. دۇشمەن قەشقەردە قىلغانلىرىنى يەكەندىمۇ قىلغانمىدۇ؟ ئۇنداقتا، ساۋۇر، رەيھانلار ئائىلىسى قانداق بولغاندۇ؟ تۇرۇپلا كۆڭلىگە ھەسەن تۇركنىڭ بېشىنىڭ ئالمىشىپ قېلىش ۋەقەسى كەچتى. بۇنى سېپىل ئەتراپىدا دۇشمەنگە زەربە بېرىپ تۇرۇۋاتقان نامەلۇم قوشۇن ۋەقەسىگە باغلاپ، ساۋۇرنىڭ ئىشى بولسا كېرەك دەپ بىلدى. چۈنكى، ساۋۇر ناھايىتى يۇرەكلىك يىگىت بولغاچقا، توختى يەكەندىكى تەشكىللەش ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان ئىدى.

شۇنداق خىياللار بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە ئولتۇرغان توختىنى كىچىك ئاخۇنۇمنىڭ:

— ئاۋۇ تەرەپتىن بىر ئاتلىق كېلىۋاتىدۇ! — دېگەن ئاۋازى چۆچۈتۈۋەتتى.

— قېنى؟

— ئەنە ئاچال تەرەپتىن كېلىۋاتىدۇ.

ئىككىسى ئېگىز قۇم دۇۋىسىنىڭ تۈۋىدە ئىدى، توختى ئورنىدىن تۇرۇپ قاراپ:

— بىزنىڭ تىڭتىڭچى ئىكەن! — دەپ، يول تەرەپكە ماڭدى.

بىر پەستە تىڭتىڭچى يىگىت يېتىپ كەلدى. توختى ئۇنىڭ دوكلاتىغا تەقەززا بولۇپ سورىدى:

— يېڭى خەۋەر بارمۇ؟

— بار.

توختى بىلەن كىچىك ئاخۇن ئۇنى بىر چەتكە تارتتى:
— ئالدىرىماي تەپسىلىي سۆزلەڭ!
— دۇشمەن قوشۇنلىرى داۋزىتاغ ئۆتىگىگە كىلىپ چۈشكەن ئىكەن، ئاچال تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتىدۇ. قەشقەرگە بارامدۇ ياكى يەكەنگە بارامدۇ، ھازىرچە بىلەلمىدۇق.
— يەكەنگە بارىدۇ، — دېدى توختى، — ئۇلار قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى ۋەلىخان تۆرىنىڭ قولىدا دەپ بىلىدۇ. مېنىڭچە، ۋەلىخان تۆرىنىڭ قاچقانلىقىنى ئۇقمىسا كېرەك.
— دۇشمەن تەرەپنىڭ تىڭىڭچىلىرىنى ئۇچراتتىڭلارمۇ؟
— ياق.
— ئادەملىرى كۆپمىكەن؟
— بۇنىڭغا گەپ توغرا كەلمەيدۇ، ئۇۋۇسى بۇزۇلغان قارا چۇمۇلىنىڭ ئۆزى، بېشى نەدە، ئاخىرى نەدە، بىلگىلى بولمايدۇ.
— خەۋەرچى! — توۋلىدى توختى.
— بار! — 18 ياش ئەتراپىدىكى ئېگىز بوي بىر يىگىت يۇگۇرۇپ كەلدى.
— ئادەملەر قورساقلىرىنى تويدۇرۇپ جەڭگىۋار ھالەتكە ئۆتسۇن!
— خوپ!
— كىچىك ئاخۇنكا! — ئادەملىرى تەرەپكە كېتىۋاتقان كىچىك ئاخۇن قايتىپ كەلدى، — يارىڭىز قانداق؟
— ھېچ ۋەقەسى يوق.
— ئۇنداق بولسا، سىزنىڭ ئادەملىرىڭىز ھازىرچە ئارام ئېلىپ بۇيرۇق كۈتسۇن، جەڭگە ئەھۋالغا قاراپ ئاخىرىدا كىرسۇن.
— نېمىشقا؟
— ھازىرچە ئارام ئېلىپ، زاپاس تۇرۇپ تۇرسۇن.

يۇزبېشى، مىڭبېشى، پانساتلار بىر - بىرلەپ چاقىرتىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ۋەزىپە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

— بۇگۈن ئايغا نەچچە؟ — توختى كىچىك ئاخۇندىن سورىدى.

— ھىجرىيە يىلى ئۆرۈلگىلى بۇگۈن 15 كۈن بولدى، — كىچىك ئاخۇن جاۋابىن چۈشەندۈرۈپ ئېيتتى، — ھىجرىيە بويىچە ھېسابلىغاندا بۇگۈن 1274 - يىل مۇھەررەم (1 - ئاي) گە 15؛ مىلادىيە ھېسابىدا 1857 - يىل 7 - ئاي كىردى. بىز قوزغالغىلى ئاي ھېسابىدا تۆت ئاي، كۈن ھېسابىدا ساق 90 كۈن بولدى.

— توغرا دېدىڭىز، — توختى كۈلۈپ تەستىقلىدى، — مىلادىيە 1857 - يىل دېگىنىڭىز شىيەنفىڭ 7 - يىلى بولىدۇ. ئۆتكەن يىل خوجايىنىمدىن سورىسام، بۇ يىل شىيەنفىڭ 6 - يىل (ئەجدىھا يىلى)، كېلەر يىلى يىلان يىلى كىرىدۇ دېگەن ئىدى. سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىز توغرا چىقتى.

كىچىك ئاخۇن چاقچاق قىلدى:

— سىز يەنىلا ئۆزىڭىزنىڭ مانجۇ يىلىنى قوللىنىدىكەنسىز-دە! ھە، راست...

كىچىك ئاخۇن گەپ باشلاشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، ئاچالىنىڭ يۈقىرى تەرىپىدىكى تۈپتۈز سايلىقتا سېرىق، قىزىل ۋە باشقا رەڭلەردىكى بايراقلارنى كۆتۈرۈشكەن چىڭ چېرىكلىرى پەيدا بولدى. توختىنىڭ بۇيرۇق بېرىشى بىلەن پۈتۈن قوشۇن ئۆزىنى دالدىغا ئالدى. چېرىكلەر ئېدىرلىققا كەلگەندە كەچ پېشىن بولغان ئىدى. توختى بەلگە ئوقى چىقىرىپ بۇيرۇق بېرىش بىلەن يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى پىستىرما قوشۇن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھەش - پەش دېگۈچە دۈشمەننىڭ 4 — 5 يۈزچە لەشكىرىنى قىرىۋەتتى، قالغانلىرى ئالاقىزادە بولۇپ ئارقىغا قاچتى.

بۇ ئارىلىقتا دۇشمەن تەرەپ ئۆزىنى ئوڭلىۋېلىپ، رەسمىي ھۇ-جۇمغا ئۆتتى. ئىككىلا تەرەپنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرى بەس - بەستە ئېتىلماقتا ئىدى. تېخى ھېلىلا نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياش ئىس - تۈتەكلەر ئارىسىدا غايىب بولدى. قويۇق پۇرۇخ ئىسى جەڭ مەيدانىنى سايىۋەندەك قاپلىدى. گۈمبۈرلەشلەردىن قۇلاق-لار پاڭ بولۇپ، بىراۋنىڭ ئاۋازىنى يەنە بىراۋ ئاڭلىغىلى بول-مايتتى، ھازىر ساق ئادەم بىر ئوق بىلەنلا يوق ئىدى. ئات، ئادەم ئۆلۈكلىرى دەستىدىن دەسسىگۈدەك يەر چىقمايتتى. گويا ئاسماندىن قان يامغۇرى ياغقاندەك ئادەملەرنىڭ ئۈستۈاشلىرىمۇ قان، يەر - زېمىنمۇ قان ئىدى. ئادەملەر توپ ئوقلىرىغا قارىماي نەيزە، شەمشەرلىرىنى ئوينىتىپ گىرەلەشمە جەڭگە كىرىشىپ كەتكەن، بۇغۇزلانغان كانايلاردىن قان ئوقچۇپ چىقاتتى، تېنى-دىن جۇدا بولغان باشلار تىلىنى توغرا چىشلەپ سەكرەيتتى. دۇنياغا ئادەمزات ئاپىرىدە بولغاندىن بېرى بۇنىڭدەك ۋەھشىيلىك كۆرۈلمىگەن دېسەك مۇبالىغا بولمايتتى. ئۆچمەنلىك شۇ دەرد-جىگە يەتكەن ئىدىكى، تۈتۈشقانلا ئادەم بىر - بىرىنى ئۆلتۈرمەي قويمايتتى. ئاخىر قوزغىلاڭچى قوشۇنلار گىرەلەشمە جەڭدە كۈچلۈك كېلىپ، دۇشمەن قوشۇنلىرى چېكىندى. توختى ئېھ-تىيات يۇزىسىدىن ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى. يېرىم كۈن داۋاملاشقان قاتتىق ئېلىشىشتا قوزغىلاڭچىلار تەرەپتىن 2000 دىن ئارتۇق ئادەم چىقىم بولدى. دۇشمەن قوشۇنىدىن ئۆلگەنلەر 5000 دىن ئاشاتتى.

ئەتىسى سۇبھى يورۇشىغا دۇشمەنلەر يەنە زەمبىرەك ئېتىشقا باشلىدى. ئاخىرىغىچە ئېلىشماي بولمايتتى. قۇياش چىقىپ ئۇ-زاق ئۆتمەيلا دۇشمەن تەرەپ يارەمگە ئەۋەتكەن «زۇڭدۇ» باش-چىلىقىدىكى 15 مىڭ چېرىك يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئىككى تۈركۈمدىكى لەشكەرلىرى ئالدىدا قوزغىلاڭچى قوشۇن ئازلا ئە-

دى. چۇشكىچە داۋاملاشقان جەڭدە توختىنىڭ ئادەملىرىدىن كۆ-پى ئۆلۈپ 2000 ئەتراپىدا قالدى. دۇشمەن تەرەپنى ئالساق «تىدۇ» نىڭ ئادەملىرىدىن نەچچە يۈزلا قالغان ئىدى. كىچىك ئاخۇنمۇ قوشۇننىنى باشلاپ جەڭ مەيدانىغا كىرىپ كەتكەنچە قايـ تىپ چىقمىدى. شۇنداقتىمۇ قاراپ تۇرۇشقا بولمايتتى. ئەمدى جەڭگە توختى ئۆزى ئاتلاندى، ئۇنىڭ يىگىتلىرى ماھىر چەۋەنـ دازلاردىن ئىدى. يىگىتلەر شۇنداق جەڭ قىلدىكى، روبىرو كەلگەن چېرىكلەرنىڭ بىرسىمۇ تىرىك قالمىدى. جەڭ قىيامىغا يەتكەندە مارالبېشى تەرەپتىن 1000دەك ئادەم چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا چوماق، كالتەك بار ئىدى. ئۇلار كېلىپلا جەڭگە كىرىپ كەتتى. بۇ، ساۋۇر تەشكىللىگەن قوشۇن بىلەن پوسكام قوشۇنلىرى ئىدى. توختى ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ساۋۇرنى تونۇدى. توختىنىڭ ئۇستۇېشى غەرق قان ئىدى، سا-ۋۇر بىلەن كۆرۈشۇپ ئەھۋاللاشقۇسى بولسىمۇ، پۇرسەت يوق ئىدى، ساۋۇرنىڭ يىگىتلىرى ئوينىناقان كالتەك - چوماق شۇنداق كارغا كەلدىكى، زەربىسىگە ئۇچرىغان ئادەم ئۆلۈپ ياكى چالا ئۆلۈك بولۇپ يىقىلاتتى، ئاتنىڭ ئايىغىدا دەسسىلىپ كاردىن چىقاتتى. بۇلار توغرىسىدا شۇ كۈنكى بىر خاتىرىگە مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

قولىدا چوماق بار، مىلتىق يوق تۇرۇر،
ۋە لېكىن جەڭلەردە ئۇ قەۋەت باتۇر.
ئات سىلىپ كىرگەندە جەڭ مەيدانىغا،
زەربىدىن چېرىكلەر مەلەقلەپ ياتۇر.

قوزغىلاڭچى قوشۇن قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان بولسىمۇ، چىڭ چېرىكلىرى ھەددىسىز كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قوزغىلاڭچىلار جىق

چىقىم تارتتى. توختىمۇ ئېغىر يارىلاندى، شۇنداقتىمۇ باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى. توختىنىڭ يان تەرىپىدە ئوخشاش كېسىلگەن قارا كىيىملىك سەككىز نەپەر ئاتلىق يىگىت پەيدا بولدى، ئۇلارنىڭ قوللىرىدا قىلىچ بار ئىدى، ئېگەردە قىستۇرۇقلۇق نەيزە، مۇرىسىدە بولسا ئوقيا تۇراتتى. ئۇلار بىر - بىرلىرىنى قوغداپ، دۇشمەننىڭ بىر توپ پىيادە قىسىملىرىنى ئايرىۋېلىپ چاناشقا باشلىدى. توختى بۇلارنىڭ يېڭىدىن كېلىپ سەپكە قوشۇلغانلار ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئاجايىپ ئىش، توختىنىڭ ئالدىغا نەيزىسىنى ئويناتقىپ كېلىۋاتقان بىر چەۋەندەز چېرىك ئارىلىق نەچچە مېتىر قالغاندا ئۇشتۇمتوت ئېتىدىن يىقىلىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ دۇمبىسىدە ئوقيا ئوقى قاداقلىق تۇراتتى. ۋەھشىي چېرىكلەردىن يەنە بىرنەچچىسى توختىغا ئېتىلىپ كەلدى. قارا كىيىملىكلەر ھۇجۇمنى كېلىۋاتقان دۇشمەنگە قارىتىپ ئوقيا بىلەن نەچچىنى موللاق ئاتتۇردى. بۇ چاغدا توختى قانسىراپ ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ بەزىسىگە قىلىچ ئۇرسا، بەزىسىگە نەيزە سانجىپ جەڭنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى. كۈتۈلمىگەندە يان تەرىپىدىن بىر توپ لەشكەر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. بۇنى كۆرگەن قارا كىيىملىك يىگىتلەردىن بىرسى ئايرىلىپ چىقىپ دۇشمەنىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئوقيا ئاتتى. ئەمدى دۇشمەنلەر ئارقىغا بۇرۇلۇپ ھېلىقى يىگىتكە ھۇجۇم قىلدى. ئاڭغۇچە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ يېتىپ كېلىپ، ئېلىشىش باشلىنىپ كەتتى. دۇشمەن تەرەپتىن بىر نەچچىسى ئۆلۈپ، بىر نەچچىسى چېكىندى. توختى جەڭ قىلغاچ، ئىچىدە ھېلىقى يىگىتلەرنىڭ جەڭ ماھارىتىگە ئاپىرىن ئېيتاتتى. ئۇشتۇمتوت توختىنىڭ كەينىدىن بىر چېرىك ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. ھېلىقى قارا كىيىملىك پالۋان يىگىت ئاگاھلاندۇرۇپ:

— توختى! — دەپ توۋلىغىنىچە كېلىپ، ئوقيا بىلەن دۇشمەننى ھالاك قىلدى. توختى بۇنىڭ رەيھانىنىڭ ئاۋازى ئىكەنلىكىنى بىلدى. دەرۋەقە ئاشۇ پالۋان جەڭچى توختىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ، چىراغ ئەتراپىدىكى پەرۋانىدەك ئايلىنىپ جەڭ قىلى-

غان باتۇر — رەيھان ئىدى. ئۇ، توختىنى ئاللىقاچان تونۇغان ئىدى. شۇڭا، جان پىدالىق بىلەن قوغدىدى. توختىنىڭ ئارزۇسى يولىدا جېنىنى ئايىماي بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلدى. توختى يارىسىنى ئۆنتۇپ بىردىنلا كۈچ - قۇۋۋەتكە تولدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆلۈم ئەمەس، بەلكى پارلاق قۇياش نۇر چېچىپ تۇراتتى. توختى رەيھانىنىڭ ئەجدادلىرىمىزدىن چىققان ئايال قەھرىمان تۇمارىس، يەتتە قىزلىرىمنى مىسال قىلىپ ئېيتقان سۆزلىرىنى ئەسلىدى. رەيھان توختى بىلەن يانمۇيان ئات چاپتۇرۇپ دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىپ كېتىۋاتقاندا، توساتتىن ئوق تېگىپ يىقىلدى. دۇشمەن نەيزىسىنى رەيھانغا تەڭلەپ يۈگۈرۈپ كەلدى. توختى ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ بىر قىلىچ ئۇرۇپلا دۇشمەننىڭ بوينىنى ئۈزۈۋېتىپ، رەيھاننى ئاتىنىڭ ئالدىغا تارتىپ ئالدى - دە، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقتى. يول بويىدىكى ئېگىز دۆڭنىڭ تۈۋىگە كەلگەندە، ئارقا تەرەپتىن كەلگەن ئوق توختىنىڭ دۇ[illegible]ن تېشىپ ئۆتۈپ، ئاتتىن يىقىلدى، رەيھان ئاتتىن چۈشۈپ توختىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى. توختى بولسا رەيھاندىن رازى بولۇپ، جاسارىتىدىن پەخىر-لەنگەن ھالدا تەشنالىق بىلەن باقماقتا ئىدى. رەيھانىنىڭ قان-ياشلىرى توختىنىڭ يۈزلىرىگە تامچىدى. توختى ھاياتلىق دۇنياسىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك، تۇرۇپلا يەرنىڭ ئاستىغا چۈشسە، تۇرۇپلا پەلەكنىڭ قەھرىگە ئۆرلەۋاتقاندەك تۇيغۇغا كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئۇيقۇسى كەلگىنىنى سەزدى. ئۇ ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. يۈزلىرىگە چۈشۈۋاتقان ئوتتەك ياشلارنى بىلىپ ياتاتتى.

— يىغلىماڭ! — توختى ئاخىرقى مادارىنى يىغىپ كۈلۈمسىرىدى، ئەمما ئۇنىڭ كۆز چاناقلىرىمۇ ياشقا تولغان ئىدى، — ئارمانىم يوق. سىز مېنىڭ ھەقىقىي تۇمارىسىم، سىزنى كۆرەلىگىنىمدىن پەخىرلەندىم. ئەپسۇس، خەلقىمىزنىڭ ئازادلىق ئالقىشلىرىنى كۆرەلمىدۇق!

توختى رەيھانىنىڭ قولىنى تۇتتى، لەۋلىرى قۇرۇپ، تىلى-

نى مىدىرلاتقىدەكمۇ ھالى قالمىدى. يۇرىكىدە رەيھانغا دەيدىغان نۇرغۇن سۆزلىرى بار ئىدى. بىراق، قانچە ئۇرۇنۇپمۇ ئىپادىلىيەلمىدى. ئەتراپىدا ساۋۇر بىلەن بىرقانچە يىگىت ۋە قارا كىيىملىك قىزلار تۇرغانلىقىنى غۇۋا كۆردى. ئۇلارنىڭ ياش سىرىغۇاتقان كۆزلىرى بىرنېمىلەرنى دەۋاتقاندەك قىلاتتى. بىراق، ئاڭلىيالمىدى، تەسەللىمۇ بېرەلمىدى.

رەيھان توختىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ روھى چىقىپ كېتىۋاتقاندەك بولدى. ئۇ توختىدىن ئايرىلىپ بىر كۈن ياشاشنىمۇ خالىمايتتى، شۇ تاپتا خۇدادىن ئۇنىڭ جېنى بىلەن ئۆز جېنىنى بىر قاتاردا قەبزى روھ قىلىشنى تىلەۋاتاتتى.

توختى تېخى ھايات ئىدى، رەيھان ئاستا ... ئېڭىشىپ، ئىسسىق لەۋلىرىنى لەۋلىرىگە قويدى، توختى كۆزىنى لاپپىدە ئېچىپ رەيھانغا كۈلكە بىلەن تەسەللى بەرمەكچى ئىدى، ئەمما كۆز ئالدىدا ئالەم چۆرگىلەپ، رەيھاننىڭ قۇچىقىدا يانقان پېتى پەلەكتە پەرۋاز قىلىپ، نامەلۇم يىراقلارغا كېتىۋاتقاندەك بولدى. بۇ، ئۆلۈم ئالدىدىكى ئەڭ ئاخىرقى دەقىقە بولۇپ، پەقەت رەيھاننىڭ تىنىقلىرى بىلەنلا نەپەسلىنىپ تۇرۇۋاتاتتى. ئۇ رەيھاننىڭ قولىنى ئاداققى قېتىم چىڭ قىستى، بۇ مەڭگۈلۈك مۇھەببەتنىڭ بېشارىتى ئىدى، ئاندىن بىر ئۇمچىيىپلا كۆزى ئوچۇق پېتىچە ئالەمدىن كەتتى. ئەتراپىدىكىلەر ئۇنىڭ جان تەلپىز قىلغاندىكى ئىپادىلىرىدىن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى بىلىپ يۇم - يۇم ياش ئاقتۇرغىنىچە روھىغا دۇئا قىلىشتى. رەيھان لەۋلىرىنى تېخىچە ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئالماي خۇدىنى يوقاتقىنىچە تۇراتتى، يەنە بىر توپ چېرىكلەر ۋارقىرىشىپ كەلدى. ماتەمدارلار ئۆزلىرىنى ئوڭلاپ بولغۇچە بىر پاي ئوق كېلىپ رەيھانغا تەگدى. ئوق دەل يۈرەكنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. رەيھان لەۋلىرىنى توختىنىڭ لەۋلىرىدىن ئاجراتمىغان پېتى مەڭگۈلۈك ئويقۇغا كەتتى.

يىگىتلەردىن نەچچىسى جەڭ مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ياۋۇز دۈشمەنگە زەربە بەردى، ئاندىن قۇربانلارنىڭ نامىزىنى شۇ

يەردىلا ئوقۇپ، ئۆز كىيىملىرى بىلەن ئاپىرىپ مارالبېشىغا ماڭىدىغان يولىنىڭ ئايىغ تەرىپىدىكى قۇم دۆڭنى كولاپ، دەپنە قىلدى، توختىنىڭ ئۆلۈمىنى جەڭ ئۈستىدىكىلەر تېخى ئۇقمىغان ئىدى.

ساۋۇر قاتارلىقلار توختى بىلەن رەيھاننى دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن يەنە جەڭگە ئاتلاندى. ئەمدىكى ئېلىشىش قىلىچ، نەيزە بىلەنلا داۋاملاشماقتا ئىدى. كەچ كىرىپ جەڭ توختىغاندا، قوزغىلاڭچى قوشۇندىن پەقەت بىرنەچچە يۈزلا ئادەم قالدى. كىچىك ئاخۇن، يولۋاس، تۇرسۇن، كېرەم قاتارلىقلار-نىڭ ھېچقايسىسى كۆرۈنمەيتتى. ھايات قالغانلار توختىنىڭ شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەسرەتلەر چەكتى، كېچىسى جەڭ مەيدانىنى ئاختۇرۇپ يۈرۈپ خېلى كۆپ جەڭچىلەرنىڭ جەسىتىنى تاپتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا كىچىك ئاخۇننىڭ جەسىتىمۇ بار ئىدى. جەسەتلەر توختى بىلەن رەيھاننىڭ ئەتراپىغا دەپنە قىلىنىپ، بېشىغا ئايرىم - ئايرىم شاخ بەلگە قاداپ قويۇلدى، توختىنىڭ بېشىغا قادىغان خادىغا ئاق لاتا، رەيھاننىڭكىگە قىزىل لاتا ئەلەم سۈپتىدە ئېسىپ قويۇلدى. ئاندىن ئۆلمەي قالغانلار مەسلىھەت بويىچە ئۆز يۇرتلىرىغا تارقاپ كەتتى.

«تىدۇ» بىلەن «زۇڭدۇ» دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، قالدۇق لەشكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەر بىلەن يەكەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇ خەۋەر يېتىپ كېلىش بىلەن يەكەن شەھىرىنىڭ خېلىدىن بۇيان تاقىلىپ تۇرغان دەرۋازىلىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر قورغىنىنىڭ قوۋۇقلىرى ئېچىلىپ، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يۈرىكى ئىزىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ئەمدىكى ئىشى دېھقانلارنى تۈتۈپ خالىغانچە قاماپ سوراق قىلىش ئىدى. نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ شېرىكى دەپ قىيىن - قىستاق ئارقىلىق ئىقرار قىلدۇرۇپ، جاللاتلارغا كاللىسىنى ئالدۇردى. ئەفرىدۇننىڭ قولىدا ئۆلگەنلەر ۋەلىخان تۆرىنىڭ قولىدا ئۆلگەنلەردىن ھەرگىز كەم ئەمەس ئىدى. بۇ-نىڭلىق بىلەن بولدى قىلماي، ئۇرۇشتىن كېيىن تارقاپ كەتكەن-

لەرنىڭ دېرىكىنى قىلىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغىچە قىرىپ تاشلىدى. ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ كېتىپ قوتۇلۇپ قالغانلار بولسا، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە توختى مانجۇنىڭ زاراتگاھلىقىنى يوقلاپ دۇئا - تەكبىر قىلىشنى تاشلىمىدى.

«ئاتۇش دېھقانلار قوزغىلىڭى» دا، ئېزىلگەن دېھقانلارنىڭ ئىستىبدات چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى جەڭ قىلىپ تۆككەن قېنى بىلەن بويالغان بۇ ئېدىرلىقنىڭ نامى« توختى مانجۇنىڭ قۇمى» دەپ ئاتالدى، ئىنقىلابچىلارنىڭ دۇشمەنگە قارشى قانلىق كۈرەشلىرى رىۋايەتكە ئايلاندى. قەھرىمانلار دەپنە قىلىنغان قۇم دۆۋىسى ھېلىغىچە ساقلىنىپ، ئەجدادىنى ياد ئېتىدىغانلار يەنىلا تۇغ شادىلىرىنى يېڭىلاپ «قەبرە» ئورنىنى يوقاتماي كەلگەن بولسىمۇ، كونىلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن كېيىنكىلەر ئاستا - ئاستا ئۇنتۇپ، بىرەر دەرۋىش كۆمۈلگەن جايىنى «ئۇلۇغ مازار» ئاتاپ، نەچچە كۈنلۈك يولنى پىيادە بېسىپ كېلىپ تاۋاپ قىلىشقا ئادەتلەنگەن بۇ يۇرتتا، كەلگۈسى ئەۋلادلىرى ئۇچۇن قان كېچىپ جەڭ قىلغان مىللىي قەھرىمانلىرىنىڭ باسقان ئىزلىرىنى ئەسلىگىلى ئادەم چىقماسلىقى ئانچە ئەجەبلىنىپ كېتىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى.

يەنە شۇ قېتىمقى جەڭدە قانلىرى ئېدىرلاردا قىيان ياساپ ئېقىپ، زېمىنىنىڭ تۇپراق قەۋىتىگىچە قىزىل لاي ھاسىل قىلغان ئون نەچچە مىڭ پىدائىي شېھىت كېپەنلەشمۇ نېسىپ بولماي، تىتما - تالاڭ كىيىم - كېچەكلەر بىلەن جەڭ مەيدانىدا قېلىپ، ئەتىرى يىرتقۇچلارغا يەم بولغان، سۆڭەكلىرى ئېدىرلىقنى ئىپ-تىدائىي ئورمانلىقتەك قاقشاللىققا ئايلاندۇرغان ئىدى» يىللار بورىنى بەزىلىرىنى تۇپراققا كۆمۈپ، بەزىلىرىنى قاياققىدۇر ئۇچۇرۇپ تۇگەتتى.

ساقلىنىپ قالغىنى پەقەت دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەفرىدۇن ۋاڭ ئۆزىنى «شاھ باھادىرخان» دەپ ئاتاپ، ئوردا خۇشامەتچىلىرىدىن خەلق دۇشمىنىگە ئايلانغان

موللا ئابدۇغاپپار بىلەن موللا ياقۇپ مىكرۇبنغا يازدۇرغان جەڭ خاتىرىسى بولدى، خالاس.

مەن ھەرقېتىم ئاشۇ ئېدىرلىقنى بېسىپ زاراتگاھلىقنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە، شېھىت بولغان نەچچە مىڭ قوزغىلاڭچى ھاياتتەكلا كۆڭۈل كۆزلىرىم ئالدىدا نامايان بولىدۇ، كېپەنسىز ئەرۋاھلار ئالدىمنى توسۇپ:

بۇ ئېدىر باش بىلەن بولغان ئىدى ساي،
قىيانەڭ قان ئېقىپ قۇملار قىزىل لاي؛
ئازادلىق يولىدا شۇنچە قان تۆكۈپ،
نېمىشقا قالدۇق بىز تىلغا ئېلىنماي؟

دەپ سوئال قويۇۋاتقانەڭ تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەقدىرنىڭ قىسمىتى بىلەن ئەينى چاغدىكى جەڭ خاتىرىلىرى قولۇمغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۆز ۋاقتىدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن ئىنقىلابچى باش قەھرىمانلارنىڭ ئىسىم ۋە ئىشلىرىدا ياسالمىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىشتىن ساقلىنىپ، ئىنقىلاب جەريانلىرىنى بىرقەدەر ئەينەن سۈرەتلەپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەچكە، ئەركىنلىك بايدىكى قانلىق ئىزلارنىڭ دېرەكسىز غايىب بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بۇ خاتىرىنى يېزىپ قالدۇردۇم.

2001- يىل 12- ئاينىڭ 13- كۈنى\يېزىپ پۈتكۈزۈلدى،
2002-يىل 2-ئاينىڭ 16-كۈنى تۈزىتىپ تاماملاندى، ئاۋات

这部长篇小说主要描写在19世纪50年代南疆人民反对封建统治者的斗争。

مەسئۇل مۇھەررىرى: **تۇردى يامغۇر**
مەسئۇل كوررېكتورى: **ئارزۇگۇل سىدىق**
تېخنىكىلىق مۇھەررىرى: **گۈلباھار مۇھەممەتئىمىن**

قانلىق ئىدىر

(تارىخىي رومان)

ئاپتورى: **مۇھەممەت ئوسمان**

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم 1/32
باسما تاۋىقى: 11.625 قىستۇرما ۋاراقى: 4
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3070 —— 1

ISBN7 — 5373 —1199—4/I.328
باھاسى: 18.50 يۈەن
سۇپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون: 2653927 — 0998

موقاۋنى لايىھىلىگۈچى: ئىلشات تۇرسۇن

ISBN 7-5373-1199-4
9 787537 311991 >

ISBN 7— 5373 — 1199 — 4
I. 328(民文) 定价:18.50 元